Національний університет «Одеська юридична академія»
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований в 1997 р.

Випуск 52

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов

Одеса

2014

УДК 32(082)

Засновники:
Національний університет «Одеська юридична академія»,
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:
д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України *С. В. Ківалов* (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАН,
академік УАПН *Л. І. Кормич* (заст. гол. ред.),
д-р. політ. наук, професор *М. А. Польовий* (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор *Ю. П. Аленін*,
д-р. політ. наук, професор *Б. П. Андресюк*,
д-р. філос. наук, професор *В. С. Богданов*,
д-р. політ. наук, професор *К. М. Вітман*,
д-р. філос. наук, професор *Е. А. Гансова*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. В. Додін*,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. *Р. Н. Жангожа*,
д-р. політ. наук, професор *І. М. Коваль*,
д-р. юрид. наук, професор *Б. А. Кормич*,
д-р. юрид. наук, професор *А. Р. Крусян*,
д-р. філос. наук, професор *М. П. Лукашевич*,
д-р. політ. наук, професор *С. М. Наумкіна*,
д-р. політ. наук, професор *А. О. Сіленко*,
д-р. юрид. наук, професор *Є. О. Харитонов*,
д-р. політ. наук, професор *Д. В. Яковлев*.

Рекомендовано Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
«Одеська юридична академія», 2014
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2014

СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ КІВАЛОВ – ЗНАНИЙ ПОЛІТИК ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Ювілейні дати в житті людини – це завжди вагомий привід як для власного аналізу та оцінки прожитого і зробленого, так і, головне, для оцінки оточуючими внеску цієї особистості у спільні важливі справи. Тож сьогодні ми можемо констатувати, що Сергій Васильович Ківалов відбувся як відомий політик і громадський діяч, що активно впливає на різні трансформаційні процеси розбудови сучасної України.

Його становлення як політика, державного і громадського діяча йшло швидкими темпами і тісно спліталося з важливими віхами політичного розвитку української державності і суспільства. Протягом короткого історичного періоду він пройшов шлях від місцевого і регіонального рівня до загальнодержавного та міжнародного, досягаючи вагомих результатів і демонструючи себе політичним лідером, спроможним пропонувати нове стратегічне бачення вирішення складних проблем і, головне, нести відповідальність за результат і наслідки, не ховаючись за спини чи обставини і не перекладаючи її на інших. Саме остання якість характеризує справжнього лідера, політичного і громадського діяча, з яким можна погоджуватись, або не погоджуватись, але за будь-яких умов не можливо не визнавати і не рахуватись із ним та його позицією.

Формуванню таких рис політика сприяв життєвий досвід, накопичений в період служби в органах МВС: участь в ліквідації аварії на ЧАЕС, перебування в «гарячих точках» – Вірменії, Азербайджані, Грузії. Це потребувало мужності, витримки, відданості; загартовувало характер, укріплювало організаторські таланти. Як результат – швидкий рух політичними сходинками.

У 1990 році Сергій Васильович був обраний депутатом Жовтневої районної ради міста Одеси, очоливши в ній постійну комісію з питань законності і правопорядку. У 1994 році став депутатом Одеської міської ради, очолюючи в ній аналогічну комісію. А у 1998 році зробив крок у велику політику, будучи обраним народним депутатом України. Всі каденції (III-VII) його роботи у Верховній Раді України відзначені надзвичайно активною діяльністю, як законотворчою так і організаційною. Виконуючи настанови своєї мами – мудрої жінки, яка заслужено пишалася своїм сином, він не просто був присутнім на засіданнях Верховної Ради України, а плідно працював, розробляючи

потрібні для суспільства законопроекти та, що особливо важливо, добивався їх прийняття і впровадження в життя держави. Понад 200 його законодавчих ініціатив стали Законами. При цьому слід зазначити, що активну позицію він займав і відстоював незалежно від находження у владній більшості чи в опозиційній меншості. І це багато вартує для політика.

Оскільки Сергій Васильович є Головою профільного Комітету Верховної Ради з питань верховенства права та правосуддя, то сферою його уваги була, безумовно в якості пріоритету, судова система, але не менше значення він надавав питанням освіти, культури, мови, без чого неможливо становлення цивілізованої, демократичної, правової держави. Такий широкий спектр законотворчої діяльності свідчить про стратегічне бачення державотворчого процесу. Це не замкненість у вузькому колі виключно професійних інтересів, а прояв бажання і вміння визначати політичні перспективи суспільного розвитку. Подібні підходи притаманні справжньому політичному і громадському діячу.

Тим більше, що така робота виконується якісно, на високому фаховому рівні. Адже Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України. Він є автором понад 500 друкованих наукових праць, серед яких десятки монографій, підручників, які визначають сучасні напрямки розвитку науки і підготовки фахівців різних галузей знань для держави.

Не менше сил та часу віддає Сергій Васильович Ківалов і позапарламентській політичній і громадській діяльності. В 1998 році його обрали членом Вищої ради юстиції, яку в 2002-2004 роках він очолював, значно піднявши статус цього органа і перетворивши його на впливову інституцію проведення судової реформи і формування кадрового потенціалу судової гілки влади.

Як член Національної конституційної асамблеї, член ряду Координаційних рад при вищих органах державної виконавчої влади сприяє становленню ефективної системи державного управління та вдосконаленню правового поля функціонування влади.

Авторське бачення перспектив державної політики втілилось і в ініційоване ним створення у 2002 році Української морської партії, яку нині очолює, ставлячи амбітне завдання відродження України як морської держави.

Він ніколи не уникав складних ситуацій. І коли у 2004 році, у неоднозначній політичній ситуації в країні, його обрали Головою

Центральної виборчої комісії, то не відмовився заради збереження політичних рейтингів, а наражаючись на небезпеку політичних звинувачень чи політичного забуття, як це найчастіше буває з державними діячами на такій посаді, витримав і вийшов більш загартованим і відомим політиком. Набутий політичний досвід він виклав у книзі «Испытание законом», що вийшла у 2009 році і є політичним аналізом кризової ситуації в державі. Цей особистий політичний трактат включає авторські пропозиції вдосконалення процесу державного будівництва, що також є важливою складовою категорії – «політик, державний і громадський діяч».

Ще один важливий напрям діяльності С. В. Ківалова як політика – це сфера міжнародних відносин. При цьому він дуже активно працював і на західному, і на східному векторах зовнішньої політики нашої держави, укріплюючи міжнародний імідж України.

У Верховній Раді він очолює групу міжпарламентських зв'язків з Російською Федерацією, у 2003 році створив і очолив Координаційну раду юстиції України і Російської Федерації. Його членство в комітетах Парламентської асамблеї Ради Європи, європейській комісії «За демократію через право» (Венеціанській комісії) відзначені змістовними виступами з актуальних питань політики і права та слушними пропозиціями, які знаходять підтримку в цих поважних європейських інституціях.

Його зусиллями Одеська юридична академія стала своєрідним міжнародним центром, де науковці, державні і політичні діячі, що представляють різні країни Світу, обговорюють проекти співпраці у сферах захисту прав людини, розвитку науки та освіти. Це і представники Європейського Суду з прав людини, і очільники судових інституцій, і професори провідних навчальних закладів Європи, США, Росії, Китаю, інших держав.

Вся ця багатогранна плідна діяльність відзначалась багатьма високими державними нагородами, а також нагородами інших країн, що свідчить про міжнародне визнання його досягнень на ниві формування і реалізації державної політики та розвитку міжнародних зв'язків України, її позитивного позиціонування в системі міжнародних відносин.

Сергій Васильович Ківалов – повний кавалер ордена «За заслуги» (1, 2, 3 ступенів), нагороджений орденом Ярослава Мудрого (5-го ступеня), має почесне звання «Заслужений юрист України», нагороди Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України. Він отримав високі державні нагороди ряду інших держав – Російської Федерації, Йорданії, Лівану, Болгарії.

За практичне втілення засад державної політики має численні галузеві, відомчі нагороди, відзнаки, почесні звання – Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Міністерства освіти і науки, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Генеральної прокуратури, Вищих спеціалізованих судів, Конституційного суду, Верховного суду, Центральної виборчої комісії, Пенсійного фонду, структур Державної служби (Прикордонної, Митної, Податкової). Він має класний чин державного радника юстиції І рангу, є «Почесним працівником прокуратури України» та має багато інших нагород.

За внесок в духовний розвиток суспільства, благодійну діяльність відзначений орденами Української православної церкви, Руської православної церкви. Адже його проекти, як реалізовані – побудована студентська церква Святої мучениці Тетяни, так і ті, що в процесі реалізації як православна школа, яка активно будується, були запропоновані і здійснені в Україні вперше.

Та за глобальними проблемами і завданнями міжнародного і державного рівня Сергій Васильович ніколи не забуває про Одесу, її мешканців і про рідну юридичну академію. Ці питання – завжди предмет опікування Ківалова – політика і громадського діяча. Зроблене ним для Одеси і одеситів оцінене статусом – «Почесний громадянин міста Одеса» (2004 р.) та «Почесний громадянин Одеської області» (2013 р.), що говорить саме за себе. Побудовані навчальні заклади – юридична академія, Міжнародний гуманітарний університет, стадіони і спортивні майданчики, набережна біля моря, озеленені вулиці – все це прикрашає наше рідне місто Одесу, стимулює до аналогічних кроків інших людей, викликає повагу і бажання підтримати та долучитись до добрих справ.

Добре знайомі одесити і з благодійними проектами С. В. Ківалова, з діяльністю його іменного благодійного фонду, що опікується дітьми – сиротами, ветеранами Великої Вітчизняної війни, малозабезпеченими пенсіонерами. Чималу допомогу малозабезпеченим одеситам надає і створена за його ініціативою, знову таки перша в Україні, юридична клініка, де кожен може отримати безкоштовну кваліфіковану правову підтримку.

А найулюбленіший його проект – академія, Президентом і Почесним професором якої він є, під його керівництвом з 1997 року пройшла шлях від юридичного інституту Одеського державного університету імені І. І. Мечникова до Національного університету «Одеська юридична академія», що є провідним юридичним вищим навчальним закладом України, членом Асоціації європейських уні-

верситетів, з високими рейтинговими показниками діяльності і комфортними умовами праці і навчання для викладачів і студентів, для всього 25-ти тисячного колективу, і не лише в базовій установі в Одесі, а й в інших містах України, де розташовані її філії.

Сергій Васильович – переможець численних конкурсів, рейтингів популярності, внесений до багатьох видань, що визначають впливових особистостей і є свідченням суспільного визнання.

Вся ця відданість справі і людям, активна багатогранна діяльність, новаторські підходи, спрямовані на вдосконалення управління державним розвитком – є переконливим підтвердженням того, що Сергій Васильович Ківалов досяг високого рівня як політик і громадський діяч сучасної України. І, головне, що як неординарна особистість він має талант об'єднати навколо себе небайдужих людей задля реалізації далекосяжних цілей і завдань розбудови української державності і підвищення рівня та якості життя її громадян. І успіхів ювіляру у благородних справах на державній та громадській ниві!

Кормич Л. І., д. і. н., професор

ЮВІЛЕЙ СЕРГІЯ ВАСИЛЬОВИЧА КІВАЛОВА – ВИЗНАЧНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВНИКА

Сергій Васильович Ківалов належить до когорти визначних вітчизняних правників кінця XX – початку XXI століття. Відомий український вчений у галузі митного та адміністративного права, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України та Національної академії правових наук України – він є активним продовжувачем славетних традицій наукової школи Новоросійського університету.

Сергій Васильович, вибравши, на початку своєї наукової діяльності, у якості сфери наукових інтересів – адміністративне право, до цих пір залишається вірним і послідовним цьому вибору, уміло поєднуючи його з іншими напрямками наукових досліджень – конституційного, міжнародного права, митного і судоустрійного права.

Академік Ківалов Сергій Васильович був одним із перших, хто у 90-х рр. наполегливо відстоював точку зору щодо необхідності переосмислення цілого ряду положень теорії адміністративного права і процесу з урахуванням політико- і економіко-правових реалій України, і, насамперед, це стосується такого важливого фундаментального питання, як система адміністративного права. Віддаючи належне тому, що таке питання вирішується не водночас, а потребує ґрунтовних фундаментальних досліджень, Сергій Васильович цілком вірно зосередив як свою увагу, так і увагу представників Одеської школи адміністративного права на необхідності здійснення науково-теоретичних досліджень цілого ряду як уже визнаних інститутів адміністративного права, так і новітніх – зумовлених адміністративною реформою (адміністративних послуг, публічної служби, адміністративного процесу, адміністративних процедур, адміністративного судочинства тощо).

У руслі цих досліджень було досягнуто цілий ряд важливих наукових результатів, зокрема, щодо: адміністративних послуг; державної і публічної служби; адміністративного процесу; адміністративного судочинства. Фундаментальні дослідження, наукова школа Сергія Ківалова, висококваліфіковані науково-педагогічні працівники – це яскраві показники його особистої наукової праці.

С. В. Ківалов – широко відомий в Україні фахівець у таких галузях юридичної науки, як: адміністративне право та процес, митне право, теорія державного управління. Під керівництвом С. В. Ківалова у 2007 р. уперше в Україні видано підручники: «Адміністративно-процесуальне (судове) право України», в якому його розглянуто як самостійну галузь права, яка відокремлюється від адміністративного права; «Публічна служба в Україні», в якому уперше визначено та охарактеризовано структуру публічної служби як підгалузі адміністративного права.

Творчі надбання С. В. Ківалова втілено більше ніж у 300 наукових працях. Йому належить науковий пріоритет у створенні та обґрунтуванні нових наукових напрямів – митного та морського права, концептуального забезпечення проведення судової та адміністративної реформ.

С. В. Ківалов неодноразово здійснював керівництво авторськими колективами, що здійснювали наукові дослідження проектів законів, найважливішими з яких є: «Про судоустрій та статус суддів», Кримінально-процесуальний кодекс України, а також законопроекти про внесення змін до законодавчих актів стосовно реформування судової гілки влади: Кодексу адміністративного судочинства України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України.

Внесок академіка С. В. Ківалова в адміністративно-правову науку характеризується не тільки його особистими науковими доробками, але й тим, що Сергій Васильович зумів створити науковий колектив однодумців з адміністративного права, тобто, школу сучасного адміністративного права, яка налічує понад 40 молодих науковців, які є майбутнім адміністративно-правової науки нашої держави.

Такі властиві Сергію Васильовичу Ківалову якості, як ініціативність, енергійність, оптимізм, доброзичливість, повага до людей, нестандартне мислення, є вирішальним фактором згуртованості та організаційного єднання великого кола його однодумців, діяльність якого спрямовано на досягнення процвітання рідного м. Одеса, Одеської області та України.

Біла-Тіунова Л. Р., д. ю. н., професор

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 378.11.001.76:004.358

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БАГАТОФАКТОРНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено аналізу змісту та сутності багатофакторного імітаційного моделювання. Оцінено методологічну корисність імітаційного моделювання для дослідження розвитку системи вищої освіти та перспективи його застосування в подібних дослідженнях. Акцентовано увагу на оптимізаційних імітаційних моделях, як важливому засобі вдосконалення механізмів управління розвитком системи вищої освіти.

Освіта була і є визначальним чинником політичної, соціально-економічної та наукової життєдіяльності суспільства. Як зазначено у Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, актуальним завданням динаміки освіти є забезпечення доступності здобуття якісної освіти протягом всього життя для всіх громадян. Безперервність освіти реалізується шляхом забезпечення зв'язку між загальною середньою, професійно-технічною, вищою та післядипломною освітою. За роки незалежності кардинальних змін зазнала система вищої освіти України.

Вища освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства набуває пріоритетного значення. Сьогодні вона перетворюється на один із найважливіших компонентів культурного, соціально-економічного та політичного розвитку людства. Держави, які не на словах, а на ділі забезпечують, насамперед, своєю фінансовою політикою, пріоритетний розвиток освіти, здатні зайняти гідне місце у світовій спільноті, оскільки світовий досвід підтверджує пряму залежність рівня економічного розвитку країн від рівня освіченості населення.

© Ківалов С. В., 2014

На цьому тлі постає важлива проблема наукового обґрунтування перспективних кроків щодо подальшого вдосконалення системи вищої освіти. Вирішення цієї проблеми вимагає залучення сучасних методів дослідження, серед яких важливу роль відіграють методи моделювання. До визнаних наукових методів моделювання складних систем, до яких входить і система освіти, відноситься імітаційне моделювання. Підвищена увага до імітаційного моделювання визначається не лише можливістю аналізу систем в умовах великої розмірності і неповної інформації про їх структуру, але і доступністю методології для широкого кола фахівців-практиків, що допускає поєднання їх знань з апаратом теорії самонастроюваних систем, теорії вірогідності і математичної статистики.

Під терміном «імітаційне моделювання» («імітаційна модель») зазвичай розуміють обчислення значень певних характеристик процесу, що розвивається в часі, шляхом відтворення протікання цього процесу на комп'ютері за допомогою його математичної моделі, причому за умови, що отримати потрібні результати іншими способами або неможливо, або вкрай складно [1, с. 7]. Відтворення процесу на комп'ютері за допомогою математичної моделі прийнято називати імітаційним експериментом. У цьому словосполученні є претензія на заміну експериментів з реальними об'єктами експериментами з математичними моделями. Широке використання імітаційного моделювання стало можливим на певному етапі розвитку інформаційних технологій, як сучасних засобів і інструментів збору передачі, обробки, зберігання інформації. Серед цих засобів маються на увазі не лише комп'ютери, але й засоби обчислювальної математики, багаторівневі інструменти програмування, системи управління базами даних, банки даних тощо. Водночас імітаційне моделювання не вичерпується комп'ютерними експериментами. Розумовий експеримент із заздалегідь визначеними показниками та параметрами, які характеризують предмет дослідження – систему вищої освіти – також є придатним способом застосування технології імітаційного моделювання.

Разом з універсальним характером і високим рівнем деталізації механізмів функціонування систем додаткова позитивна риса імітаційного моделювання у відношенні вищої освіти полягає в можливості синтезу на його основі комплексних моделей, які поєднують переваги різних підходів, у тому числі теорії систем, що навчаються.

Для подолання апріорної невизначеності структура імітаційної моделі припускає використання інформації експерта або групи експертів, загальних відомостей про реальну систему, включаючи її аналітичну модель. Структура моделі містить також блоки імітації

і обробки їх результатів. Вибір тієї чи іншої структури для конкретних умов визначається рівнем початкової інформації, що іноді виступає основою класифікації методів імітаційного моделювання і завдань, що виникають при цьому.

Різноманітність умов дослідження складних систем зумовила появу безлічі методів моделювання механізмів їх функціонування, що формуються навколо аналітичного та імітаційного напрямів. Найбільш формалізованими та, водночас, найбільш придатними для аналізу системи вищої освіти є аналітичні моделі, при побудові яких дослідник значною мірою абстрагується від закономірностей реальної системи у рамках найбільш повно розроблених теорій. Подібна ідеалізація зазвичай супроводжується цілим рядом припущень і надає аналітичній моделі узагальнюючого характеру [див., напр.: 2, 3].

В той же час універсальність і простота моделі не завжди пов'язані з необхідною якістю рішення задачі внаслідок обмеженості можливостей застосування точних математичних засобів прийнятої теорії або відсутності таких засобів у теоретичних побудовах, які описують систему вищої освіти. Моделювання систем є складноформалізованим процесом, що значною мірою визначається рівнем початкової інформації. У міру ускладнення систем та збільшення апріорної невизначеності виникає необхідність створення спеціалізованих методів аналізу, до яких відносяться імітаційні моделі. Становлення ідей імітаційного моделювання пояснюється практично повною відсутністю обмежень в деталізації формалізованого опису структури складних систем, можливістю вивчення їх динамічних режимів в багатовимірному просторі параметрів.

За визнанням більшості вчених, поняття «імітаційне моделювання» доцільно зв'язувати як з процесом побудови формалізованої моделі системи, так і з використанням її в імітаційних експериментах з метою отримання оцінки показників ефективності моделі.

Імітаційні моделі системи вищої освіти можуть бути віднесені до класу реляційних моделей, що є системою співвідношень між характеристиками цієї системи та процесу її розвитку. Ці характеристики розділяють на внутрішні, ендогенні, що дістали також назву «фазові змінні», і зовнішні, екзогенні, які позначають також терміном «параметри» [1, с. 8]. До внутрішніх характеристик відносяться ті, значення яких мають бути визначені за допомогою засобів моделювання. До зовнішніх характеристик моделі системи вищої освіти слід відносити такі характеристики, від яких істотно залежать внутрішні характеристики, але зворотна залежність (з практично прийнятною точністю) не має місця. Наприклад, до таких характеристик слід

віднести рівень фінансового та кадрового забезпечення системи вищої освіти, який безпосередньо відбивається на багатьох внутрішніх характеристиках системи, але, водночас не залежить безпосередньо (особливо фінансування) від її фазових змінних. Це положення не відміняє того факту, що ступінь підготовки фахівців в існуючій системі вищої освіти відбивається згодом на якості кадрів, які в майбутньому прийдуть в ту ж саму систему. Але це вже має враховувати інша модель, оскільки кожна імітаційна, як, втім і будь-яка інша модель має чітко окреслені в часі та предметі сфери відображення.

Слід зазначити, що імітаційна модель, до якої пред'являються вимоги надання прогнозу значень внутрішніх характеристик, має бути замкнутою. Під замкнутою моделлю розуміється модель, співвідношення якої дозволяють отримувати однозначні характеристики внутрішніх змінних при відомих значеннях зовнішніх параметрів. Отже, при моделюванні припускається, що нічого, крім урахованих в моделі зовнішніх характеристик, не впливає на динаміку внутрішніх характеристик. Очевидно, що для складних об'єктів, до яких відноситься система освіти, дана вимога означає необхідність або крайнього агрегування зовнішніх характеристик, або ж свідомого відхилення факту впливу частини «надлишкових» показників, запровадження яких зробить модель надскладною. Зазвичай у розряд таких характеристик потрапляють ті, які, на думку дослідника, недостатньо сильно впливають на динаміку досліджуваного об'єкта або не можуть бути однозначно верифіковані. Наприклад, для сучасної системи вищої освіти в Україні в залежності від поставлених завдань при моделюванні такими «надлишковими» показниками можуть бути визнані рівень розвитку світової чи вітчизняної педагогічної науки, кількість управлінського апарату в сфері освіти чи його фахова підготовка тощо. Процедура визначення зовнішніх характеристик моделі позначається термінами «ідентифікація» або «калібрування» [1, с. 8].

Відмітною ознакою імітаційного моделювання є особливість процесу передбачення механізму функціонування складної системи, пов'язаного з організацією імітаційного експерименту і наступним аналізом отриманих результатів. За цією ознакою до класу імітаційних, наприклад, відносяться моделі типу «чорної скриньки», що використовують принцип локальної апроксимації [5].

Імітаційне моделювання не виключає застосування в процесі обчислювального експерименту аналітичних моделей при неповній інформації про початковий стан системи та її вхідні дії, що характерно і для системи вищої освіти. Таким чином, імітаційне моделювання

не знижує значущості аналітичних моделей, а є способом розширення сфери їх застосування відповідно до умов дослідження, що ускладнюються.

В той же час в імітаційному моделюванні дуже важливою є технологічна сторона формалізованого моделювання. Технологічна у власному значенні слова, тобто в сенсі методів і процесу обробки, зміни стану, властивостей форми «сировини», певного матеріалу [6, с. 708]. У нашому випадку «сировиною» технології імітаційного моделювання служать зовнішні характеристики, які фігурують в моделі.

Таким чином, технологія імітаційного моделювання може трактуватися як спосіб видобування нової інформації (тобто нового знання), а саме значень внутрішніх характеристик моделі, з тієї, яку вже маємо в розпорядженні, – зі значень її зовнішніх характеристик. Це дозволяє формувати нові знання щодо системи вищої освіти.

Характерно, що імітаційне моделювання, як, втім, і значне число інших методів моделювання, прийшли в гуманітарні науки з природничих наук. Причому цей перехід в загальних рисах є аналогічним тому, як колись природничі науки набували рис точних наук та самі долучались до методів формалізованого моделювання. Наприклад, при вивченні природних фізичних процесів перехід до імітаційного моделювання став результатом розвитку математичного моделювання в цій сфері. Спочатку, за допомогою дослідження аналітичними засобами математичних моделей в цій сфері визначалися основні властивості процесів, що протікають в ній. З часом розвиток даної сфери зажадав усе більш точних прогнозів, що викликало появу усе більш складних моделей, що враховують все більше окремих чинників, які впливають на прогнозований процес. У певний момент застосування аналітичних засобів дослідження стало практично нездійсненним, і був здійснений остаточний перехід до використання імітаційних моделей для отримання необхідних прогнозів станів різноманітних природних процесів.

Ще одним важливим чинником впровадження в наукові дослідження імітаційних моделей є або висока вартість реальних експериментів, або принципова неможливість проведення експериментів. Так, широко відомо, що міжнародна заборона експериментальних випробувань ядерної зброї привела не до відмови від її вдосконалення, а до розвитку комп'ютерної імітації процесів, що відбуваються при ядерному вибуху. Характерно, що дослідження процесів розвитку майже усіх класів соціальних систем – і системи вищої освіти в тому числі – певною мірою є аналогічним дослідженню ядерних реакцій, оскільки масштабні практичні експерименти з суспільством не-

можливі з моральних міркувань та внаслідок труднощів охоплення в будь-якому гіпотетичному експерименті відповідного масштабу суспільних систем.

Серед різних варіантів моделей освітніх систем і процесів, які можна вважати імітаційними, слід виділити дві групи моделей. Моделі першої групи можуть бути використані для вивчення загальних властивостей і закономірностей, притаманних процесам розвитку системи освіти. У багатьох випадках моделі, що належать цій групі, описують процеси, що протікають не в реальному, а віртуальному світі та є, відтак, контрфактичними моделями. Інша група, навпаки, складається з моделей, які мають утилітарно-практичний характер і можуть бути використані для аналізу окремих реально протікаючих процесів в системі вищої освіти [порівн.: 1, с. 10].

В питанні типологізації імітаційних моделей системи вищої освіти слід зважати також на класифікацію імітаційних моделей, запропоновану В. А. Геловані, В. Б. Бритковим та С. В. Дубовським. На їх думку, за методами досліджень усі імітаційні моделі можна розділити на дві групи: власне імітаційні, та оптимізаційні. Власне імітаційні моделі описуються замкненою системою рівнянь, тобто усі функціональні зв'язки значення параметрів та екзогенних величин, до яких зараховуються й керуючі впливи, задані заздалегідь до початку функціонування моделі. Тоді дослідження імітаційної моделі представляє собою визначення впливу вибору різноманітних припущень про функціональні зв'язки, кількісні значення параметрів та керуючі впливи на поведінку системи [7, с. 41]. Ці моделі, як бачимо, дещо перетинаються із моделями першої групи – призначеними для вивчення загальних властивостей систем.

Водночас оптимізаційні, за класифікацією В. А. Геловані та співавторів, моделі, власне є також імітаційними моделями зі специфічними завданнями використання. Характерною рисою таких моделей є те, що вони не є замкненими. У них частина екзогенних змінних (керуючих впливів) не задана. Головною метою дослідження об'єкта за допомогою оптимізаційної моделі є як раз пошук значень цих змінних, які забезпечують досягнення об'єктом чи процесом поставленої заздалегідь конкретної мети, що, як правило, оптимізує певний заданий функціонал [7, с. 41]. Відповідно імітаційна оптимізаційна модель системи вищої освіти так само повинна мати кілька не зафіксованих заздалегідь зовнішніх параметрів, серед яких важливе місце мають посідати ступені свободи прийняття освітніх, організаційних та господарчих рішень вищими навчальним закладами, а також ступінь жорсткості заходів державного та громадського контролю за діяльністю вищих навчальних закладів

і рівень їх державного фінансування. Відповідно моделювання із припущенням в різних варіантах імітаційних експериментів різних характеристик вказаних зовнішніх параметрів повинне допомогти віднайти оптимальне за результативністю співвідношення їх характеристик з точки зору ефективності розвитку системи вищої освіти.

За оптимізаційного імітаційного моделювання вибір значень керуючих дій здійснюється в процесі діалогу між особою, що приймає рішення (ОПР) або людиною, що проводить дослідження проблеми, та моделлю. Вибір керуючих дій зі збільшення або зменшення тих чи інших вхідних параметрів здійснюється з безлічі заздалегідь заданих допустимих альтернатив – «сценаріїв», які для кожної окремої моделі об'єднуються в дерево допустимих рішень. При такому підході дослідження системи проводиться таким чином. ОПР в процесі діалогу з моделлю на свій розсуд обирає певну гілку дерева рішень, тобто один зі «сценаріїв», і тим самим однозначно визначає керівні функції. Модель аналітично чи за допомогою ЕОМ обчислює траєкторію розвитку системи, яка відповідає вибраному «сценарію». ОПР знайомиться з результатами і, якщо вони її не влаштовують, обирає новий «сценарій». Цей процес повторюється до тих пір, поки ОПР не підбере прийнятний, з її точки зору, алгоритм управління системою. Отже, використання оптимізаційної імітаційної моделі функціонування системи вищої освіти має допомогти у виборі вірних та продуктивних керуючих дій з боку держави, які дозволять з мінімальними витратами вдосконалити її стан та процеси її подальшого розвитку.

Таким чином, формування дій, що управляють, в процесі діалогу ОПР з моделлю робить модель керованою, дозволяє враховувати можливе свідоме втручання людини у функціонування системи. Водночас слід зазначити, що ОПР фактично підбирає управління з представленого їй бодай широкого, але все ж таки обмеженого вибору. Обмеження вичерпним переліком допустимих дій, що управляють, не дозволяє проаналізувати усі можливості розвитку системи [7, с. 42-43]. На жаль, цей недолік властивий будь-якій імітаційній моделі. Його необхідно мати на увазі як розробнику моделі, так й її користувачу – досліднику чи особі, що приймає рішення. Чи не єдиним паліативним засобом вирішення даної проблеми слід вважати створення кількох різних імітаційних моделей на базі різних наборів внутрішніх та зовнішніх змінних, а також переліків можливих керуючих впливів («сценаріїв»). Аналіз результатів імітаційних експериментів, здійснених з різними моделями дозволяє значно зменшити похибки під час прийняття керуючих рішень в реальній структурі управління системою вищої освіти.

Отже, спираючись на викладені вище міркування, у разі потреби широкого дослідження можливостей системи, у тому числі її граничних (у різному сенсі) станів, перевага повинна віддаватися оптимізаційним моделям. У такому разі процес використання оптимізаційної моделі можна розбити на два етапи. Перший етап включає побудову моделі та попереднє вивчення системи, що дозволяє зрозуміти основні закономірності її функціонування і визначити можливі критичні шляхи та обмеження її розвитку. На цьому етапі раціонально використовувати імітаційну модель в режимі діалогу дослідника або ОПР з комп'ютером. Найбільш зручним апаратом, що забезпечує таку взаємодію, можна вважати метод сценаріїв [порівн.: 4, с. 308-312]. Проте до переліку допустимих рішень необхідно включити тільки ті варіанти і змінні, які дійсно можуть змінюватися за бажанням людини. При цьому має бути забезпечений доступ ОПР до зміни усіх параметрів, які є управляючими. Метод сценаріїв особливо зручний, коли ОПР отримує можливість працювати із звичними для неї поняттями, заданими в зручній формі. Результатом першого етапу аналізу системи є список проблем – негативних тенденцій довгострокового розвитку досліджуваної системи. Другий етап пов'язаний з пошуком таких керуючих дій, які можуть забезпечити найбільш прийнятний, з точки зору ОПР, розвиток системи.

Більш адекватним представляється уявлення про складну систему, якою, без сумніву, є й система вищої освіти, як про таку, що має цілий набір основних параметрів – «життєвих індикаторів», – та прагне підтримувати їх у рамках певних обмежень. Тому в цілому завдання управління такими системами слід мислити скоріше як завдання не оптимізації, а знаходження задовільної траєкторії її функціонування. Доцільно припустити, що дослідник або ОПР має неформальну здатність знаходити компроміс між різними вимогами, розпізнавати задовільний стан у багатовекторному просторі життєвих індикаторів системи. У такому разі необхідно спрямувати зусилля не стільки на додаткову формалізацію цілей ОПР, скільки на раціональний розподіл функцій між ОПР і власне імітаційною моделлю.

В загальних рисах зміст побудови імітаційної моделі системи вищої освіти та наступного імітаційного моделювання може бути представлений наступним чином:

– на основі вихідного досвіду та загальних відомостей про систему вищої освіти, які має у своєму розпорядженні дослідник, а також на підставі наявних експертних тверджень цієї системи, її властивостей та взаємозв'язків визначаються її внутрішні змінні та зовнішні

параметри, збираються відомості про їх кількісні чи якісні характеристики протягом певного часу;

– потім будується перший варіант імітаційної моделі системи вищої освіти, що враховує винайдені показники, їх значення, зміну їх значень у відповідності до зміни пов'язаних з ними величин та певний приріст від одного до другого «кроків» моделі;

– після пробного розрахунку моделі із визначеними початковими значеннями оцінюється ступінь відповідності створеного варіанту моделі оригіналу, що моделюється;

– враховуються недоліки у відображенні моделлю змодельованих властивостей системи вищої освіти та будується новий варіант моделі, що включає нові або уточнені параметри та показники;

– знову розраховується модель та отриманий результат порівнюється із властивостями оригінального процесу;

– цикл модифікування моделі у порівнянні з об'єктом дослідження здійснюється до отримання достатньо адекватної досліджуваному процесові моделі;

– після отримання достатньо адекватної моделі здійснюється її вивчення як замінника оригінального об'єкта.

Отже, імітаційне моделювання є порівняно новим, перспективним методом вивчення складних явищ і процесів шляхом створення та наступного аналізу їх моделей при активній участі дослідника в ході імітаційного експерименту. Оскільки підвищена складність і невизначеність внутрішніх та зовнішніх впливів системи вищої освіти не викликає сумнівів, представляється абсолютно виправданим використання імітаційного моделювання в дослідженні цієї системи та процесів її розвитку.

Бібліографічний список

1. Павловский Ю. Н. Имитационное моделирование / Ю. Н. Павловский, Н. В. Белотелов, Ю. И. Бродский. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 240 с.
2. Гринин Л. Е. Макроэволюция в живой природе и обществе / Л. Е. Гринин, А. В. Марков, А. В. Коротаев. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 248 с.
3. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика: подходы, результаты, надежды / Г. Г. Малинецкий, А. В. Потапов, А. В. Подлазов. – 2-е изд. – М. : КомКнига, 2009. – 280 с.
4. Советов Б. Я. Моделирование систем / Б. Я. Советов, С. А. Яковлев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2001. – 343 с.
5. Шеннон Р. Имитационное моделирование систем – искусство и наука / Р. Шеннон. – М. : Мир, 1978. – 420 с.

6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 13-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1981. – 816 с.
7. Геловани В. А. СССР и Россия в глобальной системе (1985--2030) : Результаты глобального моделирования / В. А. Геловани, В. Б. Бритков, С. В. Дубовский. – М. : Либроком, 2009. – 320 с.

Статья посвящена анализу содержания и сущности многофакторного имитационного моделирования. Оценена методологическая полезность имитационного моделирования для исследования развития системы высшего образования и перспективы его применения в подобных исследованиях. Акцентировано внимание на оптимизационных имитационных моделях как важном средстве совершенствования механизмов управления развитием системы высшего образования.

The article is devoted to the analysis of maintenance and essence of multivariable imitation simulation. The methodological utility of imitation simulation for research of higher education system development and prospects of its application in similar researches are appraised. Attention is accented on optimization simulation models as important mean of perfection of mechanisms of management of higher education system development.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2014

УДК 32.019.5:316.46.058.5-055.2

Кормич Л. І., НУ «ОЮА».

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

В статті аналізуються теоретичні засади політичного лідерства. Розглянутий гендерний аспект цього складного суспільного явища. Характеризуються основні теорії, на яких базується розуміння поняття жіночого політичного лідерства.

Лідерство та його роль в цивілізаційних процесах належить до традиційних предметів наукового аналізу. В періоди ж соціальної напруги, політичних катаклізмів проблеми політичного лідерства набувають особливого, не лише теоретичного, а й практичного значення, що заставляє науковців аналізувати витоки, фактори впливу, моделі, наслідки прояву та інші важливі аспекти цього неоднозначного явища. Це робить дані питання актуальними в різні історичні періоди

© Кормич Л. І., 2014

суспільного розвитку, від прадавніх часів до сьогодення, додаючи нові аспекти їх аналізу.

Одним з таких сучасних аспектів є гендерний аналіз політичного лідерства, якому присвячена дана стаття. Специфіку такого аналізу можна з'ясувати, спираючись на існуючий науковий доробок явища лідерства в житті соціуму.

Окремі питання лідерства висвітлювали в своїх працях провідні зарубіжні науковці, такі як Дж. Адамс, М. Вебер, А. Кенн, Е. Фромм, І. Фрідман, Л. Ліндсей, Г. Маркузе, Б. Рассел, Д. Рісмен, Р. Такер, Д. Ептер, К. Фрідріх, Е. Шилз та багато інших представників різних наукових напрямків [1]. Хоч, безумовно, в основному йшлося про загальні засади лідерства і лише окремими моментами визначались його гендерні ознаки.

Певного значення надають цій проблематиці і сучасні вітчизняні дослідники, зокрема – Т. Логунова, В. Загнибіда, Ж. Рибчинський, Г. Саєнко, Л. Лисенко, Л. Лавриненко, І. Жеребкіна, О. Козуля, Л. Морозко та ін. [2]. Частково в цих дослідженнях визначались гендерні параметри в аспекті жіночого лідерства.

Політичне лідерство трактується як реальна влада авторитетних людей, що здійснюють легітимний вплив на суспільство, або на його окремі категорії, які добровільно делегують лідерам певні політичні повноваження та права.

Але визнання лідерства та формування навколо них послідовників залежить від того, наскільки лідер відповідає очікуванням і сподіванням оточення. Це робить розуміння змісту даного поняття складним і неоднозначним.

Американський дослідник проблем політичного лідерства М. Еделман відзначав, що лідер – це той, хто веде за собою, окреслює шлях, пропонує нові неординарні рішення. Та разом з тим, він наголошував, що теорія і практика свідчать, щоб зберегти підтримку послідовників, лідер повинен йти з ними і добре знати, чого від нього чекають.

Його колега Б. Дізраелі уточнював це положення, підкреслюючи, що ми живемо в епоху обачливості, коли лідери крокують за своїми послідовниками.

Тому трактування змісту і динаміки політичного лідерства по суті визначається сприйняттям мас. І як героїзація так і розчарування представляються процесом достатньо плинним. Формування лідерства тим продуктивніше, чим активніша реакція мас на лідерські гасла, що підтверджує його здатність опанувати найсуттєвіші соціальні явища. Багатомірність та багаторівневість лідерства стимулюють пошуки

його універсальних архетипів, створення описових моделей, здатних розкрити зміст даного феномену.

Вже в епоху Античності такі мислителі як Геродот, Плутарх та інші відзначали, що там, де створюється спільнота, виділяються найдосвідченіші та найсміливіші, що дістають підтримку інших і є творцями історії.

В наступні періоди різні теоретики приділяли увагу лідерству. Н. Макіавеллі, Р. Емерсон, Ф. Ніцше, Т. Карлейль та багато інших авторів підкреслювали, що лідерство являє собою своєрідну соціальну потребу людей в організації їх діяльності. Виходячи з такої потреби формулювались різні теорії лідерства, такі як: соціальної ідентичності (М. Хогг), соціальної домінантності (Ф. Пратто), категоризації (де Вадер), нового лідерства (Басс, Аволіо) та багато інших, які пояснювали причини появи та специфіку функціонування лідерів.

При цьому автори пропонували різні типології політичного лідерства. Зокрема, однією з найпоширеніших стала типологія, створена М. Вебером і пов'язана з типами правління. Це – традиційне лідерство, засноване на звичаях і традиції; раціонально-легальне, яке передбачає розумний вибір і харизматичне, що спирається на віру і емоції.

Але як цей варіант типології лідерства, так і інші, що базуються на статусі (правлячий чи опозиційний, формальний чи неформальний); на виборі методу діяльності (революціонер, реформатор, ліберал, консерватор); на ореолі функціонування (загальнонаціональний, регіональний, місцевий); на сутності (кризовий, рутинний) тощо не аналізують гендерну специфіку прояву політичного лідерства.

Тому поглянемо на політичне лідерство в гендерному аспекті як на прояв якості суспільного розвитку і позицію світосприйняття суспільства.

Зокрема, жіноче політичне лідерство в цьому плані виступає як історичний набуток боротьби жінок за свої загальнолюдські та специфічні жіночі права. Прикладом може слугувати історія України та її відображення в наукових працях вітчизняних дослідників.

Найбільш дослідженим в даному аспекті є період Київської Русі, що започаткував традицію вивчення статусу жінок в суспільстві. Висвітлювались два протилежні аспекти: підлегле становище жінки в сім'ї та соціально активна особистість жінки в соціально – політичних і культурних процесах життєдіяльності суспільства.

Аналіз писемних джерел X – XУ століть дозволяє представити жінок як активних учасниць різних політичних та значних культурних подій суспільного життя. Це і великі княгині, і меценатки, і жінки, успішні в медицині, культурі, освіті тощо.

Жіночу проблему як соціальну, питання жіночої емансипації розглядали у своїх працях Т. Шевченко, М. Максимович, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко та багато інших представників української політичної і культурної еліти, досліджуючи традиції і реальний статус жінки в Україні.

Кирило-Мефодіївське братство (1846-1847) створило перший програмний документ – «Визволення жінок», що обґрунтував ідею емансипації жінки, закликав змінити суспільне ставлення до жінки, як до нижчої істоти.

Адже в цей період в умовах Російської імперії домінували патріархальні погляди на місце і роль жінки, що відображалось і в законодавстві, і в практичному житті. Жінки були позбавлені політичних прав, жили в умовах правової та майнової дискримінації, не мали можливості приймати участь в управлінні тощо.

Тому фактично жіноче питання в Україні могло розглядатись лише в культурологічному аспекті, через аналіз художніх творів та дослідження національної традиції ставлення до жінок. На цьому ґрунтувався образ жінки-матері, жінки-берегині, хранительки домашнього тепла. Такий підхід бачимо в творах Л. Боровиковського, М. Костомарова, М. Максимовича.

Та поступово закладались підвалини формування ідеології українського жіночого руху, що відобразили праці М. Драгоманова, М. Павлика, М. Грушевського, І. Франка, О. Кобринської, Х. Манецької та інших громадсько-політичних діячів України.

З середини XIX століття жіноче питання пов'язується з ідеями національного відродження, жінки проявляють активність в сферах політики та економіки, зростає жіночий рух та його свідомість. Це обумовлює потребу дослідження політичного і соціального статусу жінок, їх участі в національно-визвольному та громадському русі.

Радянський період української історії зосередив увагу дослідників на висвітленні діяльності жінки-трудівниці та питаннях законодавчого закріплення її рівності з чоловіками, передусім, у виробничий сфері.

Питання ж жіночого політичного лідерства набули поширення у вітчизняній науці з 90-х років XX століття і обумовлювались демократичними процесами суспільного розвитку України як незалежної держави.

При цьому жіноче лідерство аналізується в контексті проблем досягнення гендерної рівноваги, враховуючи соціальні впливи архетипів та стереотипів маскулинності та фемінності в гендерній ідеології та гендерній ментальності.

Утвердження гендерної рівності як теоретичне та практичне завдання, в тому числі, передбачає зміни у сприйнятті та реалізації гендерного аспекту лідерства. І це повинно впроваджуватись як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях.

Завдання забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків на всіх рівнях і у всіх сферах включає також можливості для прояву жіночого лідерства. Адже гендерні ролі в історичному, соціальному, економічному, культурному, релігійному, політичному аспектах виступають показником суспільної свідомості, психології тощо. І розуміння цих проблем сприяє вирішенню цілого комплексу суспільно важливих завдань, покращуючи ситуацію в суспільстві, долаючи дискримінацію та розв'язуючи інші складні питання суспільного розвитку.

Все це робить жіноче політичне лідерство предметом наукового аналізу, обумовленого реальними соціально – економічними обставинами, існуючими у сучасному суспільстві, що потребують від людини більшої соціальної адаптованості та соціальної мобільності. І саме ці необхідні якості демонструють сьогодні жінки.

В основі гендерного аналізу лідерства, з'ясування причин гендерних диспропорцій в рамках даного явища лежать кілька груп теорій, які або визнають домінування гендерного чинника над лідерським, або розглядають ці чинники як рівноцінні, або доводять пріоритетність лідерського фактору над гендерним.

Особлива роль гендерного чинника розглядається, зокрема, в рамках теорії гендерного потоку, сформульованої Барбарою Гутек. Її автори та прихильники доводять, що сприйняття лідерства напряму пов'язано зі статтю, а оскільки більшість дотримується в цій сфері традиційних, а не егалітарних поглядів, то й віддає перевагу чоловікам, сприймаючи їх як більш компетентних.

Теоретики концепції гендерного добору Дж. Боумен, С. Суттон та інші підкреслювали, що до лідерів різних статей висуваються різні вимоги і до жінок вони завжди вищі, через існуючі упередження, що і породжує гендерні диспропорції в лідерстві.

В концепції токенізму Розабет Кентер сприйняття ролі жінок пов'язується із існуючими у свідомості суспільства чи його окремих груп «токенів» (символів) відносно жінки. Авторка виділяє чотири таких рольових поділа, які впливають на визначення жіночого лідерства:

1 – «мати», коли від жінки чекають, насамперед, емоційної підтримки;

2 – «звабниця», коли жінку оцінюють лише як сексуальний об'єкт;

3 – «іграшка» – мила, що приносить удачу, але не ділова;

4 – «залізна леді» – жорстка та достатньо ізольована від групи.

Всі ці токени не сприяють становленню жіночого лідерства, що потребує певних компенсаторних витрат в рамках так званого вражаючого менеджменту для зрівняння шансів з чоловіками і для реалізації спроможності бути привабливою з позицій лідерства.

В рамках фрейдистських концепцій лідерство асоціювалось з маскулинною гендерною роллю. Тому жіноче лідерство трактувалось як нездорова гендерна ідентичність і оцінювалось негативно. Проте останнім часом таке ставлення змінюється. А негативні прояви в лідерстві аналізуються з позицій нарцисизму, однаково притаманному частині лідерів, незалежно від їх статі.

Друга група теорій відображає домінування лідерської позиції над гендерним фактором, хоч і не виключає повністю прояв окремих розходжень в сприйнятті та оцінюванні, обумовлених статевою належністю.

До цієї групи можна включати таку теорію, як ситуаційно-посадова Р. Хауза та Дж. Ханта. На переконання її авторів лідерські ролі чоловіків і жінок за поведінкою і ефективністю залежать виключно від місця людини в офіційній структурі і між собою не різняться. Тобто, формальна позиція впливає на вербальну поведінку. І оточуючі за таких умов однаково оцінюють лідерів різної статі.

Сюди відноситься також статусна теорія Дж. Бергера. Автор доводить, що поведінка людини у ділових ситуаціях і малих групах обумовлена статусом у великих групах і суспільстві в цілому. І згідно суспільних стереотипів жінці-лідеру доводиться долати більше перешкод, навіть коли у неї більше здібностей та знань. Аналогічних поглядів дотримуються М. Локхід, Л. Карлі, Е. Меккобі та ряд інших авторів.

В рамках біхевіористської динамічної моделі обміну Г. Граєва також наголошується, що жінкам-лідерам важче формувати взаємини з підлеглими з довірою, підтримкою, продуктивністю та задоволеністю, особливо з чоловіками-підлеглими. Але високо трансформаційний лідер незалежно від статі перетворює підлеглих та мотивує їх на досягнення.

У вірогіднісній моделі Ф. Фідлера ефективність пов'язується зі стилем лідерства, а не зі статтю.

В якості рівноцінних розглядають фактори гендерний та лідерський автори таких теорій як інформаційної обробки (Д. Гамільтон), теорія схеми (С. Тейлор, Дж. Крокер), соціально-рольова (Е. Іглі) та ряд інших. В них доводиться, що стереотипи, які існують і щодо лі-

дерства, і щодо гендеру, однаково впливають на рольову поведінку людей. Вони можуть породжувати конфлікт між гендерною і лідерською ролями. Однак його можна долати з допомогою гендерного менеджменту, в рамках якого пріоритетними стають реальні успіхи та демократичний, орієнтований на взаємини стиль. Тоді так звані захисні стратегії зі зверх функціонуванням, специфічними засобами та «масками» стають непотрібними для реалізації жіночого лідерства.

Таким чином, слід зазначити, що гендерна складова категорії лідерства є достатньо важливою як в теорії, так і у соціальній практиці. Зокрема, жіноче лідерство виступає в якості соціально-культурної доктрини, спрямованої на гуманізацію суспільства. Перетворюючись на світоглядну орієнтацію воно здатне впливати на вирішення широкого комплексу питань – демографічних, економічних, правових, політичних, соціальних, національних, культурних тощо, перетворюючи жінок в активний суб'єкт політики в сучасних умовах цивілізаційного розвитку.

Безумовно, само по собі явище лідерства в демократичному суспільстві трактується неоднозначно. Іноді воно розглядається як прояв слабкості суспільства, не готового брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності, недостатньо активного в самоорганізації та усвідомленні стратегій розвитку. Але при цьому не слід змішувати лідерство з вождізмом. Останнє дійсно пов'язано з авторитарними та тоталітарними тенденціями у владі та управлінні. А перше може відігравати цілком позитивну роль в організації та активізації участі людей в управлінні на різних його рівнях та в різних сферах життєдіяльності суспільства. Інноваційний потенціал, використання раціональних процедур управління відкривають широкі можливості управлінської діяльності для лідера. А врахування при цьому гендерного чинника зробить даний процес всеохоплюючим та ефективним. Для України, де жінки складають більшість населення, це особливо важливо. Жіноче політичне лідерство може сприяти налагодженню суспільного діалогу, досягненню порозуміння між владою і суспільством, між окремими суспільними верствами тощо. Жіноче лідерство спроможне гуманізувати суспільні відносини, забезпечуючи мирні способи вирішення конфліктів. І це треба використовувати для досягнення миру і злагоди, стабілізації політичної і економічної ситуації.

В нинішніх складних умовах внутрішнього та зовнішнього протистояння фактор жіночого лідерства може спрацювати як позитивний важіль стабілізації. Це набуває особливого звучання в рамках виборчого процесу, який повинен йти зважено, демократично, з акцентом на соціальну спрямованість стратегій, що пропонуються суспільству

та гуманітарну складову процесів, які визначають життєдіяльність суспільства. Жіночий чинник за таких умов набуває особливо важливого значення. Нехтувати можливостями, закладеними у жіночому лідерстві, нераціонально. Навпаки, його слід якомога ефективніше використовувати, надаючи не лише теоретичного обґрунтування даному явищу, а й створюючи сприятливе правове поле щодо нормалізації гендерних відносин та долаючи гендерні стереотипи суспільної свідомості і на практиці підвищуючи соціально-політичну активність жінок.

Бібліографічний список

1. Adams J. Follower attitudes toward women and judgements concerning performance by female and male leaders / J. Adams, R. W. Rice, D. Instone //Acad. of management. – 1984. – Vol. 27. – № 3. – P. 636-643; Cann A. Gender stereotypes and dimensions of effective leader behaviour / A. Cann, D. Siegfried // Sex roles. – 1990. – Vol. 23. – № 7/8. – P. 413-419; Marcuse H. Eros and civilization. – Boston. – 1955. – 181 p.; Mosca Y. Rulings class. – N. Y. : Greenwood press, 1980. – 488 p.; Pareto V. The rise and fall of the elitist. – N. Y. : Bedminster press, 1968. – 229 p. та ін.
2. Жеребкина И. Женское. Политическое. Бессознательное. / И. Жеребкина. – Харьков : Ф-ПРЕСС, 1996. – 450 с.; Жінки України: сучасний статус і перспективи // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1995. – 144 с.; Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К. : УЦДК, 1993. – 255 с.; Українська еліта та її роль в державотворенні : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції : зб. наук. пр. УАДУ при Президентові України. – К., 2000; Шляхи досягнення рівноправ'я жінок і чоловіків в європейських країнах: Матеріали міжнародної конференції. – Одеса, 1996. – 245 с.; Політичне лідерство в сучасній Україні. – К., 1999. – 275 с.

В статье анализируются теоретические основы политического лидерства. Рассмотрен гендерный аспект этого сложного общественного явления. Характеризуются основные теории женского политического лидерства.

The present article provides the analyses of theoretical base of political leadership. Gender aspects of this complex social phenomenon are also reviewed. The characteristics of the main theories of female political are given.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

УДК 342.34

Толстенко В. Л., Національний університет «Острозька академія»

ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

У статті досліджено загальні ознаки правової організації демократичної форми держави. Автор обґрунтовує роль права у визначенні і забезпеченні стабільності форми держави, досліджує його роль як фактора легітимації форми держави. Особлива увага надається експлікації змісту принципів народовладдя, поділу влади, верховенства права у забезпеченні демократизму форми держави, а також у процесі встановлення системи демократичних зв'язків між системою публічної влади і громадянським суспільством.

Науково-теоретичне дослідження процесів розвитку держави права в сучасних умовах з необхідністю включає у себе аналіз тих кореляцій і зв'язків, що існують між двома зазначеними явищами, що постають в формі діалектичної єдності в ході суспільного розвитку [1]. За цієї причини, вивчаючи проблематику форми держави, яка органічно пов'язана з характеристикою організації державної влади і, на думку багатьох сучасних вчених, становить один з пріоритетних напрямів досліджень теорії держави і права [2], не можна обмежуватись виключно публічно-владними аспектами, залишаючи поза увагою питання правової організації (чи точніше – правових форм організації) державної влади. У контексті чого, особливої науково-юридичної значущості набуває завдання встановлення та змістовного визначення загальних ознак і закономірностей правової організації публічної влади, чи іншими словами – правових засобів закріплення і гарантування певної стабільної та легітимної форми держави. Причому, говорячи про форму держави, ми маємо на увазі такий найбільш поширений на сьогоднішній день у світі тип держави як демократична держава, адже тенденція до демократизації (у найрізноманітніших її проявах), за словами Р. А. Даля, ще з середини 60-х років минулого століття набула глобальних й універсальних рис [3]. Водночас, наголошуючи на науковій значущості дослідження специфіки та закономірностей правової організації демократичної форми держави, слід наголосити й на істотній актуальності такого дослідження. З-поміж найбільш вагомих причин, що підвищують рівень актуальності даної розвідки, вкажемо на наступні.

По-перше, перспективи становлення України як демократичної держави, яка не лише нормативно проголошується такою, але

© Толстенко В. Л., 2014

й реально втілює у державотворчій і правотворчій практиці усі вимоги демократичного врядування, тісно пов'язані як з демократизацією сутності публічної влади (коли вона наближається до громадян і стає справжнім виразом волі більшості), так і з набуттям нею цілого ряду формальних ознак, які у найбільш загальному науково-теоретичному плані можуть бути сполучені у понятті форми держави. Справді, говорячи про демократичну державу, її доволі часто описують саме як «форму організації публічної влади, яка характеризується конституційно закріпленою системою інститутів, що гарантують верховенство суверенної волі народу, взаємодіє із суспільством на засадах правових принципів, які убезпечують політичну владу від узурпації з будь-якого боку, забезпечують постійне представництво інтересів громадян, а також реальний захист прав і свобод людини і громадянина» [4]. Тобто у будь-якому разі, незалежно від того які саме з теорій демократії і демократичного врядування вважати визначальними, не можна не погодитись з тим, що демократична держава це завжди певна форма організації публічної влади. Це дозволяє не просто вживати поняття «демократичної форми держави», але й стверджувати про наявність цілого ряду властивостей і закономірностей, які характеризують її постання та існування. По-друге, існування й успішний розвиток демократії у сучасних умовах не можна досліджувати поза контекстом розвитку правової системи та права, що суттєво актуалізує проблему співвідношення демократії (демократичної державності) і права [5]. Не викликає сумніву, що одним з найважливіших аспектів існування демократичної держави є її форма, адже форма держави, як зазначає російський дослідник Н. Арзамаскін, є зовнішнім вираженням її сутності [6], а отже демократична сутність публічної влади (у разі її наявності) завжди набуває свого вираження у такій же демократичній формі, яка надає своєрідний «зовнішній образ» публічної влади та завдає загальну модель її взаємодії з суспільством і громадянином. В результаті чого, підвищується актуальність науково-юридичного вивчення правових ознак, властивостей та способів закріплення публічної влади та її основних властивостей для демократичної форми держави. По-третє, останнім часом дедалі ширшого визнання набуває положення про доцільність більш широкого тлумачення поняття форми держави, яке б включало у себе не лише класичну теорію елементів форми держави, але й дозволяло аналізувати форму держави в інших аспектах та за допомогою інших критеріїв. Одним з них, як відмічає Є.Калініна, є визначення рівня демократизму держави, завдяки чому утворюється нова модель класифікації форм держави, що має двома своїми крайніми полюсами демократичну і недемократичну форму

держави [7]. Такий висновок видається цілком коректним з огляду на те, що серед сучасних дефініцій демократії є чимало таких, що акцентують увагу саме на формальних аспектах цього явища, які пов'язані не стільки з тим «що» являє з себе публічна влада, скільки з тим, «як» (в яких формах) вона організується й функціонує. Це, в свою чергу, актуалізує подальші теоретико-методологічні розвідки в частині розробки цілісної наукової моделі загальних і спеціальних ознак правової організації демократичної форми держави. Все це засвідчує актуальність досліджуваної проблеми, а також її вагомий теоретичний і практичний потенціал для державно-правової науки та державотворчої й правотворчої практики.

Однак, приступаючи до розв'язання сформульованої проблеми, необхідно розпочати з ряду уточнень загального теоретико-методологічного характеру.

Перш за все, як вже було вказано вище, самі поняття «демократія» і «демократична держава» для юридичної науки є значною мірою полісемантичними, породжуючи навколо себе численні суперечки і наукові дискусії. З цього приводу, як зазначає О. Скрипнюк, не дивлячись на свою загальновживаність, поняття демократії жодною мірою не стало менш проблематичним ані для теорії держави і права, ані для конституційного права [8]. У цьому сенсі, можна говорити про цілий ряд типів дефініцій феномена демократії, одні з яких роблять наголос на тому, що демократія – це насамперед процес (здебільшого такий підхід притаманний для західних дослідників 70-х – 80 – х років минулого століття), тоді як для інших вона постає як сутнісна характеристика публічної влади, що організується й функціонує у певний спосіб. Для останньої групи дефініцій характерне тлумачення демократичної держави як такої «форми держави, де законодавча влада представлена колегіальним органом, обраним народом, реалізуються закріплені законодавством широкі соціально-економічні й політичні права громадян незалежно від статі, раси, національності, майнового стану, освітнього рівня та віросповідання» [9]. З цього погляду, як зазначає відомий російський теоретик і юрист А. Мішин, демократія – це «форма держави, в якій правління волі більшості забезпечується установами, за допомогою яких ця воля оформлюється у вигляді закону та реалізується на практиці» [10]. Дещо уточнюючи це визначення вказують на те, що демократична держава – це в першу чергу форма організації державної влади, яка «заснована на визнанні народу джерелом влади; виборності та змінюваності вищих органів державної влади, їх підзвітності виборцям; розподілі державної влади на законодавчу, виконавчу й судову; конституційному визнанні, закріпленні

та реальному гарантуванні основних особистих, економічних, політичних та інших прав і свобод людини та громадянина; захищеності особи від свавілля та беззаконня, можливість реально захищати свої права, свободи та законні інтереси від будь-яких посягань, в тому числі з боку державних органів та посадових осіб; існуванні ряду політичних, в тому числі й опозиційних, партій; невтручанні держави в приватне життя громадян; гласності в діяльності держави» [11]. Однак, навіть якщо пристати до позицій «процесуального визначення демократії» (наприклад, саме так її пропонує тлумачити А. Пшеворскі, описуючи як процес вирішення суспільних суперечок та пошуку компромісних рішень, коли жоден з учасників демократичного процесу заздалегідь не знає кінцевого результату [12]), варто погодитись з тим, що головним у цьому «демократичному процесі» є не стільки конкретний зміст суперечок (які, насправді, можуть стосуватись майже будь-чого), скільки форма його протікання, а також система загальнообов'язкових правил, згідно яких він відбувається. Таким чином, практично усі без виключення теорії демократії і демократичної держави тлумачать її саме як певну, чітко визначену форму, що гарантує стабільний розвиток суспільства і забезпечення фундаментальних суспільних потреб й інтересів. Це означає, що вихідне тлумачення демократії як однієї з форм держави, і водночас – форми організації публічної влади, є притаманним для сучасної теорії держави і права як на вітчизняних теренах, так і поза ними.

По-друге, вживаючи поняття демократичної форми держави не можна ототожнювати його з певними окремо взятими елементами зазначеної форми держави. Насамперед маються на увазі форма державного правління та форма державно-територіального устрою. Справді, наразі до демократичних відносяться держави з відмінними формами правління (це можуть бути як парламентські так, і президентські або змішані республіки) та різними формами державно-територіального устрою (нагадаємо, що сьогодні, крім федеративних та унітарних держав, дедалі частіше лунає думка про доцільність виділення ще й такого типу форми держави як «регіональна держава» [13]). Тому, ключовим фактором при визначенні демократичної форми держави є не стільки характер співвідношення між вищими органами публічної влади, хоча і він повинен відповідати певним вимогам, які закріплюються на найвищому конституційному рівні і не можуть бути порушені, скільки спосіб їх формування та характер їх взаємозв'язку з суспільством, а також ступінь підпорядкування нормам права. До речі, щодо останнього, в науково-юридичній літературі сьогодні часто вживається поняття державно-правового

режиму. Скажімо, Т. Дроботова пропонує описувати його як «визначену державою і суспільством систему методів та засобів реалізації управлінських повноважень публічної влади органами державної влади і місцевого самоврядування, які випливають з встановлених на найвищому законодавчому рівні норм та правил, і визначають зміст та специфіку діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування як по відношенню до суспільства в цілому, так і стосовно окремих індивідів, їх груп та об'єднань [14]. Специфікою і одночасно методологічним призначенням цього поняття є саме фіксація співвідношення між державою і правом, або, як зазначає В. Маклаков, те, як дії та організація органів публічної влади відповідають праву та визначеним у законодавстві держави правовим нормам [15]. З цього погляду демократична форма держави передбачає безумовне та повне підпорядкування держави і системи органів публічної влади праву. Як пише О. Скрипнюк, без цього поняття демократії втрачає не лише свій сенс і зміст, але й навіть ті формальні ознаки, які дозволяють відмежовувати її від інших форм держави [16]. При цьому, припускаючи певний рівень варіативності в частині забезпечення принципу верховенства права в діяльності органів публічної влади, крім двох крайніх полюсів, якими є відповідно – демократична і недемократична форма держави (як повна протилежність першої), можна вказати ще й на цілий спектр перехідних форм, в яких принцип верховенства права забезпечуються більшою або меншою мірою, що дозволяє виділити в межах цієї групи форм псевдодемократичні форми держави, частково демократичні форми держави, авторитарні форми держави, транзитивні форми держави тощо.

Отже, пам'ятаючи про ці методологічні зауваги, піддамо більш прискіпливому аналізу ознаки демократичної форми держави. Навіть стислий огляд дефініцій поняття демократичної держави дозволяє стверджувати про наявність певної системи ознак, які усталено відносяться до процесу формування публічної влади в такій державі. Перш за все, демократична форма держави передбачає можливість періодичної зміни не лише складу вищих органів державної влади, але й процедуру «перевизначення» загального курсу державної політики як на внутрішній, так і на міжнародній арені відповідно до зміни суспільних інтересів і потреб. Перша властивість демократичної форми держави забезпечується насамперед завдяки інститут виборів, який забезпечує ротацію публічної влади як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні.

Справді, саме інститут виборів часто описується як невід'ємна умова демократії і демократичної форми держави в цілому [17],

оскільки саме завдяки ньому громадяни можуть: а) безпосередньо впливати на діяльність виборних органів державної влади (а через них – здійснювати опосередкований вплив й на інші органи державної влади); б) визначати персональний склад виборних органів публічної влади; в) здійснювати контроль над цими органами публічної влади; г) брати участь в діяльності публічної влади; д) впливати на розвиток законодавства та його зміни. Тобто, якщо виходити з безпосередньої етимології поняття «демократія», яке означає ніщо інше як «влада народу», то тоді стає очевидним, що саме інститут виборів є тим легітимним, і одночасно – легальним, механізмом, який перетворює, ідею «влади народу» на практичну реальність. Таким чином, демократична держава в особі вищих органів публічної влади, а також місцевих представницьких органів, оформлюється завдяки інституту виборів і постає в формі виборної системи органів публічної влади. Зазначена форма держави імпліцитно містить у собі наступні важливі властивості: а) ця держава у переважній більшості випадків є не тільки легальною, але й легітимною (принаймні, вона завжди претендує на таку легітимність), адже свобода вибору має своїм наслідком прийняття громадянами тієї публічної влади, що є предметом зазначеного вільного вибору (до речі, роль інституту виборів у процесі легітимації публічної влади та забезпеченні демократизму форми держави всебічно розкриває В. Ковальчук [18]); б) вона зберігає постійний зв'язок з громадянами, оскільки сама публічна влада завдяки виборній формі стає ще й представницькою, що максимально гарантує нерозривність зв'язку між громадянами-виборцями та діяльністю органів публічної влади; в) виборна влада є за самою своєю природою делегованою, що убезпечує демократичну форму держави від трансформації в напрямі узурпації публічної влади, оскільки вищі органи державної влади проголошуються носіями не свого власного, а лише делегованого суверенітету, джерелом якого постійно залишається лише народ (суспільство, громадяни); г) динаміка функціонування і розвитку такої держави суголосна та співмірна динаміці змін суспільних інтересів, що дозволяє розглядати демократичну форму держави як зовнішнє вираження та інститут втілення ідеї народовладдя.

Однак, як було вказано вище, демократична форма держави пов'язана не тільки з можливостями безпосереднього вибору складу тих чи інших виборних органів публічної влади, але й з практичною реалізацією процесу «перевизначення» державної політики як відносно стабільної, організованої та цілеспрямованої діяльності органів державної влади стосовно певного питання чи комплексу питань, яка здійснюється ними безпосередньо чи опосередковано і впливає

на життя суспільства. Доволі часто в сучасній юридичній науці цей процес аналізується виключно в контексті з'ясування можливостей впливу представницьких органів державної влади на законотворчу і законодавчу діяльність. З цього погляду, зміни державної політики постають як наслідок внесення коректив в чинне законодавство або як результат прийняття нових законів, що визначають основи державної політики у тій чи іншій сфері. Принагідно зауважимо, що історія розвитку національного законодавства України є переконливим свідченням об'єктивних змін і трансформацій цілей, завдань, методів та пріоритетів державної політики у найважливіших сферах суспільних відносин. Утім, на нашу думку, говорячи про зміни на рівні державної політики як наслідок забезпечення ознаки виборності демократичної форми держави, необхідно враховувати ще й такий важливий інститут як політичні партії. Справа у тому, що демократичні вибори та виборна форма держави передбачають не лише персональне обрання тих чи інших громадян, що входять до складу представницьких органів державної влади на різних рівнях або формують одноосібні представницькі органи державної влади, але й активну діяльність політичних партій, кожна з яких є носієм певної програми суспільного і державного розвитку. Як зазначає В. Кафарський, «вихідним пунктом діяльності будь-якої партії є розробка політичного курсу, спрямованого на розв'язання проблем суспільства, тобто програми діяльності» [19]. Ці програми, як правило, є максимально широкими і часто репрезентують прямо протилежні моделі розвитку держави і суспільства (наприклад, це можуть бути соціал-демократична, ліберальна, комуністична, консервативна та інші моделі організації суспільних відносин), а отже залежно від домінуючих у суспільстві інтересів і потреб, а також загального розуміння пріоритетів подальшого розвитку суспільства і держави, громадяни обирають не просто окремо взятих представників-політиків, а певні політичні партії, які або отримують більшість у парламентах та місцевих органах влади, або змушені укладати коаліційні угоди й домовленості з іншими політичними партіями. Таким чином, демократична форма держави передбачає активну роль політичних партій. Причому, самі партійні системи можуть бути найрізноманітнішими (класична двопартійна система, поліпартійна, партійні системи обмеженої багатопартійності тощо). Головним і вирішальним для демократичної форми держави є те, що політичні партій забезпечують політичний плюралізм у суспільстві і через відповідні інститути пропонують громадянам альтернативні шляхи суспільного і державного розвитку.

Наступною важливою ознакою демократичної форми держави є конституційний (причому, йдеться як про юридичну конституцію, так і про фактичну конституцію) поділ державної влади, метою якого є не «внутрішнє розщеплення» держави на окремі гілки влади (такий підхід, як доводить К. Бабенко, є принципово невірним і некоректним [20]), а створення загальної системи гарантій превенції від узурпації державної влади та її відторгнення від суспільства і громадян. З погляду забезпечення форми держави, ця ознака дозволяє визначити демократичну форму в негативному аспекті, тобто як таку, в якій створено механізми, які унеможливлюють її перетворення на недемократичну державу, а також підтримують постійний зв'язок публічної влади з правами і свободами людини і громадянина [21]. Нагадаємо, що у своїй аргументації доцільності та необхідності практичного забезпечення у державотворчій практиці принципу поділу влади ще Ш. Л. Монтекск'є вказував на те, що його головною метою є саме убезпечення держави від узурпації влади, а також від небезпеки перетворення прав людини на ніщо (адже, за словами цього видатного французького мислителя, найвища несправедливість та найбільше нехтування прав людини стає реальністю тоді коли усі влади: влада творити закони, влада виконувати закони та влада судити, сполучаються в руках одного органу держави або однієї посадової особи). Доволі часто цей принцип пов'язують з полікратизмом демократичної форми держави [22]. Жодною мірою не заперечуючи цього твердження, яке, на наше переконання, є цілком коректним, вкажемо лише на те, що ця ознака одночасно гарантує й такі властивості демократичної форми держави як: а) демократична стабільність, б) функціонування у межах визначених правом повноважень.

Водночас, досліджуючи загальні ознаки демократичної форми держави, не можна оминати увагою проблему «правовизначеності». Дійсно, демократична держава в сучасних умовах може функціонувати і розвиватись лише в режимі правової державності [23]. Це означає, що право не лише визначає саму форму держави та її демократичні ознаки (наприклад, через їх закріплення на рівні Основного Закону), але й наповнює цю форму специфічним праволюдинним змістом, у результаті чого права людини і громадянина не просто височіють над державою є мають імперативний характер (за винятком конституційно передбачених підстав обмеження прав і свобод людини і громадянина, які передбачені чинним національним і міжнародним законодавством), але й, так би мовити, «зсередини» визначають спрямованість й пріоритети її діяльності.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, спільним для багатьох сучасних теоретико-методологічних підходів до визначення поняття демократії є те, що вона тлумачиться саме як певна специфічна форма держави, що дозволяє співвідносити це поняття не тільки з сукупністю конкретних сутнісних властивостей держави, але й з системою формальних ознак, що забезпечують стабільність, відтворюваність зазначеної форми держави, а також є підставою її науково-теоретичного і практичного відмежування від інших форм держави. Причому, тлумачення демократії як однієї з форм держави і як форми організації публічної влади характерне не лише для сучасної вітчизняної теорії держави і права, але й для зарубіжної юридичної науки. По-друге, систему основних ознак правової організації демократичної форми держави в сучасній конституційно-правовій практиці утворює забезпеченість принципів періодичної виборності та змінюваності публічної влади, народного суверенітету, поділу владу, верховенства права (насамперед, в частині незаперечного визнання цінності прав і свобод людини і громадянина). Кожна з них реалізується завдяки відповідній системі правових інститутів та трансформує форму держави, надаючи їй специфічних властивостей. По-третє, ключовим фактором при визначенні демократичної форми держави є не стільки характер співвідношення між вищими органами публічної влади, скільки спосіб їх формування та характер їх взаємозв'язку з суспільством, а також ступінь підпорядкування нормам права. Таким чином, продовження теоретично-правових студій загальних ознак правової організації демократичної форми держави є перспективним напрямом юридичних досліджень, які здатні істотно поглибити та урізноманітнити сучасні правові уявлення і про форму держави, і про державу і державність в цілому.

Бібліографічний список

1. Кельман М. С. Методологічне значення і предмет загальної теорії права і держави / М. С. Кельман // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 45.
2. Теория государства и права / отв. ред. В. Д. Перевалов. – М. : Норма, 2006. – С. 96-97.
3. Даль Р. А. О демократии / Р. А. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 26-30.
4. Сенчук В. В. Поняття та ознаки демократичної держави: теоретико-правовий аспект / В. В. Сенчук // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 115.

5. Витрук Н. В. Право, демократия и личность в конституционном измерении: (история, доктрина и практика). Избранные труды (1991-2012 гг.) / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2012. – С. 188-189.
6. Арзамаскин Н. Н. Форма государства как понятие и исходная предпосылка государственности / Н. Н. Арзамаскин // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция». – 2006. – Вып. 53. – С. 50.
7. Калинина Е. Ю. Демократическое и недемократическое государство: проблема исследования понятия «форма государства» / Е. Ю. Калинина // Герценовские чтения 2007-2008. Актуальные проблемы юриспруденции. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 2007-2008. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2009. – С. 52-53.
8. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – С. 5-6.
9. Теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. – М. : Право и закон, 2001. – С. 396-397.
10. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник для вузов / А. А. Мишин. – М.: Юстицинформ, 2006. – С. 113-114.
11. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – С. 102.
12. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 30.
13. Автономов А. С. Правовая онтология политики: к построению системы категорий / А. С. Автономов. – М. : ООО Фирма «Инфограф», 1999. – С. 213.
14. Дроботова Т. Б. Поняття державно-правового режиму: теоретичні проблеми визначення / Т. Б. Дроботова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 11. – С. 104. Також див.: Дроботова Т. Б. Проблеми типологізації державно-правових режимів: теорія і методологія / Т. Б. Дроботова // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 48. – С. 36-44.
15. Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть / В. В. Маклаков. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – С. 427.
16. Скрипнюк О. В. Принцип верховенства права і демократія: деякі питання методологічного забезпечення теоретичного аналізу проблеми / О. В. Скрипнюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9 (83). – С. 55.

17. Колюшин Е. И. Выборы и избирательное право в зеркале судебных решений / Е. И. Колюшин. – М. : Норма, 2010. – С. 14.
18. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці: Монографія / В. Б. Ковальчук. – К. : Логос, 2011. – С. 229-245.
19. Кафарський В. І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В. І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – С. 47.
20. Бабенко К. А. Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні : монографія / К. А. Бабенко. – К. : Ін Юре, 2008. – С. 159-161.
21. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – С. 102.
22. Див.: Лукаш О. Л. Взаємодія органів державної влади і реалізація конституційного принципу поділу влади в Україні / О. Л. Лукаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 4 (78). – С. 115-124.
23. Скрипнюк О. В. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 13-23.

В статье исследованы общие признаки правовой организации демократической формы государства. Автор обосновывает роль права в определении и обеспечении стабильности формы государства, исследует его роль как фактора легитимации формы государства. Особое внимание уделяется экспликации содержания принципов народовластия, разделения властей, верховенства права в обеспечении демократизма формы государства, а также в процессе установления системы демократических связей между системой публичной власти и гражданским обществом.

The article examines the common signs of democratic form of government legal organization. The author substantiates the role of law in defining and ensuring the stability of state forms, explores its role as a factor of the state forms legitimation. Particular attention is given to the explication of the content of the principles of democracy, separation of powers, the rule of law in ensuring democratic state forms, as well as in the process of establishing a system of democratic relations between the public authorities and civil society.

Стаття надійшла до редколегії 06.03.2014

УДК 34(410.1)(7/8)

Атрашкевич Є. В., НУ «ОЮА»

ТЕНДЕНЦІЇ НОРМАТИВНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ В СУЧАСНІЙ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

У даній статті зосереджено увагу на значенні нормативної юриспруденції в англо-американській правовій системі. Проаналізовано основні тенденції сучасної західної нормативної юриспруденції. Досліджено проблему співвідношення універсалізму і культурного релятивізму як загальнометодологічних підходів.

Постановка проблеми. Актуальність теми нашого дослідження обґрунтовується необхідністю розуміння цілей і завдань сучасних теорії та філософії права з урахуванням досвіду англо-американської правової традиції, дослідження проблемних аспектів розвитку власне американської теоретичної думки та її вплив на провідні світові тенденції.

Українська правова система повинна намагатися орієнтуватися на західні правові норми та цінності в межах романо-германської правової сім'ї з метою розширення ідейно-теоретичної бази.

Метою статті є аналіз основних тенденцій нормативної юриспруденції в англо-американській правовій системі.

Стан дослідження. Дослідженням філософсько-правової думки Сполучених Штатів Америки останніх десятиліть XX століття займались такі автори як Л. Фуллер, Р. Дворкін, Р. Познер, Б. Таманага, Т. Погге, В. Твінінг, П. Сінгер та Дж. Ролз.

В. Твінінг поділяє юриспруденцію на аналітичну, нормативну, емпіричну (або соціально-правову) і критичну юриспруденцію [1]. Такого роду класифікація враховує, що, по-перше, межі між цими формами або спеціалізаціями діяльностей є досить розмитими й часто спірними, а по-друге, що в більшості випадків практичні питання застосування права так чи інакше розв'язуються через залучення аналітичних, емпіричних і нормативних елементів, а відтак у спеціальній літературі будь-яким спробам типології не надається великої уваги.

Нормативна юриспруденція є спробою охоплення загальної проблематики цінностей і права, осмислення розгалуженої системи взаємостосунків між правом, політикою та мораллю. В рамках цього напряму точаться дебати в середовищі позитивістів та представників інших методологічних підходів стосовно питомої ваги моралі в праві

© Атрашкевич Є. , 2014

(чи є право в основі своїй наслідком моральної ініціативи в суспільстві), а також діалектичного зв'язку між політичною лояльністю та громадянською непокорою.

Саме нормативна юриспруденція посідає центральне місце в нинішній англо-американській правовій традиції, у якій, з огляду на глобальний контекст, можна визначити декілька загальних тенденцій:

1. Корпоративне ігнорування інших правових традицій.
2. Протистояння секуляризму і нової світової хвилі релігійності.
3. Плюралізм думок.
4. Проблема співвідношення універсалізму і культурного релятивізму як загальнометодологічних підходів.

Розглянемо їх більш детально.

1. *Корпоративне ігнорування інших правових традицій*. Західна нормативна юриспруденція має досить ізольований характер і являє собою щось на зразок «острову в океані» права (корпоративність діяльності наукових товариств, об'єднаних навколо парадигм штучного походження, проаналізовано в праці Н. В. Кушакової [2, с. 431-434]. Вона спирається на тривалу традицію етичного універсалізму, що визнає незмінність моральних принципів для всіх людей у всі часи й на всіх теренах. Природне право, класичний утилітаризм, кантіанство, сучасні теорії прав людини у своїх витоках і тенденціях є по суті універсалістськими, але майже всі теорії такого типу розроблялися й розвивалися безвідносно і мало не з повним ігноруванням релігійних переконань, моральних норм і традицій решти людства.

Парадокс полягає у тому, що універсалістська парадигма західної нормативної юриспруденції все більше входить у конфлікт із реальним універсалізмом правової сфери в її соціально-практичному вимірі. Аби подолати прірву між теоретичними викладками універсалістів і правовою реальністю, необхідно пристосувати традиційний канон юридичних текстів, включивши в нього теоретичний доробок інших правових традицій з характерними для них проблемами та здобутками. Попри загально-критичне ставлення до «орієнталізму» в теорії права, в англо-американській літературі є чимало блискучих досліджень мусульманської, індуїстської, буддистської та китайської правових традицій, природним чином включених у культурно-релігійний контекст, чим і відрізняються ці великі цивілізації від західної парадигми з її відокремленням права у самостійну підсистему культури. Але перехід від етноцентристського світобачення до культурно-релятивістського підходу ускладнюється насамперед через проблеми методологічного характеру, точніше через відсутність розвиненої методології, яка дозволяла б коригувати такі фундаментальні речі, як визначення самого

поняття права, його функцій, масштабів застосування, стосунків з іншими сферами культурного та соціального буття.

2. *Протистояння секуляризму і нової світової хвилі релігійності*. Протягом XX століття в західна нормативна юриспруденція розвивалася під впливом трьох основних форм етичного теоретизування: утилітаризму, деонтології (в тому числі теорії природного права і Кантової теорії справедливості та прав людини), етики цінностей. Звичайно, всі ці теорії постійно знаходяться «під знаком виклику» з боку скептицизму, релятивізму, суб'єктивізму, постмодернізму, екологічної етики. Крім того, за винятком теорії природного права, майже весь комплекс нормативних теорій виявляє, експліцитно або імпліцитно, секулярний характер. Класичний утилітаризм, консеквенціалізм, теорія справедливості Джона Ролза [3, с. 35-60], як і більшість варіацій у цих напрямах корінням своїм належать до традиції просвітницького раціоналізму. Теорію прав людини подеколи характеризують як одну з форм секулярної ліберальної теології.

Така секулярна установка вочевидь конфліктує з наявною соціокультурною реальністю. Секуляризм, можливо, поки що домінує у Великій Британії та більшій частині континентальної Європи, якщо не зважати на зростання масштабів імміграційних процесів, що відчутно впливають на загальний культурний фон цього регіону через інтенсифікацію релігійно-меншинної строкатості. У Сполучених Штатах Америки ситуація вже суттєво міняється на користь релігії, точніше релігій, а в решті світу вона є мало не діаметрально протилежною, оскільки ми спостерігаємо бурхливий період відродження релігійності аж до виявлення фундаменталістських тенденцій, причому не лише в ісламі, як це прийнято думати, але й у християнстві [4]. Констатується серйозний спад, якщо не занепад, ідеології світського лібералізму, і перетворення її мало не на анахронізм. Якщо нормативна юриспруденція продовжуватиме завзято захищати свої переважно ліберальні, «соціально-релігійні» цінності, вона неминуче потрапить під загрозу де-верифікації через свою несумісність із сучасною реальністю, а головне – через свою неспроможність або небажання запропонувати картину правового поля, у тому разі й одного з найважливіших його секторів – теорії прав людини, яка була б переконливою й привабливою не лише для невіруючих, але й для релігійних людей незалежно від того, до якої конфесії вони належать. Можливо, світський характер суспільного буття в європейській культурній традиції й не перетворився на анахронізм, але така доля цілком може спіткати нормативну юриспруденцію за умови збереження нею своєї звуженої і не вповні актуальної нині методології права.

3. *Плюралізм думок.*

Третя тенденція в сучасній західній нормативній юриспруденції полягає в тому, що провідні ліберальні мислителі змушені відступати в бік досить дивного різновиду партикуляризму, методологічної однобічності і самообмеженості. Р. Дворкін, до прикладу, стверджує, що «інтерпретаційні теорії за своєю природою адресовані тій чи іншій окремій правовій культурі, і, як правило, культурі, до якої належать автори цих теорій» [5, p.102].

Дж. Ролз, визнаючи у праці «Теорія справедливості» існування суспільного консенсусу щодо необхідності належного морального базису в добре впорядкованому демократичному суспільстві, у книзі «Політичний лібералізм» стикається з проблемою реальності плюралізму думок. У спробі осмислити цю проблему Дж. Ролз наполягає на тому, що «справедливість як чесність має політичний, а не метафізичний характер» [6, с. 39]. Вона є основною категорією практичної теорії, призначеної забезпечити моральне підґрунтя політичним, соціальним та економічним інституціям в умовах сучасної конституційної демократії, коли члени суспільства дотримуються різних, часто несумісних життєвих принципів, – саме практичної, а не метафізичної чи епістемологічної теорії, пов'язаної з універсальними моральними категоріями, а тому й незастосовної до всіх суспільств одразу. Тобто Ролз пропонує обмежену секулярну теорію, спроможну забезпечити базис співіснування в глибоко диференційованому суспільстві незалежно від розмаїття релігійних вірувань. Ключова ідея такої теорії полягає у визначенні спільного для всіх членів суспільства консенсусного поля, і тут ідеться не так про спільні в межах того чи іншого суспільства і для різних систем вірувань доктрини, а скоріше про загальні принципи, що їх вільні й рівноправні громадяни погодилися прийняти як незалежну («об'єктивну») систему політичних переконань, здатну підтримувати належний рівень співробітництва в суспільстві [7, p. 40].

Цей аспект політично-правового лібералізму видається актуальним, коли йдеться про інституції та практики, необхідні для гармонійного співіснування у світі, що складається з розмаїття світоглядних та релігійних систем, традицій і культур і визначається ними. Добре структурована політично-правова теорія, що забезпечує системне моральне підґрунтя для розбудови соціальних структур і політико-правових інституцій, спроможних гарантувати стабільні, впорядковані й чесні механізми співіснування та співробітництва між різними членами суспільствами, є вкрай необхідною в умовах сьогодення. Проте залишається питання, яким чином реалізувати ідеал чи то

гасло «єдності в багатоманітті», щоб перетворити його на ефективний методологічний інструментарій, і тут виявляється ще один виклик, безпосередньо пов'язаний із принципом плюралізму думок.

4. *Проблема співвідношення універсалізму і культурного релятивізму як загальнометодологічних підходів*.

Полеміка між універсалістами і культурними релятивістами сягає глибоких шарів історії філософської думки, причому від своїх витоків у поглядах давньогрецьких софістів і до часів філософсько-правової проблематики прав людини ця полеміка так чи інакше стосувалася людського виміру всіх граней буття. Проте, незважаючи на довгу історію, вона, відповідно до широко розповсюдженої тенденції, часто трактувалася як надумана, побудована на неіснуючій насправді дихотомії. Аристотель, так само як і сучасні послідовники Аристотеля, недвозначно вказують на існування розходжень між культурами і говорять про необхідність враховувати ці розходження; вони лише наполягають на універсальному характері принципів, що лежать в основі людського та суспільного існування. Ще один універсаліст, А. Джевірс, стверджує, що універсалістський підхід може визнати певні прояви етичного партикуляризму в тому сенсі, що «слід передусім замислюватися над тим, як інтереси одних людей вступають у протиріччя з інтересами інших, причому не лише з власних позицій, а й з позицій тих осіб, з якими ви маєте конкретні стосунки» [8, p. 286]. Схожим чином Дж. Раз, принциповий універсаліст, вважає «загальне та особливе радше взаємодоповнюючими поняттями, аніж антагоністичними», і стверджує, що «в серцевині мультикультуралізму криється визнання того, що універсальні цінності трактуються в різноманітні способи різними культурами і що вони варті поважного ставлення до них» [9, p. 204]. Автор визнає, що моральні норми можуть змінюватися, але не радикально, і відбуваються ці зміни на тлі незмінного континууму загальних моральних засад, що й визначають контекст варіювання цінностей: «оскільки радикальні моральні зсуви неможливі, принцип соціального релятивізму є нежиттєздатним» [10, p. 180]. Більш обережні формулювання відображають переважаючий нині підхід, згідно з яким надмірна поляризація слугує лише одній, і зовсім не благородній, меті – відмові бачити розмаїту, мозаїчну картину реальності, а відтак і комплексний характер проблем, які потребують диференціації на основі більш тонких і вишуканих в інтелектуальному та методологічному планах підходів, на перевагу спокусливо «простих рішень», неприпустимих насправді ані в науці, ані в практичній діяльності, яких би сфер і об'єктів вона не стосувалася.

Видатний французький філософ Жак Марітен, котрий відігравав важливу роль і підготовці Загальної Декларації прав людини, передавав дуже цікаву історію узгодження і досягнення консенсусу щодо списку прав людини представниками різних і нерідко протилежних ідеологій, резюмувавши її таким чином: «Ми дійшли згоди за умови, що нас не будуть питати про причини такого консенсусу» [11, p. 70]. Це дало Марітену підстави для проведення гострого розрізнення між «практичним висновком» і «раціональним виправданням». Як засновник неотомізму [12], положення якого увійшли навіть у папські булли, Марітен ретельно розробив томістську за витоками концепцію людської гідності як частину його ж таки теорії природного права, яку можна було б використовувати як «рамкову концепцію» для формулювання поняття прав людини, але, наполягаючи на включенні її в проект Декларації, він з не меншою завзятістю виступав проти будь-яких чітких визначень поняття гідності.

Історія Загальної Декларації прав людини взагалі може бути чи не найпоказовішою в контексті розмови про загальні принципи права: вона розпадається на дві окремі фази – по-перше, підготовки та узгодження проекту тексту декларації, в якій брали змістовну участь насамперед філософи й теоретики права (оскільки йшлося про основоположні формулювання), а по-друге – імплементації принципів декларації в життя, де теорія зіткнулася з суворою реальністю й далеко не завжди могла святкувати перемогу. З першого погляду може видатися, що перша фаза була чимось на кшталт апріорного «раціонального виправдання» ідеї прав людини, а друга стала «практичним висновком», після якого й виявилося загострення між теорією і практикою, якби не свідоцтво одного з авторів декларації про те, що і «раціональне виправдання» насправді було «практичним висновком». Але коли Ж. Марітен провів чітку лінію вододілу між філософсько-правовою (в даному конкретному випадку) аргументацією і прагматичними підходами до питання прав людини, він навряд чи мав на увазі заперечення важливості філософського дискурсу для розв'язання сучасних проблем людства й «декласування» філософії на рівень «терапевтичного засобу» у дискурсивній стилістиці Ричарда Рорті [13]. Він радше, подібно до Ролза й багатьох інших філософів XX століття, підкреслює, що плюралізм думок є соціальним фактом, що не може не впливати як на філософію, так і на практичну політику співіснування. Закладена Марітеном стратегія мислення передбачає необхідність філософських концепцій права, екуменічних за ідеологічним підґрунтям і перспективою імплементації аргументів, а також, і не в останню чергу, готовність узгоджувати аргументацію толерантно,

в прагматичному стилі задля досягнення необхідного компромісу, а розробляти та узгоджувати цю аргументацію неможливо без таких понять, як справедливість, корисність (практичність), право і права, – тобто понять, які за іронією долі або історії розвитку суспільної думки, належать до числа найбільш туманних, невизначених і тому гостро дискусійних (про актуальність цих питань свідчать матеріали XXI та XXIII Всесвітніх конгресів Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії [14, с. 124-146]. Необхідність методологічного плюралізму як ідея західного походження осмислюється, і здебільшого позитивно, і у східноєвропейській [15, с. 163-176], і в російській [16, с. 39-41], і в українській літературі, де плюралізація думок вітається як ознака подолання світоглядно-філософського монізму [17, с. 3-9] і вже на межі XX – XXI століть стала однією з характеристичних рис філософсько-правової методології як у академічних виданнях, так і в підручниках з історії та філософії права [18], завдяки чому можна констатувати доволі інтенсивну плюралізацію філософсько-правових підходів та концепцій аж до спроб асиміляції постмодерністських стратегій філософування [19, с. 156-162].

Однак досвід нормативної юриспруденції як загального підходу в правознавстві в проекції на застосування принципу плюралізму думок виявляє певні ризики методологічного розпорошення та впадіння в спрощений еклектизм замість комплексної систематизації на основі принципу додатковості Нільса Бора, згідно з яким протилежністю глибокої істини є інша глибока істина. Що ж стосується звільнення від універсалістських установок, то це актуальне питання не лише для української філософії права, а й для західної традиції (яка є одним із головних джерел натхнення для української філософії права), оскільки принцип плюралізму важко застосувати на практиці, особливо якщо це, приміром, плюралізм понять у межах внутрішнього права суверенної держави, і на транснаціональному рівні, як продемонстрував приклад Ж. Марітена, він здебільшого залишається скоріше політичним ідеалом, ніж ефективним інструментом міжнародно-правової політики.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, ми можемо зробити висновок, що теорія права у вузькому розумінні цього поняття (тобто прикладна теорія, а не філософія права) у XX столітті формувалася під знаком локалізації та регіоналізації правової проблематики й ухилом убік юридичного формалізму та юридичного позитивізму, а тому у нинішніх умовах її потенціал є досить обмеженим.

Глобальна перспектива розвитку права з необхідністю узгоджувати ключові питання міжнародно-правового характеру при неможливості

точного передбачення часу й кількості нових викликів, а також потребою в рецепції національних, регіональних, етнічних, релігійних та інших правових норм у майбутню глобальну систему права підштовхує до розробки суттєво розширеного способу розуміння цілей і завдань сучасних теорії та філософії права, що враховували б велике розмаїття і комплексну природу правової реальності, яка включає в себе множинність способів взаємодії правових норм у формі недержавного права, правового плюралізму, вертикальної дифузії та горизонтальної інтеграції правових традицій навіть попри їхню відносно поверхневу гомогенізацію та конвергенцію; власне, ці нові форми філософії та теорії права потрібні насамперед для кращого розуміння того, яким чином можна використати процеси гомогенізації та конвергенції задля надання всесвіту права системності, аби цей світ не здавався пласким та одноманітним.

Задля досягнення цієї мети нове покоління сучасних теоретиків права розробляє нові форми загальної юриспруденції – насамперед на засадничих фундаментах, побудованих їх визначними попередниками: Б. Таманаха рафінує погляди Г.Л.А. Харта, намагаючись вибрати весь їх чинний потенціал, Т. Погге транспонує концепцію справедливості Дж. Ролза у світовий масштаб з більшою переконливістю, ніж це вдавалося робити самому Дж. Ролзу, П. Сінгер модернізує й актуалізує ідеї утилітаризму Єремії Бентама тощо.

На тлі протистояння універсалізму і культурного релятивізму в історії західної суспільно-правової думки поступово зароджується розуміння необхідності вироблення екуменічно-інтегрального підходу, але глобально-гуманістичний вимір філософування з новою гостротою викриває колізію між теорією і практикою, або ж між «раціональним виправданням» і «практичним висновком» (Ж. Марітен) і засвідчує дефіцит теорії в галузі права, викликаного насамперед юридичною та юридично-позитивістською приземленістю більшості теорій, а також певну схожість методологічних ситуацій в західній та вітчизняній традиціях, незважаючи на розбіжності в ідейних витоках і обсязі та тривалості досвіду. У проекції на англо-американську ситуацію це означає необхідність переосмислення ефективності використання прагматистської філософсько-правової парадигми і активного застосування філософського інструментарію для вирішення правових проблем у новому прагматистському (неопрагматистському) модусі.

Бібліографічний список

1. Twining W. The Great Juristic Bazaar: Jurists' Texts and Lawyers' Stories / W. Twining. – Aldershot : Ashgate, 2003. – 506 p.

2. Кушакова Н. В. Філософія права як спосіб діяльності наукового співтовариства / Н. В. Кушакова // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Том III. – С. 431-434.
3. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1995. – 568 с.
4. Miztal B. Religion and Politics in Comparative perspective: Revival of Religious Fundamentalism in East and West / B. Miztal, A. Sharpe (eds.). – Westport, Conn. : Praeger, 1992. – 334 p.
5. Dworkin R. Law's Empire / R. Dworkin. – London : Fontana, 1986. – 470 p.
6. Ролз Дж. Справедливость как честность / Дж. Ролз // Логос. – 2006. – № 1. – С. 35-60.
7. Rawls J. Political Liberalism / J. Rawls. – N.Y. : Columbia University Press, 1993. – 401 p.
8. Gewirth A. Ethical Universalism and Particularism / A. Gewirth // The Journal of Philosophy. – 1988. – Vol. LXXXV. – № 6. – P. 283-302.
9. Raz J. Multiculturalism / J. Raz // 11 Ratio Juris. – 1998. – Vol. 11. – № 3. – P. 193-205.
10. Raz J. Ethics in the Public Domain. Essays in the Morality of Law and Politics / J. Raz. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 364 p.
11. Maritain J. Man and the State / J. Maritain. – London : Hollis and Carter, 1954. – 197 p.
12. Шестопал С. С. Неотомістський напрямок у французькій філософії права: концепція Жака Марітена: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 / С. С. Шестопал ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.
13. Rorty R. Consequences of Pragmatism / R. Rorty. – Hassocks, Sussex, UK : Harvester Press, 1982. – 237 p.
14. Антонов М. В. Право и правовые культуры в XXI веке: различие и единство (XXIII Всемирный Конгресс Международной ассоциации философии права и социальной философии) / М. В. Антонов, А. В. Поляков // Известия высших учебных заведений. Правоведение : науч.-теорет. журн. – 2008. – N 2. – С. 124-146.
15. Stelmach J. Spór o metodę we współczesnej filozofii prawa / J. Stelmach, B. Brożek // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2004. – Том II. – С. 163-176.
16. Жинкин С. А. О плюрализме в исследовании проблем эффективности права / С. А. Жинкин // История государства и права. – 2009. – № 11. – С. 39-41.
17. Оніщенко Н. М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння / Н. М. Оніщенко // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Видавництво Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, 2010. – Вип. 47. – С. 3-9.

18. Бандура О. О. Філософія права доби постмодерну: людина та її права / О. О. Бандура // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2005. – Т. 3 – С. 250-255.
19. Братасюк В. М. Інтелектуальна традиція постмодерну та проблеми реформування правової системи сучасної України / В. М. Братасюк // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – 2004. – Том II. – С. 156-162.

В данной статье сосредоточено внимание на значении нормативной юриспруденции в англо-американской правовой системе. Дан анализ основным тенденциям современной западной нормативной юриспруденции. Исследована проблема соотношения универсализма и культурного релятивизма как общеметодологических подходов.

This article focuses attention on meaning of normative jurisprudence in English-American law system. The basic tendencies of modern western normative jurisprudence are analysed. The problem of correlation of universalism and cultural relativism as general methodological approaches is investigated.

Стаття надійшла до редколегії 11.04.2014

УДК 327.5

Белова О. В., ОНУ им. И. И. Мечникова

РЕАЛИЗМ, НЕОРЕАЛИЗМ И ПОСТКЛАССИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ: ЭВОЛЮЦИЯ ОСНОВНЫХ КАТЕГОРИЙ

В статье приводится анализ основных категорий классического реализма и их эволюции в последующих ответвлениях этого направления – неореализме и постклассическом реализме. Основная задача данной статьи состоит в том, чтобы сравнить основные категории и допущения, из которых исходят представители классического реализма и его главных наследников – неореализма и постклассического реализма.

Сегодня та плеяда ученых, которые считают себя реалистами и разделяют основные принципы классического реализма, но с определенными дополнениями, только растет. Направление, таким образом, находится в процессе постоянного развития, поэтому дискуссия внутри реалистской парадигмы представляет научный интерес.

Школа реализма является одной из двух самых влиятельных школ в теории международных отношений [1, p. 22]. Основная задача

© Бєлова О. В., 2014

данной статьи состоит в том, чтобы сравнить основные категории и допущения, из которых исходят представители классического реализма и его главных наследников – неореализма и постклассического реализма

Центральным допущением, на котором основан классический реализм, является положение об анархическом характере международных отношений – отсутствие верховной власти над государствами. В качестве основных понятий, которыми оперирует классический реализм, следует выделить основную «триаду Моргентау»: мощь (power), баланс сил (balance of power) и национальный интерес (national interest).

Мощь является «центральной идеей политики как отдельной сферы деятельности – ее природа, ее наращивание и применение» [2]. Понимание этой концепции очень важно, поскольку именно наращивание мощи по реализму является целью государства и причиной его действий. Все официальные цели государства, идеологии и принципы либо маскируют основную цель, либо легитимизируют её, но всегда – подчинены ей. Любой политический акт направлен на сохранение, увеличение и/или демонстрацию мощи. Этим поведенческим принципам соответствует стратегия сохранения status quo, империализм и работа на престиж. Цель первой модели – сохранение баланса мощи, второй – приобретение большей мощи, третьей – её демонстрация для сохранения или расширения [3, p. 258].

Классический реализм не дает четкого определения мощи. Вторичное по отношению к мощи понятие – соотношение мощи государств – определяется по Моргентау материальными (география, природные ресурсы, военная готовность, население) и нематериальными (национальный характер, мораль нации, качество дипломатии и правительства) факторами. В одной из своих работ Моргентау даже определяет мощь как «контроль над умами и действиями других людей» [4, p. 201].

Приобретение мощи вызвано природным стремлением человека к самосохранению; по достижении необходимого для выживания количества власти человек (государства) наращивает власть, чтобы улучшить свое положение. Соотношение мощи между государствами можно изменить только при помощи превосходящей мощи. Борьба за мощь между участниками международных отношений является неустранимым источником конфликта.

На понятии мощи основываются следующие концепции классического реализма – баланс сил, национальный интерес, дилемма безопасности.

Суть дилеммы безопасности состоит в том, что большинство действий, которые страна предпринимает для увеличения своей безопасности, уменьшают безопасность других государств, поскольку те теряют относительную мощь. В мире игры с нулевой суммой государству тяжело улучшить свое положение, не составив угрозы другим государствам.

Термин «баланс сил» в рамках классического реализма употребляется для определения различных понятий, в зависимости от контекста. Так, он может относиться к равновесию сил на международной арене («европейский концерт» XIX в.). С другой стороны, политикой равновесия сил может так же называться политика, направленная на сохранения собственного преобладания на международной арене (доктрина Монро в США). Баланс сил в обоих случаях есть результат борьбы за мощь, столкновения между государствами, стремящимися расширить свои возможности, и теми, кому выгоднее сохранить status quo [3, p.259].

Основным объектом изучения и главными акторами международных отношений реализм считает государства; из них влияющими на международные отношения – только великие державы. Характер отношений между государствами считается неизменным, так как вытекает из неизменности человеческой природы.

Несмотря на то, что классический реализм составил основу для всех более поздних направлений реализма, в силу своей эклектичности он не может быть предложен в качестве оптимального метода анализа. В рамках классического реализма уживается политический прагматизм с одной стороны и стремление нарисовать общий идейный замысел внешней политики – с другой. Не был в нем дан ответ на то, влияют ли моральные ограничения на внешнюю политику. Ни одно из основных понятий классического реализма не имеет точного определения.

Основное противоречие классического реализма в том, что он считает объектом исследования. С одной стороны, актором международных отношений считается государство, с другой – есть и анализ на уровне личности (опора в допущениях на свойства человеческой натуры).

Отметим, также, что реализм, скажем, Моргентау – лишь частично подход к изучению международных отношений; частично же – морально-этическое руководство для исследователей.

Прогрессивность концепции реализма с одной стороны, и множество его недостатков как подхода – с другой, привели к тому, что многие пытались усовершенствовать реализм, сделать из него более

совершенный инструмент. Самым успешным из реформаторов стал Кеннет Уолц, который в своих работах сформулировал принципы неореалистского подхода.

Неореалистский подход основан на тех же базовых принципах, что и реализм классический, [5, p. 616] однако ряд ключевых понятий приобрел в нем другую окраску.

В картине мира по неореализму мощь остается ключевой концепцией, но её роль смещается. Если Моргентау видит мощь как самостоятельную и единственную цель государства, то Кеннет Уолц определяет мощь как «потенциально полезное средство» [5, p. 616]. Из этого вытекает, что как недостаток мощи, так и её переизбыток теоретически может представлять угрозу для государства. Соответственно, в картине мира неореалистов мощь в какой-то степени теряет свое сакральное значение, зато – приобретает более четкие черты.

Само понятие мощи получает в работах неореалистов большую детализацию: мощь в их глазах базируется на материальных возможностях, которые контролирует государство. Появляется также дополнительное понятие – латентная мощь государства, которую составляют социо-экономические факторы, влияющие на развитие военной силы. Латентная мощь основывается на богатстве страны и численности населения. Великим державам, чтобы вести войну, нужны деньги, технологии и персонал; латентная мощь – это то сырье, тот потенциал, который страна может задействовать при борьбе с соперниками. Не следует, однако, забывать, что в конечном итоге под мощью государства все равно подразумеваются военные возможности.

Таким образом, роль военных технологий и стратегии среди факторов, определяющих силу и потенциал государств, у неореалистов остается центральной, однако добавляются дополнительные инструменты ее обретения – увеличение численности населения и повышение своей доли в общемировом хозяйстве. И все равно – в качестве реакции на давление международной анархии государство будет наращивать именно военную мощь и оружие нападения [6, p. 221]. С другой стороны, из неореалистской концепции выпадают такие аспекты мощи, как «влияние на умы и сердца которые еще упоминаются у Моргентау.

По отношению к использованию мощи существует два основных течения в рамках неореализма – защитный реализм (defensive realism) Кеннета Уолца и агрессивный реализм (offensive realism) Джона Миршаймера. Агрессивный реализм предполагает, что наращивание мощи выгодно всегда [7, p. 78], и рациональное государство всегда будет это делать. Максимально возможная мощь, а лучше такое ее

количество, которое обеспечивает гегемонию – необходимо не само по себе, а как лучшая гарантия выживания государства [7, p. 78]. Позиция Уолца (defensive realism) в том, что государство соотносит риски, связанные с возможным увеличением мощи, и потенциальные выгоды, после чего делает выбор; это связано с тем, что резкое увеличение мощи может не привести к гегемонии, а вызвать негативную и разрушительную для государства реакцию системы, поскольку наращивание мощи рискованно для государства, рациональный актор международных отношений пойдет на него только в случае, если конфликт вероятен; если же вероятность оценивается как низкая, государство не будет провоцировать потенциального соперника. Это означает, что, согласно защитному реализму, государство реагирует не на существование дилеммы безопасности, т.е. возможность конфликта (которая существует всегда), а на его вероятность (на интенсивность дилеммы безопасности) [6, p. 224].

Центральной категорией у неореалистов является не мощь, а безопасность и стремление к ней, которая, по Уолцу, является конечной целью государства. Для достижения своей безопасности ревизионистские государства (revisionist states) наращивают мощь [7, p. 80], государства-status quo (status quo states) – хранят ее соотношение [7, p. 80] Источник выбора между этими опциями, в рамках теории неореализма, следует искать не во внутренних свойствах и характеристиках государства, но в сложившейся на международной арене обстановке.

В своей основе концепция дилеммы безопасности сохраняется в неореализме практически неизменной – количество безопасности на мировой арене конечно, и, как правило, увеличение безопасности одного актора приводит к ее уменьшению для другого [5, p. 620]. Однако превращение power из цели государства в инструмент, появление новой категории безопасности – не могло не сказаться на анализе поведения государства в условиях дилеммы безопасности. Частично этот вопрос уже был затронут выше.

Следует отдельно отметить, что неореализм во всех его проявлениях относительно мало учитывает экономическую стоимость наращивания военных сил, поскольку достижение военной цели всегда является первым приоритетом, с экономическими затратами на которое необходимо смириться [8, p. 450]. Даже в рамках защитного неореализма, если наращивание военных возможностей не вызовет гонку вооружений, предполагается, что государство на него пойдет [8, p. 446].

Главное отличие в методе неореализма от реализма Моргентау – влияние условий, сложившихся на международной арене, на действия акторов международных отношений государств и лидеров государств.

Неореалистский подход предполагает, что для изучения международной политики необходимо добавить третий уровень анализа – уровень международной системы. По Уолцу, причины изменений в системе международных отношений (e.g. изменения числа великих держав) лишь частично лежат в поведении государств [5, p. 618]; часть причин находятся на уровне структуры. Из этого следует, что анализ исключительно на уровне государств обязательно приведет к неверным результатам. И наоборот, подход, который объединяет в себе анализ на уровне государств и анализ на уровне системы, будет экспликативен как для изменений, так и для воспроизводящихся тенденций мировой политики.

Государства являются основными элементами системы, которую изучает неореализм; выбор действий для элементов системы ограничивается динамикой этой системы. Характер внешних сил, ограничивающих государства, дает возможность предсказать их шаги, а также последствия их шагов. Одновременно, неореалисты сознательно абстрагируются от личностного уровня анализа (влияние личности, политических лидеров на международные процессы). Формально признавая значение этого уровня анализа, неореализм ограничивает ряд факторов, которые изучает. В одной из своих программных работ, статье «The Origins of War in Neorealist Theory» Уолц пишет, что, хотя в реальной жизни все факторы взаимосвязаны, любой теоретический подход изолирует одну область от других, чтобы стало возможным её интеллектуальное осмысление [9, p. 22].

Структурные реалисты также игнорируют культурные различия между государствами, различия между режимами, поскольку международная система создает одни и те же стимулы и ограничения для всех великих держав; режим мало влияет в представлении структурных реалистов на поведение государства по отношению к другим государствам. Также в рамках этого направления анализа становится неважным, кто осуществляет внешнюю политику государства. Государство рассматривается как черный ящик, который характеризуется только количеством мощи [7, p. 78].

Классики реализма полагали, что политическая сфера не может рассматриваться отдельно от других сфер общественной жизни. Так, Арон полагал, что на международную жизнь влияет бесчисленное количество факторов, и нельзя провести различия даже между внутренними

и внешними из них [10, p. 210].Неореализм за счет выделения политики в автономную область смог создать то, чему стремился реализм – рабочую теорию, позволяющую анализировать международную систему в целом. Только в рамках неореализма реалистское направление мысли доросло до формирования системного подхода.

Таким образом, в основе изучения международных отношений для неореалистов лежит структура. Концепция структуры основана на предполагаемом факте, что одни и те же элементы государства, состоящие в разных союзах, «скомбинированные в различных сочетаниях» [9, p. 29] взаимодействуют по разному, и это взаимодействие приводит к различным результатам. Любая международная структура характеризуется анархией в качестве управляющего принципа (ordering principle), и распределением сил и возможностей между ее элементами (государствами). В качестве одной из главных характеристик распределения сил в системе Уолц предлагает взять количество великих держав. Великие державы отличаются от остальных элементов системы значительно большим количеством мощи, которым они располагают [9, p. 30].

Неореализм, как теория, только в очень общем виде объясняет поведение государства в условиях дилеммы безопасности. По мнению многих, для описания и объяснения поведения государства, которое преследует свои интересы, необходимы дополнительные допущения [8, p. 446]. В свою очередь Уолц в своих последующих статьях не раз высказывался против расширения факторов, которые берет в расчет неореализм, аргументируя это тем,что чрезмерное расширение сферы приложения теории разрушает эту теорию, её целостность, делает анализ с её помощью невозможным. По причине такой статичности неореализма Стивен Брукс предложил выделить накопившуюся «надстройку» неореализма в отдельный теоретический подход – постклассический реализм. В своей программной статье Брукс выделил основные отличия постклассического реализма от неореализма, сформулировал его основные принципы.

Постклассический реализм использует в качестве «фундамента» защитный реализм Уолца. Так он подразумевает, что государство реагирует не на возможность, а на вероятность конфликта в ситуации дилеммы безопасности. Оба подхода разделяют системность, государствоцентричность и принцип эгоизма государств, принцип неотъемлемой конкуренции в международной среде, опору в анализе на материальные, а не идеологические или институциональные факторы и т.д. [8, p. 446] Постклассический реализм идет на шаг дальше, чем реализм, в расшифровке категории мощи. А именно – добавляет

экономический фактор как равноправную составляющую мощи, наравне с военной составляющей. мощи [6, p. 224].

Дилемма безопасности остается ключевой концепцией и в постклассическом реализме; однако в условиях дилеммы безопасности допускаются другие предположения о возможном поведении государств, нежели в реализме и неореализме [6, p. 225] Исходя из нового понимания мощи классический реализм может значительно детализировать поведение государства в ситуациях, когда необходимо определить, принесет ли наращивание военной силы пользу или вред; расставить приоритеты между краткосрочными и долгосрочными планами.

Первое следствие из эволюции категории мощи в постклассическом реализме – расширенное понимание балансирующего поведения акторов международных отношений. Из того, что постклассический реализм рассматривает экономические возможности государства не как фактор создания мощи, но как ее составляющую часть, логически вытекает, что экономический рычаг, точно так же, как применение и угроза военной силы, используется государством для обеспечения своих целей [8, p. 455]. В таком случае справедлива и обратная связь – при определении соотношения сил (балансировании сил) между государствами учитываются не только военные возможности, но и экономические. В таком случае вероятность конфликтов между государствами может значительно колебаться в зависимости от экономических показателей, даже если распределение между ними военных возможностей меняется мало [6, p. 228].

В конечном итоге учет экономической составляющей при балансировании приводит к тому, дилемма безопасности зачастую воспринимается менее интенсивной, чем это предполагает неореализм [8, p. 458]. Как уже отмечалось выше, когда риски для военной безопасности велики, рациональный актор в значительной мере пожертвует своими будущим ради обеспечения собственного выживания прямо сейчас. Однако с появлением в анализе экономической составляющей мощи, можно предположить, что в случаях, когда военная угроза не очень высока – экономика также идет в расчет. Соответственно, в картине мира постклассического реализма все чаще долгосрочные цели государства (как правило, таковые тесно связаны с экономическими перспективами) не подчинены требованиям немедленного обеспечения военной готовности (безопасности) [8, p. 458].

Выводы: Таким образом, следует отметить, что трансформация основных категорий реализма идет в двух направлениях – в сторону повышения общей системности, и в сторону детализации факторов, на которых опирается анализ.

Так, эволюция категорий классического реализма в неореализме позволила учесть в реалистском анализе многие факторы, которые изначально учитывал либерализм, например, экономическую составляющую. С другой стороны, увеличение числа факторов, влияющее на поведение государства в постклассическом реализме, несколько противоречит принципу системности, изложенным у Уолца. Таким образом, текущая дискуссия в рамках реализма в обозримые сроки может породить новые, нереалистские подходы.

Библиографический список

1. Стапран Н. В. Роль Японии и Австралии в реализации американской стратегии безопасности в АТР: 1945-2004 гг. : дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новая и новейшая)»/Стапран Наталья Валерьевна ; М. гос. ин-т международных отношений (Ун-т) МИД РФ. – М., 2004. – 170 с.
2. Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / H. Morgenthau. – N. Y : Alfred A. Knopf, 1978. – 550 p.
3. Pham J. P. What is the National Interest? Hans Morgenthau's Realist Vision and American Foreign Policy / J. P. Pham // American Foreign Policy Interests. – 2008. – № 30. – P. 256-265.
4. Crabb C.V.Jr. Hans J. Morgenthau's version of realpolitik// Cecil V. Jr. Crabb, June Savoy// The political Science Reviewer. – 1975. – Vol. 5. – № 1. – P. 189-228.
5. Waltz Kenneth. The Origins of War in Neorealist Theory // Kenneth Waltz // Journal of Interdisciplinary History. – 1988. – Vol. 18. – № 4. – P. 615-628.
6. Kawasaki Tsuyoshi. Postclassical realism and Japanese Security Policy / Tsuyoshi Kawasaki // The Pacific Review – 2001. – Vol. 14. – № 2. – P. 221-240.
7. Mearsheimer J. Structural Realism / J. Mearsheimer // International Relations Theories: Discipline and Diversity. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – P. 77-93.
8. Brooks S. G. Duelling Realisms (Realism in International Relations) / Stephen G. Brooks // International Organisation. – 1997. – Vol. 51, No. 3. – P. 445-477.
9. Waltz K. Realist Thought and Neorealist Theory / Kenneth Waltz // Journal of International Affairs. – 1990. – Vol. 44. – № 1. – P. 21-37.
10. Aron Raymond. What is a Theory of International Relations? / Raymond Aron // What is a Theory of International Relations? – 1967. – Vol. 21. – № 2. – P. 185-206.

У статті наводиться аналіз основних категорій класичного реалізму та їх еволюції в наступних відгалуженнях цього напряму – неореалізмі і постклассичному реалізмі. Основне завдання даної статті полягає в тому, щоб

порівняти основні категорії і допущення, з яких виходять представники класичного реалізму і його головних спадкоємців – неореалізму і постклассичного реалізму.

The article presents the analysis of the main categories of classical realism and their evolution in latter developed branches of the approach – neorealism and postclassical realism. This article's main objective is to compare the main categories and assumptions made by representatives of classical realism and its main heirs' – neorealism and postclassical realism.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2014

УДК 342.553.001.32

Кормич А. І., НУ «ОЮА»

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В СТРУКТУРІ МІСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: ГЕНЕЗИС КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ

У статті аналізуються основні концепції місцевого самоврядування, що розроблялись протягом XVIII-XX століть. Визначені природа та сутність місцевого самоврядування. Розглянуті місце та роль самоврядування як елементу міської правової системи.

Місцеве самоврядування виступає невід'ємною складовою як нормативної, так і інституційної підсистем міської правової системи. Тому дослідження цих проблем дозволяє аналізувати напрямки та зміст вдосконалення і підвищення ефективності всієї міської правової системи. Одним з важливих аспектів даної проблематики є становлення теоретичних засад місцевого самоврядування, що знайшло відображення у формуванні цілого ряду концепцій самоврядування у різні історичні часи. Але за всіх умов такі концепції були пошуком відповіді на складні питання суспільного життя, намаганням пояснити причини колізій між центральним урядом і місцевими органами влади, обґрунтувати необхідність зміцнення самоврядування, з'ясувати, чи реалізують носії місцевого самоврядування відмінну від державної владу, або лише виконують окремі державні функції.

Потреба у чітких відповідях на такі питання залишається і сьогодні, коли Україна переживає бум парадів суверенітетів, що здатні руйнувати державність. Необхідність знайти оптимальну модель правового і інституційного механізму співпраці центру і регіонів,

© Кормич А.І., 2014

узгодження інтересів і потреб стає актуальним теоретичним і практичним завданням.

В даній статті, спираючись на існуючу наукову базу, ми і розглянемо ряд важливих концепцій щодо місцевого самоврядування, наголошуючи на соціальну обумовленість їх формування.

Терміни «самоврядування», «самоуправління» у значенні саме місцевого самоврядування в Європі почали використовуватись з другої половини XVIII ст. [1, 239].

Найзначнішим стимулом становлення інституту самоврядування в Європі була Велика Французька революція 1789 р., що являла собою прояв протистояння буржуазії та феодальної держави і в результаті якої на зміну поліцейській державі прийшла конституційна.

У Франції формується децентралізаторська теорія, яка обґрунтувала поділ адміністративних справ на такі, які є наслідком самоврядування, і на справи державні, делеговані общинам [2, 88]. Аналогічна тенденція розповсюджується всією Європою.

А. Токвіль в роботі «Демократія в Америці» зазначав: «Общинні інститути її відкривають для народу шлях до свободи та вчать його користуватися цією свободою. Насолоджуватись її мирним характером. Без общинних інститутів нація може сформувати вільний уряд, однак істинного духу свободи вона так і не досягне» [3, 65].

У 1831 році Конституція Бельгії закріпила статтю, присвячену общинному управлінню, і визнала поряд із законодавчою, виконавчою та судовою владою четверту владу – муніципальну.

В рамках німецької юридичної школи обґрунтовується природа і сутність місцевого общинного самоуправління, пропонується теорія вільної общини (природних прав общини), що базувалася на таких основних принципах організації місцевого самоуправління:

– органи місцевого самоврядування обираються членами общини,

– обов'язковим є розподіл повноважень общини на власні та делеговані державою,

– місцеве самоуправління – це управління власними справами общини, що відрізняються за своєю природою від державних;

– органи общин є органами місцевого самоврядування, а не держави,

– держава не повинна втручатися у питання компетенції общин, не дозволяючи при цьому виходити за межі їх компетенції.

Прихильники цієї теорії доводили, що право общини на управління своїми справами так само природно і закономірно, як і права людини; община є первинною стосовно держави, а тому остання

повинна поважати свободу общинного управління. Держава не створює общину, а лише визнає її як таку, що органічно склалася. Традиції у місцевому самоуправлінні розглядались як основна умова успішного функціонування останнього.

На зміну теорії вільної общини приходить громадівська теорія місцевого самоврядування, що виводить на перший план господарську природу діяльності місцевого самоврядування. Ця теорія була впроваджена у законодавстві ряду країн Європи.

Однак представники цієї теорії, зокрема Р. Мом, порушуючи питання про громадівський суверенітет в рамках держави, вбачали його джерело у недержавному, суто господарському характері їх діяльності, не претендуючи на заняття політичною діяльністю, яка повністю належить, на їх думку, державі. Політичні питання, на переконання авторів даної теорії, не можуть бути об'єктом діяльності самоврядування.

Тому аргументом супротивників цієї концепції була відсутність чіткого пояснення публічно-правового характеру багатьох із здійснюваних місцевим самоврядуванням функцій. Недоліком даної теорії було і те, що вона змішувала самоуправні територіальні одиниці з різними приватноправовими об'єднаннями (промисловими компаніями, благодійними товариствами і т. ін.) Але між ними є принципова відмінність, яка не враховувалась творцями та прихильниками даної теорії. Адже, належність людини до певного приватноправового об'єднання, як і вихід із нього, залежить від самої людини, а приналежність до самоуправних одиниць, підпорядкування органам самоуправління самостійної територіальної одиниці встановлюється законом і безпосередньо зв'язане з місцем проживання людини.

Все це свідчило про складний механізм взаємодії держави з територіальними громадами і ставило перед правознавцями завдання віднайти оптимальний варіант взаємин.

Теоретики Англії кінця XIX ст. відзначали, що встановлення правильного співвідношення між центральними та місцевими органами зв'язане з великими труднощами. Центральне управління повинне здійснювати контроль за діяльністю місцевих установ, щоб забезпечити дотримання закону, досягти певного ступеня однорідності та підтримати мінімальний рівень успішності даної діяльності. З іншого боку, вони застерігали, що контроль не повинен бути надлишковим та тиснути на підприємливість, ініціативу і почуття власної відповідальності учасників місцевого управління.

Видатні німецькі вчені XIX ст. Л. Штейн та Р. Гнейст, критично оцінивши громадівську теорію, розробили основні положення

державницької теорії самоуправління, згідно з якою самоуправління – це одна із форм організації місцевого державного управління. Всі повноваження в галузі місцевого самоуправління надані державою, джерелом їх є державна влада. Проте, оскільки місцеве самоуправління здійснюється місцевими жителями, то вони безпосередньо зацікавлені в результатах управління, на відміну від державних чиновників централізованого державного управління, які не залежать від місцевого населення, не підконтрольні йому і не завжди проявляють ініціативу та самостійність у вирішенні місцевих питань.

Державницька теорія самоуправління вбачає у самоуправлінні не самостійне управління місцевим населенням їх власними справами, що відрізняються від державних, а лише покладання на місцеву громаду здійснення завдань державного управління за участю місцевих жителів, які залучаються на службу державними інтересами та завданнями [4, 492].

В рамках державницької теорії сформувалося два напрямки: юридичний (Л. Штейн) та політичний (Р. Гнейст).

Л. Штейн писав: «Самоуправління – це перша форма, у якій досягає свого втілення ідея вільного управління як організованої участі громадян у функціях виконання взагалі та й управління особливо. Воно виникає не стільки завдяки вільній та самостійній волі окремих громадян, скільки завдяки особливості таких відносин, які породжують та роблять цю участь необхідною.

Як висновок – система такого самоуправління базується на системі цих очевидних чинників, що її породжують. Тому слід виходити з погляду, що самоуправління… як і його очевидні основи, охоплюють цілу державу і таким чином створюють іншу органічну систему виконання поряд із системою управлінською і що із поєднання цих систем виникає право їх обох» [5, 96].

Пропагуючи державний характер самоуправління, він вбачав гарантії самостійності в тому, що органи місцевого самоврядування є органами територіальної громади, на які держава покладає здійснення відповідних завдань та функцій державного управління – функції, що виходять із самостійності органів самоуправління (закономірні або вільні), та ті, які випливають із їх органічного ставлення до єдності держави (службові, державні). Основою організації місцевого самоуправління він вважав общину, яка призначена і здатна – звужено для своїх обмежених рамок – створювати основні форми та органи держави. Общинний лад є серцевиною всякого самоуправління, община є батьківщиною вільного управління, і народ без вільної общини, при будь-якому вільному державному облаштуванні, не буде вільним, буде адміністративно рабським народом.

Р. Гнейст вважав, що не може бути гарантією самостійності та реальності місцевого самоврядування виборність його органів та посадових осіб, оскільки служба для чиновника – засіб отримання коштів для існування, у зв'язку з чим він може, не поділяючи інтересів, просто відбувати службу. Виходячи з цього, Р. Гнейст пропонував для забезпечення ефективності місцевого самоврядування створювати систему почесних посад з особливим порядком їх формування та заміщення окремих осіб.

Розкриттю сутності служби у самоврядних інституціях приділяли увагу і інші науковці, намагаючись поєднати розуміння самостійної ролі самоврядування з функцією їх представництва державних інтересів. Зокрема, Г. Еллінек по-своєму трактував зміст такої служби, наголошуючи, що: зобов'язання окремих індивідів до виконання службових обов'язків не базується, як у професійних чиновників, на постійному службовому відношенні, а на загальному обов'язку громадян підкорятися волі держави. Особи ж, які несуть таку службу, є особливими посадовими особами, вони не змінюються, підкоряються лише закону та розпорядній владі, а не регламентам та інструкціям вищих постанов, і тому більш незалежні від центральної влади, ніж професійні чиновники.

Г. Еллінек тлумачить питання структури та компетенції органів місцевого самоуправління, посилаючись на те, що община має свої власні права, а також виконує державні функції, оскільки держава користується общиною для своїх цілей та вводить її в свою адміністративну організацію. Він робить висновок, що община має власну і «доручену» їй державою компетенцію. На даній теорії базується місцеве самоврядування в багатьох країнах світу, впроваджуються ці положення і в Україні.

Ряд вчених, зокрема, Ернст Мейєр, на початку XX ст. пропагували теорію, згідно з якою органи самоуправління, хоч і виконують функції державного управління, проте є органами не держави, а громад, як відособлених від держави громадсько-правових юридичних осіб.

У цей час закладались також теоретичні підвалини місцевого самоуправління в науковій думці України. На їх основі були підготовлені конституційний проект декабриста Микити Муравйова (1821-1825 рр.), основні документи Кирило-Мефодіївського товариства; «Книга буття українського народу», «Начерки Конституції республіки» Георгія Андрузького (1846–1847 рр.).

М. Костомаров і В. Антонович сформулювали народницьку концепцію, не поєднуючи самоврядність з проявами українського державотворення.

М. Драгоманов, обґрунтовуючи зміни державного устрою в проекті «Вільної Спілки», висловлює ідеї запровадження місцевого самоврядування як основи децентралізації, вважаючи централізм Російської імперії найбільшою препоною конституційному ладу. Держава, на його думку, має бути «вільною спілкою» локальних самоуправ, кожна з яких зокрема і всі разом складають основу державного життя, з двопалатною системою, на зразок американської палати представників та сенату. Самоуправи мають кожна свою внутрішню самостійність і незалежність щодо іншої, незалежно – вищого чи нижчого типу. Такі погляди на взаємовідносини між різними ланками місцевого самоврядування, а також між обласними думами як органами обласного самоврядування і центральними державними органами, не втратили своєї актуальності на нинішньому етапі. Він наголошував, що відносини, розподіл компетенції між відповідними самоврядними органами повинні бути чітко врегульовані і вирішені конкретно. Щоб кожна установа мала у межах можливого повну самостійність щодо своєї компетенції, особливо у справах, які ця установа оплачує за рахунок своїх коштів. [6,23-24].

Михайло Грушевський, розвиваючи концепцію М. Драгоманова, у статті «Конституційне питання і українство в Росії» (1905р.). розробив проект національно-територіальної децентралізації Російської імперії, включаючи питання забезпечення повноважень і створення юридичної бази самоврядних областей через утворення на територіях з одним мільйоном мешканців певної національної належності власного сейму. Ці сейми з урядами місцевого самоврядування мали б стати основними складовими частинами держави. За цих умов центральний парламент обирався б непрямо, поділяв би повноваження уряду з місцевою владою. Народність, географічне положення і демографія, а не історичні претензії деяких народів чи випадкові рішення віддаленої бюрократії, стали б наріжними для реорганізації держави. За таких умов народ сам панував би «прогресивно» і «раціонально».

Ще один документ конституційного характеру того часу, в якому розробляється питання місцевого самоврядування, це проект Основного Закону «Самостійної України» Спілки народу українського», підготовлений групою членів Української народної партії, на чолі з М. Міхновським. Самостійна республіка Україна представлена в ньому спілкою вільних і самоправних українських земель, кожна з яких є спілкою вільних та самоправних громад.

С. Дністрянський у своїй теорії суспільних зв'язків обґрунтовував право народного самовизначення України на її етнічній території. У проекті конституції Західної України, 1920 р. він передбачав

найширшу і безпосередню участь народних мас в управлінні суспільними справами з одночасним функціонуванням добре організованої і обраної завдяки народному довір'ю влади. Автор формулює принцип національного кадастру, який ґрунтувався на національних традиціях і зокрема ідеї віча. Проект передбачав надання права законодавчої ініціативи не лише органам місцевого самоуправління, але й окремим професійним організаціям і широким верствам населення. [7,306]

О. Ейхельман у конституційному проекті наголосив, що система органів влади має ґрунтуватися на широкій участі народу у громадсько-державній роботі. Кожній землі гарантувалося здійснення права на самоуправління на своїй території в усіх справах, які не належали до компетенції державної організації. [8,12]

За часів встановлення радянської влади в Україні розвиток теорій самоврядування суперечив централізованій системі управління, тому ідеї самоврядування, що передбачали децентралізацію влади, незалежність та самостійність органів місцевого самоврядування, багато років не розроблялись. Лише у 50-х роках радянський вчений С.Н. Братусь в роботі «Субъекты гражданского права» одним з перших відновив та продовжив наукову традицію дослідження проблем ролі місцевого самоуправління. Він наголосив, що ради є також і місцевими органами влади, тобто самоуправлінням. З цього періоду радянською юридичною наукою починає активно розроблятися ідея місцевих рад як органів самоуправління, в зв'язку з розширенням участі громадян в управлінні та зростанням значення їх контролю за діяльністю органів управління і посадових осіб, участі в обговоренні проектів рішень тощо.

Місцеве самоврядування аналізується як частина державного самоуправління, формулюються ознаки місцевого самоуправління, характеризується місцеве самоуправління як таке, що відображає волю місцевого населення, не маючи своїх особливих інтересів, які б розходились з інтересами центральних органів влади; наголошується, що місцеве самоврядування знаходиться у взаємовідносинах з центральними органами влади на засадах демократичного централізму.

З 70-х років в радянській правовій науці теоретичні розробки проблематики місцевого самоуправління займають значне місце. Це, зокрема, праці В. Г. Афанасьєва, М. О. Баймуратова, А. К. Бєлих, Ю. А. Тихомирова, А. І. Щиглика та багатьох інших. Автори аналізують місцеві ради як органи, що мають «подвійну» природу – органи державної влади на місцях, які входять в єдину систему рад, і органи громадського самоуправління, що представляють інтереси народу.

Тобто, поступово як у світовій так і у радянській науковій думці утверджується теорія дуалізму щодо місця та ролі місцевого самоуправління як правової категорії. В них наголошується, що самостійно вирішуючи місцеві справи та здійснюючи на місцевому рівні певні державні функції, муніципальні органи виходять за рамки місцевих інтересів і, відповідно, повинні діяти як інструмент державної адміністрації.

Опоненти ж цієї концепції стверджували, що постановка питання про двоєдину природу місцевого самоврядування суперечить принципу поділу влади, що є основною ознакою правової держави. Натомість пропонувалась теорія соціального обслуговування, яка робила акцент на здійсненні муніципалітетами одного з основних своїх завдань: пропозиція послуг населенню та організація його обслуговування, бо головна мета діяльності самоуправління – добробут жителів комуни.

На різноманітних теоретичних засадах почались складні і багатопланові процеси реформування місцевого самоврядування у країнах світу, особливо активно, починаючи з 50-х років XX ст. Основними їх напрямками стало коригування кількості самоврядних одиниць, удосконалення організаційної структури органів самоврядування, поява нових форм та компетенцій, фінансові та функціональні реформи. Все це відкривало нові можливості для більш ефективного функціонування системи місцевого самоуправління, перед усім щодо надання місцевих послуг. В такий спосіб розвиток місцевого самоуправління виступав важливим напрямком вдосконалення міської правової системи.

В Україні пошук оптимальної моделі місцевого самоуправління активно впроваджується з набуттям державної незалежності. Але і сьогодні це залишається складною і теоретичною і практичною проблемою, що потребує свого вирішення.

Бібліографічний список

1. Энциклопедический словарь / под ред. И. Б. Андриевского. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1900. – Т. 56. – 239 с.
2. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. – Львів : Літопис, 2002. – 196 с.
3. Токвіль А. Демократія в Америці / А. Токвіль. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
4. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб., 1909. – Т. 2. – 525 с.
5. Штейн Л. Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательства Франции, Англии и Германии / Л. Штейн. – М. : 1874. – 96 с.

6. Потульницький В. Історія української політології / В. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – С. 23-24.
7. Дністрянський С. Нові проекти української конституції / С. Дністрянський // Воля. – 1920. – Т. 4 – Ч. 5. – 430 с.
8. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів УНР. – К., 1921. – 12 с.

В статье анализируются основные концепции местного самоуправления, которые разрабатывались на протяжении XVIII – XX веков. Определены природа и сущность местного самоуправления. Рассмотрены место и роль самоуправления как элемента городской правовой системы.

The article provides the analyses of the main theories of the local self-administration of the XVIII-XX centuries. The nature and essence of local self-administration are determined. The place and role of self-administration in local legal system are reviewed.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2014

УДК 340.11:34.01

Іванченко О. М., НУ «ОЮА»

ПРОЦЕС ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО МОДЕЛЬНИХ НОРМ ПРАВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Останнім часом відбувається процес імплементації в національне законодавство модельних норм права. Це відбувається завдяки стримкому входженню нашої держави у міжнародну спільноту. Це зумовлюється потребою створення узгодженого правового простору, який сприяв би всебічному розвитку економічних, торговельних, культурних, інших зв'язків між країнами та плідно впливав на розвиток прогресивних процесів також у їх внутрішньодержавному житті.

З надбанням державної незалежності і самостійним правосуб'єктним входженням у світове співтовариство Україна почала жваво включатись у міжнародну правову систему, перш за все у континентальне правове поле європростору. На порядок денний постали складні, масштабні завдання – використовуючи напрацьовані сучасною цивілізацією найдієвіші засоби і форми забезпечення правової гармонії у міжнародному житті, досягти об'єктивно необхідного зближення законодавства України із законодавством країн, з якими вона співробітничає. Адже

© Іванченко О.М., 2014

у сучасних умовах, коли на Європейському та інших континентах відбулися і активно відбуваються процеси об'єднання багатьох країн у різного роду міждержавні спільноти, закономірно мусять посилюватися їх взаємодія і співпраця у багатьох сферах життєдіяльності, в тому числі у галузі правовідносин. За зазначених обставин зростає нагальна потреба в гармонізації законодавства цих країн не тільки у міждержавних відносинах, а й у кожній з них. Це зумовлюється потребою створення узгодженого правового простору, який сприяв би всебічному розвитку економічних, торговельних, культурних, інших зв'язків між країнами та плідно впливав на розвиток прогресивних процесів також у їх внутрішньодержавному житті [1, с. 24].

Найсприятливішими сферами впровадження модельних нормативних актів є нові та актуальні сфери суспільних відносин, які мають глобальний характер. До таких сфер можна віднести: питання громадянства на пострадянському просторі, питання медицини, освіти, оподаткування, колективну безпеку, врегулювання міжрегіональних конфліктів, екологічну безпеку, інформаційну безпеку на національному та міжнародному рівнях тощо [2, с. 300].

Поява нових міждержавних об'єднань зумовлює необхідність в гармонізації та уніфікації законодавства з урахуванням наявного досвіду міжнародного і внутрішньодержавного правового регулювання.

Так, застосування модельної нормотворчості у процесі формування національного законодавства можливе у два шляхи:

1) створення нормативної бази, використовуючи модельні норми розроблені Міжпарламентською Асамблеєю країн-учасниць СНД;

2) імплементації у національний правопорядок директив ЄС чи прийняття на їх базі відповідних законів чи підзаконних актів.

Директиви ЄС є насамперед актами гармонізації національного права та права ЄС. Одним із способів гармонізації в цьому разі є транспозиція директив ЄС до національного законодавства асоційованих країн через посилання на ці акти або їх внесення до додатків до Угоди про Єдиного економічного простору чи постанов такого органу асоціації, як Спільний комітет (ст. 7). Гармонізація національного права асоційованих країн із правом Євросоюзу здійснюється шляхом імплементації положень директив ЄС до їх національного правового поля. Залежно від сфер, у яких здійснюється гармонізація, відповідні положення мають характер як «твердих», так і «м'яких» зобов'язань сторін. Визначення таких галузей, як правило, враховує особливості відносин із конкретною країною.

Здійснення гармонізації законодавства асоційованих країн, усі документи передбачають два її етапи. На першому з них гармонізація

поширюється на окремі фундаментальні елементи «спільного доробку» внутрішнього ринку та інші сфери, що стосуються торгівлі (згідно з програмою, створеною спільно з Комісією ЄС). Кінцеві дати гармонізації також мають бути встановлені для правил конкуренції, права інтелектуальної власності, законодавства зі стандартизації та сертифікації, державних закупівель та захисту персональних даних [3].

Другою формою гармонізації національного права із модельним є використання модельного законодавства Співдружності Незалежних Держав. Статут Співдружності передбачає, цілями якого є всебічний і збалансований економічний і соціальний розвиток держав – членів в рамках загальноекономічного простору, міждержавна кооперація та інтеграція, забезпечення прав та основних свобод людини відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Співпраця в економічній, соціальній і правовій областях передбачає координацію соціальної політики, розробку спільних соціальних програм і заходів щодо зниження соціальної напруженості у зв'язку з проведенням економічних реформ.

Основною правовою формою міждержавних відносин у рамках СНД є багатосторонні і двосторонні угоди в різних галузях співпраці. Однак вирішенню завдань щодо зближення національного законодавства може сприяти також модельна правотворчість в рамках СНД (ст. 26 Договору про створення Економічного союзу від 24 вересня 1993 р.).

Держави, що увійшли до цього об'єднання висловили намір розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав в галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі, в гуманітарній та інших галузях [4, с. 50].

В 1992 р. була організована Міжпарламентська Асамблея держав учасниць Співдружності незалежних держав в результаті підписання Алма-Атинської угоди. В 1999 р. до неї приєдналась і Україна. Найбільше значення в діяльності Міжпарламентської Асамблеї мають питання, пов'язані зі зближенням і гармонізацією законодавчих актів держав СНД. Цей напрямок достатньо активно здійснювався на основі прийнятих МДА модельних законодавчих актів та рекомендацій. Якщо зіставити щорічну кількість законів, що приймається МДА СНД починаючи з 2000 р. по 2012 р., то можна констатувати, що в рамках СНД модельне законодавство має згасаючу тенденцію, оскільки це об'єднання виявилось штучною формою міждержавного устрою та, фактично створювалось для проведення цивілізованої реінтеграції колишніх країн СРСР [2, с. 302].

Як доречно зазначає Е. Шестакова, нові конституції держав СНД послужили імпульсом і міцним юридичним фундаментом розвитку їхнього законодавства, був створений і нормативний масив Співдружності. Цей масив можна структурувати на наступні нормативно-правові акти:

а) акти глав-держав і урядів;

б) модельні (рекомендаційні) законодавчі акти Міжпарламентської Асамблеї;

в) багатосторонні угоди Співдружності;

г) двосторонні договори держав-учасниць;

д) акти колишнього СРСР;

е) узгоджене застосування актів національних законодавств [4, с. 49].

Проте, саме використання результатів модельної правотворчості було покликано вирішити подвійну задачу: з одного боку уніфікувати, у тій мірі у якій це вбачалось можливим, законодавство країн-учасниць СНД, а з іншого – подолати радянські застарілості у законодавстві спираючись на власний та міжнародний правовий досвід та із використання правової техніки, що є спорідненою для усіх держав-членів.

Так,одним із визначних кроків у процесі застосування модельних норм СНД стало прийняття Закону України «Про захист персональних даних».

16 жовтня 1999 року на 14 пленарному засіданні Міжпарламентської асамблеї держав-учасниць СНД був прийнятий Модельний закон «Про персональні дані», принципи і норми якого тим чи іншим чином мають бути включені до національного законодавства.

Відповідно до Модельного закону, ліцензування дій з персональними даними забезпечує державний контроль за діяльністю в цій сфері. Реєстрація баз персональних даних забезпечує їх облік і дозволяє інформувати громадян про можливості доступу до своїх персональних даних. Реєстрація розпорядників персональних даних забезпечує ведення загальнодоступного Реєстру розпорядників персональних даних, до якого вносяться такі відомості, як мета, способи отримання та використання персональних даних, джерела персональних даних, заходи забезпечення зберігання та конфіденційності персональних даних, групи суб'єктів персональних даних [5].

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 30 жовтня 1997 р. у справі № 18/203-97 щодо офіційного тлумачення ст. ст. 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) установив, що «вітчизняним законодавством не повністю визначено режим збирання, зберігання, використання та поширення інформації, зокрема

щодо психічного стану людини, її примусового огляду та лікування, не створено процедуру захисту прав особи від протизаконного втручання в її особисте життя психіатричних служб. Закон України «Про інформацію» закріплює лише загальні принципи доступу громадян до інформації, що стосується їх особисто. Механізм реалізації зазначеного права належним чином не визначений… Законодавство України поки що не приведено у відповідність з європейськими стандартами у галузі захисту персональних даних у зв'язку із прийняттям України до Ради Європи

Прийнятий в Україні 1 червня 2010 р., аналогічний модельному закон був покликаний вирішити це питання на законодавчому рівні. Його норми майже повністю продублювали модельні норми розроблені Міжпарламентської асамблеї держав-учасниць СНД. Проте, введення даних норм у національне законодавство відбулось «із запізненням» майже на 10 років, адже, як доречно зазначає Є. В. Житарев, «…потреба в даному законі існувала саме в момент становлення незалежної України. Саме початкова стадія розвитку інформаційного суспільства вимагала базової регламентації, а також виховання культури захисту персональних даних» [2, с. 303].

Беззаперечно, правове урегулювання створення та доступу до персональних даних є не тільки актуальним, а й перспективним у інформаційному суспільстві та світі, що швидко розвиваються. Слід погодитись із твердження О. В. Зеркаль про те, що «визначення поняття «персональні дані» має на меті охопити всю інформацію, пов'язану з ідентифікацією або можливістю ідентифікувати особу прямо чи опосередковано. З метою встановлення, чи особа може бути ідентифікована, мають враховуватися всі засоби, якими може скористатись володілець або будь-яка інша особа для ідентифікації згаданої людини. Законодавством України, як і законодавством ЄС, не встановлено і не може бути встановлено чіткого переліку відомостей про фізичну особу, які є персональними даними. Таке широке поняття дає можливість застосування положень Закону до різноманітних ситуацій, у тому числі при обробці персональних даних в інформаційних (автоматизованих) базах та картотеках персональних даних, що можуть виникнути у майбутньому, у зв'язку зі зміною в технологічній, соціальній, економічній та інших сферах суспільного життя» [6, с. 6-7].

Ще однією інновацією для України стало впровадження в 2011 р. модельних статутів для використання юридичними особами. В Україні ідея запровадження модельних статутів вперше була сформульована в Концепції розвитку корпоративного законодавства України на 2007–2010 роки, розробленою О. Кібенко та затвердженою Комітетом кор-

поративного права Асоціації правників України. Втім лише у 2011 році ідея модельних статутів була втілена у життя – Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження принципу державної реєстрації юридичних осіб на підставі модельного статуту» від 21 квітня 2011 року N 3262-VI.

Модельний статут за своєю юридичною сутністю можна віднести до типових національних індивідуальних правових актів. Модельні акти і звичаї, застосування яких не санкціоноване державою, не є джерелом права і не мають юридичної нормативності.

Сьогодні на практиці досить часто змішують поняття модельного статуту та типового чи зразкового. Для коректного вирішення колізії необхідно розуміти, що законодавець вклав у слово «модельний», адже акт, який не підлягає зміні при посиланні на нього, за своєю сутністю ближчий до «зразкового». Хоча в той же час модельний статут може бути використаний як модель для розробки індивідуального статуту. Основна понятійна відмінність модельного статуту від типового чи зразкового полягає у тому, що якщо юридична особа створюється на підставі модельного статуту, то учасники взагалі не затверджують індивідуальний статут (навіть такий, що збігається з модельним), а всі ознаки, що індивідуалізують юридичну особу, мають міститися у рішенні про створення. Тобто фактично юридична особа працює без індивідуального статуту. Цього не відбувається, коли йдеться про типовий чи зразковий статут (шаблон), – незважаючи на його наявність, учасники юридичної особи мають затвердити індивідуальний статут, керуючись при цьому обов'язковими чи рекомендаційними положеннями типового чи зразкового статуту (головне – не суперечити їм). Таким чином, модельний статут не може містити жодних індивідуалізуючих ознак [7, с. 39].

Лише у 2011 р. ідея модельних статутів була втілена у життя – Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження принципу державної реєстрації юридичних осіб на підставі модельного статуту» від 21 квітня 2011 р. № 3262-VI. Головна мета запровадження модельного статуту – звільнити компанії від зайвих витрат коштів та часу на складення індивідуального статуту, прискорити і максимально спростити процедуру створення нових компаній. Ціль запровадження таких статутів – це захист інтересів учасників корпоративних відносин, забезпечення їх виваженими і ефективними «правилами гри», позбавленими прихованих пасток, колізій тощо.

Внаслідок запровадження конструкції модельного статуту рішення засновників про створення юридичної особи набуває нового

забарвлення, оскільки набуває ознак документа установчого характеру. Якщо до внесення змін у Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» рішення засновників про створення юридичної особи при державній реєстрації подавалося обов'язково лише у випадках, прямо передбачених законом, то із врахуванням сучасних змін законодавства можна стверджувати, що таке рішення засновників повинне обов'язково подаватися державному реєстратору в кожному випадку використання учасниками (засновниками) модельного статуту, оскільки саме рішення засновників, за умови створення юридичної особи з використанням модельного статуту, вміщуватиме відомості стосовно найменування юридичної особи, щодо кількісного складу засновників і розподілу між ними часток у статутному (складеному) капіталі. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 56 Господарського кодексу України, якщо суб'єкт господарювання створюється та діє на підставі модельного статуту, в рішенні про його створення, яке підписується усіма засновниками, зазначаються відомості про його найменування, мету і предмет господарської діяльності, а також інформація про провадження діяльності на основі модельного статуту. Згідно зі ст. 4 Закону України «Про господарські товариства», якщо господарське товариство створюється та діє на підставі модельного статуту, в рішенні про його створення, яке підписується усіма засновниками, зазначаються відомості про вид товариства, його найменування, місцезнаходження, предмет і цілі діяльності, склад засновників та учасників, розмір статутного (складеного) капіталу, розмір часток кожного з учасників, порядок внесення ними вкладів, а також інформація про провадження діяльності на основі модельного статуту. Викладені аргументи спонукають до висновку щодо потреби визначення у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» положень стосовно обов'язкового подання реєстратору рішення про створення юридичної особи у разі, якщо засновники вирішили використовувати конструкцію модельного статуту як установчого документа.

Чинне законодавство не лише запроваджує можливість використання модельного статуту при створенні юридичної особи, але й передбачає право юридичної особи перейти на модельний статут під час її діяльності шляхом прийняття рішення про заміну затвердженого при створенні юридичної особи установчого документа. Згідно зі ст. 19 акону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» у разі, якщо юридична особа прийняла рішення продовжувати свою діяльність на підставі модельного статуту, вона подає державному реєстратору таке рішення, реєстраційну

картку про підтвердження відомостей про юридичну особу з відповідною відміткою та примірник оригіналу статуту для проставлення штампу про те, що юридична особа з відповідної дати провадить діяльність на підставі модельного статуту [8, с. 253-254].

Прагнучи до створення повноцінного інформаційного суспільства, національне законодавство перебуває на шляху докорінних перетворень та виходячи із цього можна прогнозувати прийняття в Україні в найближчому майбутньому у зв'язку з медичною реформою – Закону України «Про телемедицину» на підставі Модельного закону «Про телемедичні послуги», прийнятого МПА СНД 28.10.2010 р., в рамках інноваційної діяльності – Закону України «Про електронні державні послуги» на підставі Модельного закону «Про електронні державні послуги» від 07.04.2010 р., нового Закону України «Про технопарки» на підставі Модельного Закону «Про технопарки» від 17.05.2012 р., та ін. Хоча не можна не зауважити, що, наприклад, модельний закон «Про технопарки», розроблений для країн СНД, не може стати повноцінною заміною вітчизняного законодавства, яким регулюється порядок організації та діяльності технопарків в Україні, хоча деякі його положення певною мірою можуть урегулювати окремі аспекти їх діяльності, які до цього часу не висвітлені в нормативно-правових актах [2, с. 303].

Технопарк відповідно до проекту модельного закону визначається як суб'єкт інноваційної інфраструктури, що здійснює функцію сприяння та створення умов для інноваційній діяльності. Статус технопарку, за модельним законом, надається на основі рішення уповноваженого органу виконавчої влади строком на п'ять років (неприпустимо малий термін, виходячи зі складної економіко-політичної ситуації, в якій перебувають практично всі країни-учасниці СНД) з необхідністю подальшого підтвердження статусу (до речі, умови підтвердження статусу та його пролонгації закон не передбачає). В Україні технопарки підлягають державній реєстрації та повинні бути включені до Преамбули Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16.07.1999 року, а наданий їм статус є безстроковим, оскільки підстави припинення діяльності технопарків у вітчизняному законодавстві, на жаль, відсутні. Для отримання статусу технопарку за модельним законом його засновники повинні направити в уповноважений орган пакет документів, серед яких план земельної ділянки та/або перелік об'єктів нерухомості, на яких розміщуватимуться учасники технопарку, що знову підтверджує безальтернативну модель їх організації.

У проекті модельного закону «Про технопарки» також визначено коло потенційних засновників технопарків, до яких відносяться фізичні та юридичні особи, державні органи та органи місцевого самоврядування. Доцільно наголосити, що вітчизняне законодавство не містить подібного положення, а його прийняття, у свою чергу, мало б важливе практичне значення. В Україні історично склалося так, що технопарки створюються на базі провідних вищих навчальних закладів та наукових установ, рідше за сприяння органів місцевого самоврядування. У той же час держава поки що, на жаль, не бере безпосередньої участі у створенні технопарків, хоча, у разі залучення при створенні технопарку матеріальних, майнових, земельних ресурсів, що їй належать, вона могла б створити потужний технополіс, чого не можуть у сучасних умовах зробити окремі юридичні особи чи їх об'єднання.

Для створення технопарку, що відповідно до модельного закону є юридичною особою, яка створюється для підтримки розвитку підприємництва в науковій, науково-технічній, інноваційній сферах і забезпечення умов для здійснення юридичними особами та фізичними особами-підприємцями, які є резидентами технопарку, інноваційної діяльності, засновники мають укласти договір про спільну діяльність, що передбачає обов'язки сторін створити технопарк. Відповідно ж до положень вітчизняного законодавства, договір про спільну діяльність не передбачає створення юридичної особи, на відміну від модельного закону, за яким технопарк, що має статус юридичної особи, створюється саме на підставі укладення зазначеного договору. Договір про спільну діяльність між засновниками в ключі вітчизняної правової моделі слід замінити установчим договором у разі створення технопарку як юридичної особи. З огляду на те, що вітчизняне законодавство також визначає технопарк як об'єднання юридичних осіб, то в такому разі засновники можуть укладати договір про спільну діяльність, оскільки подібне об'єднання відбувається без створення юридичної особи [9].

Підсумовуючи слід відмітити, що на імплементацію в національне законодавство модельних норм у різних сферах регулювання впливає безліч факторів. В економічній області впливають такі фактори, як: внутрішнє політичне протистояння еліт (Грузія, Україна, Киргизія); різний економічний рівень розвитку країн СНД; велика непогашена заборгованість перед міжнародними кредиторами (Молдавія, Грузія). Розглядаючи тексти модельних документів, можна відзначити, що вони складалися виходячи із цих позицій для задоволення всіх учасників Співдружності й копіювалися з іноземних зразків. У результаті

цього вони виходили розпливчастими, неясними, якого-небудь діючого правового регулювання від них очікувати було важко. Ще однією істотною перешкодою на шляху модельної законотворчості як основи економічної інтеграції є відсутність обов'язкової чинності й прямої дії модельних актів. Це дає підставу деяким авторам стверджувати, що вони не є правовими актами. Однак інші дослідники вважають, що відсутність обов'язкової чинності таких актів не позбавляє їх юридичної характеристики, а лише виключає застосування прямих санкцій за їх невиконання [10].

Бібліографічний список

1. Копиленко О. Правове моделювання як ефективний засіб нормативно-правової уніфікації у правотворчості / О. Копиленко // Університетські наукові записки: часопис Хмельниц. університету управління та права : Право. Економіка. Управління. – 2005. – Вип. 1-2. – С. 24-31.
2. Житарєв Є. В. Еволюція модельного законодавства та його адаптація до сучасних умов [Електронний ресурс] / Є. В. Житарєв // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 300-305. – Режим доступу : http:// archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13gevdcu.pdf
3. Муравйов В. Гармонізація внутрішнього права асоційованих країн із правом Європейського Союзу [Електронний ресурс] / В. Муравйов, Н. Мушак // Віче. – 2013. – № 17. – С. 12-18. – Режим доступу : http://www .viche.info/journal/3842/
4. Шестакова Е. В. Модельное законодательство: Теоретико-правовые аспекты и практика применения : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е. В. Шестакова. – М. : РГБ, 2006. – 207с.
5. Білан І. Проблеми правового захисту персональних даних [Електронний ресурс] / Ілона Білан. – Режим доступу : http://www .uipdp.com/articles/2011-07/04.html
6. Зеркаль О. В. Деякі питання захисту персональних даних / О. В. Зеркаль, О. В. Золотарьова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 1. – С. 5-14.
7. Житарєв Є. В. Перспективи використання модельних нормативних актів у правовій сфері України / Є. В. Житарєв // Адвокат. – 2013. – № 4. – С. 37-41.
8. Зеліско А. В. Модельний статут юридичної особи приватного права: деякі аспекти впровадження у законодавство / А. В. Зеліско // Держава і право: Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 56. – С. 249-253.
9. Колєснік В. В. Модельний закон «Про технопарки»: перспективи імплементації у національне законодавство [Електронний ресурс] / В. В. Колєснік. – Режим доступу : http:// ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/В.-В.-Колєснік.pdf

10. Житарєв Є. В. Перспективи модельного законодавства як форми гармонізації правового поля на міжнародній арені [Електронний ресурс]/ Є. В. Житарєв // Актуальні проблеми політики. – 2009. – Вип. 39. – Режим доступу : http:// ua.convdocs.org/docs/index-127612.html?page=49

В последнее время происходит процесс имплементации в национальное законодательство модельных норм права. Это происходит благодаря стремительному вхождению нашего государства в международное сообщество. Это обусловлено необходимостью создания согласованного правового пространства, которое способствовало бы всестороннему развитию экономических, торговых, культурных, других связей между странами и плодотворно влияло на развитие прогрессивных процессов также в их внутригосударственном жизни.

Recently the process of implementation in national legislation model law is occured. This occurs due to the rapid entry of our country into the international community. This is due to the need to create a consistent legal environment that would facilitate the comprehensive development of economic, trade, cultural and other ties between the two countries and successfully influenced the development of innovative processes and in their domestic life.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2014

УДК 321.01

Подзолков Ю. А., ОНАС им. А. С. Попова

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПУБЛИЧНОЙ ПОЛИТИКИ

В статье анализируются имеющиеся определения публичной политики, сравнивается европейское и американское понимание публичной политики, формулируется авторское определение данного понятия. Делается вывод о том, что в современной политической науке нет единства относительно определения понятия «публичная политика». До сих пор остается актуальным вопрос о границах и содержании публичной политики.

Актуальность исследования обоснована возникновением новых форм организации и самоорганизации украинского общества, повышения его роли в процессе публичной политики, сотрудничества с государством в сфере политического и государственного управления. Таким образом, возникает потребность в исследовании понятия

© Подзолков Ю. А., 2014

и сущности публичной политики. Цель статьи: проанализировать имеющиеся определения публичной политики. Задачи статьи: сравнить европейское и американское понимание публичной политики; сформулировать авторское определение данного понятия.

Англоязычный термин public policy на русский и украинский языки переводится как «публичная политика», что не вполне корректно. В Англии, США и других странах Запада определение «public» относится к сфере действий, как государства, так и общества, влияющих на общественную жизнь. Учитывая, что там государство и общество не противопоставляются, они рассматриваются как нераздельный элемент социального поля. Предполагается, что правительство, которое подотчетно выборным представительным учреждениям, состоит на службе всего общества, отдельные члены которого могут находиться на правительственной и государственной службе, выполняя долг служения обществу и будучи тем самым public servants. Политический (по Аристотелю) характер власти предполагает публичность политики, а публичность политики придает власти политический характер [1, с. 28-29].

Европейское понимание публичной политики несколько отличается от американского, поскольку подразумевает процесс демократического участия различных социальных групп, государственных и негосударственных акторов в процессе подготовки к принятию правительственных решений. Такой подход предложен М. Риттером, который считает, что публичную политику следует оценивать через демократию участия, или партисипаторную демократию: «Партисипаторная и нормативная теории демократии исходят из того, что постоянное добровольное участие населения в политическом процессе является единственной гарантией сохранения настоящей демократии… Построение демократических институтов, таких как парламент, правительство, правовые институты, органы исполнительной власти, находящиеся под контролем, не может произойти без участия населения» [2, с. 38].

Определению public присущи открытость и публичность в буквальном смысле слова – политика осуществляется не тайно, а публично, на виду у общества, освещается в средствах массовой информации. Понимание понятия «публичная политика» как действия государства стало присущим для американской политической науки, которая акцентировала внимание на перераспределительной роли государства в публичном секторе при возросших социальных обязательствах.

Важность проблематики публичной политики подтверждается тем фактом, что Американской ассоциацией политической науки

она была выделена в качестве самостоятельной отрасли в 1951 г. В начале 1970-х годов публичная политика становится предметом сравнительных исследований. Жан-Эрик Лэйн и Свант Эррсон полагают, что развитие сравнительной политологии представляет собой движение от политической социологии к сравнительной публичной политике в качестве логического завершения тематики сравнительных исследований по политологии [3]. На основе схемы политической системы Д. Истона, они выделяют три основных тематических блока в сравнительной политологии: исследование условий, определяющих конфигурацию политических систем – сравнительная социология; изучение собственно политических систем – институциональный анализ политики; изучение того, как политика влияет на общество – сравнительная публичная политика [3].

Исследователи отмечают интересный факт отсутствия в современном издании Американской энциклопедии статью под названием «Public Policy», в тоже время есть статья «Public Administration», как противопоставление «Private Administration, то есть публичная политика понимается как общепризнанная функция публичного администрирования. В американской Международной энциклопедии, вышедшей около сорока лет назад, понятие public policy определялось как политика правительства, под которой понималось управление правительственных учреждений, выполнение политических программ в разных сферах общественной жизни. Таким образом, можно сделать вывод, что на Западе в понятие правительственной политики, уже давно вкладывают содержание, соответствующее зрелой демократии и сложившейся системе плюралистических интересов, где public означает публичное, общественное и в то же время синонимичное государственному [1, с. 30].

А. Сунгуров полагает, что «под публичной политикой можно понимать программы и приоритеты органов власти, механизмы и технологии их реализации, выработанные на основе и с учетом ожиданий социальных групп (страт) общества через их представителей» [4]. Наиболее точным, на наш взгляд, является определение сути публичной политики известных исследователей Л. Никовской и В. Якимца, согласно которому, публичная политика – «это, прежде всего, действия органов власти определенного уровня, выступающих в роли субъектов публичной политики, связанные с поиском приемлемого решения социально значимой проблемы, а также с его реализацией в интересах общества путем использования соответствующих институтов публичной политики и при явно участии ключевых акторов публичной политики» [5, с. 5]. Удачным представляется и подход Л. Никовской и

В. Якимца к определению публичной политики на основе соединения субъектных и институциональных аспектов публичной политики. По их мнению, публичная политика – это многообразный ансамбль процессов и отношений:

– особое качество государственного управления, которое все более ориентируется на идеи постбюрократической организации, предполагающей отказ от традиционной иерархической структуры управления в пользу горизонтальных отношений партнерства, кооперации;

– активное гражданское участие и соответствующие процедуры принятия властных решений;

– разработка различного рода программ с общественным участием для решения общественных проблем;

– процесс двусторонней коммуникации разнообразных общественных групп» [5, с. 5].

Интересно мнение зарубежных исследователей относительно сущности публичной политики. Так, И. Шаркански высказывает точку зрения о том, что «Публичной политикой является все то, важное, что делает правительство». Согласимся с исследователями, считающими это определение не вполне основательным, но дающим повод для обсуждения. Дело в том, что значимость действий правительства, которые можно считать политикой, возможно зафиксировать с учетом финансовой стоимости действий, числа задействованных людей или интенсивности правительственной деятельности. Также политика может быть связана с такими конкретными вещами, как строительство, услуги и т.д., но часто с регулированием активности или символами. По мнению И. Шаркански, сравнительное исследование публичной политики, прежде всего, должно показать различия в политических формах и процессах, определяемых вариациями в контекстах, должно определять структуры, которые различают административные феномены и их деятельность, и структуры, которые объединяют административные феномены в их деятельности. Центральным здесь выступает поиск условий, прежде всего экономических, определяющих содержание публичной политики [6, с. 361]. Ж.-Э. Лэйн считает, что публичная политика – это деятельность агентов, вовлеченных в производство и исполнение решений относительно размещения общественных ресурсов, производства и распределения общественных благ [6, с. 361].

Пытаясь упростить понятие «публичная политика», Н. Беляева пишет, что публичная политика (public policy) – это «коллективное решение общих проблем». «Причем именно общих, а не общественных, поскольку, когда мы говорим «общественных», возникает

неизбежный вопрос о степени их «общественной значимости»: надо ли, чтобы проблема затрагивала миллион человек или всего 10 тысяч?» [7]. Учитывая, что Н. Беляева исследует проблемы сообществ, такую позицию можно принять, если речь идет о небольшом количестве членов какого-либо сообщества. Но тогда и политика будет публичной (как коллективное решение общин проблем) только в рамках данного сообщества.

Понятие «публичная политика» было введено в научный оборот в первой половине XX в. в условиях появившейся потребности соединения политической теории и практики в целях оценки реальных достижений правительств в обеспечении нужд граждан.

Как пишет немецкий исследователь М. Риттер, понятие «публичная политика» появилось в контексте теории либеральной демократии, продвигающей ценности гражданского участия в политическом процессе, в частности, через политические дебаты, создание добровольных ассоциаций и отстаивание своих интересов [8, с.8]. В научной литературе, особенно зарубежной, появилось много различных определений публичной политики, наиболее четким и ясным из которых является следующее: публичная политика – это политика, проводимая в интересах «публики» [9]. Еще одно короткое определение публичной политики принадлежит Юлии Загоруйко, которая считает, что это форма «участия людей в принятии жизненно важных для общества решений». С ее точки зрения, «публичная политика – это не инструмент, при помощи которого истеблишмент манипулирует народом и общественным мнением, и не инструмент, которым пользуется оппозиция в борьбе за власть. Это, прежде всего, способ сосуществования народа и власти [10].

Публичная политика опирается на совместную работу правительства, местных властей, гражданского общества, независимых исследователей и экспертов. По мнению английского политолога П. Джонса, благодаря публичной политике некоторые вещи могут происходить, а могут не происходить. Публичная политика является совокупностью взаимосвязанных действий, направленных на обеспечение, поддержание или предотвращение некоторых состояний. Таким образом, публичная политика по определению связана с намеченными целями, которые перед ней поставлены и эти цели служат для того, чтобы связать между собой совокупность действий, которые предпринимаются государством в форме общественного обслуживания, вытекающего из социального контракта. «Публичная политика состоит из целенаправленных действий правительств или для правительств» [11, p. 2].

По мнению Г. Алмонда и Б. Пауэлла, публичная политика – это результаты политического курса с определенной целью. «Для достижения этого могут быть применены различные, более или менее эффективные способы. Нам, однако, необходимо понять, как соотносятся между собой политическое решение и политический результат. То обстоятельство, что власти и существуют для выработки и проведения определенной политики, вовсе не означает, что политический курс, которым движется конкретное общество, отвечает запросам (сформулированным или потенциальным) его граждан» [12, с.239].

С. Коверзнева рассматривает публичную политику как переговорную форму поиска и выбора политических решений, порождающую возникновение отношений доверия и морального действия, которые создают свободное и активное, ответственное общество. Публичная политика определяется исследователем как субъектная деятельность общества и государства в публичном пространстве [13, с. 18]. Мы поддерживаем позицию С. Коверзневой о том, что «Публичная политика – это не государственная политика, если она выражает интересы определенной группы (партии, бюрократии), но государственной она становится, если направлена на сбалансированность общих ценностей и интересов населения» [13, с.18].

В связи с этим взвешенной представляется позиция А. Дегтярева, который дает следующее определение публично-государственной политики. По его мнению, это целеориентированная и управляемая, комплексная и организованная совместная деятельность индивидов и их групп по легитимному разрешению общественных проблем при руководящей и интегративной роли институтов государственной власти и на основе использования коллективных ресурсов общества. Она включает в себя совокупность публичных целей и задач, условий и норм, решений и действий, а также их социальных результатов и последствий [14, с. 19].

Эффективными являются такие механизмы формирования публичной политики, как развитие институтов диалога властных структур и гражданских организаций; создание современных подходов к просвещению граждан в отношении их участия в публичной политике; развитие и использование реальных инструментов гражданского контроля и экспертизы общественно значимых программ и решений; создание переговорных площадок и институтов для совместного обсуждения проблем публичной политики; систематическое сотрудничество власти с представителями экспертного сообщества по оценке и мониторингу состояния институтов и акторов публичной политики и формированию «повестки дня» [15, с. 85].

Итак, исследование показало, что до сих пор в современной политической науке нет единства относительно определения понятия «публичная политика». До сих пор остается актуальным вопрос о границах и содержании публичной политики.

В результате исследования разработано авторское определение публичной политики. По мнению автора, публичная политика является таковой только при условии участия общественных организаций в политическом процессе.

Библиографический список

1. Игрицкий Ю. И. Власть, политический процесс и публичная политика в России (анализ литературы и концепций) / Ю. И. Игрицкий // Политическая наука. – 2005. – № 1. – С. 5-70.
2. Риттер М. Публичная сфера как идеал политической культуры / М. Риттер // Граждане и власть: проблемы и подходы / под ред. Г. М. Михалевой, С. И. Рыженкова. – М. ; СПб. : Летний сад, 2001.
3. Лейн Ж.-Э. Сравнительная политология: от политической социологии к сравнительной социальной политике // Политические процессы в России в сравнительном измерении / Ж.-Э. Лейн, С. Эррсон ; под ред. М. А. Василика и Л. В. Сморгунова. – СПб. : Изд. СПб. Ун-та, 1997.
4. Сунгуров А. Понятие публичной политики. Публичная политика как поле взаимодействия [Електронний ресурс] / А. Сунгуров. – Режим доступу : http://www .strategy-spb.ru/print.php?
5. Никовская Л. Проблемы и приоритеты развития публичной политики в современной России / Лариса Никовская, Владимир Якимец // Власть. – 2013. – № 9. – С. 4-9.
6. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология / Л. В. Сморгунов. – Спб. : Питер, 2012. – 448 с.
7. Беляева Н. Публичная политика идет на смену партийной [Електронний ресурс] / Нина Беляева. – Режим доступу : http:// opec.ru/1553781.html
8. Риттер М. Публичная сфера как идеал политической культуры / М. Риттер // Граждане и власть: проблемы и подходы / под ред. Г. М. Михалевой, С. И. Рыженкова. – М. ; СПб. : Летний сад, 2001.
9. Birkland T.A. An Introduction to the Policy Process: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making / T. A. Birkland. – N. Y., 2001.
10. Загоруйко Ю. Публичность и политика / Ю. Загоруйко // Зеркало недели. – № 39.
11. Power and Policy in Liberal Democracies / ed. by M. Harrop. – Cambridge : Univ. Pr., 1992. – 319 p.
12. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

13. Коверзнева С. А. Государство и общество в современной Российской публичной политике : автореф. дис… канд. полит. наук : спец. 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии / Софья Александровна Коверзнева. – С.Пб., 2011. – 26 с.
14. Дегтярев А. А. Принятие политических решений : учеб. пособ. / А.А. Дегтярев. – М. : КДУ, 2004. – 416 с.
15. Никовская Л. И. Оценка действенности институтов публичной политики в России / Лариса Игоревна Никовская, Владимир Николаевич Якимец // Полис. – 2013. – № 5. – С. 77-87.

У статті аналізуються наявні визначення публічної політики, порівнюються європейське й американське розуміння публічної політики, формулюється авторське визначення даного поняття. Робиться висновок про те, що в сучасній політичній науці немає єдності щодо визначення поняття «публічна політика». Дотепер залишається актуальним питання про границі й зміст публічної політики.

The article analyzes the existing definitions of public policy, compared European and American understanding of public policy. Author's definition of the concept is formulated. Concludes that in modern political science there is no unity on the definition of "public policy". Still remains a topical issue of the boundaries and content of public policy.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2014

УДК 340.121:348.58 (477)

Сандуленко О. С., НУ «ОЮА»

КОМПЕТЕНЦІЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ЦЕРКОВНОГО СУДУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена виявленню ролі церковних судів та канонічно-правової бази для їх роботи в Україні. Відмічено, що норми церковного судочинства багато в чому кореспондують вітчизняним процесуальним нормам, що може бути підставою для надання церковному суду статусу суду спеціального. Проте існує глибока різниця в розумінні суду, його ролі і призначення державою і Православної Церквою, суди якої призначені для відновлення порушеного порядку та ладу церковного життя та поширюють свою дію лише на своїх членів. Правосуддя України охоплює більш широке коло завдань та поширює свою дію в повному обсязі на всіх громадян, без врахування їхньої релігійної приналежності.

© Сандуленко О. С., 2014

Існує прямий зв'язок між положенням Церкви в суспільстві і статусом церковного суду. Після розпаду СРСР і утворення незалежної держави України, з початку 1990-х на території України паралельно існують декілька церков, які називають себе православними. Канонічний статус, тобто визнання з боку автокефальних помісних православних церков має лише Українська Православна Церква (Московського Патріархату) (далі – УПЦ (МП)). Будучи найбільшим релігійним об'єднанням України за чисельністю парафій і священнослужителів, вона спілкується з більшою кількістю віруючих мешканців України і має певний вплив на суспільство. Дана стаття присвячена виявленню ролі та призначення церковного суду УПЦ (МП) – правонаступниці давньої Київської митрополії та Українського екзархату Руської Православної Церкви (далі – РПЦ) на теренах України.

Питанням канонічно-правової бази для роботи церковних судів, їх компетенції і процедури розгляду справ про церковні правопорушення присвячені праці Гаслова І. В., Коновалова О. В., Пристінського І. О., Сагинашвілі К. М., Ципіна В. О. та ін.

Історія свідчить про чотири типа взаємовідносин держави і християнської Церкви, із яких випливає відповідне значення церковного суду для суспільства:

1) Повне і агресивне неприйняття Церкви державою. Прикладами такого роду служать перші три віки християнства та семи десятиліття радянська історія Росії після 1917 р. Церковний суд не приймався державою ні в якій якості.

2) Симфонічне співіснування рівно значущих Церкви і держави, відображене, в тому числі, в діючому законодавстві держави, яке закріплює широкі повноваження Церкви в судовій сфері, а статус рішень церковного суду визнається державною владою. Ніяк не ідеалізуючи називані історичні епохи, також насичені помилками як у державній, так і в церковній політиці, назвемо, тим не менш, як приклади подібного роду візантійську і допетровську російську державність.

3) Обмеження державою повноважень і ролі Церкви в житті суспільства. Закріплене в діючому законодавстві статусу Православ'я як державної релігії, збереження судової компетенції Церкви в досить значущих галузях суспільного життя. При цьому існує прорелігійна державна ідеологія і загальне дійсне, не підставне воцерковлення [1] переважної частини населення. Такої моделі державності відповідала Російська імперія від петровських часів і до 1917 р. У сучасному світі на віддалену відповідність цієї моделі може, ймовірно, претендувати тільки Греція.

4) Декларування нецерковності держави, визнання нею Церкви одним із соціальних інститутів, що має право на існування і не грає серйозної ролі в житті суспільства. Але заслуговує лояльного ставлення влади, з урахуванням багатих історичних та культурних традицій, що здатні благотворно впливати на моральний клімат в суспільства [2]. У такій моделі церковно-державних відносин церковний суд не може мати іншої ролі, крім ролі суто корпоративного суду. Носієм подібної моделі є сьогоднішня Україна.

Серед фахівців висловлюється переконання в тому, що в рамках названої моделі, можливий рух державно-суспільних процесів у бік зміцнення становища Православної Церкви та підвищення її значення в суспільстві, що виражаються, зокрема, у підняття статусу церковного суду до значення суду спеціального, якому чинним законодавством делеговано повноваження щодо притягнення до відповідальності за проступки, правопорушення та злочини певної категорії або окремих категорій суб'єктів за окремі дії, а також за дозволом приватних цивільних спорів окремих категорій [2]. Вважається, що такі зміни у взаємовідносинах між державою і Церквою можуть бути забезпечені не надто трудомістким законотворчим процесом; головне, щоб вони ґрунтувалися на реальному стані моральності та етики суспільних відносин. Проте, звідси не слід виводити, ніби Православна Церква жадає надання її церковному суду такого статусу.

В радянський період Православна Церков не мала можливості приступити до вирішення питання про канонічно правильне улаштування церковного суду [3]. Церковна юстиція відновила свою історію лише з прийняття в 1988 р. Помісним Собором «Статуту про управління Руською Православною Церквою», який знову передбачив існування церковних судів. Відродження та становлення церковного судочинства, в тому числі інституту єпархіальних судів, без сумніву, можна назвати одним із пріоритетних завдань, що сьогодні стоїть перед Руської Православною Церквою. Задля вирішення цього складного завдання необхідним є створення ефективної канонічно-правової бази, яка б регламентувала порядок формування та компетенцію церковних судів, а також процедуру розгляду ними справ про церковні правопорушення [4, с. 495].

Діючою нормативною базою для діяльності церковних судів в Україні служать новий Статут РПЦ 2000 р. [5] і Положення про церковний суд РПЦ (Московського Патріархату) від 2008 р. [6] (далі – Положення), Статут про управління УПЦ [7], прийнятий Собором єпископів УПЦ від 21.12.2007 р. і затверджений ухвалою Собору УПЦ від 08.07.2011 р. [8].

Особливості церковного судоустрою і судочинства в межах самокерованих Церков, якою є УПЦ, можуть визначатися внутрішніми встановленнями (правилами), затвердженими уповноваженими органами церковної влади та управління даної Церкви. У разі відсутності вищевказаних внутрішніх установлень (правил), а також їх невідповідності Статуту Руської Православної Церкви і Положенням про церковний суд РПЦ, церковні суди Руської Православної Церкви Закордоном і самокерованих Церков повинні керуватися Статутом Руської Православної Церкви та вказаним Положенням.

Проблемі протиріччя і неузгодженості відповідних канонічних положень Статуту РПЦ і Статуту про управління УПЦ присвячені публікації І. В. Гаслова «Украинский Статут и Устав Московского Патриархата» [9], І.О. Пристінського «Єпархіальний суд у Статуті РПЦ та Статуті про управління УПЦ: правові колізії та шляхи їх усунення» [4]. Із представлених висновків авторів слідує, що єпархіальні суди (церковні суди першої інстанції) та єпархіальні ради, які виконують їх функції на території України, повинні керуватися Статутом РПЦ та Положенням про церковний суд. Але це ніяк не перешкоджає в майбутньому розробити свої власні внутрішні встановлення (правила), що стосуються церковного судоустрою та судочинства з урахуванням особливостей свого канонічного статусу.

В сучасному українському законодавстві, як і в церковному праві, відсутні норми, які б могли бути розглянуті як хоча б найменші передумови для визнання церковного суду елементом судової системи, судом спеціальної юрисдикції, визнаною державою в силу делегованої такому суду компетенції. Більш того, делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається Конституцією України (ст. 124) [10].

Церков, в свою чергу чітко та ясно визначає, що «судова влада в … Православній Церкві здійснюється церковними судами через церковне судочинство. Ніякі інші церковні органи та особи не вправі приймати на себе здійснення функцій церковного суду» (п. 1 гл. VII Статуту). Даний принцип взаємного невтручання, з одного боку захищає інтереси Церкви, запобігаючи втручання у внутрішні її справи нецерковних осіб і організацій, не допускаючи судових процесів, ініційованих некомпетентними особами або в провокаційних цілях [2]. З іншого боку, п. 9 гл. I Статуту забороняє клірикам і мирянам, посадовим особам та співробітникам канонічних підрозділів звертатися до органів державної влади та державного суду з питань, що належать до внутрішньоцерковного життя (канонічне управління, церковний устрій, богослужбова і пастирська діяльність, призначення та зняття

з церковних посад, взаємини між членами Церкви по суто релігійних питаннях та ін.). Однак сама компетенція церковних судів та її співвідношення з компетенцією судів загальної та спеціальних юрисдикцій не визначена ніяк. Тому ряд найважливіших питань про місце церковного суду в суспільстві при цьому залишається без відповіді.

Діюче церковне законодавство досить докладно визначає численні формальні аспекти відправлення церковного правосуддя. Наприклад, обмеження права звернення до церковного суду із заявою. Серед них є ті, що перекликаються з нормами українського судочинства. Наприклад, не приймаються до розгляду церковним судом заяви, що надійшли від осіб, недієздатних відповідно до діючого законодавства. По-перше, саме визнання особи недієздатною відбувається в рамках окремого провадження судом загальної юрисдикції і регулюється розділом IV ЦПК України [11]. По-друге, серед норм ЦПК України є така, що містить таку ж підставу для повернення заяви – якщо заяву подано недієздатною особою (ст. 121). По-третє, церковне судочинство не допускає розгляду заяв клірників за обставинами, які стали їм відомі із сповіді (ст. 34 Положення). Дане обмеження Церкви відповідає процесуальним нормам про неприпустимість участі священнослужителів у судочинстві як свідків про відомості, отриманих ними на сповіді віруючих; допиту про відомості, одержані ними на сповіді, встановленим ч. 1 ст. 51 ЦПК України [11], ч. 2 ст. 65 Кримінально-процесуального кодексу України [12] (далі – КПК) та ч. 2 ст. 65 Кодексу адміністративного судочинства України [13] (далі – КАС).

Положення встановлює додаткові вимоги морально-етичної допустимості заявника: не можуть бути особи, які відкрито ведуть порочний спосіб життя; а також особа, яка зганьбила себе перед церковною громадою – була засуджена церковним судом раніше за неправдивий донос або лжесвідчення. Не приймаються також заяви, що надійшли від осіб, які знаходяться поза церковним спілкуванням (за винятком справ по звинуваченню у скоєнні церковних правопорушень проти ближнього та християнської моральності). Ці ж обставини розглядаються ст. 18 Положення і в якості перешкод для участі у відправленні церковного правосуддя в якості свідка.

Крім того, церковний суд залишає заяву про церковне правопорушення без розгляду та припиняє провадження у справі в разі, якщо обвинуваченим є особа, яке не підлягає церковному суду; або заява підписана і подана особою, яка не має повноважень на її підписання та пред'явлення, згідно ст. 34 Положення; а також при очевидності відсутності церковного правопорушення або непричетність обвинуваченого особи до церковного правопорушення. Схожі підстави

залишення заяви без розгляду, зупинення або закриття провадження у справі, за наслідками підготовчого провадження, можна знайти в КАС України (ст. ст. 155-157), ЦПК України (ст. ст. 205, 207).

Існує перелік церковних правопорушень, що підлягає розгляду церковними судами, затверджений на підставі визначення Священного Синоду Руської Православної Церкви від 27.07.2011 р. (журнал 86). Це правопорушення: проти віри і Церкви; проти християнської моральності; проти церковно-ієрархічного порядку; ченців проти правил про чернецтво; єпископів і клірників проти своїх пастирських обов'язків; інші правопорушення, спрямовані на розгляд церковного суду Патріархом або Священним Синодом (щодо Загальноцерковного суду), єпархіальним архієреєм (щодо єпархіального суду).

Релігійна нетерпимість та релігійна ворожнеча – терміни, передбачені Кримінальним кодексом України як обтяжуючі покарання обставини (ст. 67) [14] або як ознаки основного, а частіше кваліфікованого складу злочину (ст. ст. 110, 129, 300 та ін.). Кримінальний кодекс України захищає Церкву, визнаючи суспільну небезпеку таких діянь: пошкодження релігійних споруд (ст. 178), незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179), перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180), а також професійну діяльність священнослужителя, забороняючи примушувати його проводити релігійний обряд (ч. 2).

Наведені правопорушення є прикладом ситуацій, коли діяння має ознаки правопорушення церковного і тому підлягає церковному суду. В Україні діє принцип, який забороняє залучати двічі до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, закріплений ст. 61 Конституції України [10]. Тобто ніхто не може бути двічі покараний за одне й те саме правопорушення (лат. «non bis in idem»). В основу церковних і державних типів покарання покладено певне обтяження. Держава, виправляючи людину, передбачає ту обставину, що злочинець, відбувши покарання, виправиться і більше не становитиме небезпеку для суспільства. Церква ж піклується про особу злочинця, про порятунок його душі, для неї цінна кожна людська душа. Держава ж ігнорує особистість і приносить її інтереси в жертву інтересам суспільства [15].

Застосування кримінального покарання завжди пов'язане з заподіянням винному моральних, майнових та інших позбавлень і обмежень, але про духовний аспект скоєного мова не йде. Особливість покарань, що застосовуються духовними судами, будь то єпископський суд чи таємний суд духівника, полягає в тому, що головна мета їх не у відплаті і навіть не в огородженні церковного народу від злочинних діянь,

а в лікуванні хворобливих станів душі самих грішників. Покаяння так і називається в канонах – «лікування» (Гріг. Нісськ. 3, Гріг. Нісськ. 8, Трул. 102) [16, с. 639]. Загальна назва цих покарань – відлучення, що не є карою.

Виходячи з цього, при розгляді державними судами деліктів, які мають ознаки церковного та адміністративного правопорушення або кримінального злочину, можливим стає одночасне застосування юридичної (каральної) та церковної (відновлювальної) відповідальності з урахуванням церковних покарань та правової санкції тієї галузі права, норма якої була порушена.

Передача таких делікти на розгляд виключно церковному суду вимагає внесення змін до чинного законодавства, і на сьогоднішній день є неприпустимим через принцип публічності в кримінальному процесі (в деяких випадках), а також через конституційне відокремлення Церкви від держави та заборону визнавати будь-яку релігію державою як обов'язкову (ч. 3 ст. 35).

Законодавство України поширює свою дію в повному обсязі на всіх членів релігійних організацій, включаючи клірників і ченців, а також на діяльність підрозділів УПЦ (МП) як юридичних осіб, як учасників цивільного обороту. Оскільки не всі громадяни держави є членами Православної церкви, застосовувати до них церковні покарання неприпустимо. Ніяких застережень, ні привілеїв, ні обмежень відповідальності за ознаками релігійних переконань українське законодавство не встановлює (ст.ст. 24, 35 Конституції). Воцерковлені люди прирівнюються до звичайних громадян. Таким чином, коротко проаналізувавши церковне правосуддя, необхідно визнати, що для мирян участь у його відправленні та претерпіння накладених ним санкцій є справою добровільною.

Зважаючи на вищесказане, можна зробити висновок, що нинішнє нормативні акти РПЦ і УПЦ (МП), що стосуються церковного правосуддя претендують на роль виключно дисциплінарного статуту релігійної організації, в якому викладені корпоративні санкції як за суто церковні порушення, так і за порушення державних законів. Навіть третейські суди, що є, по суті, корпоративними судами, володіють більшою значимістю в системі суспільного устрою, оскільки передбачаються ст. 17 ЦПК, ст. 12 ГПК України [17], і регулюються спеціальним законом «Про третейські суди» від 2004 року.

Правосуддя в певній мірі пов'язано з процесуальним примусом, що носить забезпечувальний характер, наприклад, видалення із залу судового засідання, привід. Загальною підставою примусу є необхідність досягнення цілей правосуддя, забезпечення встановленого

порядку судочинства та належного виконання рішення суду. Заходи забезпечення державного судочинства містять глава 3 ЦПК України, глава 10 КПК України, розділ 5 КАС України.

Примус як багатоаспектне соціально-правове явище може бути розглянуто з різних позицій. Існують різні підходи до розкриття його змісту: філософський, психологічний (вольовий), соціальний (управлінський), юридичний (правовий) [18, с. 10]. Проте, церковний примус має свої особливості в порівнянні з примусом державним. «Норми церковного права відрізняються від норм, встановлених державою, тим, що перші мають більш морально-примусовий характер: церква, яка переважно є царство свободи, не може вживати фізичної сили, як то робить держава; вона діє тільки за допомогою духовних засобів …» [19].

У сфері доказування в церковному суді існують норми, що кореспондують з державною судовою практикою. Так, підставою звільнення від доказування є обставини, встановлені рішеннями державних судів, що набрали законної сили, а також протоколами про адміністративні правопорушення. Не доводяться знову обставини, встановлені рішенням церковного суду, що набрали законної сили (ст. 14 Положення). Документи або їх копії, що надаються в церковно-судовому процесі, мають бути нотаріально засвідчені, якщо вони вимагають нотаріального посвідчення згідно з державним законодавством (ст. 17 Положення).

Церковне правосуддя обмежене в зборі доказів, з одного боку морально-етичними нормами: лише з особистої згоди осіб, які приймають участь у справі, можливим стає їх допит, отримання від них предметів, документів і відомостей, опитування і пояснення інших осіб, представлення ними доказів. З іншого боку, збір доказів обмежений діючими законами, напр. відсутністю обов'язку надавати інформацію за запитами церковних судів. Церковний суд, направляючи запит, може гарантовано розраховувати лише на отримання доказів, що знаходяться в розпорядженні канонічних підрозділів РПЦ (ст. 15 Положення).

Збираючи і оцінюючи докази церковні суди застосовують принципи, що використовуються в державному судочинстві, такі як принцип забезпечення допустимості та достовірності доказів, їх всебічна оцінка, відсутність переваги одних доказів перед іншими, їх достатність для вирішення справи, мінімізації незручностей, заподіюваних у зв'язку з відправленням правосуддя учасникам процесу та іншим особам, протоколювання судочинства та інші.

Такі принципи церковного правосуддя як об'єктивність суду, встановлення істини у справі, можливість оскарження судових рішень, принципи порядку ведення судового процесу, вимоги до змісту судового рішення, встановлені в розділі 5 Положення, повноти судового рішення та ін., в цілому кореспондують з положеннями змагального вітчизняного правосуддя.

Церква скористалася великими плодами багатовікового розвитку юриспруденції і при всіх запозиченнях, не змінила своїм основним засадам. Користуючись виробленими римської юриспруденцією процесуальними формами, вона вливала в них свій власний дух, намагаючись погоджувати їх із своїми власними цілями, по можливості пристосувати їх до свого існування, відкинувши геть усе, що йшло врозріз її власним цілям [20, с. 211]. От чому при всій схожості судових систем Церкви і держави, наявності у них спільного кореня в області природного права, ідеї справедливості, між церковним і світським процесом, існує глибоке розходження. Церковний процес, безсумнівно, відрізняється від процесу світського набагато більшою гуманністю.

Гуманний дух церковного процесу в тому, що тут обвинувачений має повну можливість отримати замість покарання – прощення, це залежить від його власної волі: покайся у скоєному злочині, оновлюйся духом правим, звернися з благанням про помилування – формальне судочинство буде призупинено і після перевірки, що доводить щирість каяття, людина знову буде «введена пастирями в двір овечий» [20, с. 214].

Суд відіграє значну ідеологічну роль, виховує у громадян повагу до закону, до прийнятих у суспільстві стандартам поведінки. Всі ці завдання суд може виконувати тільки в умовах його правильної орієнтації, відповідності принципів його діяльності загальнолюдським цінностям, які задає Православна Церква.

Однак роль і значення самого суду в християнській Церкви і державі різняться. Церковні суди призначені для відновлення порушеного порядку та ладу церковного життя і покликані сприяти дотриманню священних канонів та інших установлень Православної Церкви (ст. 2 Положення). Державне ж правосуддя охоплює більш широке коло завдань: зміцнення законності та правопорядку; запобігання правопорушенням; захист суспільного ладу, економічної та політичної систем, прав, свобод і законних інтересів громадян і юридичних осіб, дотримання дисципліни праці, зусиль, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян; виправлення і перевиховання осіб, які порушили закон.

Бібліографічний список

1. Русский орфографический словарь: около 180 000 слов / О. Е. Иванова, В. В. Лопатин (отв. ред.), И. В. Нечаева, Л. К. Чельцова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 2004. – 960 с.
2. Коновалов А.В. О церковном праве и церковном суде: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.fondiv.ru/articles/60
3. Прот. Цыпин В. Доклад «О проекте «Положения о церковном суде» от 5.10.2004 г.: [Електронний ресурс] / В. Цыпин. – Режим доступу : www.pravoslavie.ru/news/11316.htm
4. Пристінський І. О. Єпархіальний суд у Статуті Руської Православної Церкви та Статуті про управління Української Православної Церкви: правові колізії та шляхи їх усунення / І. О. Пристінський // Кримські юридичні читання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 30 січня 2014 р. / Кримський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія». – Сімферополь, 2014. – 572 с.
5. Устав Русской Православной Церкви [Електронний ресурс] / Официальный сайт Московского Патриархата. – Режим доступу : http://www.patriarchia.ru/db/document/133114
6. Положение о церковном суде Русской Православной Церкви (Московского Патриархата) : принятое Архиерейским Собором РПЦ от 26 июня 2008 г. – М., 2008. – 44 с.
7. Статут про управління Української Православної Церкви ухвалений Архієрейським Собором УПЦ від 21 грудня 2007 р. // Київська митрополія УПЦ, 2008. – 44 с.
8. Ухвала Собору Української Православної Церкви від 8 липня 2011 р. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Української Православної Церкви. – Режим доступу : http:// orthodox.org.ua/ru/node/1300
9. Гаслов И.В. Украинский Статут и Устав Московского Патриархата [Електронний ресурс] / Научный богословский портал «БОГОСЛОВ.RU». – Режим доступу : www.bogoslov.ru/text/269165.html
10. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 40-42. – Ст. 492.
12. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9-13. – Ст. 88.
13. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 35-37. – Ст. 446.
14. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

15. Сагинашвили К. М. Церковные наказания: на примере православной Грузии : дисс. … канд. юр. наук. Специальность: 12.00.01 – Теория и история государства и права [Електронний ресурс] /К. М. Сагинашвили ; Тбилисский государственный университет им. И. Джавахишвили. – Тбилиси, 2003. – С. 29-54. – Режим доступу : www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1187154
16. Цыпин В. А. Каноническое право / В. А. Цыпин. – М. : Изд-во Сретенского монастиря, 2009. – 864 с.
17. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 6. – Ст. 56.
18. Каплунов А. И. Об основных чертах и понятии государственного принуждения : моногр. / А. И. Каплунов // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 10-17.
19. Правовые и религиозные нормы: проблемы взаимодействия [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http:// bibliofond.ru/view.aspx?id=532102#1
20. Церковное судопроизводство в период вселенских соборов (Accusatio) и влияние на него Римско-Византийского процессуального права / П. Прокошев. – Казань: Типо-литограф. Императ. ун-та, 1900. – 221 с.

Статья посвящена выявлению роли церковных судов и канонически-правовой базы для их работы в Украине. Отмечено, что нормы церковного судопроизводства много в чем корреспондируют отечественным процессуальным нормам, что может быть основанием для предоставления церковному суду статуса суда специального. Однако существует глубокая разница в понимании суда, его роли и назначения государством и Православной Церковью, суды которой предназначены для восстановления нарушенного порядка и строя церковной жизни и распространяют свое действие только на своих членов. Правосудие Украины охватывает более широкий круг заданий и распространяет свое действие в полном объеме на всех граждан, независимо от их религиозной принадлежности.

This article is dedicated to detect the consistory's role and canonical-legal base for it's efficient work in Ukraine. It is noticed, that consistory's proceeding norms are correspondent to Ukrainian state proceeding norms, and that could be the reason to provide a status of special court to consistory. But there is a big difference in concept, role and functions between the regular state court and Orthodox Church, whose courts are designed to restore the order of a church life and spread their authority only on church members. Ukrainian Justice has more tasks and spreads it's authority to all Ukrainian citizens, excluding religion interests.

Стаття надійшла до редколегії 31.03.2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

УДК 340.12:1:572.02

Завальнюк В. В., НУ «ОЮА»

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

У період реформування української держави людина та рівень захисту її прав займають первинне місце у правовій системі. Тому виникають дуже важливі питання щодо засад юридичної антропології та її розвитку у процесі появи нових міжнародних стандартів.

У період радикальних перетворень зростає інтерес до суті подій, їх осмислення та розуміння. Повною мірою це стосується того, що відбувається у зв'язку з антропологізацією правової реальності. Так, після Другої світової війни у світі з'явився великий масив правових актів стосовно прав людини, що стало революційним кроком у розвитку правового захисту людини, зробивши її вперше в історії істотою універсальною. Права людини стають глобальним мірилом права [1, с. 5-14].

Проблема становлення та розвитку державності, зверненої «обличчям» до людини, на основі норм Конституції є одним із найбільш актуальних завдань реформування політичної, економічної та правової систем суспільства, входження України до європейської спільноти. Процес державотворення на демократичних засадах відбувається від моменту проголошення незалежності України, однак він про-

© Завальнюк В. В., 2014

ходить доволі складно, що зумовлено перехідним етапом розвитку Української Держави та суспільства; низьким рівнем політичної та правової культури населення та політичної еліти країни; відсутністю чіткої і послідовної стратегії державотворення та правотворення; перманентним станом політичної кризи, що супроводжується жорсткою конфронтацією владних структур; поширенням корупції та організованої злочинності тощо. До внутрішніх чинників, які гальмують процес утвердження державності, додаються ще й зовнішні [2].

Концептуальні засади та прикладні питання юридичної антропології не раз ставала предметом наукових пошуків. В цьому відношенні відмітні праці О. О. Агафонової, В. А. Бачиніна, В. С. Бігуна, С. В. Бобровник, Д. А. Гудими, О. Р. Дашковської, А. І. Ковлера, О. В. Козаченка, А. П. Кравченко, С. І. Максимова, В. С. Нерсесянца, Ю. М. Оборотова, М. П. Орзіх, М. Г. Патей-Братасюк, Н. С. Пілюгіної, О. А. Пучкова, П. М. Рабіновича, Н. Рулана, А. Х. Саїдова, В. О. Тулякова, Л. Г. Удовики. Разом з тим за межею юридико-антропологічних досліджень залишились важливі питання щодо інституціоналізації юридичної антропології як науки та антропологізації права у широкому розумінні. Також важливими для розвитку юридичної антропології стають міжнародні відносини, учасником яких все частіше стає Україна.

Головним елементом міжнародних стандартів у антропологічному вимірі є людина, захист її прав та свобод. Інкорпорація міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного законодавства і, відповідно, зростання за їх рахунок ролі нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; поновлення свого значення правовими звичаями (звичаями ділового обороту, торговельними звичаями, міжнародними звичаями тощо) й узвичаєннями (адміністративними, торговельними); визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини, поширення регулюючого впливу його прецедентної практики на національні правовідносини; породжений рішеннями та висновками КСУ феномен правових позицій підкреслюють необхідність переосмислення категорії «система джерел права» та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права – як традиційними, так і нетрадиційними [3].

«Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозв'язані й взаємозалежні. Міжнародне співтовариство повинне ставитись до прав людини глобально, справедливо та з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної та регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати

на увазі, держави, незалежно від політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати та захищати усі права людини й основні свободи» [4, с. 38-42].

Можна сперечатися про те, які права, закріплені в Загальній декларації, є правами імперативними та не підлягають обмеженням, а які – звичайними, основними (фундаментальними).

На думку О.Руднєвої, проблема можливості існування загальнолюдських, універсальних начал, основ, принципів є важливою не лише зі світоглядних, філософських позицій. Це питання має важливе значення і для правознавства. Це пов'язане з тим, що від вирішення питання про існування певних загальнолюдських основ буття залежать також побутування загальнолюдських принципів права, способи їх обґрунтування.

Проте саме питання можливості існування загальнолюдських, універсальних норм чи принципів вирішувалось у світовій філософії не однаково. Так, починаючи із софістів (Протагор, Антифонт, Фразімах), було започатковано напрям, представники якого заперечували можливість існування єдиних і загальних для всіх людей основ буття. Софісти, розмірковуючи над проблемами соціальної регуляції людської поведінки, стверджували, що ні мораль, ні право не мають всезагальних об'єктивних засад. На противагу софістам, Сократ, а потім і Платон наполягали на існуванні загальних норм, принципів, що мають інтелігібельний характер.

У період пізньої античності у працях стоїків з'являється концепція універсального розуму, що наявний у кожній людині. Важливою характеристикою вчення стоїків було визнання ними того, що людині від народження притаманне почуття зв'язку з іншими людьми, вона може вважати себе «громадянином світу», а не тільки окремої держави.

Середньовічний світогляд можна назвати теоцентричним, з абсолютною монополією церкви на його формування. Центральною категорією середньовічної філософії став Бог, що сприймався майже аксіоматично [2].

Закріплення прав на свободу думки, совісті та релігії також спершу відбулося на національному рівні. Так, у Швейцарії, згідно з першою Каппельською мирною угодою 1529 р., кожен кантон набув права вирішувати, яка з релігійних доктрин – реформаторська чи католицька – вважатиметься вірою його громадян і всіх, хто проживає на підвладній йому території. У другій Каппельській мирній угоді 1531 р. було підтверджено, що всі громадяни та мешканці вільних кантонів перебувають у виключній підпорядкованості тієї Церкви, яку буде обрано

більшістю. У 1798 р. до унітарної конституції було закладено принцип, відповідно до якого дозволялися всі види відправ – за умови, що при цьому не буде порушено громадського порядку і не буде претензій на якусь особливу владу чи привілеї. Однак повну свободу віри було вперше затверджено у Швейцарії лише у федеральній конституції 1874 р. [5].

В Англії різні види обмежень щодо свободи думки, совісті та релігії скасовувалися поступово. Першим позитивним законодавчим актом, у якому інакодумці отримали певне визнання, був Акт про толерантність від 1698 р., який вилучив протестантів, що відкололися від Англіканської Церкви, зі списку осіб, які підпадають під санкції певних законів. Таким чином, протестантському нонконформізму було надано певного статусу. Актами 1829 та 1832 рр. про католицьку емансипацію надано певного статус римо-католикам. У 1846 р. Актом про релігійну неправоздатність Акт про толерантність було поширено й на іудеїв. Витоки міжнародного регулювання свободи віросповідання беруть початок із підписання у 1648 р. Вестфальського миру, наголошуючи, скоріше, на терпимості, ніж на правах [6].

Продовженням релятивістської традиції з запереченням можливості існування фактів, явищ, феноменів загальних та універсальних для всіх (чи хоча б великої кількості) людей є філософія англійських сенсуалістів Дж. Берклі та Д. Юма.

Ф.В.Г. Гегель вважав, що існує більш широкий спектр трансцендентальних передумов. Трансцендентальні передумови однієї культури на певному етапі її історії не завжди є трансцендентальними передумовами інших культур. Гегель стверджував, що трансцендентальні передумови створюються історією та є культурно-релятивними.

Філософська думка другої половини XIX – XX століття характеризується різноманіттям підходів і напрямів в осмисленні реальності.

Як реакція на спекулятивний характер кантівсько-гегелівської філософії, в Європі зародився напрям, представники якого називали себе позитивістами. На їх думку, позитивна наука має відмовитися від спроб віднайти «першопричини буття і пізнання», оскільки таке знання є принципово недосяжним та в ньому відсутня практична потреба.

Головними напрямами філософії XX століття були насамперед персоналізм, прагматизм, структуралізм, неопозитивізм, а також концепції інтерсуб'єктивного напрямку – феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика.

На антропологізацію національної правової системи суттєво впливає міжнародне право. Розширення обсягу правового регулювання

та вплив на національне право загальних гуманітарних цінностей зумовлюють трансформацію системи джерел права [6].

Найсуттєвіших змін ця система зазнала з ухваленням Конституції України 1996 року, якою було визнано та закріплено принцип верховенства права. «Одним із проявів верховенства права, – наголошується в п. 4.1 Рішення Конституційного Суду України від 02.1 1.2004 р. № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання), – є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а нараховує й інші соціальні регулятори… які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою отримала відображення в Конституції України» [7].

Право на свободу совісті та віросповідання є одним із фундаментальних прав, що закріплено в усіх міжнародних документах, які містять перелік прав людини. Починаючи з другої половини XX ст., відбувалося активне формування міжнародної судової та квазисудової практики захисту цього права, що надало його змісту певної динаміки. Стаття 22 Договору Ліги Націй зобов'язувала мандатні держави гарантувати свободу совісті та релігії. Реалізація принципу верховенства права також вимагає від держави, якщо визнавати її конституційною або такою, що прагне до цього статусу, втілення верховенства права в правотворчу та правозастосовну діяльність [6].

Слід зазначити, що кінець XX – початок XXI ст. позначився суттєвим переглядом усталених політичних, економічних і соціальних теорій і практики їх втілення. Образ соціального миру, втіленням якого була національна держава, стрімко зазнає змін. Трансформуються завдання та функції держави, змінюється державна влада, змінюючи свою сутність і соціальне призначення, порядок реалізації своїх суверенних прав і повноважень, формується мережевий політичний простір тощо. При цьому процес трансформації держави відбувається на тлі нових явищ соціальної дійсності: глобалізація та сталий розвиток; новий світовий порядок, відновлення імперських традицій, створення інтеграційних об'єднань, внутрішньодержавна регіоналізація та збереження суверенної держави як ключового суб'єкта міжнародних відносин; відданість ринковим принципам і механізмам та їх нездатність подолати глобальну фінансово-економічну кризу тощо [2].

Крім того, слід зважати на той факт, що в умовах сьогодення [8, с. 270] частіше висловлюються недостатньо обґрунтовані ідеї на кшталт таких: необхідне проведення «десуверенізації» шляхом поширення демократії західного зразка в інтересах транснаціональної солідарнос-

ті; в глобальній системі світового порядку відбувається «розчинення державного суверенітету» [2]; суверенітет має стати привілеєм, який необхідно заслужити [9, с. 153]; застаріле міжнародне право, в основу якого покладено принцип непорушності суверенітету, не відповідає реаліям сьогодення – йому на зміну повинні прийти нові принципи, що базуються на обмеженні суверенітету на користь дотримання прав людини [10, с. 164]; принцип суверенітету слід замінити на принцип незалежності [11, с. 47-48] тощо. Очевидно, що популяризація подібних ідей може бути небезпечною у зв'язку з існуванням подвійних стандартів щодо застосування прав людини на міжнародному рівні.

Ідеї та цінності демократичної, правової держави є головними орієнтирами відродження та розбудови української державності, здійснення комплексу соціально-економічних і політико-правових перетворень [2].

У ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969 р., набула чинності у 1980 р.) вказується, що «імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародною спільнотою держав загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме та яка може бути змінена тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носить такий самий характер» [12].

Безсумнівно, що основу становлять такі права, як право на життя (ст. 3), заборона рабства (ст. 4), заборона катування та жорстокого поводження, заборона принизливих для гідності покарань (ст. 5), право на незастосовність зворотної сили закону при кримінальному переслідуванні (ст. 11, ч. 2). Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (1950 р.) внесла в цей перелік право не бути засудженим чи покараним двічі за один і той же злочин (ст. 4 Протоколу № 7). Прийнята згодом Американська конвенція з прав людини (1969 р.) і Африканська хартія прав людини й народів (1981 р.) розширили цей перелік. Посягання на ці норми розглядається як посягання на основи світового правопорядку. Отже, логічно зробити висновок, що основу сучасного світового правопорядку становлять імперативні, непорушні права людини [13, с. 4-14].

Щоб уявлення про міжнародні стандарти прав людини були повними, спробуємо представити більш-менш упорядкований перелік цих стандартів.

Громадянські та політичні права [14]: право на життя; заборона катувань і жорстокого, нелюдського і принижуючого гідність покарання; заборона рабства; покарання виключно на підставі закону; право на свободу та особисту безпеку; право на свободу пересування; право

на справедливий судовий розгляд; право на повагу приватного та сімейного життя, житла й кореспонденції; право на одруження; право на свободу думки, совісті та віросповідання; свободу вираження думок; свобода зборів і об'єднань; право на власність; право на ефективний засіб правового захисту; рівність перед законом; інші суміжні права (право виступати як фізична чи юридична особа, право на прізвище та ім'я, право на громадянство і гарантії прав у випадку відсутності громадянства та ін.).

Економічні, соціальні та культурні права: право на працю; право на справедливі й сприятливі умови праці; профспілкові права; право на гідний (достатній) рівень життя; право на здоров'я та соціальний захист, захист сім'ї, материнства й дитинства; право на здобуття середньої й вищої освіти; право на користування досягненнями культури.

Колективні права: право на мир, заборону геноциду й апартеїду; право народів на самовизначення; права національних меншин; право на розвиток; право на сприятливе навколишнє середовище [15].

У міжнародно-правовій доктрині існують різні думки про те, чи може індивід бути суб'єктом міжнародного права. Загалом це залежить від поглядів того чи іншого автора на проблему співвідношення міжнародного та національного права. Поширена думка, згідно з якою в міжнародному праві немає заборони наділяти індивідів міжнародною правосуб'єктністю, і вирішення цього питання визначається наміром договірних держав. Наявність у індивідів міжнародної правосуб'єктності пов'язуються з наданням їм можливості прямого доступу в міжнародні органи як позивачів, відповідачів тощо [16, с. 6-12].

У вітчизняній доктрині існує також думка, суть якої зводиться до того, що індивіди об'єктивно не можуть бути учасниками міжвладних міждержавних відносин і таким чином суб'єктами міжнародного права. Тенденція, що спостерігається сьогодні, свідчить про розширення прямого доступу індивідів у міжнародні органи. Це пов'язано зі зростаючим прагненням до захисту прав людини за допомогою міжнародних механізмів. Сам по собі такий доступ не перетворює їх на суб'єктів міжнародного права, а означає лише те, що учасники відповідного договору беруть на себе взаємне зобов'язання забезпечити цей доступ наявними в їхньому розпорядженні правовими й організаційними засобами [17].

Отже, тенденція розвитку міжнародного права полягає не тільки в регулюванні різноманітних відносин між державами, а й у посиленні ролі людини, що стала одним з учасників міжнародних відносин і суб'єктом міжнародного права При цьому треба мати на увазі, що

первісні суб'єкти міжнародного права – держави – не тільки мають права й обов'язки з міжнародного права, а й, на відміну від індивідів, створюють його норми та принципи. Тому можна зробити висновок, що індивід є суб'єктом міжнародного права з обмеженою правосуб'єктністю [18].

Однак по мірі розвитку міжнародного права та міждержавних відносин обсяг прав і обов'язків індивіда збільшуватиметься, а його роль на міжнародній арені – зростатиме.

Бібліографічний список

1. Черниченко С. ООН и права человека. Итоги и проблемы полувекового пути. К 50-летию Всеобщей декларации прав человека / С. Черниченко // Международное право. – 1998. – № 3. – С. 5-14.
2. Руднєва О. Ціннісний вимір прав людини в контексті світових глобалізаційних процесів [Електронний ресурс] / Олександра Руднєва. – Режим доступу : http://www .nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2010_4/rudneva.pdf
3. Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тополевський Р. Б. ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 21 с.
4. Всеобщая декларация прав человека: принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. // Международные акты о правах человека / сост. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. – 2-е изд., доп. – М. : Норма-Инфа, 2002. – С. 38-42.
5. Крішнасвамі А. Дослідження фактів дискримінації у сфері релігійних прав і свобод: [фрагменти звіту Спеціального доповідача Підкомісії ООН у справах про запобігання дискримінації та захисту меншин] / Аркот Крішнасвамі // Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти: у 2 т. – Львів : Свічадо, 2001. – Т. 2. – 376 с.
6. Завальнюк В. В. Антропологія права: міжнародно-правовий вимір (міжнародні стандарти прав людини) // Митна справа. – 2009. – № 5 (65).
7. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
8. Оппенгейм Л. Международное право. – М., 1948. – Т. 1. Полутом 1. – С. 270.
9. Кузнецова Е. Суверенитет. Незыблемый и неделимый? Суверенитет государства может быть ограничен, если оно им злоупотребляет / Е. Кузнецова // Международная жизнь. – 2004. – № 7-8. – С. 153.
10. Ришар Ж.-Ф. Двадцать лет спустя. Глобальные проблемы и способы их решения / Ж.-Ф. Ришар // Россия в глобальной политике. – 2003. – Т. 1. – № 2. – С. 164.

11. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / пер. з англ. П. Маланчук. – Х. : Консул, 2000. – С. 47-48.
12. Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: Практика применения в России и за рубежом / отв. ред. А. С. Комаров. – М. : ВолтерсКлувер, 2007. – 288 с.
13. Карташкин В.А. Всеобщая декларация прав человека и развитие правозащитного механизма ООН / В. А. Карташкин // Юрист-международник. – 2008. – № 2. – С. 4-14.
14. Завальнюк В. В.Міжнародні стандарти прав людини в їх антропологічному вимірі [Електронний ресурс] / В. В. Завальнюк. – Режим доступу : http://www .nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ms/2009_5/ms-5-2009_Zavalnuk_V_V_ (67-70).pdf
15. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – 352 с.
16. Шугуров М. В. Международно-правовая политика в области прав человека: проблема доктринального обоснования / М. В. Шугуров // Правовая политика и правовая жизнь. – 2005. – № 3. – С. 6-12.
17. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
18. Международное право: учеб. / отв. ред.: Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 617 с.

В период реформирования украинского государства человек и уровень защиты его прав занимают первостепенное место в правовой системе. Поэтому возникают очень важные вопросы относительно принципов юридической антропологии и ее развития в процессе появления новых международных стандартов.

During the reform of the Ukrainian state the person and the level of protection of its rights occupy the first place in the legal system. Therefore there are some very important issues concerning the principles of legal anthropology and its development in the emergence of new international standards.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2014

УДК 341.174(4):504.06:620.91(091)

Грабович Т. А., НУ «ОЮА»

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ІСТОРИЧНОМУ РАКУРСІ

В статті аналізується генезис категорії енергетичної безпеки в законодавстві європейського співтовариства. Характеризується процес формування інституційно-правового механізму енергетичної безпеки європейських країн. Досліджено динаміку змін цього механізму та фактори впливу на нього.

Сучасні проблеми міжнародних відносин, які загострились в зв'язку з україно-російським конфліктом 2014 року, виявили недоліки міжнародно-правового регулювання багатьох питань, зокрема і тих, що стосуються енергетичної безпеки держав. Це робить актуальним дослідження процесу формування системи енергетичної безпеки в Європі та її правових гарантій.

Підвалини становлення сучасної моделі енергетичної безпеки Європи закладались протягом XX століття, постійно вдосконалюючись та враховуючи нові потреби та виклики і загрози, але залишаються складною сферою взаємин між державами. Тож їх вивченням займались і продовжують займатись як зарубіжні так і вітчизняні фахівці, представники різних наукових галузей – правознавці, політологи, економісти, аналізуючи окремі конкретні аспекти формування та функціонування ефективної моделі енергетичної безпеки.

Спираючись на існуючий науковий доробок та враховуючи актуальність проблеми в даній статті звернемось до аналізу генезису праворозуміння енергетичної безпеки, пов'язавши його з історією вирішення цих питань європейськими державами.

Оскільки поняття енергетичної безпеки достатньо динамічно змінює зміст під впливом різних чинників, виступаючи складовою державної стратегії та національної безпеки, то аналіз факторів впливу об'єктивного і суб'єктивного характеру є надзвичайно важливим. Це можна дослідити, аналізуючи кардинальні зміни у сфері енергетичного забезпечення, що стались протягом останніх 100 років.

Так, заміна вугілля на нафту в якості палива для англійського флоту, що відбулась за рішенням У. Черчіля напередодні Першої світової війни, перетворила енергетичну безпеку на стратегічно важливе питання, впровадивши залежність не від місцевого вугілля

з Уельсу, а від доставки нафти з Персії. [1,91]. З цього часу проблеми військових та невійськових загроз енергетичним відносинам постали в центрі уваги науковців та політиків-практиків. Перед усім, правовому врегулюванню підлягала взаємодія різних суб'єктів щодо видобутку, виробництва, транспортування, використання енергоносіїв. Адже, як для постачальників так і для споживачів, з енергоносіями пов'язані і економічна життєдіяльність, і військова безпека.

Будь які обмеження постачання енергоносіїв шляхом блокад, наприклад, морських шляхів чи транзитних трубопроводів, політично вмотивовані припинення або скорочення поставок чи непередбачуване і необґрунтоване зростання цін на енергоносії мають суттєві наслідки економічного, політичного, військового характеру. Такі ситуації стають підґрунтям глобальних чи локальних криз, як це відбувалось, наприклад, у 1974, 2008 роках. Аналогічна загроза існує і у 2014 році для європейських країн, що є енергозалежними та ще й за умов мінімальної диверсифікації джерел постачання енергоносіїв.

Це робить важливим дослідження історичного шляху Європи до певної енергетичної стабільності та визначення перспектив підвищення рівня реальної енергетичної безпеки, пов'язаних з новими геополітичними процесами, що відбуваються у Світі в цілому та у Європі, зокрема.

Деякі науковці взагалі розглядають енергетичний сектор, енергоресурси як основний фактор, який здатен провокувати війни і революції. Так, плани Гітлера розглядались у площині прагнень доступу до нафти, а саме – до нафтових промислів Західної України, нафтових сланців Естонії і, особливо, до кавказької нафти [2,352].

Повоєнні часи зробили нафту не лише цінним енергоносієм, але і сировиною для хімічної промисловості, що значно підвищило її цінність та обсяги споживання. Подібна диверсифікація використання зробила питання видобутку та транспортування нафти ще більше важливими, посилила їх стратегічне значення. Енергоресурси ставали підставою відкритого і таємного протиборства держав за контроль над ними, право доступу до них тощо. Нафтова і газова сфери стають найбільш прибутковими та такими, що можуть виступати як базою політичної і економічної стабільності, так і дестабілізувати ситуацію в політиці і економіці.

Суецька криза 1956 року продемонструвала Європі загрози енергетичної залежності, призвівши до збройного конфлікту на тлі боротьби за шляхи транспортування енергоносіїв, які є не менш важливими, ніж володіння регіонами нафтовидобутку. Це поставило у порядок денний ряд нових питань і щодо енерговидобутку, і щодо енергопос-

тачання, акцентувавши увагу на необхідності комплексного підходу до проблем «нафтогазової» дипломатії на рівні міжнародно-правових відносин.

До Другої світової війни основним регіоном нафтовидобутку був Близький Схід, а суперництво за доступ до енергоносіїв точилось між Великобританією та США, за пріоритету першої. З 50-х років пріоритети змінились на користь США, які виступили військово-політичним гарантом стабільності близько – східного регіону. Але з кінця 60-х років країни – нафтовидобувачі постали проти диктату західних компаній, почали ліквідацію концесій та націоналізацію нафтових активів, створили організацію експортерів нафти – ОПЕК, розпочавши переділ світового ринку нафти. [3, 51-62].

Саме з позицією цієї організації пов'язана перша енергетична криза, що охопила світову економіку і була безпосередньо спричинена арабо–ізраїльською війною 1973 року. Виробники нафти ефективно використали «нафтову зброю»: одночасно зменшили видобуток нафти, значно підвищили ціни на неї та ввели ембарго на продаж її ряду країн. Це нанесло удар по економіці багатьох держав, загостривши питання енергетичної безпеки.

Відповіддю на «нафтову війну» арабських країн стала координація дій індустріальних держав в енергетичній сфері та забезпечення оперативного реагування на загрози, що виникають в зв'язку з енергетичною залежністю. В 1974 році була створена Міжнародна енергетична агенція зі штаб-квартирою у Парижі. В 1975 році «Велика шістка», з 1976 – «Велика сімка» – США, Великобританія, Франція, Італія, ФРН, Японія, Канада формулюють основні напрямки посилення енергетичної безпеки. Сюди віднесені – скорочення імпорту та раціональніше використання енергоресурсів, їх консервація, пошук та розвиток альтернативних джерел енергії, збалансоване співробітництво на енергетичному ринку. Були закладені основи інноваційного механізму енергетичної безпеки, що відобразила Декларація, прийнята на зустрічі в Рамбуйє 17 листопада 1975 року.

Однак, на ситуацію вплинули нові геополітичні зміни в енергетичній сфері. З 70-х років на нафтово-газовий ринок активно виходить Росія (на той час – СРСР), різко знизивши ціни та збільшивши обсяги постачання, що зробило її великим експортером енергоносіїв. Вигідні умови переорієнтували європейські держави на російський ринок, умовно більш стабільний, порівняно з ризикованою зоною Персидської затоки. Збільшення російського імпорту супроводжувалось послабленням позицій європейських країн в арабських нафтодобувних регіонах. Замість диверсифікації джерел енергопостачання

відбулась проста заміна домінуючого постачальника, що не зменшило енергозалежність, а просто змінило центр тяжіння, залишивши загрози з боку постачальника – монополіста. Тим більше, якщо врахувати, що Російська Федерація у прийнятій в 2005 році Концепції національної безпеки сформулювала амбітне завдання досягти лідерства у світовій енергетиці. Це далось в знаки у 2008-2009 роках, є цілком реальним і у 2014 році, виявляючи слабкі сторони моновекторної енергетичної залежності європейських держав.

Важливою умовою енергетичної безпеки мають бути чітке усвідомлення інтегрованості енергетичного ринку та необхідності об'єктивної і широкої поінформованості щодо ситуації на ньому. Також треба забезпечувати надійність та певну гарантованість енергопостачання через систему резервів, стратегічних запасів, інші способи корекції нестабільності.

В 1991 році було створено Міжнародний енергетичний форум, для можливості консультацій та обміну інформацією щодо енергетичної безпеки, об'єднуючи виробників, постачальників та споживачів енергоресурсів. Цю інституцію теж можна включати до механізму врегулювання енергетичних відносин.

Але такий механізм має бути адекватним усім змінам, що відбуваються на локальних і глобальному рівнях. А це означає потребу його постійного вдосконалення. Адже енергетична безпека сьогодні це не тільки гарантії видобутку і постачання, а є поняттям набагато ширшим за змістом. Вона включає політичні, екологічні, інфраструктурні зміни, зміни попиту і пропозицій, проблеми тероризму тощо. В свою чергу, це перетворює питання енергетичної безпеки на основу міждержавних стосунків на двосторонньому чи багатосторонньому рівні і виводить поняття енергетичної безпеки на рівень категорії «суспільного блага», за висловом К. Мандиля – колишнього виконавчого директора МЕА. [4,18].

З 90-х років XX століття енергетична безпека виводиться на другу позицію після військово-оборонної у змісті категорії національної безпеки. А вже після неї розташовуються економічна, екологічна тощо.

Абсолютна самодостатність та замкненість давно відійшли в минуле і взаємопов'язаний Світ сьогодні демонструє сильну залежність від кооперації в енергетичній сфері та конкуренцію на енергоринках.

Хоч, безумовно, виробники і постачальники, з одного боку, та споживачі енергоресурсів, з іншого, вкладають різний зміст в поняття енергетичної безпеки. Якщо для перших, тобто, для групи експортерів, безпека трактується як стабільність попиту та достатня ціна, то для других, тобто, імпортерів, це, перед усім, безперебійність постачання

та обґрунтованість цін. Поєднати такі різні підходи має розуміння спільної зацікавленості в стабільному економічному розвитку та в перспективі мирного співробітництва.

Втрата подібного спільного сприйняття енергетичної безпеки перетворює міжнародні стосунки в конфронтаційні та конфліктні, наносячи шкоду обом сторонам – і виробнику, і споживачу, стає перепоною розвитку.

Тож Європейські країни постійно тримають питання енергетичної безпеки у центрі уваги. У 2005-2006 роках Європейська комісія розробила «Зелену книгу» з проблем енергетичної безпеки. В ній формулюється завдання суттєвого скорочення використання вуглеводнів, запровадження технологій енергозбереження, розширення географії постачання, вільний ринок енергоресурсів тощо.

Важливе значення набувають зміни структури паливо-енергетичного комплексу, перед усім, розвиток атомної енергетики. Та враховуючи її особливу небезпечність і загрозливість увага приділяється стимулюванню пошуку і запровадження альтернативних енергетичних джерел. Тобто, постійно розширюється розуміння енергоресурсів та способів їх використання. Важливими завданнями при цьому виступають екологічна і технологічна безпека енергетичних об'єктів, надійність функціонування системи паливно-енергетичного комплексу, гарантованість енергопостачання, контроль над дестабілізуючими факторами політичного, економічного, техногенного характеру та інші важливі аспекти енергетичної безпеки. Все це спрямоване на комплексне вирішення питань гарантування стабільності постачання, транспортування та попиту на енергоресурси. Зацікавленість різних учасників даних процесів відображають Доктрини, Стратегії, Концепції енергетичної безпеки, що розробляються та приймаються як окремими країнами, так і міждержавними об'єднаннями. Ці документи фіксують увагу на ключових аспектах: достатність за обсягом, надійність і стабільність постачання і доступність за ціною. Крім того, в центрі уваги знаходяться також питання скорочення ресурсів, тобто, потенційного дефіциту енергоресурсів, та екологічні наслідки використання їх.

Європа також вимушена рахуватись із збільшенням попиту з боку країн, що розвиваються, із ідеологічним протистоянням постачальників, з іншими факторами впливу на енергетичні відносини глобалізованого Світу. Адже в рамках різних моделей модернізації і управління природними ресурсами проблеми енергетичної безпеки розглядаються не однаково і до цих тенденцій слід пристосовуватись.

Можливості ліберальної та неоліберальної моделей, притаманних європейській енергетичний стратегії, передбачали відсторонення

політичних бар'єрів, інвестиції, лібералізацію торгівлі та цін, ряд інших заходів, що стимулюють кооперацію та здорову конкуренцію в енергетичній сфері. Такі підходи вписуються в так звану модель «вашингтонського консенсусу», сформульовану Дж. Уильямсоном – колишнім віце-президентом Всесвітнього Банку, – як перспективну модель глобалізації. [5].

Однак, натомість існує і інша модель – «пекінського консенсусу», на яку орієнтовані і великі постачальники як Росія, і великі споживачі як Індія чи Китай. В рамках цієї моделі пріоритет надається державному контролю щодо ресурсів, постачання і навіть цінової політики. [6]. Це може забезпечувати певні конкурентні переваги, але і несе в собі загрозу використання енергетики як інструменту державного тиску як в рамках власної держави так і за її межами.

Встановлення певного балансу між цими альтернативними підходами – складне завдання в аспекті енергетичної безпеки та захисту національних інтересів. Це потребує значних коректив у правових та інституційних механізмах регулювання сфери енергетичних відносин. Бо реальний компроміс можливий лише за умов просування до довгострокових політичних, економічних та інших національних інтересів та національної безпеки. І при цьому має бути виключеним шантаж з боку будь-якого учасника і на будь-якому ґрунті.

Побудова інноваційної моделі взаємин держав щодо енергетичної сфери потребує більш тісної співпраці між країнами членами ОПЕК, МЕА та тими, що не входять в жодне з цих об'єднань. Це дозволить створити ефективні важелі впливу задля енергетичної і національної безпеки країн, незалежно від того, в якій якості вони виступають – виробники, постачальники–транзитери, споживачі.

Адже для всіх без виключення учасників існують реальні в перспективі загрози, пов'язані із скороченням запасів вуглеводнів, зростанням витрат їх видобутку, ускладненням умов видобутку з морського шельфу чи сланцевого газу та інші. Це робить сторони глобального енергетичного ринку взаємозалежними і в технологічному, і в фінансовому аспектах, тощо.

Тому нагальними питаннями для всіх будуть: скорочення споживання енергоресурсів завдяки новітнім технологіям енергозбереження, застосування інноваційних альтернативних та нетрадиційних джерел енергії, спільні механізми стабілізації постачання та ціноутворення, диверсифікація видів та напрямків постачання, спільні інвестиції та координація політики в енергетичній сфері та інші важливі проблеми, вирішення яких потребує процес досягнення енергетичної безпеки.

Країни ЄС, що виступають одним з великих споживачів енергоресурсів, усвідомлюючи особливу вагу питань енергетичної без-

пеки, поетапно ведуть пошук оптимальної моделі взаємин у цьому напрямку як між собою так і з іншими державами. Важливими кроками на цьому шляху були : установчий Договір про створення Європейського співтовариства з вугілля і сталі (1951), Договір про створення Європейського співтовариства з атомної енергії (1957), Європейська енергетична хартія (1991), Договір та Протокол до неї (1994); Директиви, Програми, Плани щодо спільного енергетичного ринку, що приймались протягом останніх двох десятиліть. Всі ці документи поступово формують правове поле та впроваджують діючий інституційний механізм гарантування енергетичної безпеки, Але існують потреби постійного вдосконалення даного процесу, що пов'язано із динамікою системи міжнародних відносин та появою нових викликів національній безпеці, породжених діями окремих держав на міжнародній арені. Це робить проблеми енергетичної безпеки актуальними і важливими як з позицій теорії, так і практики міжнародних відносин та міжнародного права.

Бібліографічний список

1. Churchill W. S. The World crisis. 1911-1918 / W. S. Churchill. – London, 1964. – V.11.
2. Геополитическое положение России: представления и реальность. – М., 2000.
3. Симонов К.В. Глобальная энергетическая война / К. В. Симонов. – М., 2007.
4. Mandil Cl. Energy security : the IEA's perspective / Cl. Mandil. – New Orlean, 2007.
5. Williamson J. Democracy and the Washington Consensus / J. Williamson // Wold development. – 1993. – № 21. – P. 1329-1336.
6. Ramo J. The Beijing Consensus / J. Ramo. – London, 2004.

В статье анализируется генезис категории энергетической безопасности в законодательстве европейского сообщества. Характеризуется процесс формирования институционально-правового механизма энергетической безопасности европейских стран. Прослежена динамика изменений этого механизма и факторы влияния на него.

The present article provides the analyses of genesis of the category «energy security» in the community legislation. The characteristics of the process of the European energy security institutional-legal mechanism formation are given. The dynamics of changes of the mechanism and the factors of influence upon it are determined.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2014

УДК 349.22:331.108.34

Дарморіс О. М., УПФУ в Бережанському районі Тернопільської області

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

У статті автор досліджує особливості правового статусу громадян із третіх країн, які прибули в ЄС з метою працевлаштування; аналізує положення Директиви 2009/50/ЄС, що стосуються забезпечення працевлаштування та рівного доступу до професій, які потребують високої кваліфікації. Для забезпечення працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів із третіх країн в ЄС спеціально розроблено механізм Європейської голубої карти.

Відповідно до ст. 45 Договору про функціонування ЄС [1], свобода пересування в ЄС означає скасування будь-якої дискримінації на підставі державної належності працівників держав-членів у питаннях зайнятості, оплати праці та інших умов праці й зайнятості.

У зв'язку із цим історично першим в структурі трудового права ЄС склався комплексний правовий інститут, що регулює трудову міграцію у межах Європейського Союзу. Цей правовий інститут включає два правових субінститути, що володіють схожим предметом, але мають різну дію за колом осіб і діють на підставі різних положень Договору про функціонування Європейського Союзу.

Більш ранній субінститут, який виник разом із становленням Європейського співтовариства, включає норми, які забезпечують вільне пересування працівників-вихідців із країн-членів ЄС та членів їх сімей.

Що стосується решти іноземців, то їх діяльність на єдиному ринку праці утворює предмет окремого субінституту, який склався набагато пізніше і отримав менший розвиток, ніж розглянутий вище – норми, які регулюють трудову діяльність громадян-вихідців із третіх країн.

У світлі євроінтеграційних прагнень України особливо актуальною є проблема забезпечення вільного працевлаштування іноземних спеціалістів із високою професійною кваліфікацією у нашій державі, оскільки вказаний досвід взагалі не відомий українському законодавцю.

Тому, у вказаній статті автор поставив за мету дослідити основні положення Директиви 2009/50/ЄС, яка регулює умови в'їзду і працевлаштування громадян із третіх країн з метою забезпечення висококваліфікованої зайнятості.

Директива 2009/50/ЄС від 25 травня 2009 р. про встановлення умов в'їзду і перебування громадян третіх країн з метою висококваліфікованої роботи [2] визначає умови в'їзду і проживання на строк більше, ніж три місяці на територію держав-членів громадян із третіх країн, які прибувають для висококваліфікованого працевлаштування і володіють Європейською голубою картою, а також членів їх сімей. Крім того, положення Директиви визначають умови в'їзду і перебування вищезазначених громадян, а також членів їх сімей, в іншій державі-члені, ніж та, в яку видано Європейську голубу карту.

Під «висококваліфікованим працівником» Директива розуміє працівника, який незалежно від виду правового зв'язку користується в державі-члені захистом, як працівник в межах національного законодавства про працю або відповідно до національної практики, з метою здійснення реальної і ефективної роботи за дорученням або під керівництвом іншої особи; отримує за вказану роботу заробітну плату і володіє професійними здібностями належного і спеціального характеру, які підтверджені високою професійною кваліфікацією.

Європейська голуба карта – це дозвіл, який містить надпис «Європейська голуба карта» і дозволяє його власнику проживати і працювати на території держави-члена відповідно до положень Директиви.

«Висока професійна кваліфікація» – це підтверджена дипломом про вищу освіту або, як виключення, якщо це передбачено національним законодавством, підтверджена не менше, ніж 5-ти річним професійним досвідом на рівні, який співвідноситься із дипломом про вищу освіту, і яка є доцільною в межах професії або сектору, вказаної в трудовому договорі або в пропозиції працевлаштування.

Умови Директиви 2009/50/ЄС не застосовуються до громадян із третіх країн:

а) яким дозволено перебувати на території держави-члена на умовах тимчасового захисту (до прийняття остаточного рішення про надання притулку або відмови в такому);

б) які користуються міжнародним захистом згідно із Директивою 2004/83/ЄС Ради від 29 квітня 2004 р. про мінімальні стандарти, яким повинні відповідати громадяни із третіх країн або апатриди, щоб отримати статус біженця, або особи, яка по тій чи іншій причині потребує міжнародного захисту [3], або які звернулися за міжнародним захистом на підставі вказаної Директиви і по клопотанню, яких ще не прийнято остаточного рішення;

в) які користуються захистом згідно з національним законодавством, міжнародними зобов'язаннями або практикою відповідної

держави-члена або які звернулися за захистом відповідно до національного законодавства, міжнародних зобов'язань або практики держави-члена і по клопотанню яких ще не прийнято остаточного рішення;

г) які звернулися із клопотанням про перебування в державі-члені в якості наукового співробітника в значенні Директиви 2005/71/ЄС для здійснення там дослідницького проекту;

д) які є членами сім'ї громадян Союзу та здійснили або здійснюють своє право на вільне пересування всередині Співтовариства згідно із Директивою 2004/38/ЄС Європейського парламенту і Ради від 29 квітня 2004 р. про право громадян Союзу і членів їх сімей на вільне пересування і проживання на території держав-членів [4];

є) які користуються статусом довготермінового резидента ЄС в державі-члені згідно з Директивою 2003/109/ЄС [5] і використовують своє право на перебування в іншій державі-члені з метою здійснення там економічної діяльності в якості найманого працівника або незалежного працівника;

ж) які в'їзджають на територію держави-члена для виконання зобов'язань, що містяться в міжнародному договорі, який полегшує в'їзд і тимчасове перебування окремих категорій фізичних осіб в зв'язку із комерційною або інвестиційною діяльністю;

з) які допущені на територію держави-члена як сезонні працівники;

і) видворення яких було призупинено з фактичних або юридичних підстав;

й) які підпадають під дію Директиви 96/71/ЄС Європейського парламенту і Ради від 16 грудня 1996 р. про відрядження працівників для надання послуг [6].

Крім того, Директива не застосовується до громадян із третіх країн і членів їх сімей незалежно від громадянства останніх, які на підставі угод, укладених між Співтовариством і його державами-членами і цими третіми країнами користуються правами в сфері вільного пересування, еквівалентними правам громадян Союзу.

Для того, щоб отримати Європейську голубу карту громадянин третьої країни повинен відповідати наступним вимогам:

а) надати дійсний трудовий договір і, якщо це передбачено національним законодавством, гарантовану пропозицію висококваліфікованої роботи на строк не менше, ніж один рік у відповідній державі-члені;

б) надати документ, що він відповідає умовам, які національне законодавство ставить до роботи громадян Союзу по вказаній про-

фесії, зазначеній в трудовому договорі або в гарантованій пропозиції роботи відповідно до того, як це передбачено національним законодавством;

в) якщо це стосується іншої професії, то надати документ, що він володіє високою професійною кваліфікацією, що сумісна із діяльністю або сектором, вказаним в трудовому договорі або в гарантованій пропозиції роботи відповідно до того, як це передбачено національним законодавством;

г) надати дійсний документ на проїзд, визначений національним законодавством, клопотання про надання візи або візу, якщо це необхідно, а також докази наявності (у випадку необхідності) виду на проживання або національної довготермінової візи. Держави-члени можуть вимагати, щоб строк дії документу на поїздку охоплював, як мінімум, початковий строк дії виду на проживання;

д) надати доказ того, що він уклав або, якщо це передбачено національним законодавством, звернувся для укладення договору медичного страхування стосовно всіх ризиків, по яких звичайно надається покриття громадянам відповідної держави-члена, на термін, протягом якого він внаслідок свого трудового договору або в зв'язку із останнім не буде забезпечений покриттям такого характеру і ніякими кореспондуючими допомогами;

є) не розглядатися як загроза суспільному порядку, суспільній безпеці або суспільній охороні здоров'я.

Держави-члени встановлюють для Європейської голубої карти стандартний строк дії тривалістю від одного до чотирьох років. Якщо строк, на який укладається трудовий договір, менший вказаного терміну, то Європейська голуба карта видається або продовжується на термін дії укладеного на період більше, ніж три місяці трудового договору.

Держави-члени відмовляють у задоволенні клопотання про надання Європейської голубої карти у тих випадках, коли особа, яка подала клопотання не відповідає вимогам, викладених у ст. 5 Директиви або подані документи були отримані шляхом обману, підроблені або іншим чином викривлені.

Перед прийняттям рішення про надання Європейської голубої карти або продовження строку її дії на протязі двох років здійснення законної діяльності, як власника голубої карти, держави-члени можуть проводити вивчення ситуації на своєму ринку праці і застосовувати свої національні процедури в тому, що стосується вимог для заміщення вакантної посади.

Крім того, держави-члени можуть відмовити у задоволенні клопотання з метою забезпечити етичне поповнення кадрів в секторах

у яких відчувається потреба в кваліфікованих працівниках країни походження, а також якщо роботодавець притягувався до відповідальності за незадекларовану роботу або за незаконне використання робочої сили.

Протягом перших двох років законної роботи у відповідній країні-члені, в якості власника Європейської голубої карти, доступ зацікавленої особи до ринку праці обмежується здійсненням найманої праці, яка відповідає встановленим ст. 5 Директиви умовам допуску. Після закінчення цих двох років держави-члени можуть зрівняти зацікавлених осіб у правах із національними громадянами щодо доступу до висококваліфікованої роботи.

Протягом цих двох років будь-яка зміна роботодавця вимагає попереднього дозволу зі сторони компетентних органів держави проживання.

По закінченні перших двох років роботи і якщо держава-член не використовує можливість для зрівняння працівників, які є власниками Європейської голубої карти, із національними працівниками, зацікавлена особа відповідно до національних процедур повинна повідомити компетентні органи держави-члена проживання про наслідки, які ведуть до зміни умов, передбачених у ст. 5 Директиви.

Держави-члени можуть зберігати обмеження на доступ до роботи, якщо відповідна робота передбачає участь у здійсненні публічної влади і відповідальність за охорону загальних інтересів держави, і при умові, що відповідне національне законодавство або законодавство Співтовариства зберігають вказану роботу за національними громадянами.

Безробіття не є підставою для вилучення Європейської голубої карти, крім випадків, якщо воно триває більше, ніж три місяці підряд або виникає більше, ніж один раз протягом строку дії карти.

Протягом цього періоду особі дозволяється займатися пошуком нової роботи і приймати пропозиції роботи.

Власники карти користуються рівністю в правах з національними громадянами у питаннях:

а) умов праці, включно з вимогами в сфері заробітної плати і звільнення, а також забезпечення здоров'я і безпеки на робочому місці;

б) свободи об'єднання, прийняття або вступу в організацію працівників або роботодавців, або будь-яку іншу професійну організацію, включаючи переваги, які можуть витікати із цього, без шкоди для положень в сфері суспільного порядку і суспільної безпеки;

в) освіти та професійного навчання;

г) визнання дипломів, сертифікатів або інших професійних кваліфікацій згідно з відповідними національними процедурами;

д) положення національних законодавств, що стосуються сфери соціального забезпечення;

є) виплати, у випадку переїзду в третю країну, пенсійних накопичень за віком по ставці, що застосовується відповідно до законодавства держави-члена – боржника або держав-членів – боржників;

ж) доступу до товарів, послуг і придбання товарів і послуг, включаючи процедури придбання житла, а також інформаційні і консультаційні послуги, що пропонуються службами зайнятості;

з) вільного доступу на всю територію держави-члена в межах, передбачених національним законодавством.

Правовий статус членів сім'ї власника голубої карти регулюють положення Директиви 2003/86/ЄС [7], окрім деяких винятків, передбачених Директивою 2009/50/ЄС.

Так, сімейне возз'єднання не ставиться в залежність від вимог розумної перспективи отримання власником карти постійного права перебування і від обґрунтування ним мінімального строку проживання.

Вид на проживання надається членам сім'ї протягом шести місяців з дня подання відповідного клопотання і на строк дії виду на проживання власника Європейської голубої карти.

Власник Європейської голубої карти може отримати статус довготермінового резидента на умовах, визначених Директивою 2003/109/ЄС [8].

По закінченні вісімнадцяти місяців законного перебування в першій державі-члені, в якості власника Європейської голубої карти, зацікавлена особа і члени її сім'ї можуть переїхати в іншу державу-член з метою отримання висококваліфікованої роботи.

Як тільки-но з'являється можливість і не пізніше одного місяця після свого в'їзду на територію другої країни-члена, власник голубої карти або його роботодавець подає компетентному органу цієї держави-члена клопотання про надання Європейської голубої карти і представляє всі документи, що підтверджують виконання у другій країні-члені вимог ст. 5 Директиви.

Клопотання про отримання Європейської голубої карти може подаватися особою до компетентних органів другої країни-члена ще під час перебування власника карти на території першої країни.

Друга країна, за результатами розгляду клопотання, може або дозволити власнику карти працювати і таким чином отримати Європейську голубу карту у цій країні або відмовити у наданні карти і зобов'язати особу, яка подала клопотання, покинути її разом із членами своєї сім'ї.

Підсумовуючи вищесказане, слід сказати, що основною умовою отримання Європейської голубої карти є наявність дійсної трудової угоди або пропозиції працевлаштування та диплому про освіту або іншого документу, що підтверджує високу професійну кваліфікацію працівника. Можливість працевлаштування працівника не ставиться в залежність від отримання дозволу на працевлаштування від компетентних органів державної влади, як це передбачено у вітчизняному законодавстві для працівників-мігрантів. У зв'язку із цим, українському законодавцю корисно було б застосувати передовий європейський досвід для врегулювання працевлаштування іноземних працівників, які володіють високою професійною кваліфікацією.

Бібліографічний список

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union // Official Journal C 115/1.
2. Council Directive 2009/50/EC of 25 May 2009 on the conditions of entry and residence of third country nationals for the purposes of highly qualified employment // Official Journal L 155, 18/06/2009. – P. 0017-0029.
3. Council Directive 2004/83/EC of 29 April 2004 minimum standards for the qualification and status of third-country nationals or stateless persons as refugees or as person who otherwise need international protection and the content of the protection granted // Official Journal L 304, 30/09/2004. – P. 0035.
4. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance) // Official Journal L 158, 30/04/2004. – P. 0077-0123.
5. Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents // Official Journal L 16, 23/01/2004. – P. 0044-0053.
6. Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services // Official Journal L 018, 21/01/1997. – P. 0001-0006.
7. Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification // Official Journal L 251, 03/10/2003. – P. 0012-0018.
8. Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents // Official Journal L 16, 23/01/2004. – P. 0044-0053.

В статье автор исследует особенности правового статуса граждан из третьих стран, прибывших в ЕС в целях трудоустройства; анализирует положения Директивы 2009/50/ЕС, касающиеся обеспечения трудоустройства и равного доступа к профессиям, требующим высокой квалификации. С целью обеспечения трудоустройства высококвалифицированных работников-мигрантов из третьих стран в ЕС специально разработан механизм Европейской голубой карты.

In the report author studies the special features of the legal status of the third-country citizens that arrived to the EU with the purpose of employment and examines the regulation of Council Directive 2009/50/E that regulates providing the employment and equal access to occupations that needs the high quality. The framework of EU blue card was specially elaborated with the purposes of providing the employment of highly qualified workers that emigrated to the EU.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2014

УДК 341.95:342.3

Гайдей К. М., НУ «ОЮА»

АЛЬ-АДСАНІ ПРОТИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: УНІВЕРСАЛЬНА ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ ПРОТИ ІМУНІТЕТУ ДЕРЖАВИ

У статті розглядається правова позиція Європейського суду з прав людини відносно застосування принципу універсальної цивільної юрисдикції при розгляді справ про здійснення тортур. На підставі вивчення справи Аль-Адсані проти Великобританії з судової практики ЕСПЧ автором проаналізовані виводи ЕСПЧ відносно того, чи може державний імунітет перешкоджати застосуванню універсальної юрисдикції судами інших держав в цивільних справах по позовах про відшкодування заподіяної тортурами шкоди.

Рішення у справі Аль-Адсані проти Великобританії було ухвалено Європейським судом з прав людини 21 листопада 2001 року. В науковій літературі це рішення ЄСПЛ привернуло значну увагу, і деякі автори виступили з різкою критикою обґрунтування висновків Суду. У рішенні з цієї справи заслуговує на увагу позиція Суду про співвідношення норм, якими регулюється можливість застосування універсальної цивільної юрисдикції, тобто право особи (індивідууму) подати екстратериторіальний цивільний позов проти іноземної

держави про відшкодування шкоди, завданої внаслідок катувань, та норм про застосування державного імунітету в таких цивільних справах. На практиці застосування універсальної юрисдикції доволі часто обмежується через конфлікт правових норм, оскільки приписи певних міжнародно-правових норм можуть перешкоджати проведенню судового процесу на підставі універсальної юрисдикції, як наприклад, через застосування імунітетів в міжнародному праві. У зв'язку з цим доцільним і необхідним є встановлення правової позиції ЄСПЛ щодо умов і меж застосування принципу універсальної цивільної юрисдикції при розгляді судом справ про відшкодування шкоди, завданої жертвам актів катувань.

У справі Аль-Адсані проти Великобританії заява обґрунтовувалась тим, що надання судом Великобританії урядові Кувейту імунітету від притягнення до цивільної відповідальності порушує, зокрема, право заявника користуватися правом на свободу від катувань та право на відшкодування шкоди, завданої йому катуваннями. Заявник, пан Аль-Адсані (військовий льотчик за фахом), під час перебування в Кувейті приймав участь в обороні проти Іраку і там був підданий жорстоким катуванням та жорстокому поводженню з боку шейха, родича еміра Кувейту та дуже впливової людини в країні, а також незаконно утримувався в слідчому ізоляторі Державної служби безпеки Кувейту. Внаслідок катувань і жорстокого поводження пану Аль-Адсані було завдано важких фізичних та глибоких душевних травм, і він проходив довгий курс лікування та реабілітації. Після повернення до Великобританії пан Аль-Адсані подав позов до цивільного суду проти уряду Кувейту. Спочатку заявник отримав дозвіл на передачу судового наказу Кувейтській владі поза юрисдикцією Британського суду. Однак після перегляду справи Верховний суд Великобританії постановив, що уряд Кувейту має право вимагати надання імунітету від притягнення до цивільного суду.

ЄСПЛ підтримав державний суверенний імунітет, який було надано Кувейтові Верховним судом Великобританії у цивільній справі, ініційованій у британському суді. Необхідно підкреслити, що Верховний суд Великобританії прийняв відповідне рішення, не зважаючи на те, що попередні судові інстанції Сполученого Королівства все ж таки встановили відповідальність Кувейту за шкоду, заподіяну пану Аль-Адсані актами катування, скоєними представниками Кувейту. Велика палата ЄСПЛ одностайно винесла рішення у справі Аль-Адсані проти Сполученого Королівства про відсутність порушення Ст. 3 Європейської конвенції з прав людини стосовно права бути захищеним від катувань; дев'ятьма голосами проти восьми – про від-

сутність порушення ч. 1 Ст. 6 ЄКПЛ про право на справедливий суд. А відхиливши заяви щодо порушення вищезазначених статей, Суду не довелося переходити до розгляду також заявленого порушення Ст. 13 ЄКПЛ про право на ефективний засіб юридичного захисту.

Особливий інтерес становить пояснення Судом певних правових положень стосовно державного імунітету проти цивільного позову про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю актами катувань. Так, обгрунтовуючи надання державного імунітету у цивільній справі за позовом про відшкодування шкоди, завданої внаслідок катувань, ЄСПЛ послався на доклад «Про юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності» 1999 р. Робочої групи Комісії з міжнародного права, в якому зазначається низка цивільних позовів до муніципальних судів, зокрема США та Сполученого Королівства, проти окремих держав щодо випадків скоєння катувань на території держави, іншої ніж держава суду. Робоча група КМП вказала на те, що не зважаючи на окремі випадки, коли національні суди враховували, що порушення норм про захист прав людини, які є нормами *jus cogens*, виключає можливість держави застосовувати державний імунітет, зазвичай клопотання про надання державного імунітету в таких справах задовольнялись судами. Свої висновки Робоча група КМП проілюструвала рядом справ у національних судах США, Нової Зеландії та Сполученого Королівства, у тому числі пославшись і на справу в національних судах різних інстанцій Великобританії «Аль-Адсані проти уряду Кувейту».

При цьому, Суд зауважив, що Робоча група КМП навела два нових на той час підтвердження того, що держава не може вимагати надання імунітету у разі грубих порушень прав людини. По-перше, доказом цього являється поправка, що була внесена до Закону США «Про імунітет іноземних держав» і встановила нове обмеження при наданні імунітету, яке було введено в дію Ст. 221 Закону США «Про боротьбу із тероризмом та ефективне встановлення смертної кари» 1996 р. По-друге, свідченням того, що державний імунітет не може бути застосований у випадках грубого порушення прав людини, є постанова Палати лордів у справі «Ex parte Піночет (№ 3) «. Рішенням у справі «Звинувачення проти Центрального оплачуваного магістрату Боу Стріт та інших, ex parte Піночет Угарте (№ 3) « від 24 березня 1999 [2000] р., Палата лордів встановила, що колишній Президент Чилі Августо Піночет може бути виданий Іспанії на підставі звинувачень у діях, які вважались кримінально караними в Сполученому Королівстві у той час, коли вони були, як можна припустити, скоєні. Більшість членів Палати лордів, які виконували судові функції, зробило висновок, що катування, які мали місце за межами юрисдикції

Сполученого Королівства, не є злочином у Сполученому Королівстві доти, поки не набере чинності Ст. 134 Закону «Про кримінальне судочинство» 1988 р., якою передбачено, що катування, незалежно від того, де вони скоєні, є в Сполученому Королівстві кримінально караним діянням, підсудним британським судам на підставі законів Сполученого Королівства. Не дивлячись на те, що згідно Частини II Закону «Про державний імунітет» 1978 р., колишній голова держави користується імунітетом стосовно юрисдикції Сполученого Королівства з кримінальних справ за дії, які були скоєні під час його офіційного перебування на посаді, більшість Палати зазначає, що катування вважаються міжнародним злочином та заборонені нормами *jus cogens*. До того ж Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. встановила загальну юрисдикцію для всіх держав-сторін відносно катувань, здійснюваних державними посадовими особами (Ст. 7). Палата лордів, при цьому, окремо вказала, що її висновок про імунітет *ratione materiae* стосовно юрисдикції в кримінальних справах ніяким чином не стосується імунітету *ratione personae* інших суверенних держав відносно юрисдикції в цивільних справах, які пов'язані з вчиненням катувань.

На підставі вищезазначених та інших правових положень, а також з врахуванням доводів сторін, ЄСПЛ дійшов наступного висновку. Для того, щоб визначити, чи мало місце порушення ч. 1 Ст. 6 ЄКПЛ з боку Великобританії проти пана Аль-Адсані, Суд проаналізував, чи було в даному випадку порушено і обмежено особисте право на справедливий суд згідно закону. З цією метою Суд зазначив, що імунітет держави від звичайної цивільної відповідальності є однією із концепцій міжнародного права, яка розвилася із принципу *par in parem non habet imperium* (з латинської «рівний не має влади над рівним»), згідно якого одна держава не може підпадати під юрисдикцію іншої держави. ЄСПЛ вирішив, що надання імунітету державі у цивільних справах проти неї переслідує законну мету – відповідність принципам міжнародного права, – що сприяє підтриманню ввічливості та добрих відносин між державами на підставі поваги суверенітету іншої держави. Суд вказав, що в даному випадку обмеження права заявника було пропорційним по відношенню до поставленої мети.

Однак, стосовно міжнародно-правого характеру катувань, Суд зазначає, що право бути захищеним від катувань є абсолютним правом, жодне виключення стосовно якого не допускається за жодних обставин, згідно змісту самої ЄКПЛ та прецедентного права ЄСПЛ (наприклад, Постанова ЄСПЛ у справі «Аксой проти Туреччини» від 18 грудня 1996 р. та інші згадані у ній справи). Суд також наголосив,

що принцип заборони катувань отримав статус загальної норми, або норми *jus cogens*, пославшись на рішення Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії від 10 грудня 1998 р. у справі «Звинувачення проти Фурундзія» та думку Палати лордів у справі «Ex parte Піночет (№ 3) «. Разом з тим ЄСПЛ розрізняє вищеназвані справи та справу Аль-Адсані на підставі того, що згадані дві справи стосуються кримінальної відповідальності фізичної особи за вчинення катувань, а справа Аль-Адсані стосується імунітету держави від цивільної відповідальності за шкоду, завдану актами катувань на території цієї держави. Відзначаючи спеціальний характер заборони катувань, ЄСПЛ не знайшов у жодному із джерел міжнародного права підтвердження того, що у цій та подібних справах держава не може користуватись імунітетом від цивільної відповідальності за позовами про відшкодування завданої катуваннями шкоди, поданими проти такої держави до судів іншої держави.

Вочевидь, рішення з даної справи Суд прийняв не на користь жертви актів катувань, які за визнанням як національних судів Великобританії, так і ЄСПЛ, мали місце проти пана Аль-Адсані. Науковці відзначають, що таке рішення ЄСПЛ про застосування державного імунітету від цивільної відповідальності має подвійне значення у якості перешкоди для здійснення судочинства у цивільних справах [1, с. 24]. По-перше, надання імунітету представляє процедурну перешкоду, оскільки унеможливлює провадження у судовій справі за цивільним позовом в національних судах юрисдикції держави іншої від тої, де правопорушення безпосередньо сталися. По-друге, що має більше значення, надання таких імунітетів може суттєво обмежувати та порушувати права жертв, постраждалих від вчинених актів катувань, які підпадають під ознаки міжнародних злочинів. Більш того, надання державного імунітету проти цивільних позовів про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю катуваннями, може розглядатися як таке, що не цілком відповідає імперативному характеру норми *jus cogens* та загальновизнаної норми звичаєвого міжнародного права про заборону проти катувань. Надання імунітету є актом, похідним від здійснювання державного суверенітету. Однак, характер і загальнолюдська небезпека діянь, які визнані міжнародними злочинами, у тому числі і катувань, є такими, що повинні долати межі державного суверенітету, не дозволяючи застосування ані державного, ані дипломатичного імунітету щодо представників держави у разі їх цивільної або кримінальної відповідальності за скоєння міжнародних злочинів. Відповідно, державний суверенітет як такий не повинен перешкоджати здійсненню універсальної юрисдикції (цивільної або кримінальної) у випадках скоєння міжнародних злочинів, коли відповідна держава не бажає або не в змозі надати компенсацію

потерпілим або навіть укриває правопорушників від цивільної або кримінальної відповідальності під юрисдикцією держави, на території якої такі злочини були скоєні.

Хоча Суд визнав особливий характер заборони катувань та правомірність наділення британських судів юрисдикцією стосовно справи Аль-Адсані, водночас Суд утримався від здійснення наступного кроку, і, обґрунтувавши своє рішення необхідністю дотримання державного суверенітету та збереження добрих взаємовідносин та ввічливості між державами, віддав перевагу державному суверенітету перед правом жертви актів катувань на відшкодування шкоди, завданої здоров'ю катуваннями.

Окремої уваги заслуговує питання, яке стосується ієрархії та співвідношення норм у представленій справі відповідно до теорії нормативної ієрархії в міжнародному праві [2, с. 741-742]. Заборона катувань є принципом *jus cogens*, закріпленим і в звичаєвому міжнародному праві, і в договірному. Як норма *jus cogens*, заборона катувань передбачає неможливість жодних відхилень від неї, тоді як норми стосовно державних імунітетів не мають відповідного імперативного характеру. Отже, у разі конфлікту міжнародно-правових норм щодо заборони катувань та надання імунітету державі, в будь-якому разі пріоритет надається тій, яка є нормою *jus cogens*, тобто першій. Однак, як зазначають деякі автори, у справі Аль-Адсані і подібних справах необхідності звертатися до ієрархії міжнародно-правових норм не виникає через те, що державний суверенітет не має відношення до актів катувань, як у справі Аль-Адсані [1, с. 12; 2, с. 742-743]. Таким чином, держава, де були скоєні акти катувань, яка ніколи не мала суверенного права вчиняти такі акти, не може захищатися проти здійснення екстратериторіальної юрисдикції національними судами держави громадянства/підданства потерпілого, посилаючись на імунітет. Державний суверенітет є передумовою для застосування державного імунітету, а тому держава-правопорушник, не маючи можливості діяти на підставі свого суверенітету у скоєнні катувань (через своїх посадових осіб), також не повинна мати права звертатися до суду з вимогою про застосування державного імунітету для захисту від судового процесу в іноземній державі [3, с. 427]. Іншими словами, держава-правопорушник в такій ситуації не має правомірних підстав для використання свого імунітету.

Оскільки катування не можуть бути актом суверенної діяльності держави, то заперечення Судом можливості використання державного імунітету у таких справах, як справа Аль-Адсані, ніяким чином не виключало б можливості підтримання взаємної поваги та ввічливості між державами. Навпаки, заперечення та невизнання державного

імунітету від цивільної відповідальності у справах за позовами жертв катувань дозволило б укріпити взаємоповагу між державами на дотриманні та повазі до норм міжнародного права захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права. Більш того, невизнання державного імунітету від цивільно-правової відповідальності у справах за позовами потерпілих від катувань було б більш узгодженим і кореспондуючим імперативній природі міжнародно-правової заборони катувань як норми *jus cogens*.

Тому позиція ЄСПЛ у справі Аль-Адсані про надання державного імунітету від цивільної відповідальності у справі за його позовом про відшкодування шкоди, завданої катуваннями, може призвести до того, що катування можуть розглядатися як акт уряду або суверенна дія держави, а відповідно і можуть бути законно виправдані за певних обставин [1, с. 41], в той час, як це прямо суперечить імперативному характеру заборони катувань як міжнародно-правової норми *jus cogens*. Надання державного імунітету, який перешкоджає розгляду цивільної справи за наслідками катувань, так само суперечить міжнародно-правовій природі заборони катувань як норми *jus cogens*, як їй суперечило б таке саме застосування імунітету стосовно посадових осіб держави, щоб перешкодити їхньому судовому переслідуванню на підставі універсальної кримінальної юрисдикції. З цього приводу суддя Верховного Суду США Брейер висловлював думку, що універсальна цивільна юрисдикція у справах, в яких держава-порушник прямо або не прямо відповідальна за міжнародні злочини, не повинна розглядатись як посягання на суверенну рівність держав або ввічливість, позаяк вже досягнуто консенсусу між державами відносно застосування універсальної кримінальної юрисдикції, і такий консенсус, далі продовжує він, дає підстави для очікування визнання державами також і універсальної цивільної юрисдикції у таких самих випадках [4, с. 3]. Однак, як показує практика, очікування судді Брейера не виправдались і наразі держави не виражають підтримку такому закріпленню універсальної цивільної юрисдикції. Утримуються від застосування універсальної цивільної юрисдикції і суди, як національні так і міжнародні, у тому числі ЄСПЛ.

Хоча ЄСПЛ керується виключно положеннями ЄКПЛ і має вирішувати справи на підставі саме цього міжнародно-правового договору, можна звернутись до стислого аналізу відповідних положень Конвенції ООН проти катувань, які можуть свідчити про існування та допустимість застосування універсальної цивільної юрисдикції у справах, подібних до позову Аль-Адсані. Із самого тексту Конвенції ООН проти катувань можна зробити висновок про можливість застосування як універсальної кримінальної, так і універсальної цивільної юрисдикції.

Так, Ст. 14 Конвенції ООН проти катувань чітко встановила право жертви катувань на одержання відшкодування й підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, включаючи заходи для якомога повнішої реабілітації. Ніщо з тексту цієї статті не свідчить про неможливість застосування універсальної цивільної юрисдикції у справах про відшкодування шкоди жертвам катувань. Більш того, у доктрині міжнародного права знаходимо позицію Холла про те, що на відміну від деяких інших положень, Ст. 14 Конвенції не містить жодних географічних обмежень [5, с. 922]. Окрім цього, Комітет проти катувань, який провадить контроль за дотриманням положень Конвенції проти катувань, підкреслив, що Ст. 14 Конвенції вимагає від держав-сторін надавати засоби цивільного судового захисту жертвам катувань не залежно від того, де були скоєні катування [6, §§ 4 (g), 5 (f)]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що ЄСПЛ у справі Аль-Адсані на підставі аналізу Ст. 14 Конвенції проти катувань міг дійти протилежного висновку і визнати неприйнятним надання державного імунітету Кувейтові щодо цивільного позову Аль-Адсані про відшкодування шкоди, завданої його здоров'ю актами катувань.

Наразі лишається тільки очікувати зміни позиції Суду в майбутньому відповідно до змін у практиці національних судів держав. Хоча міжнародне право було і лишається, головним чином, прагматичним правом *lex lata* замість очікуваного *lex ferenda* [7, с. 128], вже зараз простежуються, хоча і повільні, певні тенденції наближення міжнародного права до того стану, яким воно повинно бути. Так, велике значення має нещодавнє рішення Верховного суду Нідерландів від 6 вересня 2013 р. про визнання держави Нідерланди відповідальною за злочини, скоєні солдатами національних військ, відправлених у складі миротворчої місії ООН для допомоги вирішення Балканського конфлікту на початку 1990х років. Держава Нідерланди була визнаною відповідальною за спричинення смерті трьох боснійських мусульман, на підставі чого Королівство Нідерландів зобов'язано виплатити компенсацію родичам загиблих. Це рішення вже по праву охрестили історичним [8], оскільки воно вселяє надію щодо зміни підходів та позиції міжнародного співтовариства у напрямку захисту прав людини і надання переваги правам людини перед вузько направленими інтересами окремих держав. Адже за висловом Розалін Хіггінс, міжнародне право більше не вважає суперечним гідності держав-націй – відповідати на позови, подані проти них [9, с. 271].

Бібліографічний список

1. Grover S. The European Court of Human Rights as a Pathway to Impunity for International Crimes / Sonja C. Grover. – Berlin, Heidelberg, 2010. – 350 p. – (Springer-Verlag).

2. Caplan L. State Immunity, Human Rights, and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory / Lee M. Caplan // The American Journal of International Law. – 2003. – № 97. – P. 741-781.
3. Glueck S. The Nuremberg Trial and Aggressive War / Sheldon Glueck // Harvard Law Review. – 1946. – № 59. – P. 396-456.
4. Opinion of Justice Breyer in Solsa v. Alvarez – Machain (2004) 542 U.S. 692.
5. Hall C. The Duty of States Parties to the Convention against Torture to Provide Procedures Permitting Victims to Recover Reparations for Torture Committed Abroad / C.K. Hall. // European Journal of International Law. – 2008. – № 18. – P. 921-937.
6. Висновки і рекомендації Комітету проти катувань (2005), UN Doc. CAT/C/CR/34/CAN (2005).
7. Русинова В. Иммунитеты высших должностных лиц и их уголовное преследование за международные преступления / В. Н. Русинова // Московский журнал международного права : Научно-теоретический и информационно-практический журнал. – 2006. – № 2. – С. 118-135.
8. Bowcott O. Netherlands to Pay Compensation over Srebrenica Massacre [Електронний ресурс] // The Guardian. – 2013. – Режим доступу : http://www .theguardian.com/world/2013/sep/06/netherlands-compensation-srebrenica-massacre.
9. Higgins R. Asser Institute Lectures on International Law: Certain Unresolved Aspects of the Law of State Immunity / Rosalyn Higgins. // Netherlands International Law Review. – 1982. – № 29. – P. 265-276.

В статье рассматривается правовая позиция Европейского суда по правам человека относительно применения принципа универсальной гражданской юрисдикции при рассмотрении дел о совершении пыток. На основании изучения дела Аль-Адсани против Великобритании из судебной практики ЕСПЧ автором проанализированы выводы ЕСПЧ относительно того, может ли государственный иммунитет препятствовать применению универсальной юрисдикции судами других государств в гражданских делах по искам о возмещении причиненного пытками вреда.

The article is devoted to the legal approach of the European Court of Human Rights to the principle of universal civil jurisdiction and its application by courts when trying cases on acts of torture. The article focuses on the study of the ECHR case Al-Adsani v. Great Britain. The author has analyzed ECHR conclusions in the aforementioned case about whether state immunity constitutes a procedural bar to civil suits on damage for victims of torture in national courts of states, when such cases are grounded on the principle of universal jurisdiction.

Стаття надійшла до редколегії 02.04.2014

УДК 351.77:179.3:616-092.4:615.2/3 (477)

Іванійчук Т. Ю., НУ «ОЮА»

ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ТА БІОЕТИЧНИХ ЗАСАД У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ПРОВЕДЕННЯ ДОКЛІНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

Визначено співвідношення між забезпеченням прав людини та необхідністю охорони тварин під час доклінічних досліджень лікарських засобів, яке дасть можливість орієнтуватись у моральних та правових питаннях, пов'язаних з використанням тварин в експерименті. Наголошено на необхідності створення дієвої нормативної бази, спираючись на яку можна було б розв'язувати складні біоетичні проблеми без перешкоджання розвитку медицини. Проаналізовано норми міжнародного, європейського та українського законодавства щодо означеної у статті проблематики.

Постановка проблеми. Стаття 3 Конституції України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку вищою соціальною цінністю, а відповідно до положень сучасного цивільного законодавства України здоров'я фізичної особи набуває правового режиму немайнового блага (ст. 201 ЦК України). Статтею 49 Основного Закону, проголошено право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Антропологічний підхід у праві, який затвердив людину найвищою соціальною цінністю, зумовив існування правової регламентації вимог, якими повинні скеровувати свої дії учасники процесу розробки лікарських засобів з метою уникнення негативного впливу на здоров'я людини. Сучасна медицина не виключає ризиків діагностичних, лікувальних та профілактичних процедур, особливо під час проведення медико-біологічних досліджень (Гельсинська Декларація) [10]. З метою зниження рівня таких ризиків для людини і для отримання нових наукових досягнень в якості об'єкта дослідження широко застосовуються тварини, оскільки використання альтернативних моделей експериментів (проведення наукових досліджень на низькоорганізованих тваринах, в системах in vitro або без використання тварин) пов'язані з певними труднощами (технічними, матеріальними та ін.). Відповідна юридична практика, пов'язана з діяльністю різноманітних організацій, які захищають права тварин, обумовлює необхідність теоретичних досліджень біоетичних

правових категорій. Лише в практичній площині нагромаджується необхідний емпіричний багаж та відбувається його постійне вдосконалення на основі позитивного досвіду правового регулювання означених питань в різних правових системах, а також у межах міжнародного правопорядку та міжнародних біоетичних правових стандартів. Необхідність встановлення певного балансу між забезпеченням реалізації людиною свого права на здоров'я (яке, однак, на законодавчому рівні не визначено [19]) та гуманним ставленням до експериментальних тварин зумовлює постійні наукові розвідки міжнародної, європейської та української правничої, медичної та біологічної спільнот. Слід враховувати, що дотримання біоетичних вимог потребує не тільки змін світогляду науковців, але й вимагає додаткових матеріальних витрат, спрямованих на забезпечення належного утримання тварин в експерименті. Це, в свою чергу, певним чином впливає на процес ціноутворення на лікарські засоби.

Стан дослідження проблеми. Біоетичні аспекти застосування тварин у наукових експериментах, зокрема, під час доклінічних досліджень лікарських засобів, досить недавно стали сферою підвищеної зацікавленості (друга половина XX – початок XXI ст.). Вони є складовою частиною сучасної біоетики, до предметного поля якої відносять етичні проблеми медичних професій, зокрема, стосунки на зразок «лікар – пацієнт»; етичні проблеми, що виникають у галузі досліджень людини, включаючи і такі, що безпосереднього не стосуються лікувального процесу; соціальні проблеми, пов'язані з політикою в галузі охорони здоров'я, з політикою планування сім'ї та демографічного контролю; проблеми пов'язані із втручанням людини в життєві процеси інших живих істот (тварин, рослин, мікроорганізмів) та всього того, що належить до підтримування екологічної рівноваги [22]. Можливо звузити предметне поле виділених проблемних питань до фармацевтичної біоетики [8, с. 8; 12], або ще вужче – біоетики створення та клінічних випробувань лікарських засобів. Протягом останніх десятиліть означеній проблематиці була присвячена велика кількість наукових конференцій і круглих столів як в Україні, так і за кордоном [1; 6; 7; 18; 25], а також розлогий перелік публікацій у наукових виданнях [16; 23].

Слід вказати, що питання, пов'язані з вирішенням проблемних аспектів врівноваження антропологічних та біоетичних засад правового регулювання проведення доклінічних досліджень лікарських засобів викликають неабиякий інтерес серед науковців. Використання тварини в біомедичних дослідженнях до сьогодні є досить дискусійним і складним питанням.

Мета статті полягає у визначенні співвідношення між забезпеченням прав людини та необхідністю охорони тварин під час доклінічних досліджень лікарських засобів, яке дасть можливість орієнтуватись у моральних та правових питаннях, пов'язаних з використанням тварин в експерименті.

Виклад основного матеріалу. Постнекласичний період розвитку науки переніс існування ризиків і можливості вибору, а з ними і етичної відповідальності у сферу природничих наук, зокрема, медицину. Притаманна цьому періоду наукова раціональність розширює поле рефлексії над діяльністю, враховується співвіднесеність одержуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності, але і з ціннісно-цільовими структурами.

За визначенням, яке міститься в «Новій філософській енциклопедії», антропоцентризм – це крайня форма антропоморфізму, пізнавальної настанови, в якій утверджується існування людського виміру в будь-якому знанні про природу, суспільство та і в самому пізнанні [21]. Відомий вислів Протагора про те, що «людина є мірою всіх речей» можна вважати класичною формулою антропоцентризму. На сучасному етапі стрімко формується система науково-дослідницьких настанов, переконань, підходів і знань щодо з'ясування антропної природи права та правових явищ, світоглядну основу якої становлять висновки антропології та інших наукових систем про сутність людини, її природу та взаємозв'язки з суспільством і соціальними групами – антропологічне праворозуміння [13, с. 25].

Разом з тим, відбувається утвердження нового, прогресивного типу світогляду, нової парадигми світосприйняття – біоцентризму. Такого роду світогляд визначає моральний обов'язок людини перед усіма живими істотами на землі і покликаний оберігати все живе. Звичайно, що біоцентрізм знайшов своє відображення і в етіці, і в моралі, і в праві. При цьому слід враховувати, що новий етап розвитку науки знімає суб'єктно-об'єктний дуалізм, в результаті зникає «абсолютний спостерігач», суб'єкт і об'єкт приймаються в їх рівній іпостасі. Гуманізація знання не означає відмови від об'єктивності, природа як би промовляє себе через людину. Враховуючи те, що біоетику називають етикою юридичного типу, тому що саме юриспруденція стала основою мови цієї етики, важливо зрозуміти співвідношення антропологічного та біоетичного праворозуміння, антропологічних та біоетичних правових цінностей, які знайшли своє відображення у відповідному законодавстві.

Слід погодитись із М. М. Кисельовим, який зазначає, що сучасна «цивілізована» людина звикла скоріше зважати на закони, а регуля-

тивна функція моралі, власного сумління помітно переміщується на периферію свідомості [15, с. 15]. Тому, створення дієвої нормативної бази, спираючись на яку можна було б розв'язувати складні біоетичні проблеми, повинно бути пріоритетом медичного права.

Великої актуальності набувають питання етичного контролю медико-біологічних експериментів з використанням тварин, що пов'язано з великими обсягами науково-пошукової діяльності в сучасній медицині та біології [9, с. 28-29].

Введення лікарського препарату в лікувальну практику передбачає проведення доклінічного випробування, яке включає дослідження in vitro та in vivo, у ході яких вивчаються різні дози тестованої речовини, щоб отримати попередні дані про фармакологічні властивості, токсичність, фармакокінетику та метаболізм препарату, що вивчається. Створення нового лікарського препарату вимагає 12-20 років доклінічних випробувань на лабораторних тварин і клітинних культурах, а також проведення трьох фаз клінічних випробувань на добровольцях, затрат у розмірі 2000 людино-годин та значних фінансових витрат. Початковий етап включає емпіричний підхід із високою пропускною здатністю (HTS – High Throughput Screening). Нова хімічна речовина, що ідентифікується та заявляється як кандидат для дослідження повинна пройти доклінічне дослідження на тваринах, що триває від 1 до 3 років.

Підґрунтям рішення етичних проблем експериментів на тваринах є відома концепція «трьох R» була вперше запропонована Расселом і Берчем [Russel&Burch] у праці «Принципи гуманної методики експерименту», опублікованій у 1959 р. [5], яка передбачає дотримання принципів заміни, скорочення та удосконалення процедури використання тварин під час досліджень.

В останні роки спостерігається жорстке протистояння між тими, хто відстоює розумне і обґрунтоване скорочення, удосконалення і заміну експериментів на тварин, і тими, хто вважає, що подібні експерименти не можуть бути виправдані ніякими міркуваннями, якщо взяти до уваги ймовірні страждання тварин. У цій ситуації тверду, виважену позицію займає, зокрема, «Фонд по заміні тварин у медичних експериментах» (FRAME). Ця міжнародна організація послідовно виступає як проти дій екстремістських груп, що прагнуть порушити громадську думку вимогами заборони альтернативних методів досліджень, так і проти надання безмежної свободи вченим, які проводять біомедичні дослідження на лабораторних тварин.

Основні морально-етичні принципи проведення біомедичних експериментів були сформульовані в результаті консультацій неурядової

організації, що об'єднує 64 міжнародні організації, 26 національних академій медичних наук і медичні дослідницькі ради багатьох країн – Міжнародною радою медичних наукових товариств (CIOMS) в Етичному кодексі (1985), що включає розділ «Міжнародні рекомендації з проведення медико-біологічних досліджень з використанням тварин» [3]. У цьому документі гуманне ставлення до піддослідних проголошується моральним обов'язком вчених і наголошується на небажаності використання тварин для наукових цілей, а також необхідності застосування таких методів дослідження, які не потребують взагалі їх використання. Разом із тим, у даних принципах також підкреслюється, що не повинно бути таких обмежень, які незаконно перешкоджають розвитку біомедичної науки або проведенню необхідних біологічних тестувань, але в той же час, вчені не повинні забувати про свій моральний обов'язок гуманного ставлення до тварин [17].

Добробут тварин має велике значення для Європейського Союзу, що закріплено в статті 13 Договору про його функціонування (TFEU). Слід підкреслити, що в ЄС не існує єдиного нормативного документу, в якому були б відображені абсолютно всі аспекти доклінічного вивчення лікарського препарату. У країнах ЄС загальним документом, яким керуються фахівці в галузі медико-біологічних досліджень та викладання природничих наук у питаннях поводження з піддослідними тваринами, є прийнята у м. Страсбург (1986 р.) Європейська конвенція про захист хребетних тварин, яких використовують в експериментальних та інших наукових цілях [17].

Директива Ради Європи «Про зближення законів, постанов та адміністративних положень держав ЄС з питань захисту тварин, які використовуються для експериментів та інших наукових цілей» (86/609/EEC) визначила стратегічні етичні вимоги у цих питаннях.

22 вересня 2010 року була прийнята нова Директива 2010/63/EU Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу з охорони тварин, що використовуються в наукових цілях (Відповідає вимогам Європейської економічної зони).

Важливим принципом при проведенні доклінічних досліджень в Україні є дотримання вітчизняних вимог з урахуванням міжнародних настанов. Доклінічні дослідження фармакологічних речовин дозволяють розробити схему раціональних випробувань лікарських препаратів в умовах клініки, підвищити їх безпеку. Порядок проведення доклінічного вивчення лікарських засобів та експертизи матеріалів доклінічного вивчення лікарських засобів, що діє в Україні розроблений відповідно до ст. 6 Закону України «Про лікарські засоби», Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», настанови

«Лікарські засоби. Належна лабораторна практика», затвердженої наказом Міністерства охорони здоров'я України від 16.02.2009 № 95 «Про затвердження документів з питань забезпечення якості лікарських засобів», та з урахуванням норм, що застосовуються в міжнародній практиці.

Порядок проведення доклінічного вивчення лікарських засобів в Україні розроблявся на основі аналізу й деяких директив ЄС. При цьому в першу чергу враховані вимоги, викладені в:

• Директиві Ради ЄС від 20.05.1975 р. № 75/318 «Про зближення законів, держав ЄС щодо аналітичних, фармакотоксікологічних та клінічних норм і протоколів випробування лікарських засобів» з поправками та доповненнями;

• Директиві Європарламенту та Ради ЄС 2001/83/ЕС від 06.11.2001 р. «Про вимоги до лікарських засобів при застосуванні у людей» із змінами (Директива 2003/63/ЕС);

• Директиві Європарламенту та Ради ЄС 2004/10/ЕС від 11.02.2004 р. «Про зближення законів, правил та адміністративних положень щодо використання принципів належної лабораторної практики та перевірки їх застосування при випробуванні хімічних речовин».

У пункті 4 «Порядку проведення доклінічного вивчення лікарських засобів та експертизи матеріалів доклінічного вивчення лікарських засобів» розкрито значення терміну «доклінічне вивчення лікарського засобу» [20]. Воно визначено як комплекс хімічних, фізичних, біологічних, мікробіологічних, фармакологічних, токсикологічних та інших наукових досліджень, які проводяться перед початком клінічних випробувань. Доклінічне вивчення лікарського засобу включає доклінічні дослідження в лабораторних умовах та/або досліди на лабораторних тваринах з метою визначення специфічної активності та безпечності лікарського засобу.

У ст. 6. ЗУ «Про лікарські засоби» зазначено, що доклінічні дослідження лікарських засобів здійснюються з метою встановлення їх безпеки та фармакологічної ефективності перед проведенням клінічних випробувань [14]. Ініціатором проведення доклінічних досліджень є фізична або юридична особа, яка визначає їх обсяг, погоджує та фінансує доклінічні дослідження. Доклінічні дослідження токсичності та безпеки лікарських засобів проводяться відповідно до вимог Належної лабораторної практики (Good Laboratory Practice – GLP), яка визначається **у** п. 4 «Порядку проведення доклінічного вивчення лікарських засобів та експертизи матеріалів доклінічного вивчення лікарських засобів» як система якості стосовно організації процесу та умов планування, проведення, моніторингу, реєстрації даних,

надання результатів та зберігання матеріалів доклінічних досліджень щодо безпеки лікарського засобу для здоров'я людини та довкілля. GLP впроваджується на одному з перших етапів створення лікарського препарату – на етапі проведення доклінічних випробувань, які являють собою сукупність жорстких формалізованих стандартних операційних процедур (СОП).

У 1981 р. Організація економічного співробітництва і розвитку (OECD), опублікувала збірку правил GLP (OECD GLP Principles) [4]. Країни-члени OECD підписали угоду про взаємне прийняття опублікованих OECD принципів GLP і взаємне визнання результатів досліджень (OECD Council Decision on the Mutual Acceptance of Data For Assessment of Chemicals). Факт визнання даних досліджень країнами-членами OECD дозволяє запобігати дублюванню досліджень і, багато в чому, економить використання лабораторних тварин, тобто запобігає непродуктивному витрачанню ресурсів. Стосовно Європейського законодавства – у 1986 році було прийнято першу Директиву Європейської Спільноти з GLP. В даний час діє нова Директива Європарламенту і Ради Європи – 2004/10від 11.02.2004 р. «Про гармонізацію законів, правил та адміністративних положень, що стосуються застосування принципів належної лабораторної практики» [2].

До основних положень системи GLP відносяться:

– ресурси: організація, персонал, виробничі/дослідницькі ресурси, приміщення, обладнання;

– правила: керівництва, плани/протоколи досліджень, методики;

– описи: характеристики дослідних зразків тест-речовин, тест-систем, системи оцінки якості;

– документація: первинні дані, заключний звіт, архіви;

– служба контролю/забезпечення якості: оцінка якості досліджень (контроль, інспекції, навчання персоналу, рекомендації).

GLP принципи спрямовані допомагати дослідникам отримувати надійні результати, які мають бути відтвореними, контрольованими та такими, що визнаються дослідниками у всьому світі.

В Україні лікарський засіб для проведення доклінічних досліджень супроводжується сертифікатом якості кожної серії лікарського засобу, що йде на дослідження, підписаним та датованим. Порядок проведення доклінічного дослідження лікарських засобів, експертизи матеріалів і аудиту доклінічного вивчення лікарських засобів встановлюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я з урахуванням норм, що застосовуються у міжнародній практиці, зокрема, стандартів законодавства Європейського Союзу. Доклінічне дослідження лікарських засобів проводиться з дотриманням принци-

пів біоетики та гуманного поводження з лабораторними тваринами згідно загальноприйнятих міжнародних норм.

Варто вказати на позитивні зрушення у самій стратегії доклінічного вивчення лікарських засобів в нашій країні після затвердження «Порядку проведення доклінічного вивчення лікарських засобів та експертизи матеріалів доклінічного вивчення лікарських засобів». Зокрема, змінилась ситуація, коли для зменшення ризиків при оцінці нешкідливості лікарського засобу перед початком клінічного вивчення якість досліджень (недотримання вимог належної лабораторної практики) нераціонально підміняється кількістю доклінічних випробувань. Це стало можливим завдяки врахуванню Міжнародних гармонізованих стандартів, викладених в Настанові Міжнародної конференції з гармонізації технічних вимог щодо реєстрації лікарських засобів для людини (ICH M3 (R2) step 4 «Guideline on Nonclinical Safety Studies for the Conduct of Human Clinical Trials and Marketing Authorization for Pharmaceuticals» – CPMP/ICH/286/95), що були спрямовані на визначення термінів та обсягу різних видів доклінічних досліджень, що мають передувати проведенню відповідних фаз клінічних випробувань. Це обумовлює необхідність коригування доклінічних досліджень відповідно до даних клінічних випробувань [16, с. 59].

Висновки. Доклінічний етап дослідження лікарських засобів є одним із етапів розробки і впровадження лікарських засобів. Аналіз норм міжнародного, європейського та українського законодавства, що регулюють питання проведення доклінічних досліджень лікарських засобів свідчить про бажання винайдення рівноваги між антропологічними та біоетичними засадами у правовому регулюванні цих питань. Гуманізація експериментів на тваринах вимагає від людини не тільки емоцій співчуття, а й здатності до логічного мислення і розуміння того, що гуманне ставлення до тварин необхідно самій людині та суспільству.

Визначену у роботі проблематику можливо розглядати з точки зору «відкритої раціональності», яка пов'язана із сферою цілепокладання, на відміну від доцільності, що характеризує «закриту раціональність». Однак, слід враховувати, що правопізнавальний процес, як і саме право, значно детермінується психологією людини, специфікою сприйняття нею правових ідей і особливостями конкретних механізмів їх реалізації, тобто ірраціональною складовою [11, с. 35].

На сьогоднішній день науковцям слід активно відстоювати саме право на науковий експеримент на тваринах. Для цього необхідно об'єднати зусилля перш за все самого наукового співтовариства з формування в суспільстві реалістичних і зважених позицій з цієї проблеми [23, с. 10].

В практичній площині дотримання принципів біоетики, які відображені у відповідному законодавстві при проведенні доклінічних досліджень лікарських засобів, дає змогу українському виробнику лікарських засобів діяти у відповідності до міжнародних вимог та відкриває йому шлях на зовнішній ринок. Адже не секрет, що свого часу, наприклад, відсутність сертифікатів GLP (як і GCP та GMP) не дозволяла навіть мріяти про таке [24].

Бібліографічний список

1. 13th Asian Bioethics Conference (27-30 August 2012, Malaysia) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .unescobkk.org/rushsap/newsdetails/article/13th-asian-bioethics-conference-27-30-august-2012-malaysia/
2. Directive 2004/10/EC of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 on the harmonisation of laws, regulations and administrative provisions relating to the application of the principles of Good Laboratory Practice and the verification of their applications for tests on chemical substances [Електронний ресурс] // Official Journal of the European Union. – Vol. 47. – P. 44-59. – Режим доступу : http://www .legaltext.ee/text/en/PH2447.htm
3. International guding principles for biomedical research involing animals (1985) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// cioms.ch/publications/guidelines/1985_texts_of_guidelines.htm
4. OECD Series on Principles of GLP and Compliance Monitoring Number 1 OECD Principles on GoodLaboratory Practice (as revised in 1997) / Environment Directorate Organisation for Economic Cooperation and Development Paris 1998 ENV/MC/CHEM (98) 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .oecd.org/document/63/0,3343,en_2649_34381_2346175_1_1_1_1,00.html
5. Russell W.M.S. and Birch R.L. The principles of humane experimental technique. Methuen, London, 1959.
6. VIII World Conference on Bioethics (Gijón (Spain),13-16 May 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .sibi.org/ingles/act/8Congreso/pinf.htm
7. Актуальні питання створення нових лікарських засобів : Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих вчених (м. Харків25 квітня 2012р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// nuph.edu.ua/25-kvitnya-2012r-vseukrayinska-naukovo-prakty-chna-konferentsiya-studentiv-ta-molody-h-vcheny-h-aktual-ni-py-tannya-stvorennya-novy-h-likars-ky-h-zasobiv-ndch/
8. Лопатин П. В. Биоэтика : учебник / П. В. Лопатин, О. В. Карташова ; под ред. П. В. Лопатина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 272 с. С. 8

9. Біоетичні принципи випробувань лікарських засобів [Електронний ресурс] / В. М. Лісовий, О. М. Ковальова, В. В. М'ясоєдов. – Х. : ХНМУ, 2012. – С. 28-29. – Режим доступу : http:// repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/3167/1/
10. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» від 01.06.1964 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/990_005
11. Гураленко Н. А. Ірраціональне як константа правового пізнання / Н. А. Гураленко // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – Чернівці : Рута, 2013. – Вип. 644. – С. 31-35.
12. Етичний кодекс фармацевтичних працівників України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .apteka.ua/article/126803
13. Завальнюк В. В. Антропологічне осягнення правової реальності: юриспруденція на перетині епох : монографія / В. В. Завальнюк. – Одеса : Юрид. л-ра. 2012. – 212 с.
14. Закон України «Про лікарські засоби» від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. – № 22. – Ст. 86.
15. Кисельов М. М. Предмет та статус біологічної етики [Електронний ресурс] / М. М. Кисельов // Сучасні проблеми біоетики / Редкол.: Ю. І. Кундієв, Л. А. Пиріг, С. В. Комісаренко [та ін.]. – К. : Академперіодика, 2009. – С. 15. – Режим доступу : biomed.nas.gov.ua/files/bioethics.pdf
16. Коваленко В. М. Доклінічні дослідження лікарських засобів в Україні / В.М.Коваленко // Фармакологія та лікарська токсикологія. – 2009. – № 5. – С. 56-61.
17. Конвенція Ради Європи «Європейська конвенція про захист хребетних тварин, що використовуються для дослідних та інших наукових цілей» від 18.03.1986 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_137
18. Конгрес з медичного і фармацевтичного права, біоетики та соціальної політики (м. Київ, 19-21 квіт. 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://aau.edu.ua/ua/news/589/
19. Кондратьєв Р. І. Здоров'я фізичної особи як об'єкт її особистих немайнових прав / Р. І. Кондратьєв, О. Стефанчук // Юридичний вісник. – 2007. – № 23.
20. Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку проведення доклінічного вивчення лікарських засобів та експертизи матеріалів» від 14.12.2009 р. № 944 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 4. – Ст. 176.
21. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / под ред. В. С. Степина, А. А. Гусейнова, Г. Ю. Семигина, А. П. Огурцова. – Москва : Мысль, 2000. – Т. 1 : А – Д. – 722 с.

22. Прикладна етика : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Т. Г. Аболіна, В. Г. Нападиста, О. Д. Рихліцька [та ін.] – К. : Центр учбової літератури, 2012. – режим доступу: http:// pidruchniki.ws/19080611/etika_ta_estetika/predmet_osnovni_printsipi_bioetiki
23. Резников А. Г. Принципы необходимости и достаточности в экспериментах на животных / А. Г. Резников // Клінічна хірургія. – 2010. – No 6. – С. 8-13.
24. Украинские фармацевты прорубили окно на Запад [Електронний ресурс] // Здоров'я України. – 2004. – № 93. – Режим доступу: http:// health-ua.com/articles/674.html
25. Четвертий національний конгрес з біоетики з міжнародногою участю (м. Київ, 20-23 верес. 2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// biomed.nas.gov.ua/files/Final_4Congress_205x295_ukr.pdf

Определено соотношение между обеспечением прав человека и необходимостью охраны животных при доклинических исследованиях лекарственных средств, которое позволит ориентироваться в нравственных и правовых вопросах, связанных с использованием животных в эксперименте. Отмечена необходимость создания действенной нормативной базы, опираясь на которую можно было бы решать сложные биоэтические проблемы без создания препятствий на пути развития медицины. Проанализированы нормы международного, европейского и украинского законодательства, регулирующие освещенные в статье вопросы.

A correlation between ensuring human rights and need in animal protection during preclinical research of medicinal agents is determined to orient in moral and legal issues connected with usage of animals in experiments. Need of creation of effective normative base to solve complex bioethical issues without preventing the development of medicine is mentioned. Norms of international, European and Ukrainian legislation that govern the issues covered in this article are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 08.04.2014

УДК 341+351.765

Зубченко Н. И., НУ «ОЮА»

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ПОНЯТИЙ «БЛАГОПОЛУЧИЕ ЖИВОТНЫХ» И «ЗАЩИТА ЖИВОТНЫХ ОТ ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ» В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

В данной статье исследуется проблема соотношения и разграничения понятий «благополучие животных» и «защита животных от жестокого обращения» в контексте международно-правового регулирования. Рассматриваются различные подходы к определению содержания указанных терминов.

Постановка проблемы. Категориальный аппарат международного права требует четкого определения понятий, которыми следует оперировать в тех или иных отраслях. В настоящее время интерес представляет исследование соотношения двух базовых понятий в сфере международного регулирования обращения с животными – «благополучие животных» и «защита животных от жестокого обращения». Существует проблема разграничения двух указанных понятий в силу не единообразного применения их в международных и национальных актах.

Анализ исследований и публикаций. Рассмотрению проблем благополучия животных и защиты животных от жестокого обращения посвящено большое количество публикаций как научного, так и публицистического характера. Тенденцией данных публикаций следует очертить тот факт, что все они рассматривают отдельно благополучие животных, и отдельно защиту животных от жестокого обращения, хотя данные термины не имеют принципиального различия. Однако полноценный анализ соотношения указанных понятий ранее в научной литературе не проводился.

Проблематике «благополучия животных» посвящены в большинстве своем работы зарубежных исследователей (причем среди них не только юристы, но и политологи, философы, историки и ветеринарные врачи). Исследователи же с территорий постсоветских государств более тяготеют к употреблению термина «защита животных от жестокого обращения». Что касается права, то термин «благополучие животных» употребляется более в международном праве, а в национальном праве употребляемы как «благополучие животных», так и «защита животных от жестокого обращения».

Целью исследования выступает рассмотрение соотношения понятий «благополучие животных» и «защита животных от жестокого обращения» в контексте международно-правового регулирования обращения с животными.

Изложение основного материала. Взаимоотношения человека и животных складывались на протяжении столетий, и имеют несколько сфер взаимодействия: разведение животных в спортивных, декоративных целях, содержание домашних животных и животных, предназначенных для экспериментов, разведение животных для производства продукции различного вида и др. Во всех этих сферах взаимодействия всегда учитывались только интересы человека в ущерб интересам животного. Практически никогда не учитывалось, что животное, которому причиняются страдания, не может жить полноценной жизнью и удовлетворять свои природные потребности. Последствия неблагополучного содержания животных еще недостаточно изучены, но даже те результаты, которые находятся в распоряжении современной науки, заставляют серьезно задуматься над этими проблемами [1].

Исследуя доктринальные источники по тематике обращения с животными, следует отметить факт, что употребление терминологии в отношении обращения с животными проходит своеобразный эволюционный путь. К примеру, изначально в законодательстве государств, первыми регламентировавших обращение с животными, был применен подход, ориентированный более на защиту животных от жестокого обращения (защита определенных видов животных, чаще всего сельскохозяйственных), чем на общее благополучие, а затем уже законодательные акты были переориентированы на обеспечение благоприятных условий жизни для животных. В современном мире можно наблюдать неоднородность в этапах становления нормативного регулирования обращения с животными – например, европейские государства уже давно прошли эволюционное развитие данной отрасли права, в то время как государства СНГ все еще находятся на стадии законодательства о защите животных от жестокого обращения.

В целом, следует сделать акцент на том, что отечественная доктрина рассматривает обращение с животных в первую очередь как защиту их от жестокого обращения. В этом заключается антропоцентрический подход, то есть ориентирование законодательства более на защиту общественной морали, чувств человека, чем на предотвращение жестокости по отношению к животным. Что касается благополучия животных, то в данном случае имеет место природоцентристский

подход, то есть в первую очередь предотвращение негативного отношения к животным, а уже затем охрана интересов человека.

Вопросы взаимоотношения человека и животного в современных реалиях уже перестали быть просто рассуждениями о нравственных началах деятельности человечества. В настоящее время противодействие жестокости по отношению к животным стало серьезным фактором общественной, политической и экономической жизни многих стран. Анализ ряда нормативных актов зарубежных стран свидетельствует о том, что противодействие ненадлежащему обращению с животными является весьма важной проблемой современного общества.

Термин «благополучие животных» все шире используется корпорациями, потребителями, ветеринарами, политиками. Тем не менее, это понятие может обладать различным значением для различного круга его использующих.

Следует остановиться на нескольких подходах к определению сути благополучия животных. На наш взгляд, их следует условно разделить на этический и ветеринарный подходы, которые формируют затем правовой подход.

Этический подход. В прошлом, ветеринары и фермеры видели благополучие животных в основном с точки зрения тела и физического здоровья (жилье, корма и т.д.) [2]. Впоследствии исследования аспектов благополучия животных также были сосредоточены на физических характеристиках [3]. Тем не менее, совершенно не учитывались психические и психологические состояния животного [4]. К указанному типу актов можно отнести некоторые национальные акты (законы Великобритании XIX века [5], также ряд директив и рекомендаций ЕС – рекомендация 641 (1971) о благополучии животных в условиях интенсивного разведения [6], Директива СЕ 98/58/ЕС от 20 июля 1998 в отношении защиты животных, содержащихся на фермах [7]).

Большинство исследователей согласится с тем утверждением, что у животных есть свои чувства и ощущения. Например, I. J. H. Duncan высказывает мнение, что благополучие животных полностью состоит в уважении их чувств; выражение же этих чувств они практически утратили в процессе эволюции с целью защиты своих первичных потребностей [8]. Данная точка зрения позволяет предположить, что благополучие животного включает в себя две основных составляющие: физическую и морально-духовную, либо эмоциональную.

С другой точки зрения, благополучие животного измеряется его поведенческими тенденциями, такими как, например, готовность к действиям любого рода как последствиям страха, разочарования

и т.д. Это мнение наталкивает на вывод, что благополучие животных есть не что иное, как удовлетворение его поведенческих потребностей [9].

Третья точка зрения, также связанная с выражением чувств, предусматривает, что благополучие животных – это их возможность жить по своей природе, согласно естественным поведенческим тенденциям. В этом случае приемлемым признается некий вред здоровью, такой как ощущения боли и холода, страха [10].

Вместе с тем, все исследователи сходятся в одном: все физические, психические, психологические, естественные аспекты жизнедеятельности животного объединены одной общей этической проблемой [11].

Исходя из перечисленных мнений, в зарубежной этической практике благополучие животного представляет собой совокупность физического и психолого-психического состояния животного, а также степени проявления его природных поведенческих тенденций.

Ветеринарный подход. «Благополучие животного определяется состоянием животного справиться с окружающим его пространством» [12]. Исследователи данной позиции рассматривают благополучие животных в качестве совокупности нескольких свобод:

– свобода от голода и жажды;
– свобода от дискомфорта;
– свобода от боли, травм и болезней;
– свобода нормального поведения;
– свобода от страха и психических травм.

Из сказанного можно сделать вывод, что с данной точки зрения благополучие заключается в первую очередь в физическом здоровье, а моральное остается на втором плане. Данной позиции придерживались разработчики Всемирной декларации прав животных (Universal Declaration of Animal Rights), которая была принята Международной лигой прав животных 23 сентября 1977 года в Лондоне, 15 октября 1978 г. объявлена в парижском штабе ЮНЕСКО. Вышеуказанные пять свобод в 1979 г. были внесены во Всемирную декларацию прав животных.

Правовой подход. Юридический аспект благополучия животных заключается в официальном закреплении указанного понятия в каких-либо правовых актах. В данном случае можно выделить два типа регулирования – международный и национальный. Кроме того, еще раз следует отметить, что правовой подход формируется за счет вышеуказанных этического и ветеринарного подходов, закрепляя их концепции, и устанавливая границы их применения.

Среди международных неправовых актов понятие «благополучие животных» рассматривается в решении Всемирной организации защиты животных (далее – ВОЗЖ) 2001 года о включении благополучия животных как новой инициативы в стратегический план. Это единственный международный акт «мягкого» права, который определяет понятие благополучия животных. В иных международных актах присутствует лишь косвенное определение. Резолюция № 14 ВОЗЖ 2002 года детализировала указанное решение и определила, что «благополучие животных является сложным, многогранным вопросом государственной политики, которая включает важные научные, этические, экономические и политические аспекты» [13].

В целом, понятие «благополучие животных» неоднозначно. Различные правовые акты трактуют данный термин по-разному. К примеру, рассматривая благополучие животных и опираясь при этом на основные европейские конвенции об обращении с животными (Европейская конвенция о защите животных при международной перевозке 1968 г. (пересмотрена в 2003 г.), Европейская конвенция о защите животных, содержащихся на фермах 1976 г., Европейская конвенция о защите позвоночных животных, используемых для экспериментов и других научных целей 1986 г., Европейская конвенция о защите домашних животных 1987 г.), следует определить благополучие животных согласно следующим документам.

В Европейской конвенции о защите животных при международной перевозке базовые принципы комфортной для животного транспортировки, которые включают специально оборудованный транспорт, утоление жажды и голода животного, наблюдение за состоянием животного и т.д.

В Европейской конвенции о защите животных, содержащихся на фермах животные должны содержаться и обеспечиваться едой, водой и уходом в соответствии с их видовой принадлежностью. Также должно постоянно учитываться состояние здоровья животного; недопустимо причинение страданий и боли, даже при убое животного.

В Европейской конвенции о защите позвоночных животных, используемых для экспериментов и других научных целей животные, предназначенные для данных целей, должны быть размещены с учетом минимальных условий свободы передвижения, потребления еды, воды, а также должного ухода в соответствии с их видовыми характеристиками.

В Европейской конвенции о защите домашних животных определены принципы благополучия животных – никто не вправе причинять домашнему животному боль или страдания; никто не может покидать

животное; любое лицо, содержащее домашнее животное, несет ответственность за его здоровье и благополучие, а также обеспечивать условия жизни, уход и удовлетворение потребностей животного [14].

В национальном праве существует разграничение подходов в определению понятия благополучия животных, в каждом государстве в данное понятие вкладывается свой смысл, включающий как физические характеристики, так и моральные. При этом тот или иной нормативно-правовой акт делает акцент в сторону той или иной характеристики, ставя ее соответственно в приоритет.

Законодательство регулирует вопросы благополучия животных в трех аспектах: разведение, перевозки и забой животных. Главный принцип заключается в том, чтобы не наносить животным никаких лишних страданий.

Отдельно следует сказать о комплексном национальном регулировании благополучия животных. Некоторые европейские государства, стремясь к изменению отношения к животным на все более гуманное, закрепляют их статус на конституционном уровне. В частности, впервые требование о благополучии животных на конституционном уровне закрепила Швейцария. В 1994 году проведенный в Швейцарии референдум изменил статус животных с «вещи» на «чувствующих» существ. В 1999 г. Конституция Швейцарии установила полномочия государства в отношении обеспечения благополучия животных, содержащихся на фермах (ст. 80 Федеральной Конституции Швейцарской Конфедерации) [15].

В 2002 году Германия дополнила Конституцию положением о благополучии животных, тем самым став одним из первых государств, которые закрепили нормы об обращении с животными на конституционном уровне (статья 20а) [16]. Особенностью данного положения является наделение животных базовыми правами (право на жизнь и здоровье).

Обращение с животными является важной стороной деятельности человека, которая затрагивает интересы и чувства многих людей, отражается на морально-этической, социальной и экономической жизни общества. Жестокость по отношению к животным способствует формированию у правонарушителей чувства равнодушия к страданиям живых существ, порождает агрессивность и насилие по отношению к окружающим. Оказывает влияние на сознание как лиц, непосредственно совершающих жестокие действия, так и лиц, являющихся очевидцами подобных деяний. Современная психология и криминология убедительно показывают взаимосвязь жестоких действий против животных и насильственных преступлений против людей [17].

Рассматривая иную точку зрения на обращение с животными – защита животных от жестокого обращения – следует сделать акцент на том, что данное понятие в основном употребляется именно в постсоветских государствах. Это можно объяснить тем, что изначально законодательство об обращении с животными имеет не регламентирующий или рекомендательный характер, (как например, европейские акты благополучия животных, носящие характер рекомендации), а запрещающий. На наш взгляд, это связано с правовой традицией данных государств, тяготеющей к четкому и последовательному следованию букве закона.

Понятие «защита животных от жестокого обращения» берет свое начало с дореволюционного времени. Известный русский ученый П. Безобразов в своей книге «Права животных» писал: «справедливость не может быть осуществлена, если человек не возьмет под свою защиту животных» [18]. Именно это утверждение есть основой для понимания термина «защита животных».

Современные российские ученые, заинтересованные в тематике обращения с животными, также тяготеют более к противодействию жестокости по отношению к животным. К примеру, В. С. Мирошниченко считает, что «жестокость по отношению к животным способствует формированию у правонарушителей чувства равнодушия к страданиям живых существ, порождает агрессивность и насилие по отношению к окружающим, оказывает влияние на сознание как лиц, непосредственно совершающих жестокие действия, так и лиц, являющихся очевидцами подобных деяний» [19]. Тем самым, подтверждается гипотеза, что отечественная правовая доктрина тяготеет более к защите моральных интересов человека, нежели защите животных от жестокого обращения.

В силу неразработанности тематики защиты животных от жестокого обращения невозможно утверждать о разнообразии, а тем более и единообразии подходов к обозначению данного термина. Именно поэтому представляется возможным определить «защиту животных от жестокого обращения» как недопущение жестокого обращения с животным (причинение страданий, отравление и т.д.) с целью защиты человеческой морали, то есть антропоцентрическое измерение обращения с животными.

В целом обращает на себя внимание антропоцентризм в подходе к определению «защиты от жестокого обращения». Во-первых, это установление человека выше по иерархии живых существ, тем самым становление его как «управителя» обращением с животными. Во-вторых, жестокое обращение есть не что иное, как действие

человека, а значит, защита от жестокого обращения не может возникнуть без проявления этого самого жестокого обращения. Поэтому налицо круговорот действия, который замкнут на человеческой деятельности – правовой и неправомерной, взаимосвязанных между собой.

Защита животных во многих государствах СНГ не имеет законодательного определения. К примеру, в РФ нет специального закона о защите животных, но проект [20], находящийся на рассмотрении в Государственной Думе, регламентирует данное понятие как некий комплекс действий, которые запрещено применять по отношению к животным. Какое-либо четкое определение защиты или благополучия животных отсутствует.

В Украине с 2006 года действует Закон Украины «О защите животных от жестокого обращения». Данный акт хотя и не определяет непосредственно понятие защиты от жестокого обращения, тем не менее, дает понятие о гуманном и о жестоком обращении с животными. «Жестокое обращение с животными – это издевательство над животными, совершаемое с применением жестоких методов или из хулиганских мотивов, а также натравливание животных друг на друга, совершенное из хулиганских или корыстных мотивов». Гуманное же отношение к животным – это действия, соответствующие требованиям защиты животных от жестокого обращения и предусматривают доброжелательное отношение к животным, способствование их благу, улучшению качества их жизни и т.д. [21]

Само слово «защита» подразумевает действие, а «благополучие» – предстает как результат данного действия. Из сказанного можно определить соотношение понятий «благополучие животных» и «защита животных от жестокого обращения» как соотношения действия, порождающего результат. В данном случае антропоцентрический подход к обращению с животными переходит в идеалистический подход. Это значит, что человеческая деятельность «защита животных» постепенно трансформируется в конечную цель «благополучие животных» как результат указанной деятельности.

Таким образом, из вышеизложенного можно сделать следующие **выводы**:

Благополучие животных – вопрос государственной политики, которая включает важные научные, этические, экономические и политические аспекты. Благополучие животных подразумевает их субъектами, которые должно быть обеспечено право на жизнь, здоровье и благополучное существование.

Защита животных от жестокого обращения есть не что иное, как недопущение жестокого обращения с животным (причинение страданий, отравление и т.д.) с целью защиты человеческой морали, то есть антропоцентрическое измерение обращения с животными

Защита животных и благополучие животных – это два взаимосвязанных процесса, которые существуют в неразрывной связи. Защита животных есть процесс недопущения нарушения норм обращения с животными, а благополучие – достигнутая цель, результат деятельности по обеспечению безопасного и гармоничного существования животных.

Библиографический список

1. Дунаева Н. В. Новый информационный ресурс из раздела биоэтики – БД «Благополучие животных» / Н.В. Дунаева // Научные и технические библиотеки. – 2009. – № 3. – С. 40-44.
2. Blood D. C. Bailliere's Comprehensive Veterinary Dictionary / D. C. Blood, V. P. Studdert. – London : Bailliere Tindall, 1988. – P. 984.
3. Broom D. M. Animal welfare: concepts and measurements / D. M. Broom // Journal of Animal Sciences, 1991. – Iss.69. – P. 4167-4175.
4. Hewson C. J. What is animal welfare? Common definitions and their practical consequences / Caroline J. Hewson // The Canadian Veterinary Journal. – 2003. – № 44. – P. 496-499.
5. Animal Welfare Act 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www .animallaw.info/nonus/statutes/statute_details/print. htm; The Pet Animals Act 1951 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www .animallaw.info/nonus/statutes /stukuk1951c35. htm; Performing Animals Act 1925 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www .animallaw.info/nonus/statutes/stuk1925c38. htm; Breeding of Dogs Act 1973 and 1991 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www .animallaw.info/nonus /statutes/stukuk1973c60.htm
6. Recommendation 641 (1971) on animal welfare in intensive rearing [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www .assembly.coe. int/Mainf.asp?link=/Documents/ AdoptedText/ta71/EREC641.htm
7. Council Directive 98/58/EC of 20 July 1998 concerning the protection of animals kept for farming purposes // Official Journal 221, 08/08/1998. – P. 23-27.
8. Hewson C. J. What is animal welfare? Common definitions and their practical consequences / Caroline J. Hewson // The Canadian Veterinary Journal. – 2003. – № 44. – P. 496-499.
9. Kiley-Worthington M. Ecological, ethological and ethically sound environments for animals: towards symbiosis / M. Kiley-Worthington // Journal of Agricultural Ethics. – 1989. – Iss. 2. – P. 323-247.

10. Fraser D. A scientific conception of animal welfare that reflects ethical concerns / D. Fraser, D. M. Weary, E. A. Pajor, B. N. Milligan // Animal Welfare. – 1997. – Iss. 6. – P. 187-205.
11. Fraser D. Science, values and animal welfare: exploring the inextricable connection / D. Fraser // Animal Welfare. – 1995. – Iss. 4. – P. 103-117.
12. Hewson C. J. What is animal welfare? Common definitions and their practical consequences / Caroline J. Hewson // The Canadian Veterinary Journal. – 2003. – № 44. – P. 496-499.
13. OIE (World Organisation for Animal Health) (2003). – Resolutions of the 70th General Session of the International Committee, 2002 : Resolution No. XIV: animal welfare mandate of the OIE. In Proc. 71st General Session of the International Committee, 18-23 May, 2003. OIE, Paris, P. 89-91.
14. Европейская Конвенция о защите домашних животных 1987 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// conventions.coe.int/Treaty/ Commun/Cherche Sig.asp?NT=125&CM=&DF=&CL=RUS; Европейская конвенция о защите животных при международной перевозке 1968 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// conventions.coe.int/Treaty/Commun/Cherche Sig.asp?NT=065&CM=1&DF=&CL=RUS ; Европейская конвенция о защите животных, содержащихся на фермах 1976 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// conventions.coe.int/Treaty/Commun/Cherche Sig.asp?NT=087&CM=&DF=&CL=RUS; Европейская конвенция о защите позвоночных животных, используемых для экспериментов и других научных целей 1986 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=123&CM= 1&DF=09/09/2012&CL=ENG
15. Конституция Швейцарии (Швейцарской Конфедерации) от 18 апреля 1999 г. (текст Конституции приводится по сборнику «Конституции государств Европы». Издательство НОРМА, 2001 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// web.archive.org/web/20090609155832/ http:// constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm.
16. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www .gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html
17. Мирошниченко В.С. Социальная обусловленность правовых норм, закрепляющих ответственность за жестокое обращение с животными / В. С. Мирошниченко // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2012. – № 6 (32). – С. 70-74.
18. Безобразов П.В. О правах животных / П.В. Безобразов. – М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1903. – 220 с.

19. Мирошниченко В. С. Жестокое обращение с животными : уголовно-правовые и криминологические аспекты : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мирошниченко Виталий Сергеевич ; Акад. Генер. прокуратуры РФ. – М., 2013. – 218 с.
20. Проект Федерального закона N 97802163-2 «О защите животных от жестокого обращения» (окончательная ред., принятая ГД ФС РФ 01.12.1999) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// base. consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc; base=PRJ; n=2428.
21. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон від 21.02.2006 р. № 3447-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http:// zakon4. rada.gov.ua/laws/show/3447-15.

У статті досліджується проблема співвідношення і розмежування понять «добробут тварин», «захист тварин від жорстокого поводження» у контексті міжнародно-правового регулювання. Розглядаються різні підходи до визначень вказаних термінів.

This research explores the problem of the relation and distinction between «animal welfare» and «protection of animals from cruelty» in the context of international legal regulation. Different approaches to the definitions of these terms are also marked.

Стаття надійшла до редколегії 07.04.2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 32.328:37.376.1 (1174)

Ярош О. Б., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ЦЕНТР НАРОДНОЇ ОСВІТИ У СИСТЕМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Вивчення зарубіжного досвіду освіти дорослих і управління професійної підготовки кадрів для економіки припускає можливість створення університетських центрів громадської освіти. Університетські центри народної освіти можуть працювати за комерційної, державної та грантової підтримки. Цільові групи - дорослі, які хочуть здобути вищу освіту, підвищити свою кваліфікацію, у тому числі іммігранти. Центр може мати різні форми навчання: стаціонарну, вечірню, заочну, екстернат, комплексну. Створення системи безперервної освіти має перспективи і актуальність в Україні.

Постановка проблеми. Освіта є одним із провідних чинників гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів кожної людини, основою розвитку особистості, суспільства, держави. А. Гальчинський зазначив, що «розвиток людської особистості є мірилом загальноцивілізаційного прогресу, його основним критерієм» [1]. У Цілях розвитку тисячоліття ООН прийнята одна із глобальних цілей – якісна освіта впродовж життя, що є визначальним фактором для побудови громадянського суспільства. Держава Україна активно включилася у реалізацію концепції «освіти впродовж життя»,

але які кроки можуть стати практичними? У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. № 344/2013 [2], зазначені ключові напрями державної освітньої політики: реформування системи освіти на основі філософії «людиноцентризму» як стратегії національної освіти і забезпечення доступності та неперервності освіти впродовж життя. Експерт М. Карпенко з Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України систематизував поняття безперервної освіти [3]. У сучасній літературі можна зустріти такі стійкі сполучення: «освіта дорослих» (adult education); «продовжена освіта» (continuing education); «подальша освіта» (further education); «відновлювана освіта» (recurrent education) як освіта протягом всього життя шляхом чергування навчання з іншими видами діяльності, головним чином з роботою; «перманентна освіта» (permanent education); «освіта протягом життя» (lifelong education); «навчання впродовж життя» (lifelong learning). У кожному з цих термінів зроблено акцент на певній стороні явища, але загальною є ідея довічної незавершеності освіти для дорослої людини. Проблематику безперервної освіти можна умовно розділити на дві основні сфери. Перша пов'язана з побудовою системи безперервної освіти як частини соціальної практики (соціально-освітній аспект безперервної освіти), друга – із процесом засвоєння людиною нового життєвого, соціального, професійного досвіду. Саме тому в другій половині 90-х років XX ст. у сфері освіти дорослих було проголошено поєднання принципу безперервності освіти із принципом навчання протягом життя і формування суспільства знань. Тим самим зроблена спроба закріпити у суспільній свідомості розуміння взаємної відповідальності суспільства, держави й особистості за розвиток освітніх процесів. Метою діяльності системи освіти дорослих є реалізація права особи на освіту впродовж життя, залучення її до професійного та громадського життя шляхом надання необхідного для цього рівня грамотності, а також реалізації її життєвого успіху та самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми реалізації на практиці освіти впродовж життя звертались О. Гулай [4], Н. Ничкало [5], В. Олійник [6]. У проблемі включення й залучення дорослих до реалізації через освіту важливий міграційний аспект. Проблемою міграційної політики займалась Л. Весельська [7], яка здійснила аналіз процесів трудової міграції за кордон, запропонувала зміни і доповнення до механізму державного регулювання міграції. Досліджували міграційні процеси К. Булкін [8], М. Відякіна [9], І. Ковалик [10], Р. Стаканов [9], та інші науковці. Соціологічний аспект міграції дослідила О. Кириленко, В. Ільєнко [11].

Мета статті – визначити можливості створення університетських центрів народної освіти як елементу системи реалізації політики у галузі освіти по реалізації принципу «освіта впродовж життя» із врахуванням кращих зарубіжних практик.

Поглянемо на зарубіжний досвід втілення принципу «освіта впродовж життя». Система безперервної освіти створює умови для тих, хто свого часу не одержав достатньої освіти, як то безробітні, іммігранти та інші верстви незахищеного населення. Перша народна вища школа в Данії відкрила свої двері 7 листопада 1844 р. в м. Реддінге, а невдовзі вони вже були по всій країні. Сьогодні в Данії існує 104 народні школи. За винятком однієї школи всі вони є учбовими закладами закритого типу, тобто школами-пансіонами. Більшість шкіл пропонують два типи курсів: довгі зимові курси (від 3 до 8 місяців) і короткі літні курси (1 – 2 тижні). Зимові курси відвідують головним чином молоді люди 18-25 років, літні курси – для охочих усіх вікових категорій. Крім того, багато шкіл організували дитячі садки для того, щоб особи, що мають дітей, так само могли навчатися. Цікавим є той факт, що функціонує одна народна школа виключно для жінок і три для людей похилого віку. Стосовно фінансового боку навчання, то курси оплачуються частково студентами, а частково державою. Оплата за навчання в школах різна, але, як правило, студенти оплачують тільки витрати на проживання і навчання. Фактично, студентська оплата і урядова допомога школам складають рівні частини в статтях їх прибутку і становлять приблизно 85 %, решту школи одержують за рахунок коштів від оренди своїх будівель.

Подібна система навчання дорослих поширена у всіх скандинавських країнах. Швеція, яка створила модель держави загального добробуту, освіту вважає базовою для гармонійного розвитку суспільства. У 1868 р. виникла перша школа для дорослих у Швеції. Тривалий період функціонування народних шкіл доводять їх важливість і ефективність. Шведська народна освіта (Folkbildning) − це збірне поняття, що визначає діяльність курсів, гуртків, культурних заходів у рамках шкіл для навчання дорослих (folkhogskola) та навчальних об'єднань (Studieforbund). Народна освіта є неформальною частиною системи навчання, до якої щорічно долучаються кілька мільйонів шведів. Ця система почала розвиватися на початку минулого століття, в старій Швеції, з низьким загальноосвітнім рівнем, де основні групи населення не мали доступу до вищої освіти. Народна освіта стала відповіддю на прагнення людей до знань і бажання впливати на розвиток громадянського суспільства. Ця свобода і надійний зв'язок з народними рухами і некомерційним сектором, перетворює народну освіту

на силу, що здатна впливати на розвиток суспільства. Ідеї Шведської народної освіти виявляються на практиці в динамічній співпраці усіх учасників процесу. Основні ознаки народної освіти:

– кожна особа бере участь у навчанні добровільно;

– всі учасники навчального процесу мають можливість впливу на зміст курсів;

– народна освіта існує в атмосфері, де навчання і соціальні відносини розвиваються у поєднанні й враховується життєвий досвід і передумови розвитку кожного учасника.

Стажування у Вищій народній школі у м. Гьотеборзі у Швеції переконало у доцільності і ефективності такої форми навчання в країні. Гьотеборзька вища народна школа функціонує у партнерстві із Гьотеборгзьким університетом. Викладачі цього університету викладають у школі, де вивчається шведська мова, курси з історії, політики, проводяться майстер-класи, тренінги з лідерства, ораторського мистецтва, комунікації, толерантності та ін. Теорія і практика успішно поєднуються.

Особлива вразлива категорія населення, яка потребує інтеграції у суспільство – іммігранти. У Фінляндії організовують для них адаптаційне навчання, яке, зазвичай, триває один рік і включає заняття з фінської мови та суспільствознавства, навчання навичкам повсякденного життя, вивчення культури і етики країни та ін.

У світі відмічається тенденція росту кількості міжнародних мігрантів, так за даними ООН, порівняно з 1960 р. їх кількість збільшилася удвічі і зараз складає більш, ніж 200 мільйонів осіб. Статистика Всесвітнього банку свідчить про те, що Україна займає четверте місце у світі за кількістю прийнятих мігрантів, так у 2000 р. в Україні мешкало більше 100 тисяч мігрантів, а у 2006 р. – 149 тисяч [12]. Загальна кількість іммігрантів, тобто іноземців, які постійно проживали в Україні, маючи посвідку на постійне проживання, станом на 2012 рік становила 230 891 осіб. Чисельність іммігрантів неухильно зростала з 2008 року, на 10 000 – 15 000 мігрантів щорічно. Міграція є глобальною проблемою. За розрахунками експертів ООН близько 2 % населення світу мешкають не у тій країні, де народились. Розглядаючи міграційні проблеми акцентуємо саме на освітній складовій у питанні міграції, яка є не менш важливою, ніж економічна, соціальна, психологічна та ін.

Сьогоднішня політична ситуація в Україні лише поглиблює міграційні проблеми. Певна частина іммігрантів залишається поза навчанням через ряд перешкод: брак коштів, недостатній рівень освіти, незадовільне знання мови, психологічні фактори та ін. Долею таких іммігрантів займаються переважно громадські організації

та волонтерські рухи. Ця проблема є багатогранною й комплексною і потребує детального вивчення й наукового забезпечення, а інструментом для її вирішення мають стати законодавчі заходи, нормативно-правова база, фінансове забезпечення, обмін досвідом.

У реалізації можливості здобуття якісної освіти для дорослих базою мають стати університети. Створення Університетських центрів народної освіти у структурі університету є актуальним. Це може бути запроваджено як пілотний проект, який може функціонувати на комерційній, державній та ґрантовій підтримці. Цільовими групами центрів стануть дорослі люди, які бажають отримати вищу освіту, підвищити кваліфікацію, у тому числі й мігранти. До форм навчання у створених центрах варто підходити, запровадивши гнучкість обрання слухачами. Таким формами можуть бути:

– стаціонарна – з відривом від виробництва на певний термін навчання за освітньою або освітньо-професійною програмою;

– вечірня (змінна) – без відриву від виробництва на термін навчання за освітньою або освітньо-професійною програмою з відвідуванням занять упродовж навчання у вільний від роботи час;

– заочна – без відриву від виробництва на термін навчання за освітньою або освітньо-професійною програмою з відвідуванням занять протягом навчання під час настановчих та заліково-екзаменаційних сесій;

– екстернатна передбачає самостійне вивчення навчальних дисциплін освітньої або професійно-освітньої програми, складання підсумкових контрольних заліків у навчальному закладі. Є особливою формою навчання без відриву від виробництва;

– дистанційна передбачає вивчення навчальних дисциплін освітньої або професійно-освітньої програми за допомогою комп'ютерних та телекомунікаційних технологій, складання підсумкових контрольних заліків у навчальному закладі;

– комбінована – передбачає різні форми або поєднання окремих елементів.

Кількість осіб, які у зрілому віці хочуть здобути освіту, але вже втратили знання, вміння й навики, мають психологічні бар'єри щодо навчання у молодіжному середовищі має тенденцію до збільшення. Створення університетських центрів народної освіти може заповнити прогалину у наданні освітніх послуг для дорослих в Україні й стати інноваційним елементом інфраструктури, яка виконуватиме ряд важливих функцій:

– адаптивну – пристосування до нових вимог життя в суспільстві, що динамічно змінюється;

– компенсуючу – відтворення освітніх можливостей, які раніше були відсутні або втрачені;

– комунікативна – передавання соціального досвіду від покоління до покоління;

– заохочувальна – стимулювання освітніх потреб людини для її подальшої реалізації та ін.

Висновки. Аналіз проблеми реалізації політики у галузі освіти по реалізації принципу «освіта впродовж життя» із врахуванням кращих зарубіжних практик визначив можливості створення університетських центрів народної освіти як елемент системи реалізації.

1. Зарубіжний досвід функціонування народних шкіл у партнерстві з університетами може мати гарну практику у вітчизняних умовах, оскільки освіта має взаємодіяти із економічним та політичним розвитком країни і світу й відповідати на ті виклики, що постають перед нею. Освіта дорослих має стати невід'ємною складовою вітчизняної системи освіти із подальшою розробкою комплексу відповідних заходів у контексті політики і практики у сфері неперервної освіти.

2. Вивчення зарубіжного досвіду свідчить про можливість створення центрів народної освіти у структурі університету як інноваційної інфраструктури. Вища народна школа може діяти на комерційній, державній та грантовій підтримці. Доцільне вивчення досвіду зарубіжних партнерів з модернізації системи освіти, зокрема, вивчення системи професійного зростання в рамках концепції «навчатися впродовж життя» шляхом запровадження міжнародних шкіл, дискусійних майданчиків тощо.

Бібліографічний список

1. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
2. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., схвалена Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/344/2013
3. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика. Аналітична записка [Електронний ресурс] / М. Карпенко ; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу : http://www .niss.gov.ua/articles/252/
4. Гулай О. Неперервна освіта – умова формування висококваліфікованого фахівця / О. Гулай // Вісник Львів. ун-ту. Серія педаг. – 2010. – Вип. 26. – С. 3-10.
5. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта як світова тенденція / Н. Г. Ничкало // Професійна освіта в зарубіжних країнах: порівняльний аналіз. – Черкаси : ВИБІР, 2000. – 322 с.

6. Олійник В. В. Освіта впродовж життя: як і чому вчити дорослих? [Електронний ресурс] / В. В. Олійник. – Режим доступу : http://www .apsu.org.ua/images/top3.jpg.
7. Весельська Л. А. Трудова міграція і соціальна безпека: аналіз наслідків та перспектив у контексті українських реалій / Л. А. Весельська // Економіка та держава. – 2011. – № 4. – С. 111-116.
8. Булкін К. 18 грудня – міжнародний день мігрантів: Україна посідає четверте місце у світі [Електронний ресурс] / К. Булкін. – Режим доступу : http://www .radiosvoboda.org/content/news/974295.html
9. Відякіна М. М. Трудова міграція з України до ЄС: макроекономічний вимір : моногр. / М. М. Відякіна, Р. Д. Стаканов ; Ін-т міжнар. відносин, Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К. : ДКС, 2011. – 196 с.
10. Ковалик І. І. Причини та наслідки міжнародної міграції робочої сили для України / І. І. Ковалик // Стратегія розвитку України. – Т. 2. – 2011. – С. 86-91.
11. Кириленко О. М. Розвиток міграційних процесів в Україні / О. М. Кириленко, В. О. Ільєнко // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – 2013. – № 37. – С. 70-75.
12. Міжнародна організація з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// iom.org.ua/ua
13. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

Изучение зарубежного опыта образования взрослых и управления профессиональной подготовкой кадров для экономики предполагает возможность создания университетских центров общественного образования. Университетские центры народного образования могут работать на коммерческой, государственной и грантовой поддержке. Целевые группы – взрослые, которые хотят получить высшее образование, повысить свою квалификацию, в том числе иммигранты. Центр может иметь разные формы обучения: стационарную, вечернюю, заочную, экстернат, комплексную. Создание системы непрерывного образования имеет перспективы и актуальность в Украине.

The study of foreign experience of adult education and management of vocational training of human resources for the economy suggests the possibility of establishing university centers of public education. The University Center of Public Education may operate on a commercial, state and grant support. Target groups – adults who want to get higher education, improve their skills, including immigrants. The center may have different forms of study: inpatient, evening (shift), correspondence, external studies and distance, combined. Creating a system of lifelong education has prospects and relevance in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2014

УДК 323.1

Вітман К. М., НУ «ОЮА»

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У НОВІЙ ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ

Досліджується політична позиція кримськотатарського народу після переходу Автономної Республіки Крим до Російської Федерації: основні кроки, заяви про наміри, дії в нових етнополітичних умовах. Констатується амбівалентна позиція кримських татар, які, з одного боку, не визнають приєднання Криму до Росії, а з іншого – співпрацюють з її органами влади. Автор доходить висновку про те, що рівень захисту прав для кримських татар важливіший, ніж країна проживання.

Після референдуму в Автономній Республіці Крим, на якому, за даними Комісії АРК з проведення загальнокримського референдуму, 96,77 % виборців, що взяли участь у волевиявленні, підтримали приєднання півострова до Російської Федерації (2,51 % підтримали статус Криму як частини України), 17 березня 2014 року Верховна Рада АРК проголосила Крим незалежною суверенною державою – Республікою Крим і звернулася до Росії з проханням прийняти нове державне утворення до свого складу. Російська Федерація в найкоротші строки, протягом кількох днів задовольнила це прохання. Сторони уклали Договір про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів, який закріпив перехід Автономної Республіки Крим зі складу України до складу Росії. В складі РФ з'явилися два нові суб'єкти – Республіка Крим та місто федерального значення Севастополь.

Предметом нашого дослідження не є питання легітимності виходу АРК зі складу України, правомірності дій української, російської чи кримської влади. У своїх попередніх дослідженнях ми неодноразово вказували на потенційні загрози, які можуть за несприятливих умов призвести до нового витка етнополітичної дезінтеграції на пострадянському просторі, в тому числі до відокремлення Криму – найбільш етнополітично нестабільного регіону України. Всі роки незалежності супроводжувалися міжетнічною напруженістю в регіоні. Боротьба за повноваження центральної влади та влади автономії обумовили неувагу державної етнонаціональної політики до етнополітичних проблем Криму [1]. Наслідком такої політики і стала популярність в автономії ідей переходу Криму до складу Російської Федерації. Без підтримки населення етнополітична дезінтеграція не могла б відбутися.

Міжетнічний конфлікт в Криму не завжди вдавалося тримати в латентній фазі. Зауважимо, що мається на увазі міжетнічний конфлікт в найширшому розумінні терміна. Саме так визначає його В. Євтух: як специфічну ситуацію в стосунках між етнічними спільнотами, змістом якої є змагання за відповідні ніші в суспільному житті поліетнічної країни, в ході якого окреслюється протилежність інтересів та застосовуються будь-які засоби для їх реалізації та утвердження своєї етнічності в етнонаціональній структурі країни проживання [2]. У випадку Криму етнічність стала причиною перепідпорядкування території.

Україна не визнала ні референдуму, ні проголошення незалежності Криму, ні його входження до складу Російської Федерації. Одразу розпочалася підготовка законодавчої бази з надання півострову статусу тимчасово окупованої території. Ст. 4 прийнятого Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» покладає відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав людини, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної на цій території, на Російську Федерацію [3].

Об'єктом цього дослідження стануть кримські татари – етноспільнота, яка вважає себе корінним народом, що компактно проживає на півострові та становить третину його населення – 12,1 %. Зауважимо, що це застарілі офіційні дані перепису 2001 року, представницькі органи кримськотатарського народу стверджують, що кількість його представників становить близько 15 % (300 тис. осіб). Окрім Кримського півострова, кримські татари не мають етнічної батьківщини, тож їх етнополітичне становище, політична позиція та засоби вирішення своїх проблем у новій етнополітичній системі координат становлять неабиякий науковий інтерес. Тим більше, що від самого початку відкритої фази етнополітичного конфлікту за приналежність Криму між Україною та Росією позиція кримських татар була амбівалентною, зосередженою навколо однієї мети – виживання за будь-яку ціну в нових етнополітичних реаліях.

З одного боку, кримськотатарська еліта та представницькі органи народу засудили ідею зміни держави приналежності Криму та всі заходи, пов'язані з її реалізацією. І хоча Україна раніше не задовольняла вимоги кримських татар у повному обсязі – за 22 роки вони як депортований народ не отримали повної реабілітації, статусу корінного народу, легалізації кримськотатарської мови як офіційної на півострові – в цьому конфлікті вони спочатку стали на бік України. Причин такої політичної позиції вбачаємо декілька.

По-перше, Російська Федерація як наступниця СРСР асоціюється у кримських татар з трагічним періодом історії народу. Саме СРСР в 1944 році депортував близько 200 тис. кримських татар з Криму до Узбекистану, Казахстану і Таджикистану. Офіційною причиною депортації зазначалася співпраця кримських татар з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. На той час частка кримських татар на півострові сягала близько 20 % населення – майже всі вони були депортовані. Лідер Меджлісу кримськотатарського народу підтвердив побоювання нових депортацій, наголосивши, що кримським татарам немає куди піти, окрім Криму [4]. Україна, хоч і не вживала заходів посиленої підтримки щодо кримськотатарського народу, але й не утискала права його представників на самозбереження та розвиток. Однак В. Котигоренко наголошує, що досвід боротьби за свої права підтвердив важливість для кримських татар питання про політичний і правовий статус народу [5].

По-друге, кримські татари побоюються жорстко централізованих методів етнонаціональної політики Російської Федерації щодо суб'єктів РФ та народів, що їх населяють. Попри федеративний устрій, Росія – держава з централізованим управлінням, що гальмує будь-які відцентрові тенденції. Культурний розвиток національних меншин та народів заохочується доти, доки вони не починають висувати політичних вимог. Процеси політизації етнічності блокуються ефективними, але вразливими, з точки зору демократичності та захисту прав людини, механізмами етнополітичного менеджменту. Тому кримські татари виявили небажання жити в складі Росії. Меджліс заявив про невизнання референдуму про статус АРК та закликав кримських татар не брати участі у ньому. За підрахунками колишнього лідера Меджлісу М. Джемілєва, 99 % кримськотатарського населення проігнорувало референдум. Результат волевиявлення кримськотатарський народ не визнав [6]. Його представники почали залишати територію півострова і виїжджати до континентальної України.

Натомість Меджліс звернувся до Верховної Ради України та народу України з вимогою забезпечити вільне волевиявлення на здійснення кримськотатарським народом права на самовизначення на своїй історичній території. Посилаючись на Статут ООН, що гарантує право на самовизначення, Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу 1991 року, Декларацію ООН «Про права корінних народів» 2007 року (що передбачає, зокрема: а) право корінного народу на самовизначення (ст. 3), б) право корінного народу на автономію та самоврядування (ст. 4), в) право корінного народу на повноцінну участь у політичному, економічному, соціальному

та культурному житті держави проживання (ст. 5), г) право корінного народу на врегулювання конфліктів і суперечок з державами та іншими сторонами в рамках справедливих процедур (ст. 40), д) що положення Декларації не можуть бути використані на шкоду територіальній цілісності або політичній єдності суверенної і незалежної держави (ст. 46), кримські татари наголосили, що Україна не зробила все від неї залежне для відновлення прав кримськотатарського народу та визначення статусу кримських татар як корінного народу в Криму, в результаті чого вони зазнавали дискримінації з боку офіційної влади [7].

У своєму зверненні Меджліс категорично відкинув будь-які спроби визначати майбутнє Криму без вільного волевиявлення кримськотатарського народу – корінного народу Криму та підкреслив, що відновлення прав кримськотатарського народу і реалізація права на самовизначення на історичній Батьківщині повинні здійснюватися у складі суверенної і незалежної Української держави. Тому Меджліс звернувся із закликом до Верховної Ради України визнати і закріпити статус кримськотатарського народу як корінного народу Криму та забезпечити здійснення ним невід'ємного права на самовизначення.

Попри перестороги щодо надання кримським татарам статусу корінного народу протягом усіх попередніх років цього разу українська влада, в умовах етнополітичного конфлікту з Росією, пішла на поступки. Серед аргументів проти надання кримським татарам статусу корінного народу головним було створення особливих привілеїв серед національних меншин України, всі представники яких є рівними перед законом та користуються захистом держави на рівних умовах. І як наслідок – поширення процесів політизації етнічності в середовищі інших національних меншин, які також вимагають посилених заходів захисту своїх прав.

Незважаючи на це, 20 березня 2014 року Верховна Рада України визнала кримськотатарський народ корінним народом у Криму з усіма правовими і соціальними наслідками цього статусу, прийнявши постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави». Цим документом Україна гарантує збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримських татар як корінного народу і всіх національних меншин України; забезпечує захист і реалізацію права на самовизначення кримськотатарського народу в складі країни; визнає Меджліс – виконавчий орган Курултаю – вищим представницьким органом народу. Цією постановою парламент ініціював початок процесу приєднання України до Декларації ООН

про права корінних народів. Верховна Рада України доручила уряду терміново підготувати законопроекти та інші нормативно-правові акти, які визначають і закріплюють статус кримськотатарського народу як корінного народу України [8].

Наскільки легітимним є надання статусу корінного народу постановою парламенту – питання залишається відкритим. Адже цей документ прямо суперечить Конституції України. Згідно зі ст. 92 Основного Закону права корінних народів та національних меншин України визначаються виключно законами України. Це свідчить про те, що постанова «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» в будь-який момент може бути визнана неконституційною Конституційним Судом України, і кримські татари будуть позбавлені цього статусу.

Визнання кримських татар корінним народом постановою в неконституційний спосіб викликає наступні міркування. По-перше, Україна використовує кримських татар у етнополітичному конфлікті навколо Криму як тимчасових союзників, залишаючи за собою шлях до відступу. У випадку повернення півострова до складу України постанову можна буде скасувати в судовому порядку. По-друге, Україна хоче закласти підвалини для конфлікту в уже російському Криму, сприяючи в такий спосіб політизації та радикалізації вимог кримських татар. По-третє, прийняття подібного документа може свідчити про банальний поспіх та відсутність готового на момент прийняття постанови законопроекту про надання кримським татарам статусу корінного народу. Е. Зіятдінова підкреслює важливість чіткого визначення проекту національного розвитку та статусу кримськотатарського народу, які були б прийнятними як для нього, так і для Української держави [9].

На користь другої версії свідчить радикалізація кримськотатарських позицій. 29 березня 2014 року в Бахчисараї відбулася позачергова сесія Курултаю кримськотатарського народу, на якій було ініційовано створення в Криму національно-територіальної автономії кримськотатарського народу на його історичній території. Курултай закликав ООН, Раду Європи, ЄС, ОБСЄ та уряди інших країн підтримати право кримськотатарського народу на самовизначення [10]. Лідер кримськотатарського народу висловив сподівання, що парламент України відгукнеться і підтримає це рішення. Однак жодної офіційної реакції України на рішення сформувати національно-територіальну автономію в Криму не було.

Нагадаємо, що національно-територіальна автономія передбачає набагато вищий рівень самостійності суб'єкта, ніж адміністративно-

територіальний аналог, адже до підстав її формування, окрім соціально-економічних або історично обумовлених відмінностей, додається й етнічний чинник. Національно-територіальна автономія означає надання певній частині (частинам) унітарної держави, населеної в переважній більшості представниками одного етносу (не менше 50 %), самостійності у вирішенні не лише адміністративних, а й культурно-мовних питань. На території національно-територіальної автономії поряд із загальнодержавною офіційно використовується мова національної меншини. Це не перша заява Меджлісу щодо надання кримським татарам національно-територіальної автономії в Криму – такі вимоги вони вже озвучували в середині 2000-х років. Жодні, окрім виняткових, політичні обставини у вигляді втрати Україною Криму не виправдовують надання кримським татарам національно-територіальної автономії, адже вони не становлять більшості населення регіону. Очевидно, виходячи із цих міркувань, влада України взагалі не відреагувала на намір Меджлісу сформувати національно-територіальну автономію в Криму.

Кримські татари розцінили це як відмову України захищати їх. Тому Меджліс прийняв рішення розпочати співпрацю з Російською Федерацією, до складу якої тепер належить Крим, та делегував своїх представників до кримського уряду з метою вирішення практичних питань, пов'язаних з облаштуванням кримськотатарського народу. Один з лідерів кримськотатарського руху пояснив зміну вектора співпраці тим, що кримським татарам потрібно залишатися жити в Криму. За словами М. Джемілєва, перебування Криму в складі Росії, можливо, протриває довгі роки, а кримськотатарському народу потрібно вирішувати свої проблеми, а це без співпраці з владою неможливо. Втім Р. Чубаров підкреслив, що делегування представників кримськотатарського народу до влади Криму не означає, що кримські татари визнали її законною [11]. Внаслідок зміни офіційної позиції в середовищі кримськотатарського руху намітився розкол. Релігійна громада «Селям» запропонувала почати збір підписів за розпуск Меджлісу кримськотатарського народу й позачергові вибори Курултаю за співпрацю з нелегітимною владою. Є небезпека, що кримські татари у випадку незадоволення своїх вимог та суттєвого погіршення становища можуть вдатися і до радикальних засобів політичної боротьби. Я. Ломова, вивчаючи екстремістські ісламські кримськотатарські організації в Криму, вказує на ймовірність загрози тероризму з їх боку [12].

Тим часом Росія та місцева влада демонстрували, що враховуватимуть позицію кримських татар під час вирішення питань,

пов'язаних з долею півострова. Кримська влада пообіцяла 20 % квот кримським татарам на представництво в органах влади. Президент РФ підкреслив, що Російська Федерація гарантує дотримання прав та свобод кримськотатарського народу [13]. Під час телефонної розмови з М. Джемілєвим він пообіцяв кримським татарам безпеку, подальше проживання на історичній батьківщині та сприяння у вирішенні тих кримськотатарських проблем, які протягом багатьох років не змогла вирішити Україна.

Президент Татарстану звернувся до Президента Росії з проханням поширити на кримських татар дію Закону РФ «Про реабілітацію репресованих народів». Цей закон визнає репресованими ті народи, щодо яких за ознаками національної належності проводилася на державному рівні політика геноциду, що супроводжувалася їх насильницьким переселенням, ліквідацією національно-державних утворень, перекроюванням національно-територіальних кордонів, встановленням режиму терору та насильства в місцях спецпоселень. Реабілітація передбачає повернення народів до місць традиційного проживання, визнання та здійснення права на відновлення територіальної цілісності національно-державних утворень, на відшкодування збитків з боку держави [14]. Відповідний указ про реабілітацію кримськотатарського та інших народів Криму, які постраждали від репресій, підписав Президент РФ.

Але чи будуть права кримських татар забезпечені в повному задекларованому обсязі? За словами першого віце-спікера кримського парламенту, нова Конституція Криму не містить норми про квоти для кримських татар, оскільки російське законодавство не передбачає квотування за етнічним принципом. Текст Конституції Республіки Крим було розроблено кримськими і московськими експертами та прийнято 11 квітня. В документі зазначається, що територія республіки є єдиною, неподільною і становить невід'ємну частину території Російської Федерації. Статус офіційних у Криму отримали три мови – російська, українська і кримськотатарська. Однак кримські татари вже заявили про неприйнятність Конституції. Лідер Меджлісу пояснив, що вона готувалася поспіхом, без обговорення та врахування побажань Меджлісу, адже в Конституції немає жодної норми, яка б гарантувала збереження і розвиток кримськотатарського народу як корінного народу півострова [15]. Йдеться про необхідність представництва кримських татар у структурах влади Криму, офіційного визнання Курултаю і Меджлісу кримськотатарського народу органами національного самоврядування кримських татар. Утім, приймаючи Конституцію, депутати Верховної Ради РК підкреслили, що Основний

Закон буде вдосконалюватися, щоб урахувати всі побажання та вимоги населення півострова.

Окрім місцевого законодавства Республіки Крим, кримськотатарський народ може скористатися федеральною законодавчою базою РФ для захисту своїх прав. Але одразу зауважимо, що перспективи здобуття статусу корінного народу Російської Федерації у кримських татар незначні. У Росії напрацьована законодавча база, що гарантує захист таких етноспільнот, але вона стосується лише малочисельних корінних народів. Зокрема, Конституція РФ статтею 69 гарантує права корінних малочисельних народів відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права, статтею 72 стверджує, що захист споконвічного середовища проживання і традиційного способу життя малочисельних етнічних спільнот перебуває в спільному віданні Російської Федерації та її суб'єктів.

З 1999 року діє Федеральний Закон РФ «Про гарантії прав корінних малочисельних народів РФ». Згідно з ним корінними народами вважаються народи, що проживають на територіях традиційного розселення своїх предків, зберігають традиційний спосіб життя, господарювання й промисли, усвідомлюють себе самостійними етнічними спільнотами, але не перевищують кількість – 50 тис. осіб у Російській Федерації [16]. Єдиний перелік корінних малочисельних народів затверджується урядом за поданням суб'єктів РФ, на території яких проживають такі етноспільноти. Враховуючи те, що кількість кримських татар на території півострова у 4-6 разів перевищує вказану, отримати цей статус вони не зможуть.

Тим часом Верховна Рада України ухвалила Закон «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», який визначає статус депортованих осіб, встановлює гарантії держави щодо відновлення їх прав. Цей статус надається представникам кримськотатарського народу та інших етносів, що мають громадянство України, які були насильницьки переселені за національною ознакою у спецпоселення згідно з рішенням органів державної влади колишнього СРСР або союзних республік з місць постійного проживання, що є територією сучасної України. Характерно, що лише втрата Криму сприяла пришвидшенню в Україні законодавчого процесу щодо вирішення проблем кримських татар та врегулювання їх статусу.

Проаналізувавши основні кроки кримськотатарського народу, заяви про наміри та дії у нових етнополітичних умовах після переходу Автономної Республіки Крим до Російської Федерації, можемо констатувати амбівалентну позицію кримських татар, які, з одного боку, не визнають приєднання Криму до Росії, а з іншого – співп-

рацюють з її органами влади. Це свідчить про те, що рівень захисту прав для кримських татар важливіший, ніж країна проживання. Втім аналіз позицій обох держав свідчить про те, що рівень захисту прав кримськотатарського народу як в Україні, так і в Росії великою мірою залежить від поточної етнополітичної ситуації. Втративши півострів, Україна надала кримськотатарському народу, який його населяє, значно більший обсяг прав, ніж могла б забезпечити, якби Крим залишився в її складі.

Бібліографічний список

1. Вітман К. М. Зміна статусу Автономної Республіки Крим як спосіб вирішення етнополітичних суперечностей / К. М. Вітман // Актуальні проблеми європейської інтеграції. – 2011. – № 7. – С. 276.
2. Євтух В. Міжетнічний конфлікт в суспільному розвитку поліетнічних країн / В. Євтух // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. – К. : Фонд Європа XXI, 2002. – С. 183.
3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http:// w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50320.
4. Чубаров: кримські татари бояться нової депортації [Електронний ресурс] / ВВС Україна. – Режим доступу : http://www .bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/03/140317_chubarov_int_yg.shtml.
5. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – С. 217.
6. Мустафа Джемилев: «Крымские татары проведут свой референдум по определению будущего Крыма» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Меджлісу кримськотатарського народу. – Режим доступу : http:// qtmm.org/новости/4393/мустафа-джемилев-крымские-татары-проведут-свой-референдум-по-определению-будущего-крыма.
7. Кримські татари хочуть отримати статус корінного народу в АРК, щоб відстоювати українську державність [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : http://www .unian.ua/politics/897511-krimski-tatari-hochut-otrimati-status-korinnogo-narodu-v-ark-schob-vidstoyuvati-ukrajinsku-derjavnist.html.
8. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http:// rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/89891.html.

9. Зіятдінова Е. Націотворчі процеси в кримськотатарській спільноті / Е. Зіятдінова // Вопросы развития Крыма [научно-практический дискуссионно-аналитический сборник]. – Симферополь : СОНАТ, 2012. – Вып. 16. – С. 61.
10. Рефат Чубаров: Крим повинен трансформуватися в національно-територіальну автономію [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Меджлісу кримськотатарського народу. – Режим доступу : http:// qtmm.org/ua/ua-новини/1596-рефат-чубаров-крим-повинен-трансформуватися-в-національно-територіальну-автономію.
11. Меджліс делегував своїх представників у самопроголошений кримський уряд [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. – Режим доступу : http://www .radiosvoboda.org/content/меджліс-делегував-своїх-представників-у-самопроголошений-кримський-уряд/25317274.html.
12. Ломова Я. Террористическая угроза в Крыму / Я. Ломова // Противодействие ксенофобии, экстремизму и терроризму в современном обществе. – Симферополь : Крымучпедгиз, 2012. – С. 211.
13. Путин по телефону обсудил с Джемилевым ситуацию в Крыму [Електронний ресурс] / Подробности. – Режим доступу : http:// podrobnosti.ua/podrobnosti/2014/03/12/964175.html.
14. На кримських татар може бути поширений закон про реабілітацію репресованих народів – Путін [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : http://www .unian.ua/politics/902746-na-krimskih-tatar-moje-buti-poshireniy-zakon-pro-reabilitatsiyu-represovanih-narodiv-putin.html.
15. Крымские татары считают неприемлемым проект Конституции Крыма – Чубаров [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : http://www .unian.net/politics/906594-kryimskie-tataryi-schitayut-nepriemlemyim-proekt-konstitutsii-kryima-chubarov.html.
16. О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации : Федеральный Закон РФ N 82-ФЗ [Електронний ресурс] / Министерство национальной политики Удмуртской Республики. – Режим доступу : http://www .minnac.ru/minnac/info/13883.html.

Исследуется политическая позиция крымскотатарского народа после перехода Автономной Республики Крым к Российской Федерации: основные шаги, заявления о намерениях, действиях в новых этнополитических условиях. Констатируется амбивалентная позиция крымских татар, которые, с одной стороны, не признают присоединения Крыма к России, а с другой, сотрудничают с ее органами власти. Автор приходит к выводу о том, что уровень защиты прав для крымских татар важнее страны проживания.

The political position of Crimean Tatars – their measures, declarations of intent, actions in new ethnopolitical environment after shifting Crimean

Autonomous Republic to Russian Federation are investigated. The ambivalent position of Crimean Tatars that on the one hand do not recognize the annexation of Crimea and on the other – cooperate with its authority is stated. The author draws the conclusion the level of guaranteeing their rights is more urgent to Crimean Tatars than the country of residence.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2014

УДК 323.1

Асланов С. А., Ужгородський національний університет

ДЕСТАБІЛІЗАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ

Аналізуються передумови, причини дестабілізації етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим, які призвели до масштабного етнополітичного конфлікту, що супроводжується спробами сецесії півострова та військовим втручанням сусідньої держави – Російської Федерації.

Масштабний етнополітичний військовий конфлікт, який розгорнувся в Автономній Республіці Крим після зміни влади в Україні в лютому 2014 року внаслідок Євромайдану (мирних протестів проти політики влади), не був несподіваним. Науковці тривалий час прогнозували його можливу ескалацію. Етнополітичний конфлікт в Криму за участю російської, української, кримськотатарської етноспільнот, Росії та української влади перебував в латентному стані багато років ще від часів унезалежнення України. Його виникнення обумовлено етнополітичними суперечностями регіону та історичними передумовами. До 1945 року півострів перебував у складі Радянського Союзу у статусі Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (національний склад згідно з переписом 1939 року – 49,6 % росіяни, 19,4 % кримські татари, 13,7 % українці). Автономію було ліквідовані 1945 року після депортації з Кримського півострову кримських татар, кримчаків, греків, болгар, німців начебто за співпрацю з Німеччиною під час Другої світової війни. Протягом 1945–1991 років регіон перебував у статусі Кримської області, яку в 1954 році було виведено зі складу РРФСР та приєднано до УРСР. Таким чином півострів опинився

у складі України після розпаду Радянського Союзу, що не повною мірою відповідало етнічному розселенню в регіоні.

Згідно з переписом 1989 року росіяни становили 65,6 % від загальної кількості населення, українці – 26,7 %, кримські татари – 1,9 %. Частка росіян суттєво збільшилася за часів СРСР за рахунок заохочувальної міграції, особливо після депортації кримських татар. Російська національна меншина, яка кількісно домінує в Криму, від самого початку територіального розмежування пострадянських держав була невдоволена належністю Криму до України. У зв'язку з цим 20 січня 1991 року в Криму було проведено референдум щодо питання відтворення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР та учасника Союзного договору. На ньому 93,26 % кримчан (81,37 % від загальної кількості виборців) підтримали цю ідею. Референдум отримав назву першого в СРСР плебісциту і прямих правових наслідків не мав. Однак, намагаючись не дестабілізувати етнополітичну ситуацію в автономії, Верховна Рада УРСР урахувала волю кримчан та прийняла в 1991 році Закон УРСР «Про відновлення Кримської АРСР», який передбачав відновлення Кримської АРСР в межах території Кримської області у складі Української РСР.

Як виявилося, статус адміністративно-територіальної автономії в складі унітарної України не відповідав етнополітичним інтересам більшості населення півострова. Проросійські організації та партії кілька разів ініціювали вихід Криму зі складу України та приєднання до Російської Федерації. Серед таких кроків – проголошення незалежності Криму, спроби скасування в судому порядку Конституції автономії 1998 року, яка закріплює перебування півострова в складі України. Нормативно-правові акти кримської місцевої влади, зокрема Декларація про державний суверенітет Криму (1991 р.), Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим (1992 р.) та Конституція Республіки Крим (1992 р.) містили ознаки сепаратизму. Зокрема, ст. 1 Декларації про державний суверенітет Криму проголошує громадян республіки всіх національностей, народ Криму носієм суверенітету та джерелом державної влади, виступати від імені якого може виключно Верховна Рада Криму. Згідно зі ст. 5 республіка самостійно визначає свій економічний статус, формує державний бюджет. Найважливіші державні питання, пов'язані з розвитком республіки, її відносинами з іншими державами, передбачалося виносити на всенародне обговорення або референдум [1]. І лише в преамбулі міститься згадка про прагнення створити правову демократичну державу в складі України.

Актом про проголошення державної самостійності Республіки Крим Верховна Рада Криму, виходячи з необхідності прискорення

процесу становлення державності Республіки Крим і базуючись на результатах волевиявлення 1991 року, проголосила створення суверенної держави Республіки Крим. Цим документом територія Республіки Крим в межах Кримського півострову оголошувалася неподільною та недоторканою [2]. Для вступу в силу Акт мав бути підтриманий загальнокримським референдумом. Безумовно, ці нормативно-правові акти були нелегітимними, суперечили українському законодавству, дестабілізували ситуацію на півострові та загострювали міжетнічні відносини. Подібна нормотворчість мала привернути пильну увагу Києва не лише до сумнівних з юридичної точки зору дій місцевої влади, а й етнонаціональних, етнополітичних проблем півострова. Однак цього не сталося. Як стверджує К. Вітман, всі роки незалежності супроводжувалися міжетнічною напруженістю в регіоні на тлі перманентного конфлікту центральної влади та влади автономії – боротьба за повноваження та намагання зберегти півострів у складі України будь-якою ціною обумовили неувагу державної етнонаціональної політики до етнополітичних проблем Криму. За твердженням дослідника, Київ практично не втручався в перебіг етнополітичних процесів, намагаючись зберегти позірний міжнаціональний мир в регіоні та статус-кво Криму як адміністративно-територіальної автономії [3]. Інший етнополітолог О. Куць наполягає на необхідності вдосконалення державної етнонаціональної політики внаслідок присутності таких чинників, як багатонаціональний поліетнічний склад населення; послаблення етнополітичної стабільності, загострення етнополітичних конфліктів в державі [4].

Протягом усіх років незалежності України науковці констатували етнополітичну нестабільність в Криму та вказували на те, які згубні наслідки вона може мати для національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України. В. Котигоренко серед пріоритетів України, як і будь-якої держави з поліетнічним складом населення, визначив мінімізацію етнополітичних загроз соціальній стабільності. До загроз етнополітичної стабільності в Криму дослідник зарахував: втручання Росії у внутрішні справи України з намаганням блокувати євроінтеграційні прагнення України та провокувати російську громаду Криму на конфлікт з Українською державою й більшістю її населення; утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу Української держави та її приєднання до Російської Федерації; негативне ставлення етноросійської більшості до депортованих народів, що повертаються до Криму [5]. На думку вченого, для мінімізації, нейтралізації та усунення загроз стабільності внаслідок дії згаданих чинників потрібна

ефективна етнонаціональна політика як частина загальної внутрішньої і зовнішньої політики України.

Півострів є найбільш етноконфліктогенним регіоном в Україні, тому потребує прискіпливої уваги з боку держави в межах етнонаціональної політики. На думку О. Майбороди, головним дестабілізуючим фактором є те, що Крим впродовж багатьох десятиліть був об'єктом російської колонізації, що забезпечило кількісне домінування росіян після виселення кримських татар. Дослідник переконаний, що утворена в 1991 році на півострові автономія в складі України, хоча формально визначається як територіальна, насправді є російською національно-територіальною автономією, і називає питання взаємин і розподілу повноважень між автономією та центром не лише політико-адміністративним, а й етнополітичним [6].

Намагаючись не загострювати етнополітичні суперечності в Криму, центральна влада практично не втручалася в сферу етнонаціональних взаємин півострова. Саме тому російське етнокультурне середовище практично не зазнало згортання з радянських часів. Цією ситуацією невдоволені кримські татари, які після повернення на територію півострова вимагали від Української держави повної реабілітації своїх прав, в тому числі етнокультурних та майнових. А також українці, які опинилися в статусі меншини в меншині на півострові. Але оскільки більшість з них русифікована, їх реальна присутність не відповідає кількісним показникам перепису населення. Згідно з сенсусом 2001 року росіяни становлять 58,3 % від загальної кількості населення, українці – 24,3 %, кримські татари – 12,1 %. Частково вимоги етнічно політизованої російської більшості на півострові врівноважуються зростаючими етнокультурними та етнополітичними вимогами кримськотатарської національної меншини. Саме тому протягом багатьох років незалежності вдавалося зберігати позірну етнополітичну стабільність на півострові, перевівши етнополітичний конфлікт між основними етноспільнотами в латентний стан.

Приводом для ескалації стала зміна в лютому 2014 році влади в Україні, яка з 2010 року стояла на проросійських позиціях, тісно співпрацювала з Росією, впроваджувала проросійську мовну та етнокультурну політику. Це робило будь-які радикальні проросійські претензії в Криму необґрунтованими. Однак після втечі Президента В. Януковича до Росії, повноту влади в країні перебрала на себе Верховна Рада як єдиний легітимний вищий орган державної влади. Парламент врахував вимоги протестувальників Євромайдану та почав впроваджувати націоналістичну українську політику, яка одразу викликала обурення російської національної меншини. Найбільше

невдоволення висловлювали росіяни на Південному Сході держави, зокрема в Криму. Одним з перших рішень Верховної Ради України стало скасування мовного закону – Закону України «Про засади державної мовної політики», який гарантував вільне застосування регіональних мов або мов меншин, зокрема російської, та надавав цим мовам посилені заходи підтримки.

Під час політичної кризи влада автономії активно виступала на боці екс-президента України. В грудні 2013 року на позачерговому пленарному засіданні сесії Верховної Ради АРК депутати прийняли Звернення до Президента України, у якому закликали вжити всіх доступних заходів для відновлення громадського порядку й стабільності, не зупиняючись перед запровадженням надзвичайного стану. Депутати висловили побоювання можливого «реваншу збанкрутілих політичних сил, що сповідують крайній націоналізм, що перейшов межу, яка відділяє його від нацизму» [7]. Адже усунення влади відбувалося за участі правих партій та їх електорату, що стоїть на націоналістичних позиціях. Праві організації стали ядром Євромайдану, його рушійною та оборонною силою. До них долучився протестний електорат, невдоволений корупцією, низьким рівнем життя, порушенням прав людини в Україні, непрозорістю політичних процесів. Євромайдан має націоналістичне забарвлення, що стривожило проросійськи налаштований Південний Схід України.

Росія активно долучилася до поширення етнополітичних фобій у лояльних до себе регіонах України за допомогою ЗМІ. Кримчан, які переглядають переважно російські телеканали, лякали поширенням «коричневої чуми», «бандерівцями», які масово прямують до Криму, щоб нав'язати регіону етнополітичний вектор розвитку та заборонити російську мову. Населення автономії вийшло на мітинги на підтримку колишньої влади, яка асоціювалася зі стабільністю. Дестабілізація політичної ситуації в Україні сягнула апогею в Криму, хоча на території півострова майже не спостерігалося конфліктів між опозицією та владою, а тим більше протестів з вимогою повалення колишньої влади.

Місцева влада обрала вже апробовану стратегію захисту етнополітичної самобутності півострова та своїх повноважень. Голова кримського парламенту В. Константинов не виключив відокремлення Криму від України у випадку загострення ситуації в країні. Під час обговорення кримським парламентом питання «Про політичну ситуацію в країні» депутати наголосили на «прагненні до влади груп націонал-фашистського гатунку», які прагнуть ліквідувати автономний статус Криму і запропонували звернутися до Російської Федерації: «З урахуванням того, що Крим – це російська автономія, російська

за національністю, за культурою і мовою… нашим захисником може бути тільки Російська Федерація» [8]. Нагадаємо, що права парламентська партія «Свобода», що брала активну участь в Євромайдані і неодноразово ініціювала зниження статусу Автономної Республіки Крим до області, вважаючи цей крок єдиним можливим механізмом стабілізації етнополітичної ситуації на півострові.

Тим часом кримські політики розпочали сепаратні переговори про можливий розподіл України на частини з представниками іноземних держав. СБУ повідомила, що вживатиме жорстких заходів з припинення посягань на територіальну цілісність і недоторканність України, адже це може призвести до припинення існування України як унітарної та втрати нею державного суверенітету. Кримінальний кодекс України не передбачає прямої відповідальності за сепаратизм, але ст. 111 встановлює кримінальну відповідальність за державну зраду, складовою якої є сепаратистські дії. Зокрема державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років [9].

Росія підтримала місцеву владу Криму у протидії владі Києва, у намаганнях відокремлення півострова як на офіційному, так і неофіційному рівнях. Лідер партії «Справедлива Росія» запропонував надати можливість отримати громадянство РФ у спрощеній формі протягом шести місяців усім охочим українцям. Перші російські паспорти отримали українці – бійці розформованого спецпідрозділу МВС «Беркут», яких підозрюють у розстрілі беззбройних учасників протестів в Києві. Росія відкликала свого посла з Києва, мотивуючи це загостренням ситуації в Україні, в тому числі етнополітичної. Прем'єр-міністр Росії пояснив цей крок тим, що в Україні начебто існує загроза здоров'ю та життю громадян Російської Федерації.

До Автономної Республіки Крим прибула делегація депутатів російського парламенту, щоб підтримати протестуючих проти влади Києва мешканців Криму. Голова Комітету Держдуми у справах СНД, євроінтеграції та зв'язків із співвітчизниками, Л. Слуцький, зустрічаючись з представниками культурних, громадських і політичних об'єднань Криму пообіцяв, що Москва не залишиться осторонь у випадку, «якщо життю і здоров'ю російських співвітчизників на території України буде загрожувати небезпека» [10]. Тим часом російські

телеканали повідомляли про утиски етнокультурних, політичних прав росіян та російськомовних українців на Сході та Півдні України. Міністерство закордонних справ України відповіло, що будь-які заяви та повідомлення російської сторони щодо загрози громадянським правам представників національних меншин та релігійних конфесій є неправдивими і не спираються на доведені факти. Звинувачення МЗС РФ щодо «терористичних методів придушення незгодних» та поширення «неонацистської ідеології» з боку парламентських політичних сил, які перебирають на себе відповідальність за ситуацію в країні, українське зовнішньополітичне відомство назвало упередженими [11].

У Криму активісти проросійських організацій заблокували будівлю Верховної Ради АРК з вимогою відмовитися підпорядковуватися центральній владі, провести референдум про незалежність і звернутися до Росії по допомогу. Вночі 27 лютого невідомі зі зброєю захопили будівлі Верховної Ради й Ради міністрів АРК у Сімферополі, встановивши над обома адміністративними будівлями російські прапори. Присутність озброєних осіб не завадила депутатам кримського парламенту провести позачергову сесію Верховної Ради АРК, на якій було ухвалено постанову про проведення республіканського референдуму з питань удосконалення статусу і повноважень Автономної Республіки Крим. Спочатку референдум було вирішено провести 25 травня 2014 з таким питанням: «Автономна Республіка Крим володіє державною самостійністю і входить до складу України на основі договорів і угод» (так чи ні). Згодом з ініціативи кримчан референдум було перенесено на 30 березня [12]. У відповідь Центральна виборча комісія наголосила, що на даний момент проведення будь-якого місцевого референдуму є неможливим, оскільки це питання українським законодавством не врегульовано. Наразі жоден із чинних в Україні законів не визначає порядку проведення місцевих референдумів, а відтак механізм реалізації права громадян на прийняття рішень з питань місцевого значення шляхом проведення місцевого референдуму відсутній.

Верховна Рада АРК тоді ж прийняла рішення про недовіру Раді міністрів АРК та припинення її повноважень. Також парламент Криму призначив прем'єр-міністром автономії депутата Верховної Ради АРК, лідера партії «Русское единство» С. Аксьонова, порушивши регламентні процедури. Зокрема, не було отримано згоди Президента України на призначення нового прем'єр-міністра, також відсутні докази присутності всіх депутатів, які підтримали ці рішення – на момент їх прийняття нікого з працівників секретаріату кримського парламенту озброєними особами допущено не було. Офіційний Київ не визнав

зміни влади на півострові. В.о. Президента України видав указ незаконність обрання С. Аксьонова головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, оскільки таке обрання відбулося з порушенням законодавства України [13]. Однак нелегітимний кримський прем'єр відповів, що влада Криму не визнає влади Києва і звернувся до президента РФ з проханням про надання сприяння у забезпеченні миру і спокою на території Автономної Республіки Крим. Росія відреагувала дуже швидко. Рада Федерації задовольнила прохання президента РФ про введення військ на територію України. У своєму зверненні В. Путін зазначив, що такі заходи необхідні у зв'язку з «ситуацією, що склалася в Україні та загрозою, що виникла для життя громадян РФ і російських військовослужбовців, що дислокуються в Криму відповідно до міжнародного договору» [14]. 1 березня 2014 року російські війська увійшли на територію Криму, порушивши низку міжнародних угод, які гарантують недоторканість та суверенітет України.

Основних внутрішніх причин ескалації етнополітичного конфлікту на території півострова, які не лише загострили стосунки між етноспільнотами, а й ознаменували захоплення влади, сецесію регіону та введення іноземних військ, вбачаємо декілька. Серед них визначальною є неувага держави до етнополітичних та етнонаціональних проблем півострова. За понад 20 років незалежності України Крим так і не став українським в етнополітичному та етнонаціональному сенсі: не було заблоковано інформаційний, пропагандистський, фінансовий вплив з боку Росії на жителів півострова; процеси формування української політичної нації на основі громадянської належності в Криму майже не відбувалися; не було проведено повної реабілітації депортованих осіб, зокрема кримських татар. Це обумовило конфліктність міжнаціональної взаємодії, підживлювану постійним втручання сусідньої Росії в етнополітичну ситуацію в Криму, що в результаті завершилося військовою інтервенцією та порушенням територіальної цілісності України.

Бібліографічний список

1. Декларация о государственном суверенитете Крыма [Електронний ресурс] / ЛИГА Закон. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KM910102.html
2. Об Акте «О провозглашении государственной самостоятельности» : Постановление Верховного Совета Крыма № 72-1 от 5.05.1992 года // Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1992. – № 6. – Ст. 243.
3. Вітман К.М. Зміна статусу Автономної Республіки Крим як спосіб вирішення етнополітичних суперечностей / К. М. Вітман // Актуальні проблеми європейської інтеграції. – 2011. – № 7. – С. 115.

4. Куць О. М. Етнополітологія : навч. посіб / О. М. Куць. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 9.
5. Котигоренко В. О. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальній стабільності / В. О. Котигоренко // Віче. – 2008. – № 19. – С. 38.
6. Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір / О. Майборода // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. – К. : Фонд Європа XXI, 2002. – С. 30.
7. Звернення Верховної Ради Автономної Республіки Крим до Президента України Януковича В. Ф. [Електронний ресурс] / Верховна Рада Автономної Республіки Крим. – Режим доступу : http://www .rada.crimea.ua/ua/news/01_12_13_2.
8. «Крым – это русская автономия»: в парламенте АРК решили менять Конституцию [Електронний ресурс] // ДеПо.ua. – Режим доступу : http://www .depo.ua/ru/vlast-i-socium/politika/krym---eto-russkaja-avtonomija_-v-parlamente-ark-reshili-menjat-konstituciyu.htm.
9. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
10. Росія обіцяє втрутитися, якщо «росіянам в Україні буде загроза» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : http://www .pravda.com.ua/news/2014/02/25/7016276/
11. МЗС заперечило заяву російських колег про загрози нацменшинам [Електронний ресурс] / ВВС Україна. – Режим доступу : http://www .bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2014/02/140225_rl_russia_mfa.shtml.
12. Президія Верховної Ради АРК підтримала ініціативу кримчан про перенесення дати республіканського референдуму на 30 березня 2014 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада Автономної Республіки Крим. – Режим доступу : http://www .rada.crimea.ua/ua/news/03_03_14_2.
13. Про Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим : Указ Президента України № 187/2014 [Електронний ресурс] / Офіційне Інтернет-представництво Виконуючого обов'язки Президента України. – Режим доступу : http://www .president.gov.ua/documents/16577.html.
14. Совет Федерации РФ допускает введение войск в Крым [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : http://www .unian.net/politics/891526-sovet-federatsii-rf-dopuskaet-vvedenie-voysk-v-kryim.html.

Анализируются предпосылки, причины дестабилизации этнополитической ситуации в Автономной Республике Крым, приведшие к масштабному этнополитическому конфликту, сопровождающемуся сецессией полуострова и военным вмешательством соседнего государства – Российской Федерации.

The premises and reasons of ethnopolitical situation destabilization in the Autonomous Republic of Crimea led to dimensioned ethnopolitical conflict accompanied with peninsula secession and military intervention of neighboring state – Russian Federation are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 18.04.2014

УДК 323.2 : 327

Білоусов О. С., ОНПУ

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЕКТИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: МОЖЛИВІ ПОЗИТИВНІ Й НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ

У статті розглядаються основні заходи останніх років щодо впровадження Законів України «Про доступ до публічної інформації» та «Про захист персональних даних», наводяться можливі позитивні та негативні наслідки їх втілення в соціально-політичну сферу суспільства.

Державна інформаційна політика виходить з того, що одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвиткові та підвищуючи якість життя. Відповідно до цієї мети, головними напрямами і способами державної інформаційної політики задекларовані: забезпечення доступу громадян до інформації; створення національних систем і мереж інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності; забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України; сприяння задоволенню інформаційних потреб закордонних українців.

Особливе місце у системі вітчизняного інформаційного права посідає Закон України «Про доступ до публічної інформації», який, за оцінкою як вітчизняних, так і зарубіжних експертів, в основному відповідає загальновизнаним світовим та європейським стандартам. Його прийняття стало принциповим кроком для законодавчого урегулювання конституційного права кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та забезпечення прозорості і відкритості у діяльності органів державної влади. Довгоочікуване ухвалення даного нормативно-правового акту стало можливим лише завдяки знаходженню консенсусу між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади, а також політичному компромісу між парламентською провладною більшістю та опозицією. Принципове значення для забезпечення належного виконання та дієвості Закону України «Про доступ до публічної інформації» має своєчасне внесення змін до всіх пов'язаних з ним нормативно-правових актів з метою узгодження їх з його нормами; ухвалення необхідних для цього нових нормативно-правових актів (передусім – Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» (у новій редакції) та Закону України «Про доступ до публічної інформації») та розробка і затвердження усього комплексу нормативних документів відповідними органами державної влади, які є розпорядниками публічної інформації.

Для убезпечення Закону України «Про доступ до публічної інформації» від будь-яких спроб звуженого чи спотвореного трактування його норм (на догоду вузько корпоративним та політичним інтересам окремих груп) через прийняття нових нормативно-правових актів, останні мають належним чином проходити юридичну експертизу на відповідність нормам даного закону із залученням провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців та представників організацій громадянського суспільства. Так як посилення конституційних гарантій прав і свобод задекларване як один із основних напрямів розпочатого конституційного реформування, необхідно при внесенні змін до Основного закону не допустити звуження правових норм щодо доступу до публічної інформації та права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, що вже досягнуті Законом України «Про доступ до публічної інформації» і пов'язаними з ним іншими нормативно-правовими актами, та закріпити їх у тексті оновленої Конституції України.

Актуальною проблемою формування в Україні (втім, як і в інших країнах, та в цілому у світі) сприятливого політико-правового

середовища для розвитку інформаційного суспільства залишається проблема захисту персональних даних. Тому, Україна, ратифікувавши базові документи у цій сфері, зокрема Конвенцію Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (1981 р.) та Додатковий протокол до неї, а також деякі інші, взяла на себе зобов'язання адаптувати національне законодавство та систему захисту персональних даних до положень загальноєвропейських правових актів, наблизивши його таким чином до відповідних європейських стандартів. Своєю чергою, створення дієвої та гармонізованої з європейським законодавством вітчизняної системи захисту персональних даних є необхідною передумовою успішності інтеграції України в ЄС. Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття у 2012 р. Закону України «Про захист персональних даних», який, хоча й не позбавлений певних недоліків і прогалин, проте закріпив в українському законодавстві типово європейське правове розуміння персональних даних. Відповідно до нього персональні дані – це відомості або сукупність відомостей про фізичну особу, яку ідентифіковано або може бути конкретно ідентифіковано.

Важливим інструментом розвитку в Україні інформаційного суспільства, як і в інших країнах світу, можуть стати національні проекти. Для України розробка й впровадження національних проектів є відносно новим напрямом державної політики та взаємодії держави з приватним сектором та «третім сектором», тому він гальмується браком досвіду та низкою системних хиб як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Власне, політика реалізації національних проектів започаткована як один з важливих механізмів модернізаційної стратегії України у 2010 р. Тоді ж її метою було визначено забезпечення ефективного використання інвестиційних ресурсів держави, сприяння залученню інвесторів до реалізації пріоритетних для держави проектів, прискорення відновлення економіки та переходу до її сталого зростання. Станом на початок 2013 р. перелік національних проектів містив 5 пріоритетів, в рамках яких було виділено 16 національних проектів, а в межах 7 національних проектів ще й визначено 21 складову національних проектів. Причому, спочатку Кабінетом Міністрів України був затверджений перелік із 11 національних проектів у рамках визначених пріоритетних напрямів, надалі їх перелік було розширено, визначено новий пріоритетний напрям – «Агроперспектива» та обґрунтовано окремі складові національних проектів. Якщо порівнювати із зарубіжним досвідом, то маємо констатувати значну відмінність (і не лише кількісну) : якщо в Україні існує вже 16 національних проек-

тів, то у Російській Федерації реалізувалися лише 4 проекти; у Індії – 2, Ірландії, Сербії, Данії, Бразилії, Австралії – по 1 національному проекту, що максимально інтегровані в урядові та галузеві програми розвитку з мінімізацією (подекуди відсутністю взагалі) державного фінансування.

Підсумки роботи протягом 2011-2012 років свідчать, що більшість національних проектів на сьогодні перебувають лише на початкових етапах реалізації, перші практичні кроки здійснено лише за проектами у соціальній сфері, що фінансуються за рахунок бюджетних коштів, інші знаходяться на стадії розробки та затвердження техніко-економічних обґрунтувань (ТЕО). Зокрема, поки що найбільш результативною є реалізація національного проекту «Нове життя». Загалом же у 2011 р. було реалізовано лише 35 % від кількості передбачених заходів щодо національних проектів, 30 % заходів не реалізовано, 35 % – реалізовано частково, а у 2012 р. виконано лише 24 % запланованих завдань, 3 % – не виконано, 73 % завдань – виконувалися, тобто не виконані за результатами року. До того ж у 2011 р. відбувалось розпорошення ресурсів на створення статутних фондів державних підприємств, що адмініструватимуть окремі національні проекти [3].

У тому ж 2011 році (у травні) розпочато адміністрування Інтернет – сторінки Національного проекту «Відкритий світ». У грудні 2011 року започатковано загальнонаціональний конкурс зі створення електронних освітніх ресурсів (мультимедійних уроків) серед вчителів та методистів для загальної середньої школи, на який було подано більше 1500 конкурсних робіт. У січні 2012 року розпочато впровадження Національного проекту «Відкритий світ» як пілотного проекту в 704 загальноосвітніх школах з 23 регіонів України. 17–18 квітня 2012 року у м. Києві відбулась міжнародна науково-практична конференція «Національний проект «Відкритий світ» – старт «Школи майбутнього». В ході конференції було продемонстровано урок з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні. Автори проекту прогнозують, що наслідком його реалізації стане: підвищення конкурентоспроможності України та освітнього сектору національної економіки, доступність українських учнів та вчителів до кращих міжнародних освітніх ресурсів, збільшення експорту національних освітніх ресурсів, розширення аудиторій споживачів та надавачів освітніх послуг, прискорення європейської інтеграції України та виконання Україною низки міжнародних угод, програм та проектів, а також покращення якості життя громадян України за рахунок рівних можливостей доступу до освітніх ресурсів найвищого ґатунку [3, с. 17].

У 2012 р. розпочато реалізацію пілотного проекту в рамках національного проекту «Відкритий світ», зокрема, проведено навчання вчителів з понад 700 шкіл, ведеться робота над створенням веб-порталу єдиного національного інформаційного освітнього середовища [3, с. 39].

Щодо правового регулювання цієї проблеми, то автори колективної монографії «Права людини і захист персональних даних» цілком обґрунтовано стверджують: «Правове забезпечення процесів, пов'язаних з автоматизованою обробкою персональних даних, має тенденцію посилення захисту відомостей про фізичних осіб і регулювання інформаційних взаємовідносин різних суб'єктів на базі спеціальних національних нормативно-правових актів та міжнародних угод. Разом з тим, проблеми захисту персональних даних, коло об'єктів регулювання яких досить широке і різноманітне, і, що не менш важливо, конкретизації елементів механізму практичного регулювання у підзаконних нормативних документах» [2, с. 158].

Українські підприємці та правозахисники звернулись з проханням до Президента України та Верховної Ради призупинити дію закону про захист персональних даних до його опрацювання. Вони заявляють, що за цим законом об'єктом державного контролю є будь-яка інформація про особу, а це призведе до збільшення кількості перевірок підприємств та, як наслідок, – до зростання корупції. Натомість, представники влади переконані, що закон запроваджує європейські підходи до захисту прав людини.

Разом з тим, прийнятий закон дуже далекий від досконалості. Про це свідчить, зокрема, реакція на нього комерційних структур, громадськості та її об'єднань. Так, наприклад, на початку 2013 року 23 галузеві об'єднання України, серед яких – банки, страхові компанії, системи телекомунікацій направили звернення до всіх гілок влади з вимогою призупинити дію закону «Про захист персональних даних». Зокрема, вони просять тимчасово скасувати кримінальну відповідальність за використання інформації про особу до усунення суперечностей у законодавстві. У чинній редакції галузевий закон не містить чіткого визначення персональних даних, а відтак будь-яка база клієнтів, список телефонів бізнес-партнерів тощо підпадають під категорію бази персональних даних та потребують реєстрації, – заявили представники Української спілки промисловців та підприємців. За їх словами, це дає контролюючим органам необмежені можливості перевіряти більшість документів підприємств та громадських організацій під приводом захисту інформації про громадян.

Представники громадськості вказують й на інші конкретні хиби цього закону: «Є норма про те, що персональні дані з науковою, іс-

торичною метою мають оброблятися у знеособленому вигляді. Отже, в історичних книгах не можуть згадуватися імена та дати народження відомих діячів? Інша норма дає право людині вимагати видалення своїх персональних даних в обробника. Це суперечить цивільному законодавству. Уявіть, банк видав кредит, а позичальник намагається не платити та уникнути відповідальності. Найпростіше – на підставі закону вимагати в банку видалити персональні дані про себе!» [5].

Закон про захист персональних даних суперечить міжнародним стандартам, вважають юристи Харківської правозахисної групи: «В усьому світі під особливим захистом перебувають найвразливіші дані про особу: це майновий стан, релігійна приналежність, політичні погляди, біометричні дані, ідентифікаційний код. Ухвалений закон не здатний захистити найвразливіші дані про особу, при цьому він запроваджує державний контроль за обігом такої інформації, як ім'я, телефон, дата народження, які мали б бути загальнодоступними» [1].

Ці та інші недоліки нового законодавства про інформацію викликані поспіхом у його підготовці та намаганням формально виконати міжнародні зобов'язання України, переконані незалежні експерти. Тому, на їх думку, закон про захист персональних даних потребує серйозного доопрацювання та внесення після широкого громадського обговорення відповідних змін.

Більше того, на переконання багатьох громадських активістів та фахівців з конституційного права, норми стосовно захисту персональних даних варті того, щоб закріпити їх на конституційному рівні в процесі розпочатого нині оновлення Основного закону. Цілком фаховий зразок такого закріплення пропонує, наприклад, повномасштабний коментований проект нової Конституції України, який є одним із результатів науково-дослідних, творчих зусиль Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ) та Харківської правозахисної групи (ХПГ) у галузі сучасного конституціоналізму, захисту прав людини і основоположних свобод.

Зокрема, у статті 28, вказаного проекту, містяться наступні положення:

«Кожен має право на захист персональних даних (відомостей про себе).

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення персональних даних без згоди особи, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, захисту прав і свобод інших осіб.

Персональні дані можуть використовуватися лише для цілей, визначених законом.

Кожен має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, інших установах і організаціях всіх форм власності з відомостями про себе.

Кожному гарантується право спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право вимагати вилучення такої інформації, а також право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про особу» [4].

Мотивуючи переваги такої свої пропозиції у порівнянні з нормами нині чинної Конституції України, автори проекту зазначають, що стаття 28 проекту Конституції використовує поняття «персональних даних» замість поняття «конфіденційної інформації про особу». Персональні дані – це юридичний термін спеціального призначення. Він означає не просто конфіденційну інформацію, а її конкретний тип, різновид. Поняття персональних даних знайоме європейському законодавству. В цілому, стаття 28 проекту є модернізованою версією статті 32 чинної Конституції України. Її нова редакція спирається на офіційний переклад статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) [4].

Таким чином, в Україні у загальних рисах оформилась її державна інформаційна політика та була сформована відповідна нормативно-правова база. Разом з тим, стрімкі процеси розвитку інформаційного суспільства у контексті глобалізації та поширення сучасних ІКТ, як їх найважливішої складової, випереджають розробку відповідних норм правового регулювання, що актуалізує необхідність системного підходу до вирішення цього завдання. Останній же, у свою чергу вимагає усвідомлення та формування інформаційного права як специфічної галузі правового регулювання життєдіяльності суспільства та особистості.

Бібліографічний список

1. Асоціація українських банків просить Президента накласти вето на Закон «Про захист персональних даних» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// khpg.org/index.php?id=1277073426
2. Баранов А. А. Права человека и защита персональных данных / А. А. Баранов, В. М. Брыжко, Ю. К. Базанов. – К. : Государственный комитет связи и информатизации Украины, 2000. – 280 с.
3. Звіт щодо результатів впровадження національних проектів в 2012 році. – К. : Державне агентство інвестицій та управління національними проектами України, 2013.
4. Речицький В. Проект Конституції України (2012) із постатейними коментарями / Всеволод Речицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www .khpg.org/index.php?id=1340884962

5. Солонина Є. Захист персональних даних вдарить по бізнесу? [Електронний ресурс] / Євген Солонина. – Режим доступу: http://www .radiosvoboda.org/content/article/2288552.html

В статье рассматриваются основные мероприятия последних лет по внедрению Законов Украины «О доступе к публичной информации» и «О защите персональных данных», анализируются возможные позитивные и негативные последствия их воплощения в социально-политическую сферу общества.

In the article the basic measures of the last years on introduction of Laws of Ukraine «About access to public information» and «About the protection of the personal data»are examined, the possible positive and negative consequences of their embodiment in the socio-political sphere of society are analysed.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2014

УДК 323.1(4)

Матієнко А. В., НУ «ОЮА»

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто особливості побудови етнонаціональної політики країнами ЄС. Проводиться аналіз правової бази та особливостей регулювання міжнаціональних відносин європейськими державами.

Україна є багатонаціональною державою і регулювання етнонаціональних відносин одне з головних напрямків політики країни. Аналіз європейського досвіду актуальний у зв'язку із тим, що Україна визначила курс на євроінтеграцію і забезпечення потреб національних меншин є гарантом розвитку демократичної європейської держави.

Кожна держава будує свою етнонаціональну політику самостійно, визначаючи сфери її впливу. Можна визначити такі основні сфери діяльності етнонаціональної політики, притаманні більшості країн. До них можна віднести такі основні напрямки, як: запобігання міжетнічних та міжнаціональних конфліктів або напруги між етносами, які проживають в державі; міграційні та демографічні процеси; формування єдиної нації; етнокультурні процеси (мовні, освітні та інш.). Об'єктами етнонаціональної політики можуть бути як усі громадяни, так і окремі їх категорії, а саме етнос, національні меншини, діаспора, а також органи влади і інші держави [1].

Серед вчених, які займаються аналізом європейського законодавства слід відмітити: Белоусову Е.В., Вітмана К.Н., Ковригіну М., Мишловску О., Ніколаєву О.А.

У європейських процесах проблемними є питання захисту національних меншин і забезпечення їм повного обсягу прав нарівні з титульними націями. Вирішення цих проблем є досить важким і не має однозначної відповіді, так як в кожній європейській державі положення національних меншин різне і при цьому кожна держава намагається зайняти найбільш вигіднішу позицію у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Тому важливим є така побудова зовнішньої і внутрішньої політики держави, при якій забезпечиться ефективна реалізація прав національних меншин [2].

Відповідно до норм міжнародного права національним меншинам гарантується право вільного користування рідною мовою як в особистому житті, так і в суспільному, при цьому наявність в державі офіційної мови, має сприяти тому, що б особи, які відносяться до національних меншин, «там, де це необхідно … використовували його в державних органах» (пп. 32.1 и 34) [3].

Розглянемо деякі приклади регулювання міжнаціональних відносин країнами Європи.

Конституція Іспанії (ст. 2) визнає та гарантує право на автономію для національностей і регіонів. У країні 17 автономних регіональних співтовариств, 4 з яких – Андалузія, Галісія, Каталонія, Країна Басків – мають повну автономію. Широку автономію, зокрема й право здійснювати законодавчу владу, мають 20 областей Італії, а 5 областей (Сицилія, Сардинія, Трентіно-Альто-Адідже, Фріулі-Венеція-Джулія, Валле д'Аоста) наділяються особливими функціями й умовами автономій, які закріплені спеціальними конституційними законами [4].

Цікавим прикладом остаточного успіху територіальної автономії є Південний Тіроль. Ця провінція в Італії, яка має Австрію в якості країни походження, була спершу створена для захисту мовних та культурних прав південних тірольців – її «титульної» німецькомовної більшості. З ними співіснують дві інших мовних групи: одна – італійців і ще одна дуже маленька, що складається з мовців ладін і сягає тільки 4 % від усього населення. Пройшовши в XX столітті через важкий і болісний період світових війн, окупацій, анексій та агресивного сепаратизму, відзначеного в певний період актами тероризму, сьогодні ця територія має високий рівень самоврядування, свій власний парламент, уряд і президента, і визнається як «історія успіху», яка може слугувати моделлю для врегулювання міжетнічних суперечок і захисту мовних меншин. Важлива особливість автономії Південного

Тіролю полягає в тому, що його статус гарантовано на міжнародному рівні; це закріплено у статті 2 переглянутого конституційного закону. Це означає, що автономія Південного Тіролю не може бути звужена або ставитися під сумнів в односторонньому порядку. Особливий інтерес (у контексті проблем Криму) являють механізми, що забезпечують гарантоване представництво трьох мовних груп в інститутах влади – зокрема, в Парламенті, уряді та всіх державних органах, що діють у провінції (за винятком Міністерства оборони та поліції). Слід також зазначити, що кожна особа, зайнята в державних службах, має бути двомовною, і це повинно бути перевірено шляхом мовних іспитів, по складанні яких видається сертифікат. Його пред'явлення є обов'язковим для новобранців на службу та для просування по службі або переведення на іншу посаду чи в іншу організацію. Ця вимога поширюється на всіх працівників, від водіїв до директорів та керівників департаментів, при цьому застосовується принцип «чим вище посада, тим складніший іспит».

Південний Тіроль іноді називають «автономією для всіх», маючи на увазі, що в цій динамічній автономії усі три мовні групи мають свою частку представництва в уряді та адміністрації свого краю і мають пріоритетний доступ до працевлаштування. Їхні мови підтримуються таким чином, щоб максимально збільшити їх використання у повсякденному житті. Така відкритість породила у членів трьох груп відчуття, що автономія належить їм усім, і дедалі більше усвідомлення, що кожен може зробити свій внесок у життя цієї провінції. Мало того, індивідуальні права кожного громадянина, що проживає в цій провінції, також надійно захищені.

У Фінляндії широку автономію мають Аландські острови, населені шведами. Іншою формою є закріплення рівноправ'я незалежно від раси, національності, мови, релігії. Ці положення зазвичай містяться в розділах, главах про права людини конституцій різних країн.

Міжнаціональних відносини в Боснії та Герцеговини регулюються шляхом захисту політичних прав й інтересів національних груп у системі державних інститутів. Основними механізмами регулювання в цих країнах є: – розподіл влади між трьома національними групами, що має забезпечити їм рівний вплив на прийняття політичних рішень і управління державою, незважаючи на різницю чисельності трьох національних груп; – правило паралельної більшості в процесі формування органів державної влади, що запобігає приходу до влади націоналістичних лідерів і породжує кроснаціональні політичні стратегії; – право «вето» для представників національних сегментів, що реалізується в принципі «життєвих інтересів нації»,

яке гарантує політичну безпеку меншості від диктату більшості [5]. Такий підхід є виправданим у будь-якій багатонаціональній країні, зокрема й в Україні, оскільки представники національних меншин обов'язково повинні впливати на державні рішення щодо збереження їх самобутності.

В Албанії та Болгарії, Югославії та Чехословаччині, Росії та Угорщині запобігання аномаліям у міжнаціональних відносинах або їх ліквідація забезпечуються передусім соціально-економічними методами. Це стосується, зокрема, розв'язання проблеми побудови бюджетів і вирівнювання соціально-економічного розвитку в різних регіонах окремих країн [6].

Регулювання міжнаціональних відносин через регіональну політику використовується і в Німеччині. Так, С. Туряниця зазначає: «Німеччина у своїй внутрішній національній політиці приділяє увагу питанню справедливого рівномірного розвитку регіонів, що є логічним витоком створення ґрунтовної бази розв'язання національного питання» [7].

Але при цьому, Основний Закону ФРН не містить статей, безпосередньо присвячених національним меншинам. Хоча практика системи прав національних меншин на рівні держави свого часу існувала. Так, ще параграф 118 Імперської Конституції від 28 травня 1849 р. проголошував: «Не німецькомовній частині народу Німеччини гарантується право вживати рідну мову у початкових школах, у місцевому самоврядуванні та суді» [8], та перша спроба впровадження загальної імперської конституції, в якій були задекларовані правові елементи національної політики, не знайшла своєї реалізації. Пізніше, з прийняттям Веймарської Конституції від 11 серпня 1919 р., ст. 113 закріплювала: «іноземномовна частина народу держави не обмежена у законодавчому і адміністративному порядку в своєму вільному національному розвиткові, зокрема у вживанні рідної мови у початкових школах, внутрішньому управлінні та суді». За Конституцією Німеччини у приватній сфері гарантується вживання та вивчення кожної мови. Приватна сфера не обмежується рамками сім'ї, а охоплює всі недержавні форми життя, наприклад, приватні медіа, товариства, підприємства, інституції. До речі, у ФРН немає державної релігії. Свобода віри, совісті, релігійних або ідеологічних переконань, що гарантується п. 1 ст. 4 Основного Закону, включає серед іншого: право вільного вибору щодо приєднання (або неприєднання) до релігійної або ідеологічної спільноти, право батьків забезпечувати таке релігійне і моральне виховання своїх дітей, яке вони вважають за доцільне, й узагалі право діяти згідно зі своїми переконаннями [9].

Переважна більшість осіб з національних меншин та етнічних груп Німеччини є членами релігійних спільнот і належать до протестантської або католицької церкви. Згідно з Основним Законом національні меншини мають право засновувати свої власні приватні освітні заклади та управляти ними відповідно до законодавства. До цих освітніх закладів належать школи, в яких викладання провадиться мовою меншини. Приватні заклади, в яких навчання провадиться мовою меншини, мають право вишукувати свої власні джерела фінансування без жодних обмежень або дискримінації з боку державного бюджету, міжнародних джерел та приватного сектора. Особи, які належать до національних меншин, мають право створювати та підтримувати власні організації або асоціації, об'єднання [9].

Норми, що стосуються процедури вибору належності до меншини і які складають суб'єктивне право громадян в німецькому законодавстві, безпосередньо закріплені так:

1) право свободи індивідуального вибору у ФРН ґрунтується на загальній свободі прав людини, що гарантується в ст. 2 Основного Закону: «Кожен має право на самовираження настільки, наскільки це не зачіпає права інших або не порушує конституційного порядку чи моральних норм». Тобто кожний індивід персонально приймає рішення, яке не реєструється й офіційно не може ні спростовуватись, ані підлягати перевірці. Слід зауважити, що з огляду на зазначені вище причини доступні лише приблизні оцінні дані про чисельність представників різних національних меншин та інших етнічних груп, які традиційно проживають у Німеччині;

2) визнання себе належним до національної меншини є вільним, тобто громадянин має право обирати, вважати себе належним до меншини чи ні; особа здійснює цей вибір сама;

3) ст. 116 Конституції проголошує: «Німцем у розумінні цього Основного Закону є кожний, хто має німецьке громадянство», тобто обсяг прав, закріплених Федеративною Республікою, повністю поширюється і на кожну особу, належну до національних меншин ФРН; звідси висновок, що спеціальний статус останніх базується на загальному правовому статусі громадянина, складаючи його доповнення;

4) реалізація прав, пов'язаних з цим вибором, не може ставити особу в невигідне становище [9].

Котляр О.І. проаналізувавши німецьке законодавство і практику стосовно захисту національних меншин у ФРН, стверджує, що, попри всі зусилля влади, важливі проблеми залишаються нерозв'язаними і відсутність достовірних офіційних даних про кількісний склад національних меншин унеможливлює гарантування їх цілковитої і дійсної

рівності в соціально-економічній сфері та надання фінансових ресурсів, потрібних для вжиття об'єктивно необхідних заходів із підтримки і заохочення розвитку мов національних меншин та їхньої культури. Потребують удосконалення правила висвітлення в засобах масової інформації питань, пов'язаних із так званою етнічною злочинністю. До того ж влада Німеччини відверто визнає існування проблеми ксенофобії, збільшення кількості злочинів, скоєних екстремістами [10].

Найбільший досвід регулювання міжнаціональних відносин нагромаджено у Саксонії та Бранденбурзі, у конституціях яких, серед іншого, закріплено положення про правову основу етноменшин у земельних межах; забезпечуються їх права у сфері культури, освіти, економіки; здійснюється підтримка національних засобів масової інформації тощо.

Останнім часом система місцевого самоврядування в Україні активно розвивається, і приклад німецької системи відносин між федеративним та земельними рівнями, що вдало забезпечує адміністративно-правове регулювання міжнаціональних відносин в Німеччині, може успішно використовуватися і в нашій країні.

Етнонаціональна політика Угорської Республіки орієнтована на стандарти Євросоюзу. В Конституції Угорщини статтею 27 визначено становище національних меншин, їм гарантоване право на створення органів самоврядування (місцевих і загальнонаціональних), передбачено прийняття законів для забезпечення представництва національних та етнічних меншин, що проживають на території Угорщини, сприяння розвитку культури. Створено також ефективні інституційні механізми у системі органів державної влади, а саме:

– Омбудсмен з питань національних та етнічних меншин, основною функцією якого є розслідування або доручання розслідування з приводу порушення прав меншин, та вживання заходів щодо усунення цих порушень.

– Офіс з питань національних та етнічних меншин, метою створення

якого була – координація урядових програм і завдань у сфері розвитку національних та етнічних меншин [1, с. 70-73]. Таким чином, Угорщина утворила таку систему забезпечення прав національним меншинам, яка містить потужні механізми захисту і залучення до державного управління.

Міжнаціональна політика Польщі базується на основі відкоригованого законодавства відповідно до вимог міжнародних документів, підписаних і ратифікованих нею. У Польщі немає окремого законодавчого акту, який регулює права нацменшин. Відповідних законопроект був розроблений, але прийняти його так і не вдалось. Частково питан-

ня національних меншин регулюються міжнародними документами і застосовуються безпосередньо на практиці, що свідчить про пріоритет міжнародного права над національним. Конституція Польщі гарантує польським громадянам, які належать до національних або етнічних меншин, право на збереження й розвиток своїх мов. Про рівність прав усіх громадян свідчить і те, що національні меншини можуть виконувати і публічні функції, навіть служити в поліції [11].

На кінець минулого століття внаслідок двох світових війн політична карта Європи істотно змінилася. Крім утворення нових держав, характерною ознакою цього історичного періоду стало різке посилення міграційних процесів, які вплинули на національний склад населення багатьох країн, насамперед Західної Європи. Один із наслідків цього процесу – значне скорочення мононаціональних держав. Водночас зросла кількість держав, населення яких збільшилося за рахунок представників інших країн, що утворили або поповнили національні меншини. Все це викликало необхідність створення законодавства яке б регулювало міжнаціональні відносини. Проаналізувавши стан міжнаціональних відносин в пострадянських державах, можна зробити висновок, що вони прагнуть зайняти як найвигіднішу, гнучку позицію, водночас, намагаючись міжнародно підтримати свій статус держав, у яких «дійсно забезпечуються права національних меншин», що повинно свідчити про їх демократичність та виконання ними міжнародних зобов'язань, а, з іншого боку, максимально забезпечити права найуразливіших груп без будь яких дезінтеграційних наслідків в середині держави.

Проблема міжнаціональних відносин немає однозначного розв'язку через відмінності й особливості фактичного становища меншин у різних європейських державах і через небезпеки, що становлять меншини для державної цілісності, залежно від офіційно закріплених відносин на рівні держава-меншина.

Кожна країна може на свій розсуд і будь якими методами впливати на етнонаціональну ситуацію на своїх теренах, але головне, щоб при цьому дотримуватись права всіх представників етносів, які проживають або тимчасово перебувають на її території. У рамках міжнародних європейських організацій та на рівні кожної окремої держави європейського регіону вже прийнято ряд документів, що гарантують захист прав меншин, проте реальна ситуація свідчить про багато суперечливих моментів та небажання багатьох держав реально вирішити проблеми, що стосуються існування на їх території національних меншин.

Підводячи підсумки цього огляду, слід підкреслити, що питання автономії для меншин завжди було досить суперечливим, особливо

в країнах Центральної та Східної Європи. Втілення політик, спрямованих на автономію, включає в себе переслідування принаймні двох основних цілей, а саме: задоволення та реалізацію вимог меншини щодо збереження її етнокультурної самобутності, з одного боку, і забезпечення збереження держави в її визнаних на міжнародному рівні кордонах, з другого. Таким чином, два підходи, юридичний (правозахисний) і безпековий, насправді пов'язані між собою, а який з вимірів переважає – це залежить від конкретних обставин, як-от внутрішня й зовнішня політична ситуація, часові рамки, позиція потужних глобальних «гравців» тощо. Незважаючи на те, що існує певна тенденція вважати автономії ефективним механізмом запобігання конфліктам та врегулювання конфліктів, ця тенденція ще не отримала загальноєвропейського визнання й популярності.

З метою вдосконалення нормативно-правової основи регулювання міжнаціональних відносин, пропонуємо запозичення відповідного позитивного зарубіжного досвіду, а саме: щодо захисту політичних прав і інтересів національних груп у системі державних інститутів (Польща, Угорщина); щодо методів адміністративно-правового регулювання (Федеративна Республіка Німеччина); щодо закріплення основ національно-культурної автономії (досвід Іспанії і Фінляндії).

Використовуючи досвід зарубіжних колег для врегулювання міжнаціональних відносин Україні необхідна послідовна демократизація держави, неухильне забезпечення законності та захисту національних прав на рівні особистості, а не тільки на рівні народу. Вивчивши зарубіжний досвід можна уникнути помилок у побудові етнонаціональної політики, але слід враховувати, що запозичені норми іноземного законодавства необхідно «адаптувати» до особливостей українського менталітету.

Бібліографічний список

1. Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : монографія / К. М. Вітман. – К. : Логос, 2007. – 336 с.
2. Мишловская О. Правовые и институциональные основы решения проблем этнонациональных меньшинств : европейский опыт / О. Мишловская // МАҐІСТЕРІУМ. – 2002. – Вып. 10. – С. 87.
3. Документ Копенгагенского Совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ [Електронний ресурс] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Режим доступу : http://www .helsinki.org.ua/index.php?id=1132054976.
4. Чихладзе Л. Т. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Л. Т. Чихладзе. – М. : Феникс. – 2008. – 344 с. – С. 69.

5. Соколова Е. Н. Защита прав национальных групп в системе государственного управления (на примере Боснии и Герцеговины) / Е. Н. Соколова // Государство и право. – 2007. – № 12. – С. 108-109.
6. Селезнев А. Центр и регионы (из зарубежного опыта) / А. Селезнев // Духовное наследие. – 1995. – № 12. – С. 4-6.
7. Туряниця С. Захист етнонаціональних меншин Німеччини / С. Туряниця // Наукові записки. – 2007. – Вип. 33. – С. 452-461.
8. Anschütz G.4. Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis / Gerhard Anschütz. – Berlin, 1973. – S. 24.
9. Основной закон Федеративной Республики Германия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// vivovoco.rsl.ru/vv/law/brd.htm.
10. Котляр О.І. Правове врегулювання захисту прав національних меншин Німеччини на федеральному рівні / О. І. Котляр // Адвокат. – 2012. – № 2. – С. 29–34.
11. Конституція Республіки Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://constitutions.ru/archives/182.

В статье рассмотрены особенности построения этнонациональной политики странами ЕС. Проводится анализ правовой базы и особенностей регулирования межнациональных отношений европейскими государствами.

The article describes the features of Ethnic Policy of the EU. The legal framework and features of regulation of interethnic relations European countries is analysed.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2014

УДК 32.019.51

Карагіоз Р. С., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОЛІТИЧНА ЗГОДА ТА НАЦІОНАЛЬНА ЄДНІСТЬ ЯК ПОПЕРЕДНІ УМОВИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Статтю присвячено аналізові проблем політичної єдності та досягнення політичної згоди в перехідних суспільствах. Визначено, що основними елементами політичної згоди є суб'єкти та об'єкти політики та виникаючі між ними відносини. Проаналізовано їх властивості.

Актуальною як теоретичною, так і практичною проблемою сучасного політичного розвитку країн пострадянського простору

представляється виникнення та збереження політичної згоди в перехідному суспільстві. Кінець XX століття характеризується хвилею політичних трансформацій, яка захопила спочатку авторитарні латиноамериканські і південно-європейські, а потім і комуністичні східноєвропейські режими. Ці перехідні процеси підтвердили багато теоретичних положень і запропонували нові аспекти в трактуванні політичної згоди та її ролі в перехідному суспільстві.

Під політичною трансформацією звичайно розуміється процес повного перетворення однієї суспільної системи в іншу. Відповідно, зміна систем є позначенням того ж самого процесу, що фіксується в понятті трансформації. У такому контексті транзит характеризує фазу руху від старого режиму до нового. Успішно здійснюваний перехід, тобто повне перетворення системи, і є її трансформація. Таким чином, наведені поняття утворюють своєрідний ряд, що характеризується зростанням радикальності перетворень. Зміна системи – це, відповідно, перехід, трансформація. Неможливість змінити систему викликає перехід, здатний перерости в трансформацію, що завершиться зміною системи.

При дослідженні перехідних та трансформаційних процесів, визначається їх цілеспрямований процес. Тут мова йде про рух у напрямку до демократії, і це слід обов'язково враховувати. Разом з тим, для зміни систем характерні трансформаційні процеси в політиці, економіці та в суспільстві, які йдуть одночасно, хоча їх темпи та результати можуть бути неоднаковими. Протікаючи успішно, дані процеси підкріплюють один одного. Але, якщо хоча б в одній сфері трансформація є невдалою, суспільства залишаються несучасними, а політичні системи – недемократичними.

В Україні сучасна трансформація охоплює як політичну, так і економічну системи. Оскільки ці процеси взаємообумовлені, виникає так звана «дилема одночасності». З одного боку, тільки відносно розвинене ринкове суспільство робить ефективною конкурентну демократію, з іншого боку – демократизація є необхідною передумовою економічної лібералізації. Крім того, в Україні дуже слабкими є елементи громадянського суспільства, які могли б виступити як інституціональні посередники між старою та новою системами.

Одним з перших динамічну модель переходу до демократії та місце в ній консенсусу запропонував Д. Растоу. Попередньою умовою демократії він назвав національну єдність, яка повинна передувати всім іншим стадіям процесу. Національна єдність, як вважає Д. Растоу, є результатом не стільки суспільних настанов та переконань, скільки небайдужості та взаємодоповнення. Крім того, консенсус має додат-

ковий сенс, що припускає усвідомленість переконання та обдуманість згоди. На думку Д. Растоу, попередня умова переходу до демократії реалізується тоді, коли національна єдність визнається на несвідомому рівні, коли вона приймається як щось природне. Автор вважає, що для демократії не потрібно якого-небудь мінімального рівня економічного розвитку та соціальної диференціації. Економічні та соціальні фактори входять у модель лише опосередковано як можлива основа національної єдності або ж глибинного конфлікту [1, с. 7].

Підготовчою фазою є фаза конфлікту. Динамічний процес демократизації при наявності попередньої умови (національної єдності) запускається за допомогою тривалої політичної боротьби. Її основні учасники повинні представляти міцно вкорінені в суспільстві сили та спірні питання, навколо яких вона ведеться. Подібна боротьба найчастіше починається внаслідок появи нової еліти, що піднімає соціальні групи на погоджені дії. Щоб прийти до демократії, на думку Д. Растоу, потрібно не копіювання конституційних законів або парламентської практики якоїсь вже існуючої демократії, а здатність реально оцінювати свої специфічні конфлікти та вміння винайти або запозичити ефективні механізми їхнього вирішення [2, с. 9]. Серйозний і тривалий характер боротьби, як правило, спонукує суперників згуртуватися навколо двох протилежних прапорів. Тому, відмітною рисою підготовчої фази переходу демократії є поляризація, а не плюралізм. Проте, ступінь розколу суспільства має свої межі, обумовлені вимогою національної єдності. І цей етап повинен бути обов'язковим не тільки для початку процесу демократії, але й бути присутнім на всіх його стадіях. Якщо лінія розколу збігається з регіональними межами, то результатом, швидше за все, це буде не демократія. У протиборчих сторін повинно зберігатися відчуття спільності, солідарності та об'єднаності. Необхідність такого сполучення боротьби та національної єдності означає, що під час підготовчої фази можливими є виникнення яких-небудь перешкод. Сутичка може тривати доти, поки сторони не втомляться, а спірні питання не втратять свою актуальність та за цей час не буде вироблено відповідного демократичного рішення. Таким чином, розвиток у напрямку до демократії може бути перерваний, а на підготовчій фазі цей процес відбувається у спрощеному вигляді.

Наступна фаза – фаза прийняття рішень. Підготовча фаза завершується лише тоді, коли частина політичних лідерів країни приймають свідоме рішення визнати наявність різноманіття в єдності та інституціоналізувати з цією метою деякі основні механізми демократії. Рішення на користь демократії виникає з взаємодії декількох сил. Оскільки учасники угоди повинні взяти на себе ризик щодо

її можливих наслідків, то непропорційно більшу роль тут відіграє вузьке коло політичних лідерів. Серед груп, задіяних у переговорах, і їхніх лідерів можуть бути представлені колишні суперники по підготовчій боротьбі. До інших потенційних учасників переговорів відносяться групи, що відійшли від основних протиборчих сторін або тільки вийшли на політичну арену. Варіюються не тільки типи сил, що забезпечили вибір демократичного рішення, але й мотиви, за якими воно пропонується та приймається. На думку Д. Растоу, демократія, як і будь-яка інша колективна дія, звичайно є похідною від величезної безлічі різнорідних спонукань.

Ухвалення демократичного рішення може розглядатися як акт свідомої, відкрито вираженої згоди. Демократична суть рішення може бути побічним результатом вирішення інших важливих проблем. Крім того, оскільки мова йде дійсно про компроміс, це рішення буде сприйматися кожною з задіяних сторін як поступка – і, звичайно, не буде персоніфікувати собою згоду по головним принципам. Угода, вироблена лідерами, аж ніяк не є загальною. Вона повинна бути перенесена на рівень професійних політиків і населення в цілому. І це є останньою фазою моделі – фази звикання. Демократія, за визначенням Д. Растоу, є конкурентний процес, у ході якого переваги одержують ті, хто може раціоналізувати свою прихильність новій системі, а ще більші переваги одержують ті, хто щиро вірить в неї [3, с. 11]. Але політика складається не тільки з конкурентної боротьби за урядові пости. Крім цього, це – процес, спрямований на вирішення внутрігрупових конфліктів, – це, відповідно, можуть бути й конфлікти, які обумовлені зіткненням інтересів або пов'язані з непевністю в майбутньому.

Оскільки однією з характерних рис демократії є практика багатобічних обговорень, саме цій системі найбільшою мірою властивий розвиток методом проб та помилок, процес набуття власного досвіду. Перший великий компроміс, за допомогою якого встановлюється демократія, якщо він взагалі виявляється життєздатним, є свідоцтво ефективності принципів примирення та взаємних поступок. Тому, перший успіх здатний спонукати політичні сили та їх лідерів передати найважливіших суспільних питань на вирішення демократичними методами.

Труднощі, з якими стикається демократія в вирішенні проблем суспільства, показують важливість національної єдності як попередньої умови демократизації. При переході до демократії також слід враховувати, що позиції політиків є важливими і тому повинні бути збережені і повинні бути узагальненими та систематизованими на більш високому рівні ніж позиції рядових громадян. Різниця між елітами

та рядовими громадянами помітна вже на стадії ухвалення рішення, коли лідери зайняті пошуком компромісу, тоді як їхні прихильники продовжують конфліктувати. Ще більш очевидною вона стає у фазі звикання. Досвід успішного вирішення якихось проблем навчає й політиків, і громадян застосовувати нові механізми при вирішенні виникаючих проблем. Довіра до демократії буде зростати особливо швидко, якщо в перше ж роки існування нового режиму в управлінні державними справами зможе взяти участь широкий спектр політичних плинів – або шляхом об'єднання в різного роду коаліції, або виконуючи свою роль в уряді та опозиції. Досвід використання механізмів демократії та конкурентних принципів рекрутування керівництва буде зміцнювати політиків в їх демократичних звичках та переконаннях. З появою ж ефективних партійних організацій у нову систему повністю вливається й населення.

Таким чином, для генезису демократії та досягнення політичної згоди потрібні такі базові складові: національна єдність та наявність стійкого конфлікту; потрібний свідомий вибір демократичних процедур. При цьому усі актори політичного процесу повинні звикнути до нових правил і діяти відповідно до них для досягнення згоди.

Процес формування політичної згоди повинен здійснюватися поступово. При вирішенні завдання національного об'єднання велика роль пануючої еліти та національної інтелігенції; при підготовчій боротьбі – масового протестного руху на чолі з контрелітою; при інституціоналізації демократії та формуванні демократичних норм – вузької групи лідерів, які розуміються на веденні переговорів і прийнятті компромісів. Динамічна модель Д. Растоу надзвичайно плідна в науковому плані, оскільки переводить різні аспекти консенсусу з категорії статичних передумов у категорію активного елементу процесу досягнення політичної згоди.

Актуальним є питання, яким чином в рамках демократії поєднуються та співіснують плюралізм та згода. Очевидно, існують деякі ідеї та цінності, які схвалюються та підтримуються прихильниками різних політичних, філософських, моральних плинів, групами з різними соціально-економічними інтересами. Спрямованість режиму на реалізацію цих ідей і цінностей (які в свою чергу не поглинають всіх існуючих розходжень, а лише як би надбудовуються над ними) і здатна консолідувати суспільство. Історичний досвід показує, що такими об'єднуючими цінностями (базові основи політичної згоди) можуть бути релігійні та національні цінності, права та свободи особи, сукупність загальнолюдських цінностей. Лише остання базова основа дійсно всеосяжна та характеризує політичну згоду, яка властива

розвиненим демократіям. Визнання забезпечення прав і свобод людини є основним принципом політико-правового устрою держави та вимагає загального високого рівня масової політичної культури. Суспільство, де свобода та гідність особистості є фундаментальною пріоритетною цінністю, може сформуватися тільки в умовах тривалого демократичного правління [Див. детал.: 4].

Механізмом досягнення політичної згоди є консенсус. У цьому випадку, консенсус є методом прийняття політичних рішень, вирішення політичних суперечок та конфліктів, як процедура узгодження дій і інтересів сторін. Політична згода ж необхідна політичній науці для вираження стабільності та мирного розвитку політичної системи на противагу конфліктному.

Безумовно, основними елементами політичної згоди є суб'єкти та об'єкти політики та виникаючі між ними відносини. Як відомо, суб'єктами політики є носії різноманітної політичної діяльності, спрямованої на завоювання, захист або використання влади з метою реалізації своїх корінних інтересів. Суб'єктами політики виступають політичні лідери, політичні партії, групи інтересів, соціальні групи, громадські організації, соціально-політичні інститути. Останні забезпечують можливість, як окремим громадянам, так і соціальним спільнотам задовольняти свої інтереси в політиці. Вони стабілізують відносини, регулюють поведінку індивідів і груп, забезпечують погодженість і інтегрованість їх дій. Об'єктами політики є індивіди, соціальні групи, спільності, які чітко не усвідомлюють свої інтереси в політиці, а, отже, не відстоюють їх і не володіють для цього необхідним ступенем згуртованості. Будь-яка спільність стає сукупним суб'єктом політики, коли, усвідомлюючи свої інтереси й, маючи згуртованість, вона не тільки виявляється в протистоянні або ж у позитивній взаємодії з іншими соціальними групами, але й вступає у відносини конфронтації або погодженості з існуючою політичною владою. Якщо ж індивід, верства, група, спільність не мають необхідної політичної готовності, то вони приречені бути тільки об'єктом політики, а не її суб'єктом. Однак перетворення кожного громадянина з об'єкта політики в суб'єкт політичного життя є метою кожної держави, яка прагне розвивати та реалізовувати принципи демократії.

Бібліографічний список

1. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
2. Растоу Д. А. Вказ. твір.
3. Растоу Д. А. Вказ. твір.

4. Богатуров А. Кризис стратегии «навязанного консенсуса»: [проблемы междунар. отношений] / А. Д. Богатуров, А. В. Фененко // Свободная мысль. – 2008. – № 11. – С. 5-18 ; Свободная мысль. – 2008. – № 12. – С. 5-18.

Статья посвящена анализу проблем политического единства и достижения политического согласия в переходных обществах. Определено, что основными элементами политического согласия являются субъекты и объекты политики и возникающие между ними отношения. Проанализированы их свойства.

The article is devoted to the analysis of problems of political unity and achievement of political consent in transitional societies. It is certain that the basic elements of political consent are subjects and objects of policy and arising up between them relations. Their properties are analysed.

Стаття надійшла до редколегії 09.04.2014

УДК 316.647.82:343.988-054.72

Павлова В. О., НУ «ОЮА»

КСЕНОФОБІЯ ЯК ФАКТОР ВІКТИМНОСТІ МІГРАНТІВ

Стаття присвячена аналізу ксенофобних проявів щодо мігрантів, які стають віктимними, тобто перетворюються на жертв з боку населення країн. Прикладом такої держави взято Україну та її населення. Акцентується увага на тому, що мігранти в силу свого складного положення, в чужій країні підпадають під прояви негативного ставлення населення внаслідок ряду соціальних, політичних та економічних причин.

Найважливіше місце серед глобальних проблем займає міграція, яка охоплює переважно більшість країн світу, та масштаби якої стрімко зростають. Масштабність переміщення мігрантів з країн до країн призводить до зростання етнокультурної та етноконфесійної різноманітності соціумів. Тому для формування та вдосконалення міграційної політики дана проблема є актуальною, так як перебування мігрантів на території держави до якої вони приїхали, ускладнює їх становище, породжуючи неприязнь та негативні прояви з боку корінних жителів, що призводить до нестабільних політичних та соціальних проявів в країні, вирішення яких є найважливішою задачею для спеціалізованих державних органів та установ.

Приїжджаючи з різних країн світу, мігранти яким притаманна своя культура, цінності та спосіб життя, належачи до певної раси та етносу відповідно будуть відрізнятися від корінного населення приймаючої держави. Культурно-комунікативна та соціально-психологічна своєрідність, що властива кожній етнічній спільноті, на практиці зумовлює проблемний характер міжетнічного спілкування. Його учасники, в тому числі нелегальні мігранти, стикаються з труднощами взаємодії з тими, чия культура відрізняється від їх власної. Замість повсюдних консенсусних взаємин різних етнічних груп до яких, зазвичай належать мігранти, у рамках єдиного соціуму, поваги та прийняття їх культурної своєрідності, урахування прав і законних інтересів, значно частіше відбуваються зовсім інші процес [1]. Тому необхідно проаналізувати становище мігрантів та належність їх до різних етнічних груп, наслідки перебування їх на території іншої держави, співіснування з суспільством країни до якої вони прибули, та встановити причини зародження у корінного населення негативного відношення до мігрантів як до «чужих»,що визначається у такому феномені як ксенофобія. Але перед дослідженням ксенофобії в Україні та інших країнах, необхідно визначити науково-теоретичну основу цього поняття.

В сучасній науці лише нещодавно з'явилися наукові напрямки дослідження та вивчення такого феномену як «ксенофобія». Цій проблематиці присвячували свої праці, зокрема, Н. Паніна, В. Паніотто, Л. Гудков, Ю. Левада, А. Кельберг, О. Верховський, Е. Паїн, Л. Дробижева, В.М. Ростомова, А. Кутьін, В. Явір тощо.

Термін «ксенофобія» походить від грецьких слів ксенос, що означає «чужинець», «незнайомець», та фобос – «страх», тобто страх перед чужим. Але, попри широке вживання цього терміна, й досі не існує загальноприйнятого його визначення. Якщо проаналізувати довідкову літературу, то можна звести зміст ксенофобії до наступного: це стан, що проявляється у нав'язливому страхові стосовно чужинців чи просто чогось незнайомого, незвичного, чужоземного; ненависть, нетерпимість, неприязнь до представників іншої нації, віросповідання, культури,іноземців чи представників інших регіонів, а також до чогось незнайомого, незвичного, чужого [2].

В цілому ксенофобія – це складний, комплексний, багаторівневий феномен, в основі якого багато факторів – фізіологічних, психологічних, соціальних, політичних, економічних, демографічних, культурно-історичних тощо. Відтак її аналіз можна здійснювати з позицій різних наук – соціології, психології, політології, філософії, конфліктології, культурології, історії тощо. Але джерела, основні передумови та механізми цього явища – соціально-психологічні.

Тому доцільно застосувати соціально-психологічний ракурс аналізу. Вивченню ксенофобії як соціально-психологічного явища присвячувалося небагато спеціальних досліджень.

А. Кельберг пропонує яскраве, образне визначення ксенофобії: це «опредметнена, матеріалізована, наділена ідеологічною концепцією ілюзія чужого та незнайомого за усвідомленої безпорадності перед ним, коли з'являється саме той фантастичний страх, що звільняє від будь-якої відповідальності за напрям думок, а у крайньому, екстремальному стані – і за характер дій». Крім цього, автор у своїй статті наводить думку О. Леонтьєв, який стверджує, що «ксенофобію можна уявити як соціально-психологічне явище, де образ ворога створюється переважно уявою» [3].

Етнофобія є різновидом ксенофобії як загального явища та виступає у вигляді нетолерантного ставлення до представників інших соціальних груп за расовою або етнічною ознакою.

Доцільно дещо доповнити визначення ксенофобії щодо відношення до нелегальних мігрантів: це негативне, емоційно забарвлене, ірраціональне за своєю природою (але приховане псевдораціональними обгрунтуваннями) ставлення суб'єкта до певних спільнот чи їх конкретних представників – «чужих», «інших», у нашом випадку до мігрантів. Вона породжується, перш за все, в результаті бачення у нелегальних мігрантах відхилення від певної норми, еталоном якої є наше «я», норми і цінності нашої групи, в результаті нездатності і небажанні побачити в них рівноправного партнера, визнаючи його право на «іншість». Ксенофобія проявляється у відповідних соціальних настановленнях суб'єкта, упередженнях та забобонах, соціальних стереотипах, а також у його світогляді в цілому. Вона є результатом формування у індивіда (групи) негативної ідентичності. Персоніфікація небезпеки, відповідно, отримує винятково негативне забарвлення. Через це конструюється специфічний образ «чужого» – «образ ворога» мігрантів, яким приписуються негативні риси, часто неіснуючі вади та антилюдські якості (агресивність, ворожість, таємні умисли тощо), за яким вже неможливо побачити конкретну людину. До критерію «чужий» не відносяться лише расові та етнічні відмінності, «чужі» можуть визнаються і на підставі соціальних, економічних та інших відмінностей та орієнтації. Ксенофобія – це як зброя тих, хто програє. «Чужий» повинен заплатити за невдачі «своїх», особливо, якщо він знаходиться в кращому становищі. За таких умов, мігранти оцінюються не як індивідуум, а як представник ворожого етносу.

Крім поняття «ксенофобії», слід визначити що таке віктимність, якою наділенні мігранти. В сучасній юридичній та соціологічної

літератури досить довгий час йшли дебати про визначення категорій віктимології. І вчені прийшли до висновку, що дана наука побудована на трьох основних категоріях, які можна віднести до нашого дослідження це: жертва злочину, в нашому випадку це мігранти; віктимність мігрантів, тобто сукупність певних властивостей бути жертвою злочину чи негативних проявів та віктимізація, яка визначає, сам процес перетворення мігрантів на жертву будь-якого негативного соціального явища.

На думку А. Кутьїна, при реалізації міграційної політики всім державам світу приходиться враховувати два важливих моменти: по-перше, віктимологічній небезпеці в більшій мірі підлягають самі мігранти; по-друге, нелегальна міграція погрожує безпеці населення країни, в якій вони осідають, а це в свою чергу породжує тривогу і агресію корінного населення, які проявляються на ґрунті ксенофобії та інших злочинних посягань по відношенню до мігрантів [4].

Якщо мігранти є жертвою в даному дослідженні, то до останніх категорій віктимології, які тісно пов'язуються одна з одною, є віктимність та віктимізація. Віктимність – це стабільні типові соціальні та соціально-психологічні властивості, які підвищують здатність стати жертвою, а віктимізація – це процес перетворення людини (нелегальних мігрантів), якій притаманні певні властивості на жертву будь-якого негативного явища. Як бачимо, що ксенофобія це як фактор віктимності мігрантів, як результат становища мігрантів жертвами соціальних проявів в силу своїх своєрідних властивостей.

Об'єкти ксенофобії можна класифікувати й за расовими, етнічними, релігійними, класовими, територіальними ознаками. Ю. Левада серед об'єктів ксенофобії виокремлює як конкретні групи (представників іншої релігії, раси, національності тощо), так і загалом всіх «чужих» («узагальнений чужий») [5].

Наприклад, В. М. Ростомова виділяє такі види ксенофобії стосовно її об'єктів: расові та етнічні фобії (етнофобії), що визначають упередження і дискримінацію щодо осіб іншої раси чи етнічної групи (прикладом, може слугувати білий і чорний расизм, антисемітизм, сіно фобія – фобія стосовно китайців та ін.); релігійні фобії, що визначають страх і упередження щодо прихильникам різних релігійних орієнтацій (наприклад, ісламофобія); фобії стосовно груп, які відрізняються за соціальними, культурними, матеріальними та фізичними ознаками [6].

До останньої групи входить широке коло соціальних фобій, до яких можна віднести і мігрантофобію, але про неї дещо пізніше. Важливо враховувати, що коли об'єктом ксенофобії стає окремий суб'єкт, то

ксенофоб сприймає його не в його суб'єктності, не як особистість, а як типового представника, члена певної соціальної групи «чужинців».

Ксенофобія як вже згадувалося може проявляти себе у формах, зокрема у вигляді расизму, антисемітизму, упередженому ставленні до деяких на національностей, дискримінації мігрантів, біженців тощо. Мігранти, можуть піддаватися такій формі прояву ксенофобії, як дискримінація, тобто позбавлятися різних соціальних, політичних або економічних прав (наприклад, неможливості отримати належну медичну допомогу, або невиплата заробітної плати тощо); переслідуванням через економічне походження, національність, світогляд та інші соціальні чинники. Акти дискримінації щодо мігрантів можуть відбуватися відкрито або таємно, вони можуть отримати загальне поширення, виконуватися відкрито чи анонімно, це можуть бути поодинокі випадки або систематичні тощо. Мігранти, як група міжнаціональна, можуть відчувати дискримінацію, зокрема расову, яка може бути як прямою так і непрямою [7]. Пряма дискримінація мігрантів, в моєму розумінні, – це будь-яке розрізнення мігрантів, засноване на таких ознаках, як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство або країна походження чи етнічне походження, що не має об'єктивного і розумного пояснення або виправдання. Непряма дискримінація мігрантів, має місце тоді, коли явно нейтральний фактор, як то вимога, критерій або практика, не можуть бути виконанні особами, котрих об'єднують за ознаками, як то «раса», колір шкіри, мова, релігія тощо, або створюють для них незручні обставини, за винятком ситуації, коли цей фактор має об'єктивне і розумне виправдання. Одним з найпоширеніших прикладів дискримінації в Україні за національною ознакою мігрантів є банальне квартирне питання. Точніше, питання оренди житла, яке для іноземця стає проблемним. Як тільки власники квартир довідаються, що потенційний квартиронаймач – іноземець, відразу як мінімум ціна злітає у два рази, а частіше взагалі лунає відмова.

Україна сьогодні належить до держав, що приймають значні потоки іммігрантів. Сучасна проблемна ситуація у сфері міжетнічної взаємодії, потреба, яка назріла в досягненні конструктивного діалогу культур, породжують актуальність розгляду питання толерантності в процесі адаптації мігрантських груп, що опинилися в інших, «чужинних» їм етнокультурних умовах. Слід зазначити слабку розробленість питань, які пов'язані з положенням мігрантів, відношенням до них місцевого населення, культурного потенціалу цінності толерантності для зниження рівня напруженості між мігрантами і приймаючим соціумом. З іншого боку, останнім часом з'являється немало досліджень, присвячених аналізу принципу толерантності, видання яких багато

в чому здійснюється зусиллями ЮНЕСКО і Генеральної толерантності. Практична потреба і недостатня теоретична розробленість зазначених проблем визначають необхідність розгляду міграційної політики держави.

Мігрантофобія має подвійне підґрунтя в Україні. По-перше, економічне – позаяк новоприбулі, багато з яких мають високу професійну кваліфікацію, потребують робочих місць і, таким чином, створюють конкуренцію місцевим жителям, що в умовах зростаючого безробіття не може не викликати негативної «реакції побоювання». До того ж, намагаючись закріпитися на новому місці, що для них і їхніх родин означає, по суті, фізичне виживання, вони ладні працювати більше і добросовісніше, аніж місцеві претенденти на робочі місця. По-друге, мігранти, які народилися і довго жили в Середній Азії та Закавказзі, є носіями особливої синтетичної культури, що одразу виокремлює їх з місцевого середовища: вони менше п'ячать, лаються, відвертіші, тяжіють до встановлення близьких стосунків з сусідами, що викликає роздратування порівняно більше зруйнованого корозією українського суспільства [8]. Приїхавши до чужої країни, мігранти, а особливо нелегальні мігранти, із-за свого нелегального становища, стараються бути дещо толерантними.

Природно, проблема толерантності встає і перед «середовищем» – місцевими жителями, які – хочуть вони того чи ні, повинні встановлювати та розвивати контакти з іммігрантами. Прикладом можна взяти дослідження В. Паніотто, який за допомогою шкали Богардуса проаналізував опитування населення України у 2007 році. Так, у 2007 р. населення погоджувалося допустити мігрантів як членів своєї сім'ї та друзів; готові бачити мігрантів тільки як гостей України або взагалі не пускати в Україну становить 45 % [9].

Іммігранти відіграють свою специфічну роль у житті українського суспільства, динаміці соціальних процесів, формуванні етнодемографічної структури української нації. І хоча загальна чисельність етнічних груп цілком незначна, швидкі темпи їх збільшення вказують на імміграційне походження, тобто можливість подальшого поповнення шляхом імміграції. Створені іммігрантські діаспори потребують підтримки влади, зокрема, організації мовного, правового навчання, сприяння у вирішенні соціально-економічних питань, допомоги національно-культурним громадським організаціям, заохочення різних форм взаємодії.

Однак мігранти в Україні – легальні, нелегальні й біженці – дуже часто відчуваючи матеріальну скруту, невлаштованість і соціальну ізольованість, організовуються за національною ознакою і вишуку-

ють розв'язання своїх проблем у торгівлі, контрабандних операціях, незаконному промислі, шахрайстві та злодійстві, організованих злочинних групах. Не отримуючи захисту від держави, потребуючи її навіть більше, ніж представники приймаючого суспільства, маса нелегальних іммігрантів йде під заступництво організованій злочинності. Остання, таким чином, приймає на себе функції держави, стає системоутворюючим суспільним інститутом.

Супутні міграції формують антиміграційні настрої в суспільстві, зокрема: 1) неконтрольований приток мігрантів різко ускладнює соціальну обстановку, дестабілізує ринки праці, житла, сприяє підвищенню навантаження на соціальну і інженерну інфраструктуру; 2) міграція погіршує санітарно-епідеміологічну обстановку; 3) міграція сприяє криміналізації обстановки і зростанню злочинності; 4) мігранти захоплюють ключові позиції соціально-економічного життя. І це далеко не повний перелік аргументів, які висуваються супротивниками прийому іммігрантів [10].

Подібні аргументи, домінуючі в суспільстві, небезпідставні: серед мігрантів, а особливо нелегальних мігрантів є і злочинці, і наркоторговці, які переслідують інші, асоціальні цілі. Негативне ставлення до мігрантів пояснюють традиційним недовірою до сфери торгівлі та підприємництва, переконаністю, що приїжджі «виживають корінне населення з насиджених місць» і «живуть краще корінного населення», а також боязню трудової конкуренції. Є думка про те, що іноземець забере робоче місце або буде отримувати більше, ніж місцевий мешканець. Расизм є скрізь – в Америці, Канаді, Франції – але потрібен закон, який би чітко обумовлював, що можна іноземцю, а що не можна. При цьому соціально-економічна ситуація в країні повинна бути позитивною та стабільною, тоді і громадяни не будуть настільки агресивні. Вельми характерним у «антімігрантском» комплексі є думка, що мігранти прокладають собі шлях хабарами, а їх правопорушення залишаються безкарними. Таке ставлення до мігрантів і дискримінаційна політика щодо них часто виправдовуються посиланнями на те, що вони не представляють ніякої економічної цінності для приймаючої країни, а лише прагнуть «поживитися за рахунок корінного населення», – хоча очевидно, що вакансії, зайняті мігрантами, не можна назвати привабливими. Проте негативна репутація багатьох мігрантських співтовариств стає проблемою незалежно від того, наскільки вона виправдана. І тому міграційна політика і населення України опинилися не готові до такого сценарію розвитку міграційної ситуації. Це призвело до надзвичайних масштабів незаконної міграції та до зростання ксенофобії в окремих регіонах країни

серед місцевого приймаючого населення. Тому не дивно, що значна частина українського суспільства штучно заражена ксенофобією, сповідує принципи недовіри та агресії стосовно мігрантів і, керуючись нав'язаним стереотипом «мігрант-ворог», схвалює послідовно-жорсткі дії силових структур стосовно іноземців.

Показовим є те, що «мігрантофобія» в українському суспільстві і, в першу чергу, в органах внутрішніх справ взагалі є вибірковою: нейтральне ставлення до іноземців європеоїдного типу поєднується з настороженим ставленням до представників інших етнічних груп. Відмінність кольору шкіри, розрізу очей, мовний акцент або інші ознаки неєвропейського типу обов'язково привертають увагу правоохоронців і стають підставою для необґрунтованих актів примусу – затримання і доставляння у міліцію та примусового проведення дактилоскопії. В окремих випадках такі затримання поєднується з відверто образливими і неприкрито расистськими висловами на їх адресу, жорстоким ставленням і побиттям.

Останнім часом дехто вважає, що таке відношення працює на згуртування нації: є корінна, або титульна нація, що дала назву країні, і в неї мають бути якісь переваги, а тому ксенофобія щодо інших – це добре. Дехто пропонує ввести в паспорти графу «національність», відстежувати, щоб на всіх керівних позиціях кількість етнічних українців було не меншою, ніж статистичне співвідношення. Дивно, як кепсько люди засвоюють уроки історії, пропонуючи прості, але тупикові рішення. Що стоїть біля джерел ксенофобії? Це дискусійне питання. Різні вчені висували різні теорії, але навряд чи можна сказати, що з цього приводу є чіткі уявлення. Одна з них, що базується на певному емпіричному підтвердженні, – теорія «козла офірного». Згідно з цією теорією, одним із чинників посилення ксенофобії є погіршення становища маси людей: чим воно гірше, тим швидше люди намагаються знайти «винуватця». Зазвичай знайти ворога їм допомагає влада, оскільки це «громовідвід», що відвертає увагу від дій самої влади. Тому мігранти, які в силу свого скрутного становище, наділенні властивостями жертви, стикаються на кожному кроці з несправедливими судженнями та проявами корінного населення. Крім козла офірного, у ксенофобів є вороже уявлення про групи людей, яких слід побоюватися, оскільки вони становлять конкуренцію, мають кращі здібності і більше пристосовані до життя. Ксенофобія – це ще й спроба виправдати свої вади з погляду етнічних стереотипів. Але люди цього не усвідомлюють і намагаються наділити тих, кого не люблять, власними негативними якостями.

Згідно досліджень В. Явір виділяють такі причини ксенофобних настроїв в сучасній Україні: 1) слабка інтеграція іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення; 2) міф про можливе захоплення робочих місць і наступний ріст конкуренції на ринку праці; 3) політичний фактор (вплив із-за кордону та внутрішні політичні ігри, виборчий процес тощо); 4) відсутність чіткої державної позиції відносно визнання факту існування ксенофобних та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій; 5) загальне падіння рівня культури та утворення на тлі росту негативної стереотипізації свідомості основної маси населення країни; 6) пасивна, а найчастіше, і негативна роль ЗМІ в процесі формування громадської думки відносно мігрантів, з приводу їх держав де відбуваються війни, конфлікти, які швидко висвітлюються в ЗМІ і підвищують рівень побоювання та недовіри до інших етнічних груп, які складаються з мігрантів [11].

Як пояснюють соціологи, у суспільстві ще не дозріли до розуміння сучасної проблеми ксенофобії. На міліцію в питаннях толерантності краще не розраховувати: чимало її представників самі «хворі на ксенофобію». Як відомо, толерантність в країні починається з виховання в сім'ях, де з покоління в покоління передають негативні міфи про інші народи. Одна з причин як вже згадувалось, прояву ксенофобії – збільшення кількості трудових мігрантів. На жаль, як зазначають експерти, наші співвітчизники не готові сприймати трудових мігрантів у себе в країні. І це в той час, коли, за даними Світового банку, українці посідають п'яте місце у світі за кількістю мігрантів (випереджають нашу країну за цим показником тільки Мексика, Індія, Китай та Росія). З України на заробітки виїхало 6,6 млн. громадян. Це молоді люди працездатного віку. На їх місце до країни прибувають мігранти з інших країн. Як правило, це некваліфікована робоча сила з Азії та Африки. Україна перетворюється на буферну зону. Потрібно створювати квоти на іноземну робочу силу, надавати своїм громадянам гарантії на працевлаштування – це буде посилювати толерантне ставлення до новоприбулих [12].

Характерною рисою сучасної України є наявність на її території великої кількості іноземних громадян. В той же час, слід відзначити, що найчастіше їх перебування в Україні тимчасове та зумовлено їх унікальним положенням між Сходом та Заходом, та призводить до тяжких наслідків для мігрантів. За даними МВС України фіксують чітку тенденцію зростання злочинів, вчинених стосовно іноземців: упродовж шести останніх років кількість протиправних посягань, внаслідок яких постраждали громадяни іноземних держав, збільшилася вдвічі.

М. В. Нікішина виділяє, що загальний рівень ксенофобії залежить і від рівня освіти – чим вищим є рівень освіти, тим нижчими є рівні ксенофобії. Крім того, цей показник залежить від типу населеного пункту та віку : в місті він нижчий, ніж у селі. Серед україномовних українців 42 % сільських жителів мають найвищий рівень ксенофобії, серед російськомовних українців – 21 % жителів села, а серед росіян – 16 %. Чим вищий є вік респондентів, тим вищий у них рівень ксенофобії, і найнижчий він серед молоді [13].

З приводу молоді можна дещо не погодитись згідно висновків соціологічного опитування так, як в сьогоднішній ситуації в Україні, зростає рівень інтолерантності серед молодого покоління. Найбільш тривожною тенденцією у стрімкому зростанні рівня антисемітизму є те, що впродовж останніх років найбільш інтенсивне зростання нетерпимості до євреїв, які є мігрантами, при чому нелегальними, уражає 18-20 років. Якщо загальний рівень ксенофобії найбільший серед старших вікових груп, то рівень антисемітизму серед молоді найвищий, велика кількість молоді не хочуть бачити євреїв жителями України [14].

На основі особистого соціологічного дослідження мною, як автором даної статті, було проведено соціологічне дослідження в Одеському регіоні серед студентського середовища, яке показало, що негативне ставлення викликають ті студенти-іноземці, які конкурують з «аборигенами» в самому студентському середовищі, тобто претендують на високий статус у групі, кращі знання чи оцінки, прихильність осіб протилежної статі або ж навіть розглядаються як конкуренти на ринку праці, оскільки бажають залишитися в Україні, а не повернутися на батьківщину. Незважаючи на багатонаціональний склад громади, до числа небажаних іноземців найчастіше відносять китайців, в'єтнамців, вихідців з арабського світу, представників негроїдної раси, а також «заклятих друзів» – для одних це «москалі», для інших – «западенці», для багатьох «молдовани» чи будь-хто, хто прагне працювати на ринках, у сфері послуг і т. ін. Варто відзначити, що й мігранти не дуже люблять «місцевих», звинувачуючи їх у лінощах, кумівстві, зверхності у стосунках.

Крім того, дуже швидко в країні набирає розвитку рух скінхедів. Скінхеди не тільки ускладнюють кримінальну ситуацію в Україні, але і фактично піддають небезпеці її цілісність, оскільки їх діяльність зачіпає найтоншу сферу міжнаціональних відносин. Українські скінхеди запевняють, що кількість їхніх послідовників зростає щороку. Ця тенденція зараз представляє найбільш небезпечну загрозу в першу чергу для «нових» етнічних меншин в Україні та вимагає серйозної уваги з боку громадськості і державних органів.

На сьогодні в Україні продовжує існувати низка організацій і рухів з різним ступенем радикальності, що проголошують або ідею необхідності підтримання чистоти білої раси у цілому або тезу «Україна виключно для українців». Так, наряду з українськими осередками таких загальновідомих міжнародних расистських угруповань, як «White Power», «Blood & Honour», «World Church of the Creator – Україна», у державі поширили свій вплив на суспільство такі організації і об'єднання, як «Українська націонал-трудова партія», «Патріот України», «Слава і Честь» тощо, активісти яких неодноразово брали участь у виступах проти так званого «засилля не українців» [15].

За даними дослідження, найбільш чисельні групи скінхедів були зафіксовані у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та Автономній Республіці Крим. Якщо у Росії масштаб скінхедівського руху обчислюється десятками тисяч осіб, то в Україні, за попередніми даними МВС України, сьогодні нараховується не менш як 500 осіб віком від 14 до 27 років, об'єднаних у групи чисельністю від 20 до 50 осіб без чіткої структури та організаційної побудови. Як відзначають автори дослідження, саме з 2005 року у Львові та Харкові стають регулярними закриті фестивалі неонацистських музичних гуртів з України та Росії, організовані неофіційною Українською націонал-трудовою партією з піснями «відверто расистського характеру». «Організація «Патріот України», яка протягом 2007 року провела серію маршів зі смолоскипами у Києві та Харкові, використовуючи ксенофобські та расистські гасла, регулярно організує для активістів руху так звані воєнізовані «вишколи» на покинутих промислових об'єктах, у лісових таборах, туристичних базах», – йдеться у тексті дослідження [16].

Отже, можна зробити ряд висновків серед яких той, що ксенофобія, безумовно, явище негативне, емоційно насичене ставлення суб'єкта до певних людських спільнот та їх окремих представників – «чужинців», «інших», «не наших». Вона виявляється у відповідних соціальних установках суб'єкта, забобонах і упередженнях, соціальних стереотипах, а також у його світогляді в цілому. У сучасному світі ксенофобія є як соціальною, так і політичною проблемою. Кількість іноземців в Україні постійно зростає. Об'єктами ксенофобії можуть бути як конкретні групи – представники чужої релігії, раси, нації, держави тощо, так і всі «чужі», тобто мігранти, а особливо нелегальні, які наділенні високою віктимністю.

Сам факт проживання іноземців в будь-якій державі обумовлює виникнення проблем взаємодії з місцевим етносом (етносами). І як тільки погіршується соціально-економічна ситуація, взаємини з «чужими» набувають рис культурної, етнічної, мовної, релігійної або іншої

ворожнечі. Останнім часом в Україні спостерігається тенденція до збільшення проявів ксенофобії. Причини цього явища полягають у зростанні соціальних та економічних проблем в суспільстві, неефективній політиці профілактики відповідних явищ у молодіжному середовищі.

Сумно, але факт: у нашої сучасної молоді зростає рівень ксенофобії, який проявляється в формуванні скінхедівських рухів. Неприйняття «чужого» руйнує перспективу країни на повноцінне життя у світі. Ксенофобія, по суті, – різновид тяжкої громадянської обмеженості.

Бібліографічний список

1. Нікішина М. В. Ставлення до іммігрантів в українському суспільстві: вплив держави на вирішення проблем [Електронний ресурс] / М. В. Нікішина. – Режим доступу : http// www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2008…/07.pdf
2. Великий тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .slovnyk.net
3. Кельберг А. А. Ксенофобія як соціально-психологічний феномен / А. А. Кельберг // Вестник СПбГУ. Сер. 6. – 2004. – Вып. 2. – № 13. – С. 49.
4. Кутьин А. Виктимология миграционных процессов в России/ А. Кутьин // Профессионал. – 2007. – № 2. – С. 35.
5. Левада Ю. А. Обобщенный чужой / Ю. А. Левада // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2004. – № 3. – С. 42-45.
6. Ростомова В. М. Психолого-педагогічні та правові аспекти попередження ксенофобії у молодіжному середовищі / В. М. Ростомова // Педагогічний альманах. – 2011. – № 12. – Ч. 1. – С. 275.
7. Проник О. Види та форми проявів ксенофобії в Україні/ О. Проник // Митна справа. – 2012. – № 1. – Ч. 2. – С. 226.
8. Ксенофобія-виклик сучасності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www . umdpl.info/index.php?id=1258643127
9. Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемізму в Україні (1997-2007) / В. Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 206.
10. Мукомель В. И. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) / В. И. Мукомель // Социологические исследования. – 2005. – № 2. – С. 56-66.
11. Явір В. Спалах історичної ксенофобії в Україні: від політики до суспільного протистояння / В. Явір // Сучасна українська політика: політика і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 383-384.
12. Що таке ксенофобія? Офіційний сайт юридичної клініки «Захисник» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http : // lawhelp.dli.donetsk.ua
13. Нікішина М.В. Ставлення до іммігрантів в українському суспільстві: вплив держави на вирішення проблем [Електронний ресурс] / М. В. Нікішина. – Режим доступу : http://www .nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2008…/07.pdf

14. Левада Ю. А. Обобщенный чужой / Ю. А. Левада // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2004. – № 3. – С. 42-45.
15. Захист від дискримінації, расизму та ксенофобії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .helsinki.org.ua/index.php?id=1298355454
16. Що таке ксенофобія? Офіційний сайт юридичної клініки «Захисник» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// lawhelp.dli.donetsk.ua

Статья посвящена анализу проявлений ксенофобии относительно мигрантов, которые становятся виктимными, т.е. жертвами со стороны местного населения. В качестве примера такого государства взята Украина и ее население. Акцентируется внимание на том, что мигранты в силу своего сложного положения в чужой стране подпадают под проявления негативного отношения населения из-за ряда социальных, политических и экономических причин.

The article is devoted the analysis of xenophobia in relation to migrants that pass into victims from the side of population of countries. As the example of such state is take Ukraine and its population. Attention is accented on that migrants by virtue of the difficult situation in a stranger country fall under the displays of negative relation of population from the row of social, political and economic reasons.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2014

УДК 329.1/329.6

Пехник А. В., НУ «ОЮА»

ТЕХНОЛОГІЇ СТВОРЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕСУРСІВ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

В даній статті дається аналіз політичних ресурсів, з точки зору, їх створення та збереження. Головна увага приділяється питанням оптимізації політичних ресурсів, визначенню пріоритетних ресурсів на різних етапах розвитку політичного процесу, особливо в аспекті українського політичного процесу в рамках обміну ресурсами.

Ресурси, будучи вираженням матеріального і духовного потенціалу учасників владних відносин, завжди знаходяться в динамічному процесі обміну, використання, нарощування або, навпаки, виснаження. Суть влади саме в здатності мобілізувати ресурси, одержувати і використовувати їх так, щоб реалізувати намічені цілі. Контроль

і володіння ресурсами, затребуваними в певній ситуації, становить головне джерело влади окремої особи, групи чи держави. Влада в особі держави, політичних партій та організацій бореться за володіння дефіцитними ресурсами, здійснюючи обмінні операції як на суб'єкт-об'єктних, так і на суб'єкт-суб'єктному рівнях. Якщо обмін еквівалентний, то в перспективі досягається консенсусна система відносин, як по вертикалі, так і по горизонталі влади, конфлікти долаються шляхом постійного перерозподілу ресурсів тією мірою, якою це відповідає інтересам пануючого суб'єкту і не ущемляє прав керованого об'єкту. Якщо відбувається зворотне, то виникає конфліктний тип відносин і це може привести не тільки до неефективного використання ресурсів, але й до їх виснаження й втрати.

Ресурси політичної влади використовуються в рамках суспільно-політичних процесів, що неминуче пов'язує їх з іншими видами ресурсів, які відтворюються і діють в рамках суспільства – економічними, інформаційними, соціальним капіталом, який виник внаслідок консолідації різних сегментів громадянського суспільства. В свою чергу, механізми політичної влади функціонують ефективно та на повну силу, коли користуються необхідним набором ресурсів. Наявність цих ресурсів є необхідною умовою виникнення владних відносин.

Існують особливості відтворення та консолідації ресурсів політичної влади в періоди її кризи. Так, регіони є менш залежними від влади політичних акторів, політична влада займає привілейовані позиції в аспекті відтворення ресурсів політичної влади. Також, мережі публічної політики на рівні регіонів у контексті кризи політичної влади носять більш виражений вертикально-моноцентричний характер, завдяки чому політична влада, при необхідному рівні концентрації повноважень, здійснює ресурсний обмін з іншими акторами на свою користь з значною вигодою для себе [2, с. 75]. Крім того, існує відносно велика щільність мереж, формованих українською політичної владою, що дозволяє їй відносно легше й швидше мобілізувати необхідні їй ресурси. Нарешті, у зв'язку з відносною обмеженістю сфери публічної політики, яка загрожує розширитися в період кризи за рахунок протестних настроїв, в Україні головний напрям у реалізації політичних рішень здійснюється, в більшій мірі, на адміністративний і економічний ресурси.

Вплив економічного ресурсу політичної влади пов'язаний з тим, що власність передбачає винятковий контроль над ресурсами – і, перш за все економічними, завдяки чому полегшується доступ до всіх інших ресурсів. Цей вид ресурсів політичної влади визначається економічним потенціалом регіонів України, ступенем контролю, встановленого

владою над економікою підвідомчої території, а також стратегіями, які виробляє сама влада.

Характер відносин між політичною владою і великим бізнесом в контексті політичної кризи залежить від таких особливостей, які розкриваються на рівні регіонів і муніципалітетів. Це, монополізований або диверсифікований характер регіональної економіки та відсутність розвинутої ринкової інфраструктури. Крім того, сюди можна віднести стан базових галузей економіки регіону, можливість здійснення в них послідовних ринкових перетворень при належному рівні соціальних витрат та наявність або відсутність впливової та згуртованої еліти [3, с. 14]. Важливим, також є характер переважного у регіоні типу політичної культури, який сприяє або, навпаки, не дає здійсненню певної економічної стратегії. Безумовно, важливим фактором є наявність фігури регіонального лідера, типу його легітимності, сили його харизми і рівня підтримки населенням, які дозволяють або не дозволяють йому звільнитися від впливу окремих фінансових груп.

Безумовно, лідер регіону продовжує залишатися впливовою фігурою, а зосереджені в його руках ресурси політичної влади за часів суттєво змінюються. Сьогодні, для того, щоб впливати на політико-економічну ситуацію в регіоні, керівники регіонів повинні динамічно реагувати на політичні зміни, володіти професійною командою, здатною працювати не тільки з поточною економічною та політично. ситуацією, а й вміти прогнозувати можливі наслідки тих чи інших рішень. Водночас, зміни, пов'язані з новим політичним порядком, які відбуваються сьогодні, здатні, помітно змінити характер взаємовідносин між місцевими елітами, регіональними бізнес-спільнотами та центральними фінансово-промисловими групами. Наслідком їх може стати розрив тандему між регіональними лобі-великий бізнес та позбавлення регіональних лідерів статусу латентних олігархів.

Іншим важливим ресурсом політичної влади залишається ресурс адміністративний, який є й досі є можливістю адміністративно-управлінського персоналу державних і місцевих структур істотно впливати на поведінку акторів у публічній політиці [4, с. 15]. Як і раніше, сьогодні адміністративний ресурс є ключовим політичним інструментом в регіонах нашої держави, коли сильна виконавча влада контролює діяльність як власне регіональних установ, так і органів влади на своїй території.

Неефективність системи політичної влади в кризовий період є наслідком неефективності її структури обумовлено, в першу чергу, історичними причинами. Так, взаємодія держави і суспільства, влади і народу в Україні здійснювалася за принципами вертикалі, – інтереси

держави завжди ставилися вище громадських, заради розширення зовнішньої могутності, підвищення міжнародного престижу політична влада нерідко діє на шкоду внутрішнім інтересам розвитку країни, нераціонально використовуючи матеріальні та людські ресурси. Горизонтальні структури, система відносин громадянського суспільства незалежного від держави, не мали можливості розвиватися в умовах постійного втручання політичної влади у внутрішні справи соціуму і не здобули самостійного існування й досі. Необхідність відстоювати національну ідентичність і незалежність в усіх напрямках, територіальна експансія і постійне прагнення грати роль безумовного лідера на міжнародній арені, – це ті історичні умови, які зіграли вирішальну роль у перетворенні української державності в самодостатню цивілізовану спільноту.

Якщо розглянути історію України з позицій теорії обміну ресурсами, то можна побачити, що відносини між політичною владою і суспільством завжди мали характер нерівноцінних інтеракцій. Так, наприклад, на потреби формування та підтримки системи політичної влади використовувалося більше матеріальних і людських ресурсів, ніж суспільство отримувало натомість соціальних винагород та гарантій стабільності. Нееквівалентність сформованої системи обміну сформувала в суспільній свідомості стійкий механізм, коли кожен новий виток соціо та політикогенезу спонукає суспільство співставляти сучасний стан відносин з державою зі своїм минулим досвідом. Це, безумовно, обумовлено властивістю людської пам'яті ідеалізувати минуле, на практиці – перевагою звичних стереотипів мислення і поведінки будь-яких нововведень.

Роль формування в суспільстві відповідних політичних ресурсів в тому, щоб населення почало сприймати існуючу систему відносин з політичною владою. Влада, накопичуючи і розподіляючи ресурси, які створюються суспільством завжди дбає про те, щоб розширити свій вплив, збільшити силу і могутність своїх інститутів. Разом з тим, вона майже завжди прагне вийти з-під контролю громадськості над порядком та відповідністю витрати ресурсів. Такі тенденції втілюються в циклічно повторюваних мобілізаційних ривках, ініційованих владою з метою модернізації суспільних відносин та розширення можливостей для накопичення нових видів ресурсів. Засіб, за допомогою якого можна було б модернізувати суспільне життя, настільки значного за розмірами і різноманітного за формами життєвого укладу соціального організму, як Україна, був історично сформований. Різноманітні реформи, зміни, які відбулися під час радянської влади, лібералізація і демократизація 1990-х років, – ці різнопланові, але переломні, по суті,

моменти вітчизняної історії мають єдину основу, яка наздоганяє мобілізаційний тип розвитку української державності, коли в протягом відносно короткого часу відбуваються, революційні, за характером наслідків для суспільного розвитку, перетворення. Війни, революції, шокові реформи, що ламають звичний уклад життя, – все це прояви ресурсозатратної схеми владарювання, коли довготривале надднапруження наявних матеріальних, духовних і людських ресурсів поступово виснажує ресурсний потенціал не тільки політичної влади, а й суспільства, з якого вона їх черпає.

Мобілізаційний тип розвитку, є об'єктивним результатом розвитку суспільства, коли в певні моменти свого існування воно починає відчувати дефіцит можливостей щодо життєво важливих потреб. Держава концентрує у своїх руках всі доступні ресурси з тим, щоб, використовуючи їх на пріоритетних напрямках, усунути протиріччя між можливостями і потребами розвитку. Ті втрати, щодо ресурсів, які мають місце в ході здійснення модернізації, майже завжди поповнюються появою нових видів ресурсів, які можуть бути використані для репродукції витрачених. Виходячи з цього, сам принцип граничної концентрації ресурсів політичною владою є не лише історично відпрацьованим механізмом модернізації, а потенційною ідеологію соціального розвитку, яка знімає протиріччя між формуванням ринкової економіки та збереженням авторитарних методів політичного управління в сучасній Україні.

Подібний підхід містить дещо спрощений погляд на співвідношення ресурсних втрат і вигод від стрибкоподібної форсованої модернізації. Мобілізаційні хвилі – це найсильніші енергетичні імпульси, що дають потужний поштовх розвитку суспільства і держави, вони несуть в собі як позитивні, так і негативні елементи, поєднані в єдиний комплекс ідейних і практичних заходів, які задають напрям розвитку на черговому зламі історії [3, с. 15]. Сенс позитивного компоненту полягає у здійсненні прогресивного реформування основних сфер суспільного виробництва. Однак, методи реалізації цього процесу в Україні майже завжди знаходили форму грубого нав'язування нововведень, підпорядкування національної специфіки ідеям, виробленим в зовсім іншому культурно-історичному середовищі і зведеним до рівня незаперечної істини. Ініційовані перетворення суспільних засад і звичних норм буття в якості супутніх витрат несуть в собі небезпеку наростання нерівноцінності ресурсів, що витрачаються на їх реалізацію, і одержуваної суспільством віддачі.

Насамперед, це стосується політичних ресурсів влади: кожен черговий ривок супроводжується такою втратою політичного матеріалу,

яка вимагає довгих років відновлення. Модернізаційні ривки, як правило, супроводжуються підвищенням конфронтації в суспільстві і ескалацією насильства, що, досить часто виливається в будь-яку протестну форму громадського характеру. Затвердження влади за допомогою насильства і терору, революційний характер українського сучасного модернізаційного процесу є суттєвою чинником втрати ресурсів, що ставить питання про адекватність цілей і засобів, що обираються українською політичної владою в якості пріоритетів політичного розвитку.

Крім фізичного дисбалансу в процесі створення та відтворення політичних ресурсів мобілізаційні скачки супроводжуються порушенням морального стану суспільства, розхитуванням його духовних основ під натиском нових цінностей, норм, стереотипів мислення і форм політичної поведінки. З точки зору культурно-історичного розвитку циклічність української політичної історії обумовлена розходженням різноспрямованих культурних парадигм, що є основою української цивілізації. Періодичні сплески модернізації відображають активізацію ліберального цивілізаційного компонента, але за кожним подібним сплеском наступає затишшя, а можливо й занепад, обумовлений міццю традиційних пластів культури з притаманними їм формами відносин : саме стан цивілізаційного розколу перетворює енергію змін у суспільстві в енергію протистояння змінам і відродження [2, с. 73].

Незавершеність кожної чергової фази політичної динаміки зумовлює таку рису українського менталітету, як так звана стійка нестійкість, коли народ здатний активно вбирати зі сторони будь-які культурні початки і, разом з тим, відкидати їх прагне, тим самим, зберегти свою самобутність.

Одним з факторів, які вплинули на закріплення ресурсовитратної технології володарювання, є невідповідність між обсягом наявних ресурсів і витратами в ході реалізації державних цілей. Все це виснажує ресурсну базу політичної влади, породжуючи поступове наростання відцентрових сил та руйнування єдності політичного простору.

Неможливо протягом тривалого періоду використовувати ресурси на межі можливостей, необхідний час на їх відновлення та репродукцію і в якісному, і в кількісному відношенні. Тривалий стан суспільної мобілізації в очікуванні швидкого якісного ривка до нового рівня, яке не отримало матеріального втілення в повсякденному житті, привело до того, що політична влада починає втрачати не тільки авторитет в масах, але і здатність раціонально співвідносити вигоди і витрати зовнішньої і внутрішньої політики. Процес замикання на цілях, не пов'язаних з громадськими інтересами, супроводжується втратою

влади здатності адекватно сприймати сигнали невдоволення, що йдуть від суспільства. Раніше, основним засобом політичного реагування на подібні сигнали було придушення за допомогою сили, але, консервація соціально-політичного невдоволення лише прискорювала процес делегітимації влади та виснаження ресурсної бази. Українські реалії можуть бути інтерпретовані як чергове звернення політичної влади до мобілізаційної схеми активізації суспільного розвитку. В даному випадку мобілізація була використана у вузько корисливих інтересах політичної еліти, тоді як загальна ситуація в державі характеризувалася стрімким падінням основних показників суспільного добробуту, зниженням або падінням міжнародного престижу країни. Невідповідність проголошуваних цілей і практичних результатів реформаторської політики сприяє уповільненню модернізації, підвищенню суспільного негативізму та зростанню делегітимаційних тенденцій.

Деструктивні процеси в пострадянський період обумовлені дією як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. Порушення ресурсного балансу за рахунок надексплуатації природних і людських ресурсів породило зворотну хвилю у вигляді депопуляції і деградації навколишнього середовища, невміле політичне керівництво суспільно – політичними процесами і звернення до мобілізаційної схемою в умовах виснаження ресурсного потенціалу соціуму багаторазово збільшило витрати реформ. Виправданим є трактування сучасного українського суспільства, як суспільства загального ризику, в якому система виробництва ресурсів має серйозні порушення: обсяги ресурсокористування не відповідають рівню інвестицій в репродуктивні процеси, негативна селекція ресурсів порушує баланс сил політичного середовища, підвищуючи її нестійкість і конфліктність. Конкуруючі політичні сили ведуть боротьбу за економічні, соціальні ресурси, за голоси виборців, але інвестування коштів в репродукцію демографічних, інтелектуальних ресурсів залишається на мінімальному рівні, блокуючи процеси їх якісного вдосконалення. Влада, як і раніше, дивиться на людину як на знаряддя, засіб політики. Збереження подібного відношення в умовах політичної кризи говорить про те, що народ потрібен лише в якості електорату під час виборів, або в якості військового людського ресурсу під час війни, або в якості ресурсу платників податків.

Перехід до ресурсозберігаючих схем є необхідним та пояснюється темпами політичного розвитку та підвищенням ролі політичного фактору у забезпеченні суспільного прогресу. Ресурсозберігаюча схема припускає таке використання ресурсів, при якому необхідні витрати дають максимальний ефект з мінімальними витратами.

Україна знаходиться в такій фазі політичного переходу, коли вибір альтернатив є досить вузьким, так само як і часові рамки їх реалізації. Ресурсозберігаюча система відносин суспільства і влади передбачає усвідомлення і виключення з практики обміну і розподілу ресурсів базових елементів витратної схеми. Це означає таке ресурсокористування, при якому розширення владою сфер впливу і могутності знаходилося б в оптимальному співвідношенні з ресурсними можливостями соціуму. Зосередження основної маси ресурсів влади на вирішенні внутрішніх завдань, цілеспрямоване підвищення якості життя, масштабні інвестиції в соціальну інфраструктуру, науку і освіту – найбільш надійний механізм підвищення якісних характеристик нових поколінь, своєрідна компенсація втрати ресурсів.

В умовах сучасної України перехід до ресурсозберігаючих технологій використання політичних ресурсів можна представити у вигляді стратегії оптимального поєднання політичних, економічних і духовних механізмів впливу на політичні процеси: використання соціальних і матеріальних ресурсів для вирішення завдань фізичного збереження та відтворення політичних інститутів; використання духовних ресурсів в цілях подолання стану політичної фрустрації, налагодження консенсусної системи взаємовідносин влади і суспільства, що дозволяє актуалізувати інтелектуальний потенціал нації, зберегти культурну та етнічну ідентичність та політичну єдність.

Оптимізація використання політичних ресурсів є концептуальним визначення та розробкою комплексу ефективних заходів коригування політичного розвитку в бік зниження негативних наслідків втрати, або неадекватного використання найважливіші політичних ресурсів. Соціально-економічні фактори оптимізації покликані забезпечити позитивне коригування якісних і кількісних характеристик сучасного політичного процесу та стимулювати створюючи наміри і можливості політичних акторів щодо перспективного інвестування в майбутнє. Особливу роль у цьому процесі відіграє факт раціонального осмислення владою і суспільством неминучості формування нового режиму політичного розвитку, при якому головне значення має прогрес якісних характеристик населення в умовах кількісної регресії. Планування з урахуванням тенденцій ущільнення функцій політичних інститутів передбачає використання таких компенсаційних механізмів, як активна і гнучка політика, технологічне оновлення економіки, перебудова соціальної інфраструктури на базі мінливих соціально-політичних умов, активне перетворення інтелектуальних та інформаційних ресурсів на двигун економічного розвитку і вдосконалення військово-оборонних технологій.

Роль духовно-символічних чинників стабілізації важлива в якості забезпечення культурно-інформаційного базису оздоровлення політичних структур, як канал налагодження зворотного зв'язку між владою і суспільством. Вихід з політичної кризи, досягнення ідентичності, заповнення ціннісного вакууму позитивними установками національної самодостатності та культивуванням цінності знань виводить на передній план блок дій, здійснення та ефективність яких безпосередньо залежать від вектору культурної політики влади. Питання про впровадження, гуртуючої суспільство, національної ідеї, слід перевести у площину цілеспрямованого здійснення політики залучення широких мас, і особливо молоді, до активної участі в культурно-інформаційному процесі, наукових і творчих програмах.

Головний недолік структури сучасної системи політичної влади полягає у відсутності або слабкості ресурсів, що примушують суб'єкта політичної влади до створення суспільно необхідного продукту, і, перш за все – ресурси контролю над сферою бізнесу. В державі відсутня ефективна система влади всередині держави, яка необхідна для ефективної організації управління та підпорядкування політичного процесу виробництва суспільно-необхідного продукту, а відсутність внутрішньої влади, у вигляді мінімального набору цінностей, необхідних для суспільно – політичного процвітання нації, веде к занепаду нації в цілому.

Таким чином, ефективна політика в кризовий період повинна включати в себе владну складову, мета якої – перерозподіл ресурсів політичної влади, які склалися в політичній сфері. Зміни в системі влади припускають зміну витрат і вигод володіння надлишкової владою або нестачею влади. Тому, трансформація влади можлива такими шляхами. Вона може з'явитися результатом природних політичних процесів: вичерпання ресурсів і джерел доходів, політичної кон'юнктури і т.д. Це означає, що завжди має місце природна еволюція системи влади в напрямку відбору більш ефективних форм управління.

Бібліографічний список

1. Аитов Н. А. Социальное развитие регионов / Н. А. Аитов. – М. : Мысль, 1985. – 220 с.
2. Головацкий Е. В. Ресурсы социально-политического взаимодействия в регионе / Е. В. Головацкий // Человек и общество: на рубеже тысячелетий : Междунар. сб. науч. тр. / под общей ред. проф. О. И. Кирикова. – Воронеж : Государственное образовательное учреждение «Воронеж, гос. пед. ун-т», 2002. – Вып. 16. – С. 71-74.
3. Гальштинский С. М. Ресурсы политической власти в модернизируемой Украине (1991-2001) / С. М. Гальштинский // Экономика Украины. – 2001. – № 6. – С. 12-18.

4. Кольчик С. Технологии противодействия административному ресурсу / С. Кольчик // Выборы в зеркале социологии. – 2007. – № 2. – С. 14-19.

В данной статье дается анализ политических ресурсов с точки зрения их создания и сохранения. Главное внимание уделяется вопросам оптимизации политических ресурсов, определению приоритетных ресурсов на разных этапах развития политического процесса, особенно, в аспекте украинского политического процесса в рамках обмена ресурсами.

In this article the analysis of political resources from the point of view of their creation and maintenance is given. Main attention is spared to the questions of optimization of political resources, determination of priority resources on the different stages of development of political process, especially, in the aspect of the Ukrainian political process within the framework of exchange by resources.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2014

УДК: 321.01 (477)

Терещенко Г. О., ОНУ ім. І. І. Мечникова

СУЧАСНІ РІЗНОВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УРЯДУ

У статті розглядаються колективний та індивідуальний різновиди власне політичної відповідальності уряду у сучасних країнах. Питання про їх взаємозв'язок звичайно не регламентується у праві і має бути віднесене до сфери реальної політики.

Важливе значення для характеристики урядів і з'ясування природи взаємозв'язків органів законодавчої і виконавчої влади мають питання конституційної відповідальності. Сюди насамперед слід віднести політичну відповідальність уряду перед парламентом і відповідальність у порядку так званого імпічменту або в рамках подібних до нього процедур.

Власне політичну відповідальність уряду перед парламентом не рідко називають парламентською відповідальністю, пов'язуючи це визначення з тим, що всі відповідні процедури відбуваються у представницькому органі. Можливість такої відповідальності припускається в країнах з парламентарними та змішаною республіканською формами правління. В президентських республіках кабінет несе політичну відповідальність перед президентом, який може відправити у відставку міністрів при несхваленні їхніх дій.

На відміну від відповідальності у порядку імпічменту, коли її підстави прямо встановлені в конституціях, власне політична відповідальність уряду значною мірою суб'єктивна. Необхідність застосування такої форми відповідальності уряду визначається не критеріями законності, а потребами конкретної політики, відображеними у волевиявленні парламентаріїв. Згідно з самою ідеєю політичної відповідальності уряду, останній здійснює свої функції до того часу, поки його діяльність задовольняє парламент. При цьому уряд діє за власним правом, і його члени не розглядаються як довірені особи парламенту, що виконують його волю. В дійсності характер і значення такої відповідальності визначаються реальними політичними інтересами.

У конституційній теорії і практиці відомо два різновиди власне політичної відповідальності уряду – колективна та індивідуальна. Питання про їх взаємозв'язок звичайно не регламентується у праві і має бути віднесене до сфери реальної політики. В Іспанії, Казахстані, Росії, ФРН, Чехії, Японії та в деяких інших країнах припускається тільки колективна відповідальність урядів. Так, наприклад, в ст. 108 Конституції Іспанії записано: «Уряд несе солідарну відповідальність перед конгресом депутатів за свою політичну діяльність» [1, с. 89]. Це означає, що, оскільки дії окремих міністрів звичайно пов'язані з загальною політикою уряду, ці дії мають наслідком колективну відповідальність останнього. В Основному законі ФРН про відповідальність глави уряду записано: «Федеральний канцлер встановлює основні положення політики і не се за них відповідальність» (ст. 5) [2, с. 103]. Однак відставка канцлера тягне за собою відставку всього уряду.

З іншого боку, принцип колективної відповідальності уряду навіть у наведених випадках теоретично не суперечить індивідуальній відповідальності його членів. У тій самій ст. 5 Основного закону ФРН зазначено, що «в межах основних положень політики кожний міністр самостійно веде справи своєї галузі під свою відповідальність» [3, с. 103]. Проте, якщо припустити тут можливість поєднання колективної та індивідуальної відповідальності, залишається неясною відповідь на запитання: який між ними може бути зв'язок, у яких випадках можливе притягнення міністрів до індивідуальної відповідальності.

Особливостями відрізняється практика Великобританії, а також інших англомовних країн, які сприйняли засади британської конституційної системи. Формально тут припускається можливість як колективної, так і індивідуальної відповідальності. При цьому, якщо нижня палата висловлює недовіру будь-якому міністру, прем'єр-міністр повинен вирішити, подавати у відставку конкретному міністру чи уряду в цілому. Британський підхід до політичної відповідальності

уряду ґрунтується на ідеї солідарності його членів. Вважається, що всі члени кабінету несуть відповідальність за його політику навіть у тих випадках, коли хтось з них не згодний з конкретними урядовими рішеннями і діями. Окремі ж міністри відповідають за діяльність свого відомства.

Однак і тут важко з'ясувати, за яких умов недовіра окремому міністру призводить до відставки всього уряду. Практично це майже завжди вирішує прем'єр-міністр, хоча його рішення буде детерміноване політичною ситуацією, що склалася у парламенті і поза його межами. Що ж до відставки окремих міністрів, то такі питання в умовах, коли палата контролюється партією більшості, виникають і вирішуються головним чином у зв'язку з їхніми персональними діями, що спричинили політичний скандал. Такі випадки мають поодинокий характер.

Наведені умови колективної та індивідуальної відповідальності віднесені і до тих країн, де обидва різновиди власне політичної відповідальності уряду прямо передбачені в конституціях. Однак основні закони не дають прямої відповіді на запитання, як співвідносяться індивідуальна і колективна відповідальність, якою мірою перша може бути наслідком другої.

Ця проблема не лише теоретична. Вона має вагоме державно-політичне значення. Невизначеність характеру взаємозв'язків двох різновидів політичної відповідальності уряду призводить до того, що повноваження щодо вирішення питання про відставку уряду узурпуються його верхівкою і насамперед прем'єр-міністром. Це об'єктивно принижує роль самого представницького органу і ставить під сумнів його можливості в контролі за урядовою діяльністю.

На принципово інших засадах побудована взаємодія уряду і парламенту в Швейцарії. Основний закон цієї держави не визначає необхідність політичної відповідальності уряду перед парламентом у її традиційному вигляді. І парламент не має формального права примусити уряд до відставки, хоч останній і підпорядкований представницькому органу. У ст. 102 Конституції Швейцарії записано, що «союзна рада (уряд) звітує за свої дії перед союзними зборами під час кожної чергової сесії, подає доповідь про внутрішнє та зовнішнє становище держави і звертає увагу парламенту на заходи, які вважає корисними для підвищення загального добробуту» [4, с. 15]. Доповідь уряду розглядається в палатах, які на підставі цього приймають рішення, обов'язкові для уряду.

Тим самим уряд, по суті, виступає в ролі безпосереднього провідника політичної лінії парламенту, органу, який здійснює парла-

ментські рішення. Безумовно, що така форма взаємовідносин уряду і парламенту підносить значення представницького органу і його роль у державному механізмі. Відсутність класичних процедур політичної відповідальності уряду перед парламентом у даному випадку не перешкоджає їхній взаємодії. Проблеми такої взаємодії розв'язуються шляхом узгодження в межах парламентської демократії позицій головних партійно-політичних сил.

Аналізуючи зміст власне політичної відповідальності уряду, слід пам'ятати, що у переважній більшості країн з двопалатними парламентами і відповідними формами правління уряд несе відповідальність тільки перед нижньою палатою. У ряді розвинутих країн прийняті різноманітні способи постановки питання про політичну відповідальність уряду. Насамперед слід підкреслити, що теоретично це питання може виникати в кожному випадку розгляду в парламенті будь-якої урядової пропозиції або такої, що прямо стосується політики уряду. Ілюстрацією сказаного є державно-політичний досвід Великобританії. Тут кожне голосування в палаті громад з питань реалізації урядової політики формально розглядається як визначення ставлення до уряду. Такий спосіб не потребує спеціальної форми постановки питання про довіру або недовіру уряду.

Однак відсутність конкретних правил, які б зумовлювали обов'язковість відповідальності уряду, зовсім не означає, що його доля постійно під загрозою. В парламентській практиці прийнято, що уряд повинен піти у відставку тоді, коли несприятливе для нього голосування відбувалося з важливих питань загальної політики. Які питання мають важливий, а які несуттєвий характер, практично завжди вирішує сам уряд. Природно, що наявність у нижній палаті більшості від правлячої партії надійно забезпечує йому постійну підтримку.

У тих самих країнах припускається можливість постановки у категоричній формі питання голосування за резолюцію осуду уряду. Такий спосіб нерідко використовується у з'язку із загальною оцінкою в парламенті урядової політики. Пропозицію про прийняття резолюції осуду вносить опозиція, після чого відбуваються дебати і голосування. Якщо палата приймає резолюцію осуду, уряд повинен піти у відставку або запропонувати главі держави розпустити парламент. Водночас з тактичних міркувань сам уряд може поставити в палаті питання про довіру до нього. Це питання, як правило, розглядається за тією самою процедурою, що і вище згадувана резолюція осуду.

Реальне значення відповідних процедур і наслідків їх застосування є відносним через те, що уряд звичайно спирається на партійну більшість у парламенті. Про це свідчить політична історія Великобританії:

у ХХ ст. мали місце лише два випадки, коли уряд був змушений піти у відставку через вираження йому недовіри. Причому обидва рази він не мав гарантованої підтримки в палаті громад.

Розглянуті процедури притягнення уряду до політичної відповідальності все ж таки можуть нести в собі загрозу певних «сюрпризів» для правлячої партії. Теоретики конституціоналізму вже досить давно шукають засоби, які б забезпечили стабільність урядів за відсутності її головної передумови – твердої парламентської більшості. У змісті перших новітніх конституцій можна виявити намагання встановити правила, згідно з якими далеко не кожне несприятливе для уряду голосування в палаті зобов'язуватиме його йти у відставку. Відповідні конституційні новації з часом стали характеризувати як «раціоналізацію парламентського правління».

У більшості відповідних країн встановлені і використовуються тільки формалізовані процедури притягнення уряду до політичної відповідальності. Ці процедури мають назву вотуму недовіри. За їхнім змістом питання про недовіру уряду не може ставитися і розглядатися спонтанно. Вирішення цього питання пов'язується з необхідністю розгляду його парламентом за ініціативою опозиції з використанням визначеної в основному законі спеціальної процедури. У країнах, де прийнято таку форму парламентського контролю за урядовою діяльністю, як інтерпеляція, результатом її внесення може бути прийняття парламентом резолюції з оцінкою діяльності уряду. Конкретно ж формалізовані процедури притягнення уряду до політичної відповідальності у кожній країні мають свої особливості.

Так, в Італії кожна палата парламенту може прийняти вмотивовану резолюцію про довіру або недовіру уряду на підставі поіменного голосування. Резолюція має бути підписана не менш, ніж 1/10 складу палати, вона не може бути поставлена на розгляд до закінчення триденного строку з моменту її внесення. Це дає змогу уряду мобілізувати своїх прихильників у парламенті. При цьому в основному законі прямо вказується на різницю між вотумом недовіри уряду, що обов'язково тягне за собою його відставку, та іншими голосуваннями в палатах проти будь-якої урядової пропозиції.

У Франції недовіра уряду може бути виражена шляхом прийняття нижньою палатою резолюції осуду. Така резолюція розглядається лише в тому випадку, коли її підпишуть не менш, ніж 1/10 загальної кількості депутатів. Голосування можна проводити лише через дві доби після внесення проекту резолюції. Підраховуються тільки голоси, подані за резолюцію осуду, а сама резолюція може бути прийнята лише абсолютною більшістю голосів. Усе це значною мірою зменшує

ефективність відповідної процедури і обмежує значення самого інституту політичної відповідальності уряду.

В усіх країнах з відповідними формами правління рішення про недовіру уряду має бути прийняте абсолютною більшістю депутатів. Недовіра главі уряду означає недовіру усім його членам і тягне їх відставку. У більшості країн в основних законах передбачено можливість розгляду питання про довіру за ініціативою самого уряду. Процедура його розгляду аналогічна або близька до процедури вотуму недовіри.

Конституції ряду держав обмежують можливості повторного внесення питання про недовіру уряду протягом певного часу. В Португалії, Румунії і Франції питання про недовіру не може бути поставлене повторно у період однієї парламентської сесії, у Болгарії і Греції відповідний строк дорівнює шести, а в Естонії, Хорватії і Польщі трьом місяцям. Разом з тим у Польщі повторна пропозиція про недовіру уряду може бути внесена достроково за умови її підтримання 1/4 депутатів від складу нижньої палати.

Резолюція осуду уряду в Швеції може бути прийнята за результатами обговорення урядової діяльності або розгляду інтерпеляції. Існуюча у Швеції практика полягає в тому, що уряд ніколи не ставить питання про довіру у зв'язку з внесенням ним законодавчих або інших пропозицій і не йде у відставку, коли парламент відхиляє ці пропозиції. До того ж в усіх Скандинавських країнах, на відміну від багатьох інших країн, відмова парламенту схвалити урядові законопроекти не пов'язується з довірою уряду. Це не тільки сприяє стабільності урядів, а й дає змогу депутатам вільно керуватися власними переконаннями у процесі законотворчості.

Значні особливості притаманні процедурі притягнення уряду до політичної відповідальності у ФРН. Бундестаг шляхом вотуму недовіри може усунути з посади канцлера і тим самим примусити піти у відставку увесь уряд. Однак для цього одного голосування про недовіру замало. Бундестаг водночас повинен протягом двох діб більшістю голосів свого складу обрати наступника канцлера і лише після цього звернутись до президента з проханням здійснити відповідні кадрові зміни. Президент повинен задовольнити прохання і призначити на посаду канцлера обрану особу.

Розглянута процедура вирішення питання про недовіру уряду називається в німецькій конституційній теорії конструктивним вотумом. Її сенс державознавці вбачають передусім у тому, що нарівні з можливостями політичної відповідальності уряду ця процедура сприяє становленню відповідальної опозиції. Практика свідчить, що

усунути з посади канцлера за допомогою конструктивного вотуму можна лише за наявності паритету головних партійно-політичних сил у Бундестазі.

Подібний порядок притягнення уряду до політичної відповідальності встановлений в Угорщині. Пропозиція щодо вотуму недовіри главі уряду може бути запропонована від імені п'ятої частини депутатського корпусу разом з альтернативною кандидатурою на посаду прем'єр-міністра. Обговорення цієї пропозиції у парламенті має бути проведене не раніше трьох і не пізніше восьми діб після її висунення. Вираження не довіри водночас означає обрання нового глави уряду. Близькі за змістом положення містять конституції Іспанії, Польщі і Словенії.

Аналізуючи проблеми власне політичної відповідальності уряду, слід зазначити, що своєрідною противагою праву постановки питання про недовіру уряду вважається право розпуску парламенту. У співвідношенні цих прав зовні встановлюється ніби рівновага між представницьким органом і урядом. Але дійсність свідчить, що подібний висновок був би спрощенням.

Згідно з положеннями конституцій, прийнятих у країнах з парламентарними і змішаною республіканською формами правління, право розпуску парламенту (звичайно його нижньої палати) належить главі держави. Однак майже завжди здійснення цього права главою держави зумовлене діяльністю уряду та її оцінкою в парламенті.

Звичайно глава держави не має реальних можливостей виступати в ролі арбітра між парламентом та урядом і майже автоматично розпускає парламент за поданням прем'єр-міністра. Однак виникають ситуації, коли розклад партійно-політичних сил у парламенті уможливлює існування лише коаліційного уряду, а парламентські фракції не можуть дійти згоди. Тоді глава держави може відіграти вирішальну роль не тільки у формуванні такого уряду, а й у вирішенні питання про розпуск парламенту.

За звичайних обставин можливість розпуску парламенту залежить передусім від позиції уряду. І справа тут не в тому, що уряд у своїй діяльності може задовольняти парламент і не доводити свої відносини з ним до кризи. Як вже зазначалось, у відповідних країнах уряд звичайно контролює представницький орган за допомогою більшості депутатів, які його підтримують. За таких умов вотум недовіри уряду і подальший розпуск парламенту виглядають як малореальна гіпотеза. На практиці загроза розпуску парламенту тут нерідко використовується для того, щоб підняти рівень партійної дисципліни серед парламентаріїв більшості, згуртувати ряди правлячої партії або коаліції.

Така загроза впливає і на опозицію, особливо коли вона не передбачає більш-менш надійних перспектив на дострокових виборах.

У деяких країнах право розпуску парламенту багато в чому втратило зв'язок з інститутом власне політичної відповідальності уряду. Сказане передусім стосується Великобританії, де уряд фактично в будь-який момент може звернутися до глави держави з проханням розпустити нижню палату і призначити вибори нового її складу, а глава держави має задовольнити це прохання. Достроковий розпуск палати тут звичайно пов'язаний не з відповідальністю уряду, а з його намірами використати сприятливу політичну ситуацію для проведення виборів з метою забезпечення собі знову парламентської більшості. Знаменно, що у Великобританії протягом XX ст. жоден склад палати громад не проіснував повний строк своїх повноважень.

Таким чином, залишаючись в цілому конституційним засобом врегулювання відносин між представницьким органом і урядом, розпуск парламенту набув якостей більш загального інституту. Його значення поширюється на всю сферу міжпартійних і внутрішньопартійних парламентських відносин. Сам факт розпуску представницького органу призводить до такої суспільно-політичної події, якою є парламентські вибори.

Іншою формою конституційної відповідальності органів виконавчої влади є відповідальність з використанням імпічменту або інших подібних процедур. Характерною рисою такої відповідальності є те, що вона завжди індивідуалізована: до відповідальності в цьому випадку притягаються лише окремі особи, а не уряд у цілому. До того ж відповідальності у порядку імпічменту іноді підлягають не тільки носії виконавчої влади, а й судді.

Особливістю такої відповідальності є і те, що вона має місце за різних форм державного правління. У країнах з парламентарними формами правління, зокрема у Великобританії, відповідальність з використанням процедури імпічменту історично передувала власне політичній відповідальності уряду перед парламентом, але в наш час перша значною мірою втратила своє значення і поступилася місцем другій.

У країнах із змішаною республіканською формою правління процедура імпічменту зберігає значення насамперед щодо глав держав. У президентських республіках, де не існує політичної відповідальності кабінету перед парламентом, імпічмент є важливим засобом взаємодії законодавчої і виконавчої влади, одним з найсуттєвіших компонентів у системі стримувань і противаг.

Відповідальність з використанням процедури імпічменту не зовсім точно визначають як судову відповідальність. Не викликає сумнівів,

що тут має місце взаємодія представницького органу і суду. Нерідко використання процедури імпічменту передбачається у зв'язку зі вчиненням певних кримінальних злочинів, хоча підставами для цього звичайно є досить невизначені дії, сформульовані як «порушення конституції» тощо. Процесуально імпічмент певною мірою подібний до судової процедури. Однак головним змістом відповідальності у порядку імпічменту є політична оцінка дій відповідних осіб.

Бібліографічний список

1. Конституции государств Европы: В 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 818 с.
2. Конституции государств Европы: В 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3. – 790 с.
3. Там само.
4. Там само.

В статье рассматриваются коллективная и индивидуальная разновидности политической ответственности правительства в современных странах. Вопрос их взаимосвязи обычно не регламентируется в праве и отнесен к области реальной политики.

In the article the collective and individual varieties of political government liability in modern countries are examined. The question of their intercommunication usually is not regulated in a right and attributed to the sphere of the real policy.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2014

УДК 321.011

Мазур Т. І., НУ «ОЮА»

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

Досліджуються основні підходи до визначення змісту державного суверенітету, розкриваються поняття та ознаки державного суверенітету як політико-правового явища, аналізуються різні тлумачення сутності суверенітету.

Проблема державного суверенітету з самого початку її концептуальної постановки у історії була предметом була предметом багатоаспектного вивчення філософів, політологів, конституціоналістів, істориків та теоретиків права тощо. Кожна сфера знань має і застосовує свої підходи і методи дослідження та визначення суверенітету, проте

спільною рисою для них є необхідність доведення змін у розумінні цього складного явища на сучасному етапі. Належне усвідомлення сутності та змісту реалізації суверенітету є однією з необхідних умов розбудови народом України власної держави, проведення її зовнішньої та внутрішньої політики.

Мислителями минулого і сучасності запропоновано безліч визначень суверенітету, які, так чи інакше, несуть в собі відбиток політичної ситуації певної епохи і ідеологічних уподобань вчених, і нерідко суперечать один одному. Звідси випливає, що необхідно запропонувати таке поняття суверенітету, яке було б застосовне до характеристики держави будь-якого типу, форми, на будь-якому історичному етапі.

Підставою опанування зазначеної проблеми суспільними науками є те, що суверенітет, втілюється в різних формах, його реалізація обумовлюється багатьма чинниками зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного характеру. Теорія і практика суверенітету, в свою чергу, суттєво впливає на інші політико-правові явища, призводить до їх трансформації, модифікації, обмеження. Це потребує ґрунтовних досліджень поняття і сутності суверенітету, його ознак та форм реалізації, місця і значення у системі політичних та юридичних категорій.

Питання про поняття суверенітету держави є дискусійним, оскільки «суверенітет», як будь-який термін, запозичений з іноземної мови, має неоднозначне тлумачення. Слово «суверенітет» походить від латинського «suverenus» (володар) і означає «повновладдя». Вказується, що даний термін походить від французького «*souverainete*» – верховна влада [13, с. 466]. Володіючи суверенітетом, державна влада самостійно видає загальнообов'язкові для усіх членів суспільства правила поведінки, визначає і забезпечує єдиний правопорядок, права і обов'язки громадян, посадових осіб, державних, партійних, громадських органів та організацій. У ширшому розумінні суверенітет виступає необхідною політико-правовою характеристикою держави і є важливою політичною та юридичною умовою її існування як територіальної цілісності. «Советский энциклопедический словарь» трактує словосполучення «суверенітет держави» як незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах. Важливим є те, що повага суверенітету – основний принцип сучасного міжнародного права і міжнародних відносин, закріплений у Статуті ООН та інших міжнародних актах [14, с. 1279]. Укладачі «Універсального словника енциклопедії» визначають «суверенітет» як рису, притаманну державі, яка полягає у незалежності від інших держав та самостійності у врегулюванні внутрішніх проблем; елементи суверенітету: контроль

за територією, незалежність, вільний від зовнішнього втручання політичний, соціальний та економічний устрій [17, с. 1302]. Іншими словами, державний суверенітет трактується як верховенство держави на своїй території і її незалежність у міжнародних відносинах. Так, верховенство держави означає, що в межах чітко визначеної території діє тільки одна публічна влада, якій підпорядковується все населення і яка визначає повноваження усіх державних органів і посадових осіб. Незалежність держави в міжнародних відносинах – це її непідпорядкованість будь-якій зовнішній владі, владі інших держав, що виявляється у праві вільно проводити свою внутрішню і зовнішню політику. Суверенітет тісним чином пов'язаний з державною владою, що має як реальні підстави, так і зовнішнє оформлення. Також і суверенітет має як політичний, так і юридичний вимір.

Якщо провести аналіз визначень суверенітету, запропонованих вченими-юристами і політологами, то в них переважно спостерігається одностороння політична або юридична позиція, що не дозволяє об'єктивно розуміти зазначене явище. Але суверенітет являє собою політико-правове явище, де політична і юридична сторона перебувають у нерозривному зв'язку, і це необхідно враховувати при визначенні поняття суверенітету.

Теоретичною та джерельною базою вивчення державного суверенітету є праці теоретиків Нового часу: Ж. Бодена, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Г. В. Ф. Гегеля, Г. Гроція, Н. Макіавеллі, Ж. Ж. Руссо, а також прихильників найпоширенішого в сучасних умовах підходу до проблеми визначення державного суверенітету – реалістів, зокрема, М. Вебера, Г. Моргентау, Р. Арона, К. Волтца, Г. Кіссінджера і лібералістів Ф. Фукуями, М. Каплана, Р. Арона, Дж. Розенау та ін. Сьогодні проблема державного суверенітету є предметом вивчення багатьох науковців як зарубіжних, так і вітчизняних. Варто виділити дослідження С. Краснера, Я. Кларка, Д. Хелда, Ж. Мере С. Алексеева, А. Барабанова, М. Ільїна, Е. Кузнецової, В. Лебедєвої, М. Марченка, В. Цибульського, В. Василенка, А. Дмітрієва, Г. Тункіна, В. Шевцова та ін.

У контексті цього питання варто зазначити, що вперше використав сам термін «суверенітет» Ж. Боден. Він визначив суверенітет як, по суті, абсолютну владу, що належала монархові та поширювалася на всіх підданих. Ж. Боден не припускав наявності будь-якої іншої влади в державі або поза нею, вищої за владу монарха. Визнаючи цю владу невідчужуваною, автор наголошував на її залежності від «божественного права» та підпорядкованості йому. У праці «Шість книг про республіку» він сформулював поняття суверенітету та виклав учення про суверенітет, що стало підґрунтям для наступних нау-

кових досліджень цього поняття [2]. Ж. Боден не вважає суверенітет державної влади геть необмеженим. Суверенітет є абсолютним лише в діяльності державної влади.

Першим послідовником Ж. Бодена був Т. Гоббс, який ототожнював суверенітет з владою одноособового володаря, влада якого немає жодних правових меж, вважав, що суверенітет – це вища і абсолютна влада, владарювання над особами і майном підданих. Ця влада ні від кого не залежить і стоїть вище будь-яких людських законів, не підпорядкована їм, оскільки закони видаються і змінюються нею самою [4, 140]. Як і Т. Гоббс, Б. Спіноза ототожнював державу з особою властителя і бачив державну владу абсолютною і неподільною, без будь-яких обмежень перенесену на правителя і не пов'язану ніякими законами. У його розумінні ця верховна влада є вищим природним правом на все [15, 317]. А межі влади визначаються самою природою права і могутністю держави, розумною необхідністю.

Г. Гроцій, визначаючи суверенітет як вищу владу, незалежну юридично від будь-якої іншої людської влади, допускає обмеження суверенітету не тільки правом природним, Божественними й іншими законами, що походять не із велінь вищої людської влади, а з позитивного права, встановленого договором та ставить питання про обмеження влади міжнародним правом [5, 124]. Дж. Локк заперечує саме поняття необмеженої влади. Верховна влада у нього не абсолютна, оскільки абсолютизм несумісний з державним порядком. У державі всі повинні підпорядковуватись законам, навіть влада монарха обмежена законом та правами громадян [8, с. 326].

Розвиток поглядів Дж. Локка продовжив Ш. Монтеск'є в праці «De l'esprit de lois» (1748 рік), який слідом за Б. Спінозою розглядає концепцію свободи, передусім політичної, як мету діяльності держави. Ш. Монтеск'є, як і Дж. Локк, вбачає у поділі влади засіб її забезпечення [10, с. 164].

Вагомий внесок у дослідження державного суверенітету вніс Г. Еллінек. Він визначав його як здатність держави до «виняткового правового самовизначення». [7, с. 363]. Суверенна державна влада, на його думку, означає владу, що не знає над собою жодної вищої влади; вона є в той же час незалежною й верховною владою. Перша ознака виявляється переважно зовні, у стосунках суверенної держави з іншими державами, друга – у внутрішніх відносинах з особами, які входять до складу держави [7, с. 347]. Державний суверенітет передбачає здатність, юридично не пов'язаної зовнішніми силами, державної влади до виключного самовизначення, а тому самообмеження шляхом встановлення правопорядку, на основі якого діяльність держави набуває правового характеру [7, с. 463].

М. І. Палієнко зазначає, що вища незалежна, правова, територіальна влада держави має межі свого владарювання, оскільки ні всесвітньої, ні абсолютної правової влади на землі немає, та визначає суверенітет як виключне правове самозобовязування і самовизначення держави або виключне самовизначення своєї компетенції у своїй державній сфері та у своїх територіальних межах [11, с. 478-479].

Теорія суверенітету збагачується новими поняттями та явищами, значний обсяг досліджень має як суто теоретичні висновки, так і практичні результати, що є досить важливим в умовах розбудови України як правової, демократичної, соціальної держави. Як зазначає С. С. Алексєєв, суверенітет – один з показників досконалості держави, того, що вона стає розвинутою. На сучасній стадії цивілізації суверенітет – невід'ємна властивість держави [1, с. 33]. Державний суверенітет – «незалежність державної влади від будь-якої іншої влади усередині країни і поза нею, виражена в її винятковому, монопольному праві самостійно і вільно вирішувати усі свої справи» [1, с. 34]. Г. І. Тункін стверджує, що «абсолютного суверенітету не може бути взагалі, а сам суверенітет не означає необмежену свободу дій» [16; с. 47]. На думку В.А. Василенка, «у своєму прояві суверенітет існує лише як відносна категорія, яка обмежена внутрішнім та міжнародним правом» [3; с. 23].

Підсумовуючи цей історичний екскурс, можемо дійти висновку, що «абсолютність» суверенітету в політико-правовій думці була зумовлена: по-перше, фактичним ототожненням суверенітету і влади, держави і влади, що уособлювалась монархом (у прихильників монархічної держави) чи народом (у Ж.-Ж. Руссо), і, по-друге, у зв'язку з тлумаченням суверенітету як якісної характеристики влади держави, неподільність якої і розумілась суверенітетом. Питання про обмеженість (відносність) суверенітету виникли внаслідок протиставлення права природного і позитивного та у зв'язку з необхідністю обмеження влади правом взагалі й утвердженням прав людини зокрема, а також у зв'язку з розвитком міжнародного права. З огляду на це можемо стверджувати, що в жодній сучасній державі немає суверенітету як абсолютної необмеженості державної влади, оскільки влада завжди залежна від суспільства, в якому вона реалізується. Тому верховенство держави щодо суспільства має відносний характер її верховенство і незалежність при здійсненні внутрішньої політики знаходиться в тих межах, які встановлює їй суспільство, народ своєю явною чи неявною згодою, схваленням

Суверенітет – це необхідний ознака держави, який визначається в єдності політичного змісту, що складається в можливості носія верховної державної влади незалежно, самостійно формувати, а також

здійснювати свою волю, і юридичної форми, що означає закріплення властивостей суверенітету в системі законодавства, структурі та компетенції органів державної влади. Основним вихідним положенням, який визначає сутність суверенітету як політико-правового явища є політико-юридичний характер державного суверенітету, який означає, що державний суверенітет має як юридичну, так і політичну сторони, які в своїй єдності і формують поняття суверенітету. Вони співвідносяться як форма і зміст де формою виступає юридичний суверенітет, а змістом – політичний. Суверенітет є необхідним атрибутом держави, необхідним елементом держави. Держава може бути таким тільки при наявності суверенітету, а суверенітет у свою чергу існує тільки в рамках держави.

Значним кроком на шляху забезпечення державного суверенітету України є Декларація «Про державний суверенітет України», прийнята 16 липня 1990р. Верховною Радою УРСР. Декларація проголосила державний суверенітет України на всій її території, передбачивши політичні, економічні та правові гарантії суверенної України. Основні положення Декларації знайшли своє віддзеркалення в чинній Конституції України. Державний суверенітет, характеризується як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади у межах національної території, а також як незалежність і рівноправність Української держави у зовнішніх відносинах. Як випливає з тексту Декларації, державний суверенітет України було визначено одночасно у двох аспектах – внутрішньому (верховенство державної влади у своїй країні) та зовнішньому (незалежність у зовнішньополітичній сфері). Фактично проголошуючи метою прагнення «створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини… і визнаючи необхідність побудови правової держави», Декларація визначила основи державного суверенітету і державного ладу, який було утверджено в Україні після прийняття Акта проголошення незалежності України.

Політичний зміст і юридичну форму державного суверенітету умовно можна позначити як «політичний суверенітет» і «юридичний суверенітет» відповідно. При цьому необхідно відзначити, що самостійного значення зазначені терміни, не мають і не є по суті різними видами суверенітету. Політичний суверенітет означає реальну забезпеченість політичної влади, пануючої в межах певної держави, матеріальними і ідеальними ресурсами, що дозволяє самостійно формувати свою волю і виражати її в правових нормах. Суверенітет в даному сенсі практично розчиняється в законодавстві, і окремі правові норми містять певний його фрагмент. Наприклад, конституція країни

визначає основи держави, встановлює положення про приналежність влади, систему органів влади, політичну систему і т.д., тобто виражає суверенітет як якийсь набір необхідних атрибутів, необхідних державі для визнання його таким.

Юридичний і політичний суверенітет перебувають у діалектичній єдності і взаємодії. Зв'язок проявляється в тому що юридичний і політичний суверенітет нерозривно пов'язані, і зміна одного елемента тягне реконструкцію іншого. Це означає те, що всяке вираз державної волі має бути формально виражено. Коли в суспільстві складаються фактичні відносини, які не збігаються із закріпленими законом нормами, запускається процедура легітимації цієї зміни, порядок якої прописаний в законодавчих актах. Однакові формальні властивості суверенітету декількох держав не обов'язково передбачають ідентичне політичний зміст їх суверенітету. Якщо проаналізувати політико-правову складову суверенітету існуючих держав, то можна зробити висновок про те, що юридична форма державного суверенітету може бути схожою у деяких з них, однак політичний зміст буде різним. У взаємодії політичного і юридичного суверенітету переважають різноспрямовані тенденції, так, як форма прагне до стійкості, а зміст – до зміни. Це означає те, що політичні взаємодіями боротьба соціальних груп і політичних сил робить необхідним зміна правового порядку, устрою держави, а юридичні, документи, що визначають державний лад прагнуть до стійкості.

Найбільш сприятливою для збереження і розвитку суверенітету держави ситуацією є відповідність політичного і юридичного суверенітету. В разі відповідності форми змісту досягається найбільша ефективність розвитку існуючої системи. Якщо система законодавства і державні інститути будуть безпосередньо пов'язані з носієм суверенітету, будуть адекватно і своєчасно реалізовувати його волю, то це зніме соціальну напруженість і сприятиме розвитку всіх сфер суспільно-політичного життя. Державний суверенітет як політико-правове явище набуває нового значення в умовах глобалізації та розвитку європейських інтеграційних процесів. Суверенітет на сьогодні залишається невід'ємною характеристикою державної політики у внутрішньому та міжнародному аспектах.

Бібліографічний список

1. Алексеев С. С. Государство и право / С. С. Алексеев. – М., 1994. – 192 с.
2. Боден Ж. Шесть книг о государстве // Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. – М., 1999. – Т. 2. – С. 689-695.
3. Василенко В.А. Международно-правовые санкции / В.А. Василенко. – К. : Вища шк., 1982. – 230 с.

4. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // История политических и правовых учений : хрестоматия / под ред. О. Э. Лейста. – М., 2000. – 512 с.
5. Гроций Г. О праве войны и мира // История политических и правовых учений: хрестоматия / под ред. О. Э. Лейста. – М., 2000. – 512 с.
6. Декларація про державний суверенітет України // ВВР України. – 1990. – № 31. – С. 429.
7. Еллинек Г. Общее учение о государстве/ Г. Еллинек ; отв. ред. И. Ю. Козлихин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.
8. Локк Д. Два трактата о правлении // История политических и правовых учений : хрестоматия / под ред. О. Э. Лейста. – М., 2000. – 512 с.
9. Марченко М. Н. Государственный суверенитет : проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 186-197.
10. Монтеск'є Ш. Про дух законів // Монтеск'є Ш. Вибрані твори. – М., 1995. – С. 290.
11. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое значение идеи суверенитета и ее правовое значение / Н. И. Палиенко. – Ярославль, 1903. – 591 с.
12. Политология: Хрестоматия / сост.: М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
13. Популярна юридична енциклопедія /кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко… В. С. Ковальський (кер.) та ін. / В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
14. Советский энциклопедический словарь/ гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 1600 с.
15. Спіноза Б. Богословско-политический трактат / пер. с лат. М. Лопаткина. – Мн., 1998. – 528 с.
16. Тункин Г.И. Право и сила в международной системе / Г. И. Тункин. – М. : Междунар. отношения, 1983. – 199 с.
17. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.

Исследуются основные подходы к определению содержания государственного суверенитета, раскрываются понятия и признаки государственного суверенитета как политико-правового явления, анализируются различные трактовки сущности суверенитета.

In the article fundamental approaches to determining the content of state sovereignty are studied, concepts and elements of state sovereignty as a political and legal phenomenon are revealed, different approaches to essence of national sovereignty are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2014

УДК 321.01.001.71

Колесник Ю. М., НУ «ОЮА»

ДЕЯКІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

У статті висвітлено особливості деяких об'єктивних та суб'єктивних чинників формування та еволюції політичних режимів. Проаналізовано вплив ідеологічних факторів на ефективність здійснення політики. Розглянуто вплив політичного режиму на зміст та ефективність політики.

Будь-яке суспільство засноване на певному порядку, що включає ієрархію власних членів і переслідує конкретні цілі. Цілепокладання і активний початок в суспільство привносить влада, яка виникає відразу з ним. Свою дію на суспільство влада здійснює через політичний режим, тобто конкретні форми і способи реалізації влади, певну структуру владних інститутів, можливості яких обумовлені принципами організації гілок влади, які виникають, як правило, на основі ідеологічного впливу. Це вплив проявляється, перш за все, через призму державного управління в структурі політичного режиму за допомогою методів [1]. Питання про методи державного управління, як засоби досягнення правителями своїх політичних цілей, завжди цікавив учених філософів. Телеологічні максими типу «мета виправдовує засоби» обґрунтовувалися і «батьком інквізиції» І. Лойолою, і Н. Макіавеллі. В історії політики для того, щоб забезпечити процес владарювання над народом та управління державою, застосовувалися самі різні інструменти: від релігійних проповідей до масового геноциду.

Метою статті є аналіз деяких факторів та чинників, які впливають на стабільність політичного режиму та ефективність державного управління за відповідного режиму.

Формування й еволюція політичного режиму в конкретній країні відбувається під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів [2].

До об'єктивних чинників належать:

1. Історичні: досвід, звичаї, традиції.

2. Економічні: форми власності, рівень соціально-економічного розвитку країни.

3. Політико-правові: взаємини влади і громадян, закони, норми, механізми регулювання політичних конфліктів.

4. Культурні: рівень загальної культури населення, культура взаємин людей, вплив релігійних традицій.

5. Національно-расові: однорідність і неоднорідність держави, взаємини націй.

6. Природно-географічні: територія, комунікації.

7. Соціально-психологічні: менталітет, домінуючі типи характерів, відповідність масової свідомості базовим особливостям організації суспільства.

Суб'єктивними чинниками є:

1. Політичні погляди керівництва країни.

2. Відносини між лідерами країни і опозицією, між партіями, між лідерами партій.

3. Розстановка соціальних сил.

4. Протиріччя серед можновладців.

5. Особисті якості політичних лідерів (характер, темперамент).

Суб'єктивні чинники не мають такого визначального значення, як об'єктивні, діють відносно короткий період часу, але також впливають на еволюцію політичного режиму. Таким чином, на тип політичного режиму впливає політична динаміка, властива процесу функціонування держави на конкретному історичному етапі і відображає складну взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів [3].

Якщо спробувати коротко визначити поняття методів державного управління, то вони являють собою:

– по-перше, засоби здійснення державних цілей і управлінських рішень;

– по-друге, способи підтримки стабільності політичної системи та відтворення інституційного порядку в суспільстві;

– по-третє, інструменти мобілізації ресурсів та керівництва людьми. Історичний досвід політичного розвитку говорить про те, що існує два базових типи методів державного управління: переконання, що спирається в основному на маніпулювання механізмами свідомості й установками поведінки громадян, і примус, який в цілому ґрунтується на використанні сили [4]. Ці два типи утворюють двополюсну шкалу «примус – переконання». Крім того, на базі цих двох архетипів можлива маса комбінацій різних прийомів і методів у державному управлінні залежно від політичного режиму тієї чи іншої країни. При цьому в якості опори використовується, як правило, ідеологічна константа, яка обумовлена вибором номенклатури, тієї чи іншої ідеологічної спрямованості. У цьому контексті ідейно-політичне маніпулювання, яке діє в м'яких формах на механізми свідомості і установки поведінки громадян, тобто, перш за все, на «голову» людей, на відміну від грубої сили, що діє на їх «тіло», є сполучною ланкою між шаблонними партійними постулатами і реальною ідеологічною обробкою населення, як правило, за допомогою пропаганди. На ранніх етапах державного розвитку роль інструменту ідейно-політичного та морального впливу

на маси виконувала релігійна проповідь. Сьогодні ж на перший план висуваються засоби ідейно-політичного та соціально-психологічного маніпулювання з боку «мас-медіа». Засоби телекомунікацій та масової інформації (ЗМІ) в кінці ХХ – початку ХХІ століття стали пріоритетним і ефективним інструментом маніпулювання народними масами, граючи особливо помітну роль в структурі демократичних режимів Заходу. Тому політичні режими, і уособлюють собою певну державну політику, виробляють і здійснюють той чи інший політичний курс, цілеспрямовано проводять конкретну лінію поведінки країни у внутрішньо і зовнішньополітичній сферах, ґрунтуючись на ідеологічно вигідному направлені. Як показує історичний досвід більш розвинених індустріальних країн, з точки зору самозбереження більш вигідною і кращою для правлячих режимів і ідеологічного направлення є політика центризму. Незалежно від її ідеологічного перевантаження, саме така політика сприяє мінімізації конфліктів у складно організованих суспільствах, допомагає більш конструктивно застосовувати політичний потенціал всього суспільства, підтримує взаємно ввічливі відносини між елітарними і не елітарними верствами. У той же час велика частина режимів в якості одного з найбільш поширених засобів зміцнення власних позицій вибирає популізм. Так іменується той тип політики, який ґрунтується на незмінному висуненні владою необґрунтованих обіцянок громадянам, на використанні демагогічних гасел заради зростання популярності фаворитів. Однак незалежно від того, режим якого типу складається в тій чи іншій конкретній країні, або який політичний курс пропонується країні, вся діяльність влади, в кінцевому рахунку, підпорядковується цілям збереження стабільності контрольованих ними політичних порядків в країні.

Особливістю багатьох країн є виникнення режиму, для якого ідейні інтереси держави та ідейні інтереси суспільства не збігаються. Це означає, що суспільна влада на цьому етапі не має ефективної політичної структури. Такий режим політологи називають гібридним або перехідним. Володіючи ознаками демократії, він ще не є демократичним. За формальним фасадом проведення псевдодемократичної політики, на рівні держави, режим вважає себе в основному вільним від справді демократичної звітності та контролю з боку суспільства. У результаті складається ситуація, коли в державних структурах виражаються не інтереси партій, а соціально – економічних груп, які мають безпосередній доступ до політичної влади, причому діючи як правило, не на ідеологічній основі, а на основі лобіювання своїх власних інтересів. Напруга між державою і політичним режимом є також напругою між формальними і неформальними політичними відносинами, між за-

коном і політикою, між інституціоналізованою і персоніфікованою політичною владою.

Якщо ж проаналізувати чи є ідеологія невід'ємною частиною суспільної структури і обов'язковим елементом функціонування держави, то можна зробити висновок, що безперечно. Світовий досвід показує, що від ідеологічної роботи не відмовлялася жодна держава, бо для здійснення перетворень в країні завжди потрібні люди, прихильники висунутої концепції, ідеалу, думки.

Ідеологія як структурний елемент політики в широкому розумінні сьогодні просто необхідний.

По-перше, вона дає уявлення населенню про напрямок руху суспільства і держави, про сенс держави, так як передбачає формування загальних принципів існування держави, її політики, що розділяються більшістю даного суспільства. Ідеологія є рушійною силою суспільного розвитку, виступає як інструмент політичної мобілізації суспільства. У цьому її ключовий прикладний аспект.

По-друге, державна ідеологія пов'язана з легальністю влади. Ідеї, що знаходять підтримку у населення підвищують її легітимність, підсилюють державну владу і, відповідно, збільшують ефективність суспільних і державних перетворень. Тому держава не була б державою, якби не володіла тією чи іншою пропагандистською машиною, тим чи іншим знаряддям впливу на маси і масову свідомість для зміцнення обраної ним ідеології.

По-третє, ідеологія потрібна не тільки державі, але і населенню. Ідеологія не просто сукупність певних ідей. Це система поглядів на світ, суспільство і людину, держави і людини, система, що визначає ту чи іншу ціннісну орієнтацію і лінію поведінки. Її відсутність веде до втрати координат, що дозволяють людині орієнтуватися в суспільстві, і, як наслідок, соціальна реальність для деяких виявляється позбавленою сенсу, а майбутнє виглядає невизначеним [5].

Чи потрібна сучасній Україні державна ідеологія? Дискусія про це ведеться протягом кількох останніх років. У ній беруть активну участь політики, вчені, журналісти, державні діячі. Думки учасників цієї дискусії розділилися. Одні вважають, що в суспільстві, заснованому на принципах політичного та ідейного плюралізму, ніякої ідеології, що претендує на роль державної, не повинно бути. Навпаки, прихильники створення державної ідеології вбачають у ній важливий інструмент консолідації українського суспільства.

Ідеологія повинна відповідати, принаймні, кільком наступним вимогам: бути розроблена на дуже тривалий термін і діяти протягом усього цього строку; відповідати інтересам більшої частини

суспільства; враховувати зовнішнє оточення – те, в якому існує суспільство геополітично.

Тільки цілком продумана ідеологія здатна надійно захистити суспільство, дати можливість перейти в конкурентній битві цивілізацій від оборони до спокійного будівництва нового суспільства без метушіння, помилок і втрат. Ідеологія виступає не подразником, а саме тим горезвісним фактором політичної стійкості, який допомагає скоординувати суспільство, згуртувати його, мобілізувати його і найголовніше – це дати людям чіткі орієнтири до чого прагнути, дати надію, а це в свою чергу не може не відбитися на ефективності політики як такої [6].

Бібліографічний список

1. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологи / А. И. Соловьев. – М., 2001.
2. Андреев С. С. Политические режимы и политическая демократия / С. С. Алексеев // Социально – политический журнал. – 1992. – № 1-2.
3. Андерсон Р.Л. Тоталитаризм: концепт или идеология: политические исследования / Р. Л. Андерсон. – 1993. – № 3.
4. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ / Ю. Г. Сумбатян. – М., 1999.
5. Рыбаков А. А. Элитология в России / А. А. Рыбаков // Власть. – 2000. – №5.
6. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу. Идеосфера общества / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000.

В статье освещены особенности некоторых объективных и субъективных факторов формирования и эволюции политических режимов. Проанализировано влияние идеологических факторов на эффективность осуществления политики. Рассмотрено влияние политического режима на содержание и эффективность политики.

The features of some objective and subjective factors of forming and evolution of the political modes are lighted up in the article. Influence of ideological factors on efficiency of realization of policy is analyzed. Influence of the political regime on maintenance and efficiency of policy is considered.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2014

УДК 329 (4-11+4-191.2).001.73

Головченко А. В., НУ «ОЮА»

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І РУХІВ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття визначає сутність демократичної системи та політичних рухів, основні теоретико-методологічні підходи формування партійних систем і коаліцій. Увага приділяється важливій ролі ідеології та цілей політичних партій, а також їх поступового перетворення для поліпшення демократичних процесів країн Центрально-Східної Європи.

Після припинення існування СРСР з'явився простір для створення нових політичних партій та рухів. Стало можливим існування різноманітних політичних напрямків і політичних ідей. Відтак, Л. Шин називає чотири етапи трансформації постсоціалістичного суспільства: крах тоталітарної системи, перехід до демократичної системи, зміцнення демократичної системи, вдосконалення демократичних інститутів [1]. Відбувається активність в формуванні нових політичних партій та рухів.

Визначаючи періодизацію постсоціалістичних змін, З. Бжезинський враховує їх політичні й економічні аспекти та виділяє три фази процесу демократизації і створення ринкової економіки. Перша – почалась відразу ж після падіння соціалістичного ладу. В ній відбувалась трансформація вищих структур політичної влади і первинна стабілізацію економіки. Ця фаза, на думку вченого, може зайняти 1-5 років. Друга – інституційно забезпечує функціонування демократичної системи. Її завдання містять прийняття нової конституції, утвердження нової виборчої системи, впровадження у суспільну практику демократичних процедур і норм. Політичні зміни йдуть паралельно з економічними: формується банківська система, йде демонополізація, мала і середня приватизація, основана на законодавчому забезпеченні прав власника. Друга фаза триває від 3 до 10 років. Стійке функціонування демократичних інститутів, утвердження певної політичної культури в суспільстві і стабільного росту економіки вказують на початок третьої фази, яка може тривати 5-15 і більше років. Терміни постсоціалістичного переходу виглядають досить тривалими, не менше 10 років для потужних держав Центрально-Східної Європи, а в менш підготовлених для такого переходу країнах – понад 20 років [2].

Існуючі сьогодні демократичні системи беруть початок від форм правління, які виникли в кінці XVIII-XIX ст. під впливом «ліберальної моделі демократії». Її основа – пріоритет інтересів особистості над інтересами держави, а головні елементи – принцип поділу влади, парламентаризм, політичні права і свободи, вільна конкуренція партій, відкритість еліт.

Основними характеристиками «ліберальної моделі демократії» вважається проведення регулярних, вільних і чесних виборів; підзвітність посадових осіб один перед одним, а головним резервом розвитку політичного та громадянського плюралізму «індивідуальні та групові свободи». Її недоліки: декларативність і недоступність для соціально незахищених громадян; обмеженість політичної участі особистості, що загрожує перетворенням демократії в панування політеліти та відчуженням громадян від влади; приниження ролі держави в управлінні суспільством і забезпеченні соціальної справедливості; зайвий індивідуалізм і не облік колективної природи людини [3].

Робочі, комуністичні, соціалістичні рухи виникли в XIX-XX ст. їх теоретики запропонували протилежний лібералізму – «колективістську модель демократії» і навіть втілили її в життя. Її називають ідентитарною, тому що вона заснована на уявленні про цілісність народу, наявності у нього загальної волі і ідентичності цієї волі і дій представників влади. Її засновниками були Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс, В. Ленін, К. Шмітт та ін. З часом вона була теоретично опрацьована, але спроби її практичної реалізації в країнах «соцтабору» були невдалі. Тим не менш, вона внесла свій внесок в теорію і практику демократії.

Розпад «соцтабору» довів практичну неспроможність теорії колективістської демократії, тому спроби її здійснення вели до формування нового панівного класу: номенклатури, авторитаризму і придушення особистих свобод. Цей досвід показав, що влада народу неможлива без інституційно закріплених гарантій індивідуальних свобод і прав особистості. Незважаючи на невдачі в реалізації цієї теорії, що міститься в ній критика обмеженості ліберальної держави і постановка ряду ключових питань (про соціальну рівність і компромісі як умови демократії, права громадян) серйозно вплинули на еволюцію ліберальної теорії демократії.

Підсумком синтезу ключових ідей ліберальної та ідентитарної теорій демократії стала «плюралістична теорія демократії», в практичній реалізації якої найважливішу роль зіграли соціал-демократи Заходу. Для них головна мета демократії – це захист прав і інтересів меншості.

Аналіз різних теорій демократії дозволив виділити два основні підходи до її розуміння: «мінімалістський», в якому її зміст зводиться до процедури виборів та «максималістський», в якому для визнання держави демократичним недостатньо однієї процедури виборів, а необхідні ще плюралізм, наділення громадян певними правами і свободами та ін. [4].

Під демократією розуміється не просто наявність у державі формальних демократичних інститутів (парламент, суд і т.д.), а реальне утвердження в суспільстві принципу верховенства закону, дотримання прав і свобод громадян, проведення вільних і чесних виборів, регулярна ротація влади, наявність опозиції і плюралізму думок, незалежності ЗМІ та інші елементи демократії, тобто єдність демократичних інститутів, процесів і культури. Саме її відстоюють соціал-демократи всього світу.

З поняттям демократії пов'язане поняття «демократичного транзиту». У більшості країн ЦСЄ з колишнього «соцтабору» в кінці XX – початку XXI ст. була реалізована модель демократичного транзиту, хоча в різних країнах він мав різну швидкість і певні відмінності. Використання теорії демократичного транзиту для дослідження процесів трансформації країн ЦСЄ в кінці XX – початку XXI ст. було відносно вдалим, хоча ситуація в Болгарії, Угорщині та Польщі, де стали рости антидемократичні настрої, показує, що вона далека від завершення. У країнах СНД процеси демократичної трансформації не завершені, і протікають в різних країнах по-різному. Тому говорити про універсальний підхід до опису та осмислення цих процесів в цих країнах поки рано.

Очевидно, що всі ці країни з урахуванням їх історичних, культурних та інших особливостей неминуче, хоча і з відступами, рухаються в бік демократизації. Свідчення тому зростання тієї ролі, яку демократичні, в тому числі соціал-демократичні, партії відіграють у політичному житті своїх країн, їх все більш високі показники на парламентських виборах.

Тенденція виникнення більш мобільних, так званих «ринкових» партій пов'язана із зростанням політичної конкуренції та прагненням більш адекватно і оперативно відповідати на сучасні виклики, з якими класичні партії справляються все гірше. Тому замість стійких груп прихильників партії змушені спиратися на мобільні групи інтересів, слідуючи кон'юнктурі політичного ринку. В результаті політичних і економічних трансформацій останніх років партії стали все частіше звертатися до складних, але конкретним політичним питанням, пов'язаним з екологією, національними і релігійними конфліктами,

правами на інтелектуальну власність, міграцією і т. д., і усе рідше зачіпати глобальні теми, що відповідають інтересам більшості. Ще один наслідок розмивання моделі всеосяжність партій – посилення залежності від інститутів держави, що змусило їх робити ставку на збереження позицій у владі і менше піклуватися про ідеологію [5].

Соціал-демократичні партії, не дивлячись на тренд у бік всеохоплюючих партій, зберігають свою відносну незалежність від інститутів державу та ідейно-політичну ідентичність за рахунок масовості, високого кадрового потенціалу та професіоналізму. Приклади цього – соціал-демократи Німеччини, Чехії, соціалісти Болгарії, Франції, які будучи неодноразово представлені у владі і опозиції, зберегли свій вплив у суспільстві.

Аналіз процесу інституціоналізації різних партій доводить наявність у них принципово різних типів зв'язку із соціальною базою. Наприклад, ставлення до соціальної базі у знову формуються партій помітно відрізняється від партій, які вже перебувають при владі. Партія, утворившись з вузького кола однодумців, після приходу до влади прагне розширити свою соціальну базу, орієнтується на нові старти.

Постійна зміна соціальної бази партій збігається з розвитком технологій моделювання політичного ринку, на якому зв'язок партії з групами інтересів – всього лише засіб завоювання його більшої частки, а не її основне завдання, ототожнюване раніше з представленням інтересів цих груп.

Комплексної характеристикою, що визначає реальну можливість партії ефективно позиціонувати себе на політичному ринку, є її політико-організаційний потенціал, який включає такі показники як: виборча програма, яка пропонує стратегію соціально-економічного розвитку країни; кадровий ресурс; представництво в органах влади і характер взаємодії з їх керівництвом; дієвість механізмів впливу партії на своїх представників у структурах влади; інформаційний ресурс, що дозволяє формувати громадську думку безпосередньо і через ЗМІ; організаційний ресурс, заснований на розгалуженою територіальної організації та ступеня внутрішньопартійної згуртованості; фінанси, необхідні для забезпечення роботи партії, і ін. Соціал-демократичні партії в цілому зберегли свій високий потенціал і стійкі зв'язки з суспільством, в першу чергу з особами найманої праці і представниками середнього класу.

Партійне будівництво – це набір заходів, що вживаються органами управління партією для організації і підтримки її діяльності в політичному просторі, тобто підвищення її політико-організаційного

потенціалу. Воно забезпечує орієнтацію партії на виборців; робить зрозумілим її програму. Для партбудівництва характерна різноманітність організаційно-територіального устрою, принципів формування і взаємодії органів управління партії, її відносин із суспільством і владою і т.ч.

Партія – один з основних політичних інститутів держави, основаного на принципах представницької демократії. Але інституційно – це не просто конкретний інститут, а динамічно еволюціонуюча система, заснована на внутрішніх правилах її організації і задаються державою нормах політичного представництва, механізмах виборів і ін. Тому партія тісно пов'язана з іншими інститутами, особливо державою та ЗМІ.

Аналіз феномена сучасного партбудівництва і його впливу на процес і ступінь інституціоналізації партій показав, що ключове значення мають ряд певних факторів. С. Хантінгтон дав таке визначення: "інституціоналізація партії – це процес набуття їй суспільної значимості і стійкості, інституціоналізацію можна визначити як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимі моделі поведінки " [6].

Основні фактори, що впливають на інституціоналізацію: організаційна структура партій; узгодженість, що розуміється як ступінь відповідності установок поведінки членів партії; стратегія, серед яких зазвичай виділяють три основні типи: стримуюча, підривна і змагальна; ідеологічна орієнтація, яку вписується в класичну право-ліву шкалу; залученість, пов'язана зі ступенем участі її членів у справах партії; суспільна підтримка, структурує партійні пріоритети; урядовий статус, пов'язаний з природою та ступенем участі партії в національній політиці, електоральна ефективність і політична значимість; автономія, яка означає структурну незалежність партії від інших інститутів і організацій, діючих всередині або зовні країни.

Для соціал-демократів характерна висока ступінь внутрішньої автономії, що дозволяла б їм виживати після поразки на виборах і втрати статусу правлячих партій. При цьому їх відрізняє висока залежність від міжнародного соцруху, особливо на етапі становлення, що найбільш яскраво проявилося у ставленні партій країн Центрально-Східної Європи, які обрали стратегію євроінтеграції та активної співпраці з соціал-демократами провідних країн Європи. Для країн СНД, крім Молдови та України, фактор зовнішньої залежності не грали особливої ролі. Що стосується суспільної підтримки, то в умовах трансформації, в т. ч. соціальної структури, вплив цих факторів було неоднозначним.

У відношенні урядового статусу соціал-демократи були досить незалежними. Вони боролися за його набуття, але у разі програшу на виборах, не прагнули будь-яким шляхом зберегти його і комфортно почували себе в опозиції, продовжуючи відстоювати свої ідеологічні та політичні принципи і цілі.

Зазвичай до основних принципів ідеології соціал-демократії відносять: соціальну справедливість, як рівність можливостей для реалізації кожним власного потенціалу; колективізм і солідарність, які сприяють зниженню ступеня експлуатації людини людиною, а в перспективі звільненню праці; свободу, як засіб досягнення мети і сенсу життя людини; рівність не тільки юридичну й політичну, але також економічну і соціальну; пріоритет суспільної власності, що припускає справедливий розподіл результатів праці, і суспільних потреб; соціальну демократію як участь громадян в процесі прийняття політичних рішень та управлінні; раціоналізм, що припускає, що суспільство має бути перебудовано на розумних засадах допомогою планування і реалізації грандіозного задуму, здійснюваного державою трудящих; прогресизм, який наполягає на тому, що проблеми капіталізму можуть бути вирішені шляхом розробки та реалізації якихось проектів майбутнього [7].

Пізніше соціал-демократи, переглянувши ряд марксистських установок і врахувавши сумний досвід більшовиків, ввели в політичну практику нові принципи: плюралізм; гнучкість ідейних постулатів; розширення соціальної бази за рахунок включення в неї середнього класу, інтелігенції, представників малого та середнього бізнесу; орієнтація на «третій шлях». І якщо спочатку соціалізм обов'язково пов'язували з певними суспільними структурами, на основі чого конструювалася його жорстка модель як антипод капіталізму, то в середині XX ст. з'явилися інші його визначення.

Наприклад, відомий німецький теоретик соціалізму Т. Майєр вважав, що: «Соціалізм не визначається якимись інститутами, наприклад, формою власності або планування. Соціалізм – це цілеспрямований процес. Мета визначається принципом рівної свободи в умовах солідарності. Процес полягає в розвитку суспільних відносин, відповідних цим принципам. З набуттям досвіду та досягненням більш високого рівня розвитку ці відносини можуть змінитися». Соціалізм, в цьому розумінні, являє собою спосіб історичного дії на основі пріоритету свободи, солідарності, суспільної ініціативи, соціального прогресу [8]. Ці принципи забезпечили інституціоналізацію соціал-демократичних партій Європи, які зміцніли в ході становлення і розвитку демократичних режимів, краще відображали волю населення. Це торкнулося, як

показано вище, організаційних форм цих партій та їхніх політичних доктрин, які кардинально змінилися. Завдяки своїй масовості вони ефективно проявили себе у парламентській діяльності і стали правлячими в багатьох європейських країнах, змінивши їх зовнішність.

У 70-80-ті роки ХХ ст. на піку популярності рейганоміки і тетчеризму соціал-демократія вирішила переглянути свої традиційні програмні принципи, що знайшло відображення в Маніфесті Блейр-Шредера 1999р. У ньому було заявлено, що соціал-демократи «за ринок, але проти ринкового суспільства». Його автори наполягали на тому, що соціал-демократії потрібна модернізація, щоб прийняти виклики ХХІ в. і щоб ці принципи зберегли своє значення сьогодні і в майбутньому. А це, на думку авторів Маніфесту, вимагає не тільки відданості цінностям, а й волі до зміни старих суджень і традиційних інструментів реальної політики. Модернізація соціал-демократії повинна була охопити ряд фундаментальних положень її політики, і, що найважливіше, самі вихідні ідеї соціалізму. Ідея офіційного «розлучення» ринкової економіки і ринкового суспільства дозволили авторам Маніфесту визначити свою концепцію соціал-демократії як «третій шлях». На їхню думку, саме держава має надати ринку «соціальну орієнтацію» і створити новий тип суспільства, відмінний від ринково-капіталістичного, і від державно-соціалістичного. Свої зусилля держава має спрямувати на те, щоб «зробити загальнодоступним добробут і зайнятість народу, надати йому можливість домогтися прогресу і зберегти природне середовище, усвідомлюючи свій обов'язок і відповідальність перед майбутнім поколінням …» [9].

Одночасно в кінці ХХ ст. в суспільно-політичному житті Європи виникли нові виклики (расові хвилювання, культурний нонконформізм, інфляція, криза суспільства загального добробуту і т.д.), які зажадали від партій ідеологічних оцінок. Багато вчених почали говорити про початок «епохи реідеологізації». Концепції «реідеологізації» виникли ще в 70-і рр. як реакція на різні демократичні і визвольні рухи, які розгорнулися в світі, що знову посилило інтерес до ролі ідеології в суспільному розвитку. У 70-80-і рр. на базі цієї концепції був розроблений принципово новий, конструктивний погляд на ідеологію як об'єктивно необхідне явище, яке має позитивний характер.

У подібних обставинах соціал-демократи спробували надати їх традиційним цінностям новий сучасні зміст, прив'язавши їх до актуальних проблем політичного життя. Солідарність вони стали мати на увазі не в дусі класової боротьби, а в широкому соціальному сенсі, як відповідь на те, яким буде суспільство завтра і які підстави є для цього в умовах поширюваного індивідуалізму. Рівність розумілося

як мотивація до створення системи, в якій всі і кожен мають рівні можливості для самореалізації, гарантовані державою і суспільством. Демократія і світ розглядалися в ув'язці один з одним, а також із солідарністю і рівністю як чотири найважливіших підстави, на яких будується сучасна демократична держава.

З кінця XIX століття соціал-демократичні рухи в регіоні відігравали активну роль у політиці цих країн. Але до початку першої світової війни їх вплив у більшості країн був обмежений, і серйозними політичними гравцями вони стали лише після війни. У міжвоєнні роки становище соціал-демократичних партій країн Центрально-Східної Європи (далі ЦСЄ) було двоїстим. Вони боролися з конкретними політичними і соціально-економічними труднощами, відстоюючи при цьому реформістські позиції. Але опинилися в політичній ізоляції, бо їм не довіряли ні ліві, ні праві. До і після другої світової війни в Європі активно діяли демократичні політичні партії здебільш соціал-демократичного спрямування, але в більшості країн їх доля була недовговічною. Після другої світової війни вони знову стали відігравати важливу роль у політиці своїх країн, але вже через кілька років після встановлення комуністичної системи – зійшли з арени майже на 50 років. Від них залишилася невелика група політиків-емігрантів. Вона була присутня в країнах ЦСЄ вже не як політична організація, а у вигляді політичних ідей, виражених в ревізіонізмі, комуністичному реформізмі й антикомуністичному дисидентстві [10].

Отже, типологізуючи процеси політичної трансформацій партій і рухів, що проходили в країнах ЦСЄ в кінці XX століття,слід відмітити, в різний час вони відбувалися по-різному: через реформи зверху, через загрозу економічного спаду і зростання соціальної напруженості; у вигляді революцій заради звільнення від авторитарного режиму (Угорщина,1956; Чехословаччина,1968; Польща, 1980).

В даний час результативним висновком є те, що сучасна соціал-демократія в умовах глобалізації і трансформації соціально-класової структури суспільства радикально поміняла свою ідейну доктрину. По-перше, її суспільно-політичною опорою став середній клас, особливо люди розумової праці. По-друге, вона, не заперечуючи ринкової економіки, виступила за захист суспільства від влади ринкової стихії. Борючись за підвищення рівня життя людей, вона основний акцент робила на забезпеченні їх основних політичних і громадянських прав і свобод. Окрім того, вона вимагала постійного розширення демократії за рахунок вдосконалення суспільної самоорганізації, посилення політичної активності громадян. І нарешті, виступала за забезпечення провідної ролі морально-духовних цінностей у ставленні до економіко-політичним інтересам.

Бібліографічний список

1. Шин Л. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Л. Шин. – М. : Наука, 2005. – 184 с. – С. 56.
2. Бжезинський З. Помилка теорії «поетапної демократизації» / Бжезинський З., Карозерс Т.// Pro et Contra. – 2007. – Т. 11. – № 1 – С. 85-105.
3. Сирота Н. М. Геополітика / Н. М. Сирота. – СПб. : Пітер, 2006. – 172 с. – С. 97.
4. Постанова Верховної Ради УРСР № 1213-XII «Про Концепцію нової Конституції України» // Відомості Верховної Ради. – 1991. № 35. – 466 с. – С. 56.
5. Энтин М. Л. Политико-правовые последствия вступления России в Совет Европы / М. Л. Энтин // Московский журнал международного права. – 1996. – № 3. – 101 с. – С. 42.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия». – 2003. – С. 89.
7. Романюк О.І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім.В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2001. – Вип. 3. – № 518. – С. 78.
8. Майер Т. Європейський Союз і країни Центральної та Східної Європи: політичні стратегії інтеграції // Держава і право. – Вип. 18. – 2002. – С. 403-410.
9. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС // Право України. – 2003. – № 9. – С.142.
10. Карозерс Т. Помощь Запада становлению гражданского общества в Восточной Европе и бывшем Советском Союзе / Т. Карозерс // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2011. – № 1. – С. 101.

В статье рассматривается сущность демократической системы и политических движений, выделены основные теоретико-методологические подходы формирования партийных систем и коалиций. Внимание акцентируется на важной роли идеологии и целей политических партий, а также их постепенного преобразование для усовершенствования демократических процессов стран Центрально-Восточной Европы.

In presented article was aspiring the essences of democracy system and politic flow, main theoretical and methodic approaches of formation of party systems and coalitions. Emphasis is placed on the important role of ideology and goals of political parties, as well as their gradual conversion to improve democratic processes in the Central-East Europe.

Стаття надійшла до редколегії 28.03.2014

УДК 316.334:472.4

Дишлевий І. О., НУ «ОЮА»

КОНФІГУРАЦІЇ СВОБОДИ ТА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

У статті розглядаються складні взаємозв'язки свободи як соціального феномену та соціальної політики. Розкривається соціологічний кут зору на свободу як на співвідношення можливостей і форм залежності акторів у контексті реалізації різних прав людини. Аналізується соціальна політика з точки зору бажаних соціальними суб'єктами змін соціальних умов свого життя та забезпечення прав людини.

Постановка проблеми. Права людини є субстанціональною основою свободи як соціального феномену, а їх затвердження в законах держави виступає оформленням свободи в площині закріпленого співвідношення можливостей і відповідальності соціальних суб'єктів. Буржуазні революції XVI-XVIII століть у Західній Європі, здобуття незалежності США в кінці XVIII століття всіляко сприяли утвердженню в законодавчій формі насамперед **громадянських та політичних прав людини,** що виступають у ліберальних демократіях оформленими основоположними началами свободи. В англо-американській правовій традиції і в сучасності громадянські та політичні права людини, що належать до першого покоління прав людини, мають пріоритетну значимість, а друге покоління прав людини (економічні, соціальні та культурні права) і третє покоління (колективні права, права соціальних спільнот) розглядаються як ті, що виникають з громадянських та політичних прав, – тобто із самостійності та активності самого актора. При цьому зазначаємо, що і в англо-американській, і в континентально-європейській правових традиціях підкреслюється взаємозв'язаність та нерозривність всіх поколінь прав людини.

Соціальна політика виступає найважливішим комплексним способом процедурного забезпечення **соціальних, економічних та культурних прав людини,** актуалізація яких у соціальних реаліях західних суспільств сформувалася в XIX столітті. Соціальна політика особливо затребувана слаборесурсними соціальними групами. Принципово важливою є участь у здійсненні соціальної політики не лише держави, а й інститутів громадянського суспільства та комерційного сектора. Саме на основі інтеграції соціальних систем суспільства можлива реалізація соціальних потреб та інтересів різних соціальних груп у контексті складної та нерівномірної доступності бажаних і очікуваних групами соціальних умов життя. **Проблема даного дослідження**

полягає в невідповідності між ресурсними можливостями акторів самостійно здійснювати зміни соціальних умов свого життя, з одного боку, і соціальними інтересами суб'єктів, пов'язаними з підвищенням власного доступу до прав людини, від реалізації яких залежать соціальні умови життя, – з другого боку. Дана проблемна ситуація виражає взаємозв'язки свободи і соціальної політики та саме від даних взаємозв'язків залежить зниження даних невідповідностей.

Актуальність проблеми дослідження полягає в необхідності забезпечення прав людини в контексті здійснення очікуваних акторами змін соціальних умов життя, що передбачається сучасними модернізаційними тенденціями розвитку соціальної держави. Для українського суспільства, що трансформується, дана актуальність має особливу соціальну значимість.

Рівень розробленості проблеми в науковій літературі. Проблеми вираження свободи через права людини, що закріплюються в законах, співвідношення свободи та індивідуалізації, свободи і справедливості піднімаються в роботах Дж. С. Мілля, І. Берліна, Р. Дворкіна, Б. Рассела, З. Баумана. Співвідношення проявів свободи та механізмів діяльності владних інститутів в соціально-історичній площині розглядав М. Фуко [4; 5]. Зв'язок індивідуально-психологічних станів самотності суб'єктів та їх готовності до свободи проаналізована Е. Фроммом [3]. Проблеми соціальної політики в Україні та світі у зв'язку з ускладненням соціальної стратифікації, соціальних інтересів різних груп розглядають сучасні українські соціологи В. Ворона, С. Макеєв, О. Іващенко [1], І. Мартинюк, О. Резнік [2] та інші.

Невирішеними раніше частинами зазначеної вище проблеми є протиріччя між: 1. Збільшенням соціально-економічних і культурних можливостей акторів, з одного боку, і зростанням непрямих форм контролю з боку владних інститутів, – з іншого; 2. Індивідуально-психологічними станами акторів і соціальними очікуваннями реалізації прав людини; 3. Потребою в соціальній роботі та неувагою владних інститутів до окремих соціальних груп.

Метою даної статті є розгляд конфігурацій свободи, що проявляються в контексті здійснення соціальної політики та характеризують можливості та умови реалізації прав людини, які забезпечують бажані акторами зміни соціальних умов життя.

Виклад основного матеріалу. Свободу як соціальний феномен можна розуміти як співвідношення можливостей самостійної активності соціального суб'єкта і форм його залежності від безупинно мінливих соціальних факторів. Соціально-історичні процеси прояву свободи нерозривно зв'язані з визнанням і затвердженням в законодав-

ствах різних країн природних прав людини. Саме правовий характер законодавства (в сенсі його відповідності природним правам людини) виступає підсумками **здобуття свободи** різними соціальними групами і є основою для різноспрямованого **функціонування свободи** в суспільстві. Відкритість владних інститутів для контролю і моніторингу їхньої діяльності різними представниками громадянського суспільства створює передумови для забезпечення реалізації прав людини і широкого функціонування свободи.

Під **конфігураціями свободи** можна розуміти соціально-історично сформовані прояви прав, можливостей, інтересів соціальних суб'єктів, з одного боку, та відповідальності, обов'язків, обмежень акторів, – з іншого, в різних площинах соціальних відносин і взаємодій – соціально-політичній, соціально-правовій, соціально-економічній, соціокультурній, приватній сферах та областях. У контексті історичної генеалогії влади конфігурації свободи виступають дуже важливими та інтегральними формами взаємодії влади і громадян/підданих, в яких зосереджуються мінливі можливості акторів впливати на діяльність владних інститутів та форми залежності акторів від механізмів і технологій влади, які змінюють одна одну та встановлюють простір владного нормування та контролю над різними соціальними групами. Соціальна політика, почавши набувати оформленість в XIX столітті, характеризує ті зміни свободи, в яких головним чином визначається соціально-економічне становище різних соціальних груп та їх доступ до культурних ресурсів в умовах відносин соціальної стратифікації, що стають все більш складними та нелінійними в умовах сучасних інформаційних суспільств.

У XX столітті в світі сформувалися **три основні моделі соціальної політики:** ліберально-демократична (переважно у Великобританії, США), консервативна (найбільш виражена в Німеччині та інших континентально-європейських країнах), скандинавська (Швеція, Норвегія, Фінляндія). Ці моделі відрізняються одна від одної рівнем соціальних витрат, спрямованих на підтримку і підвищення соціально-економічного статусу різних соціальних груп: соціальні витрати держави в контексті ліберально-демократичної моделі менше порівняно з консервативною моделлю, у скандинавській ж моделі соціальні витрати держави відносно найвищі. Однак у США дуже суттєве число благодійних організацій та висока участь комерційного сектору в цілому в здійсненні соціальної політики [10, 204-205]. **Соціальне вчення Римокатолицької церкви** припускає персоналізм і солідаризм, що ґрунтуються на концепції природних прав людини, як основні взаємозв'язані орієнтири соціальної політики, в здійсненні якої повинні брати участь

місцева громада, сім'я, церква, держава. Папа римський Іван Павло ІІ вважав, що в основі «соціального суспільства» лежать свобода волі, свобода вибору і свобода дій людини, які дані Богом і виражені в природних правах людини (персоналізм), а також взаємодопомога економічно нерівних суб'єктів один одному, подолання конфліктів між етнічними та іншими групами (солідаризм) [2].

Конфігурації свободи, які проявляються через соціальну політику, змістовно взаємозв'язані з наступними **соціальними умовами життя акторів:** 1. Доступність інформації щодо планів та результатів здійснення органами державної влади та місцевого самоврядування реформ, спрямованих на підвищення доступу різних соціальних груп до соціально-економічних і культурних ресурсів; 2. Доступність службовців органів влади до діалогу щодо вирішення проблемних і болючих соціально значущих питань; 3. Доступність якісної охорони здоров'я; 4. Надійний захист материнства, дитинства, підтримка молодих сімей; 5. Доступність якісної початкової, середньої, вищої освіти та підвищення професійної кваліфікації; 6. Підтримка молодих вчених; 7. Доступність різноманітного дозвілля та відпочинку, відкритість туристичних послуг різним соціальним верствам; 8. Доступність соціальної підтримки з боку інститутів громадянського суспільства, отримання послуг соціальних працівників громадських організацій; 9. Доступність професійної юридично-консультативної та адвокатської допомоги; 10. Гарантії правового захисту від національної, расової, релігійної, політичної та інших видів нетерпимості; 11. Соціальна адаптація мігрантів та вирівнювання їхніх можливостей з можливостями корінних жителів країни; 12. Гарантії трудової зайнятості та кар'єрного зростання на основі рівня і типу освіти, професійного досвіду і творчих досягнень; 13. Доступність праці з гідною оплатою та сприятливими умовами; 14. Доступність різних законних соціальних виплат, пільг; 15. Доступність житла і поліпшення житлових умов; 16. Гарантії недоторканності та захисту приватної власності; 17. Сприяння державних структур розвитку малого та середнього бізнесу, підприємницькій ініціативі.

На прикладі наведених соціальних умов життя, зменшення розриву у доступі до яких різних соціальних верств є **ключовим завданням соціальної політики,** видно тісні взаємозв'язки соціальних, економічних і культурних прав людини з громадянськими і політичними правами, а також з колективними правами (у випадках захисту від різних форм дискримінації соціальних груп, а також адаптації мігрантів). Ці взаємозв'язки демонструють єдність, нерозривність і взаємодоповнюваність природних прав людини.

Прагнення акторів до змін соціальних умов свого життя виникають з їх соціальних потреб, інтересів та очікувань [7, 11-12]. Якщо стосовно великих соціальних категорій населення зі сприянням позитивним змінам соціальних умов життя в тій чи іншій мірі справляється соціальна політика (особливо в західних державах), то реалізація соціальних потреб, інтересів та очікувань соціально вразливих та/або стигматизованих груп в значній мірі залежить від рівня розвитку **соціальної роботи,** яка є тісно пов'язаною із соціальною політикою, але має більш локалізованих адресатів соціальної підтримки та допомоги. У контексті проблематики соціальної роботи необхідно відзначити наявність індивідуально-психологічного стану самотності, яке при його досить загальній поширеності, володіє особливою виразністю у соціально вразливих та/або стигматизованих груп [9]. Даними соціальними групами насамперед є: 1. Люди з важкими та/або невиліковними захворюваннями (хворі на туберкульоз, рак, ВІЛ/СНІД); 2. Люди з визнаними в них медичними установами психічними захворюваннями та розладами, пацієнти психіатричних лікарень; 3. Люди, що перебувають у місцях позбавлення волі, а також звільнилися з них; 4. Наркозалежні особи, люди, що надають сексуальні послуги на комерційній основі; 5. Мігранти, – особливо які належать до етнічних груп, що становлять меншість в приймаючому суспільстві. Самотність представників даних соціальних груп має виражений екзистенціальний характер, який обумовлений істотною соціально-комунікативною ізоляцією даних груп в суспільстві.

Мішель Фуко вважає, що якщо до XVII-XVIII століть модель політичного контролю в західноєвропейських країнах будувалася на основі **негативних технологій влади** (таких, що виключають суттєві відмінності за тими чи іншими підставами акторів за межі владного нагляду та контролю), то з XVII століття владні інститути здійснюють свою діяльність за допомогою застосування **позитивних технологій влади** (що включають в простір владного нагляду і контролю акторів з самою різною варіативністю в ідентичності, способі життя, психічних і фізичних можливостях) [5, 71]. Причому негативні технології влади припускали застосування численних каральних і репресивних заходів: «Жорстокість кари повинна була похитнути жорстокість злочину величиною влади, що торжествує» [5, 110]. При багаторазовому ускладненні соціальної диференціації західних суспільств, яка є супутньою буржуазним революціям XVI-XVIII століть, а також поступовому визнанні прав людини в національних юридичних документах європейських країн (Білль про права Англії 1689 року та інші), в Конституції США (1787 рік), в Біллі про права США (набрав

чинності в 1791 році), форми залежності акторів від влади ускладнюються в контексті зростання їх очікувань щодо соціальних умов свого життя. Даним формам залежності відповідають, згідно М. Фуко, позитивні технології влади, що мають переважно латентний, прихований, опосередкований характер і передбачають виникнення **змичок знання-влади,** що припускають оформлення дискурсів (наук, медицини (особливо психіатрії), галузей знання, філософії), які пояснюють і виправдовують застосування даних технологій влади, ключовим завданням яких є максимальне включення самих різних соціальних груп у «всеприсутню» владу [5, 331]. Одним з найважливіших дискурсів такого роду є соціальна політика, яка, надаючи певні і зростаючі в контексті соціально-історичних процесів можливості багаточисельним соціальним верствам, а також менш чисельним соціально вразливим/стигматизованим групам (в ході соціальної роботи), прагне до все більшого контролю діянь суб'єктів щодо їх облаштування в соціально-економічних та соціокультурних реаліях, що безперервно ускладнюються. Саме тісний взаємозв'язок даних двох спрямувань соціальної політики характеризує ті зміни свободи, які полягають у виборі акторами способів і стратегій дій за умов дефіциту економічних, фінансових, соціально-комунікативних, організаційних, освітніх ресурсів, що необхідні для бажаних та очікуваних акторами змін соціальних умов свого життя.

Тісний взаємозв'язок свободи як соціального феномену з соціальною політикою на індивідуально-психологічному рівні багато в чому обумовлений страхом та боязню людини залишитися одному, що в особистісному досвіді багатьох суб'єктів підтверджується прикладами розчарування та втрати надій, особливо у випадках неусвідомленої тяги людини до руйнування створюваної ним гармонії у своєму приватному житті в ракурсі мінливості власних бажань та неусвідомленості багатьох з них, – це підкреслюється дискурсом психоаналізу. На тлі даної нестійкості приватного життя багатьох суб'єктів індивідуально-психологічно актуалізуються їх соціальні потреби у соціальній політиці як у деякому стійкому, усвідомлюваному та регулярному полі підтримки, солідарності, в якому суб'єктами набувається впевненість у реалізації власних інтересів і цілей, пов'язаних з бажаними ними змінами соціальних умов свого життя [6, 196-197]. Ці зміни виступають факторами досягнення суб'єктами життєвого успіху. Раціоналізація соціальних відносин, що виявляється в гедонізації та прагматизації соціальних взаємодій акторів, особливо актуалізує такі особистісні якості як холоднокровність, розважливість і розсудливість. У роботі «Втеча від свободи» Ерік Фромм підкреслює соціальну відчуженість

та ізоляцію індивідів, що обумовлені становленням ліберальної демократії, ринкової економіки та соціокультурної різноманітності, які припускають головним чином суперництво і конкуренцію, – персоналізм [4, 127]. У контексті даних факторів актор стає максимально відповідальним за свою свободу вибору при зниженні прямого тиску з боку владних інститутів та відсутності екзистенціальної глибини та почуття боргу в багатьох соціальних та міжособистісних контактах. Не бажаючи відчувати та нести тягар вибору, актор здійснює «втечу від свободи», вважаючи за краще впадати в хворобливі залежності від свого найближчого оточення, від людей, які йому зустрічаються в його приватному житті, від існуючих соціальних інститутів. На основі даних висновків можна розглядати соціальну політику як певний **«резерв» особистісних якостей,** протилежних холоднокровності, розважливості та конкуренції, – м'якості, жалю, співчуття. Особливо даний «резерв» якостей сконцентрований в рамках професійної компетентності соціальних працівників, психологів [8, 62]. Соціальна політика полегшує тягар відповідальності акторів, допомагаючи їм не здійснювати «втечі від свободи» та знижуючи їхні страхи перед свободою вибору, «підстраховуючи» їх у свободі дій.

Тіньова економіка є одним з вкрай істотних факторів, що стримують здійснення ефективної соціальної політики та підвищення соціально-економічних можливостей акторів. Соціоекономічні моделі виживання в сучасному українському суспільстві, що трансформується, включають в себе вкрай поширені неправові економічні практики, – в 2006 році рівень тіньової економіки в Україні склав 55,1 %, тоді як за сучасними цивілізаційним мірками частка тіньового сектора в економіці не повинна перевищувати 10-12 % [1, 36]. Узагальнені статистичні показники дозволяють виявити легальні і декларовані доходи громадян, але не ступінь дійсного соціально-економічного розшарування. Значення коефіцієнта Джині за станом на 2007 рік в Україні становило 28,2 %, що статистично свідчить про низьку ступінь нерівності громадян в доходах [1, 32]. Паралельно з цим, 95 % українських громадян переконані в існуванні занадто високою різниці в доходах різних верств населення [1, 38]. Дана переконаність супроводжується тим, що більше половини українських громадян (65,9 %) вважає, що відносини між багатими і бідними в Україні носять конфліктний характер [1, 48]. Знизити дану конфліктність можна за допомогою проведення структурних реформ. Станом на 2011 рік українські громадяни вважають першочерговими такі **реформи:** реформу зайнятості та оплати праці (72,7 % громадян); реформу охорони здоров'я (68,4 %); реформу, спрямовану на підтримку вітчизняного виробника (54,1 %); пенсійну

реформу (51,3 %) [3, 156]. Можна припустити, що вкрай висока недовіра українських громадян як до державних інститутів, так і до бізнесу, а також до громадських організацій породжує і скептичне ставлення в масовій свідомості до заходів соціальної політики.

Висновки. Можна виходити з того, що свобода як соціальний феномен об'єктивується в природних правах людини та у витоках даних проявів свободи знаходяться громадянські та політичні права. По мірі переходу переважання від негативних до позитивних технологій влади в західних суспільствах, поряд з укріпленням формальної рівності, поваги людської гідності та справедливості між людьми в громадянських та політичних правах, набувала все більшого значення соціальна політика, яка акцентує увагу на соціальних, економічних та культурних правах. В сучасному українському суспільстві, що модернізується, свобода тільки починає в своїх різноманітних конфігураціях втілюватися через природні права людини. Конфігурації свободи, в яких проявляється взаємопоєднання персоналізму і солідаризму в досягненні соціальними суб'єктами бажаних ними соціальних умов життя, виникають у своїй визначеності за допомогою тих позитивних технологій влади, які сконцентровані в соціальній політиці і полегшують різним акторам, особливо слаборесурсним соціальним групам, доступ до реалізації їх економічних, соціальних, культурних прав. Це відкриття соціальних можливостей акторів супроводжується мінливими формами залежності від соціальних інститутів, організацій, норм, що конструюються дискурсами права, політики, психіатрії, моралі, релігії. Також у контексті конфігурацій свободи, що характеризуються заходами соціальної політики, на індивідуально-психологічному рівні для багатьох акторів перестає бути привабливою «втеча від свободи» як спроба уникнути самотності, оскільки свобода для них набуває сенсу в налагодженні стійкої солідарності з владними інститутами, громадянським суспільством, комерційним сектором. Сфера соціальної роботи, яка витікає з соціальної політики, крім соціально-економічної підтримки, розширення доступу до культурних ресурсів, як одне зі своїх ключових завдань ставить пом'якшення почуттів самотності та відторгненості у представників соціально вразливих та/або стигматизованих груп. Проведення в сучасній Україні структурних реформ та кардинальне зменшення тіньової економіки є необхідним для очікуваних різними соціальними групами змін соціальних умов їхнього життя.

Бібліографічний список

1. Иващенко О. Об анатомии экономического неравенства в современной Украине: социологические опыты / Ольга Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 29-55.

2. Папа Иоанн Павел II. Сотый год (Centesimus annus). Окружное Послание о социальных вопросах нашего времени [Електронний ресурс] // Библиотека Якова Кротова. – Режим доступу : http://www . krotov.info/acts/20/voityla/centes.html
3. Резник А. Правительственные реформы в массовом сознании граждан Украины / А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 2. – С. 151-163.
4. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; общ. ред. П. С. Гуревича ; пер. с англ. Г. Ф. Швейника. – М. : Флинта, МПСИ, Прогресс. – 2006. – 248 с.
5. Фуко М. Ненормальные: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974-1975 учебном году / Мишель Фуко ; отв. ред. А. В. Говорунов ; пер. с фр. А. В. Шестакова. – СПб. : «Наука», 2004. – 432 с.
6. Фуко М. Нужно защищать общество: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975-1976 учебном году / Мишель Фуко ; пер. с фр. Е. А. Самарской. – СПб. : Наука, 2005. – 312 с.
7. Fine G. A. The Hinge: Civil Society, Group Culture, and the Interaction Order / Gary A. Fine // Social Psychology Quarterly. – 2014. – № 77 (1). – P. 5-26.
8. Lam J. Is Insecurity Worse for Well-being in Turbulent Times? Mental Health in Context / Jack Lam, Wen Fan, Phyllis Moen // Society and Mental Health. – 2014. – № 4 (1). – P. 55-73.
9. Sozialpolitik [Електронний ресурс] // Soziale Marktwirtschaft. Garant für wirtschaftlichen Erfolg und soziale Stabilitüt. – Режим доступу : http://www .kas.de/wf/de/71.10276/
10. Tuchman G. The Currency of Democracy: Politics, the Media, and Corporate Control / Gaye Tuchman // Contemporary Sociology: A Journal of Reviews. – 2013. – № 42 (2). – P. 203-207.

В статье рассматриваются сложные взаимосвязи свободы как социального феномена и социальной политики. Раскрывается социологический угол зрения на свободу как на соотношение возможностей и форм зависимости акторов в контексте реализации различных прав человека. Анализируется социальная политика с точки зрения желаемых социальными субъектами изменений социальных условий своей жизни и обеспечения прав человека.

The article examines the complex interrelationship of freedom as a social phenomenon and social policy. The author reveals the sociological angle on freedom as the ratio of capacity and forms depending actors in the context of the implementation of various human rights. The author analyzes social policy in terms of the desired social subjects of social change of their living conditions and human rights.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2014

УДК 316.334.3.001.73

Санченко С. П., НПУ ім. М. П. Драгоманова

ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ

В статті розглядаються проблеми впливу соціальних трансформацій сучасних суспільств на еволюцію моделей державної соціальної політики. Визначено суттєві риси різних моделей соціальної політики.

Феномен «соціальна політика», а понад усе, проблему суспільної трансформації різних моделей такої політики варто розпочинати з дихотомії: «політика – соціальна політика». Найперше вкажемо на те, що з усіх визначень поняття «політика», ми беремо за основу ті, які, власне, пояснюють політику, як «систему принципів і норм регулювання життя суспільства загалом, соціальних груп та індивідуумів» [8, с. 585]. До цього словникового визначення додамо і те, що політика покликана максимально повно, об'ємно врегулювати взаємовідносини між людьми, малими і великими групами у суспільстві. З усіх «політик», на які «розпадається» цілісна політика, як феномен, найближче до вирішення цих питань знаходиться соціальна політика. «Соціальна політика, – пише О. О. Яременко, – є центральною ланкою державної політики, в якій знаходять своє відображення досягнення економіки і духовної культури (науки, освіти, охорони здоров'я тощо), до того ж саме в соціальній сфері формуються соціальні ресурси для проведення ефективної економічної і духовно-культурної політики» [13, с. 9].

З усіх визначень поняття «соціальна політика» виділимо те, що дав російський політолог В.І. Даниленко. В широкому сенсі розуміння він вбачає в цьому феномені «сукупність положень, процес уладнання конфлікту і знаходження взаємодопустимого рішення, а також прийняття рішення і проведення заходів в області соціальних гарантій» [2, с. 831]. Останнє – соціальні гарантії – значною мірою є базовим фактором для створення правової, соціальної держави взагалі.

Суспільне визначення і пріоритетний статус соціальної політики з-поміж «інших політик», про що пишуть багато вчених, обумовлюється в першу чергу тим, що така політика безпосередньо пов'язана з правами людини і необхідністю їх забезпечити. «Соціальні права, – пише російський дослідник Н. Бондарь, – це можливості, що випливають із самої людської природи щодо отримання елементарних,

найбільш важливих пільг та умов безпечного, гідного та вільного існування особистості в суспільстві і державі» [1, с. 35].

Реальним є питання: від чого залежить характер і особливість соціальної політики. Соціальна політика в конкретній державі є такою, якими є державна політика, які соціально-економічні відносини в ній сформувалися. Так, характеризуючи соціальну політику у колишньому СРСР, українська дослідниця В. Довженко доречно пише, – цитуючи Ю.І. Павленка (див. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики. – К., 1997): «Соціально-економічні відносини в Україні (і в цілому у колишньому СРСР) базувалися на: централізації ресурсів і повноважень; плановому характері виробництва і розподілу; жорстокій регламентації всіх сфер соціально-економічного життя; пріоритеті адміністративного регулювання над правовим [4, с. 3]. Це, однак, зовсім не означає, що тоді соціальна політика в СРСР була негативною і, навіть, малоефективною. Скоріше всього маємо брати до уваги, що така політика сповна була похідною від існуючого політичного режиму, а певна «зрівнялівка», адресність щодо окремих соціальних груп у суспільстві давала можливість зберігати велику «комуністичну» державу від можливих достатньо гострих конфліктів, протистоянь тощо. Між тим у багатьох країнах і нині така патерналістська, державна соціальна політика є і вдало функціонує.

Посилаючись на вище викладене, підкреслимо також роль саме ідеологічних чинників в формуванні і практичній реалізації як соціальної політики в цілому, так і безпосередньо політики в частині соціального захисту громадян. Доречними в цьому плані є висловлювання, зокрема, українського політика М. Кравчука, який вважає, що суспільства, позбавлені ідеологічного стрижня, це безперспективні суспільства взагалі [6]. Відмова від ідеології у державному будівництві, функціонуванні держави веде до втрати і ідеологічного механізму соціального захисту, тобто до втрати, як ми вважаємо, загальноприйнятних норм і правил не лише співжиття але й духовності, моралі. Серед українських фахівців вплив ідеології на розвиток системи соціального захисту найбільш детально розробила у своїй кандидатській дисертації В. Дерега [3]. На її думку, найважливішими в плані формування соціального захисту є неконсервативні, неоліберальні та соціал-демократичні ідеологічні теорії і концепції. Авторка доречно підкреслює і те, що саме деполітизація соціальної політики робить її безадресною, безперспективною.

Соціальна політика за будь-яких її моделей обов'язково має фінансуватися. І фінансуватися найперше шляхом використання державних механізмів. Закономірність проглядається проста: чим більшим

є валовий внутрішній продукт, що виробляється в країні, спільними зусиллями усіх громадян, тим більші відрахування є можливість зробити для соціальних потреб і допомог громадян. Існують навіть певні мінімуми, які можна тут допускати. Так за даними МОП у розвинутих країнах Заходу на початок 80-х років мало місце відрахування на проблеми соціального характеру 20-30 % валового національного продукту. В ряді країн Східної Європи квоти на соціальні відрахування за критеріями МОП нині становлять приблизно чверть від середнього рівня відрахувань західних націй, а у країнах, що розвиваються, вони складають лише 5 % суспільного продукту [2, с. 131].

Безпосередньо проблемам інституціалізації соціальної політики у суспільстві присвячені роботи таких зарубіжних вчених як Т. Ганслі, Ф. Дей, Б. Джонссон, П. Спікер, російських – Г. Осадча, С. Смірнова, С. Тетерський, українських – О. Бермічевська, Н. Борецька, Б. Гаєвський, В. Жмира, Е. Лібанова, О. Палій, Т. Семигіна, О. Скоморохова, В. Скуратівський, А. Ягодка та ін.

Безпосередньо класифікація моделей соціальної політики є предметом уваги В. Джорджа, Р. Уїлдінга, У. Лоренца, Р. Мішри, Ф. Уїльямса, а в Україні – Н. Балабанова, Е. Гансова, М. Головатого, В. Жукова, О. Новакової, В. Пилипенко та ін.

Зазначимо, що за усієї розмаїтості схарактеризованих моделей соціальної політики, більшість з них ґрунтуються все ж переважно на ідеологічних та ціннісних засадах, властивих системам соціального захисту окремих країн. Можна виділити такі, найбільш характерні і поширені моделі соціальної політики, як:

– класична (антиколективістська) модель. Її ще називають умовноліберальною. Фінансування основних соціальних програм за такою моделлю здійснюється головним чином за рахунок загальних державних податків, які збираються в країні. Нині така політика, наприклад в Англії об'єднує як наслідки тетчерівської політики впровадження ринкових відносин у соціальній сфері, так і спроби лейбористського уряду щодо поступового переходу до універсальності в окремих соціальних програмах;

– корпоративістська модель (Німеччина) О. Бісмарка. Головним чином пов'язана з різноманітними формами соціального страхування, яке називають солідарним соціальним страхуванням. До корпоративістської моделі відносять також моделі соціальної політики Іспанії, Мексики, Бразилії, навіть Японії;

– класична скандинавська модель (Швеція). Вона передбачає найактивнішу роль держави у соціальному забезпеченні, наданні різноманітних соціальних послуг і реалізації політики зайнятості;

– ліберальна модель (або «ультраліберальна») (США). Це своєрідна залишкова модель, коли держава надає громадянам лише мінімальну допомогу в облаштуванні їх життя. Тут немає уніфікованої системи соціального захисту громадян, існує велике розмаїття соціальних програм, починаючи з федеральних. Однак державне стимулювання цього процесу є яскраво вираженим. До такого державного патерналізму логічно додаються і різноманітні громадські ініціативи, реальний вплив громадського суспільства тощо.

В умовах глобалізації, особливо на початку XXI століття перераховані та інші моделі соціальної політики стали зазнавати і певної ерозії, великих змін, однак ліберальні, неоліберальні тенденції в таких змінах все ж домінують в багатьох країнах. Демографічні, фінансові фактори в моделях соціальної політики все більше даються взнаки в ситуації великої соціально – демографічної диференціації суспільств. Основою ж такої політики були і залишаються численні і різноманітні соціальні програми, різні форми соціального страхування, захист груп ризику тощо.

Далі. Основними суб'єктами соціальної політики завжди є: людина, держава, суспільство, соціальні спільності та інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадські організації, об'єднання, асоціації громадян, різноманітні колективи, фонди і т. ін. Формально, сконцентровано, можна говорити про два вирішальних суб'єкти соціальної політики: а) держава; б) громадянське суспільство. Останнє в широкому сенсі залежить від ступеню демократизації влади і суспільних відносин. Роль таких суб'єктів потребує окремого спеціального розгляду.

Соціальна політика неодмінно пов'язана з певними гарантіями для громадян. Надання цих гарантій і обумовлюють той соціальних захист, який отримує людина з будь-яких джерел в країні, починаючи з держави. Про це пишуть численні зарубіжні та вітчизняні фахівці, зокрема, Р. Арон, В. Бабкін, В. Ворона, Д. Гелбрайт, Є. Головаха, Л. Козер, І. Мигович, Т. Парсонс, Ю. Римаренко, Г. Спенсер, К. Тоффлер, М. Хайдеггер, Т. Шанін та ін.

Щодо суто соціально – захисного контексту соціальної політики, то основоположними для цього аспекту є праці Г. Бернгарда, С. Біляцького, А. Крупника, І. Миговича, В. Полтавця, Б. Шапіро та ін., а найбільш показовою в цьому плані, на нашу думку є дисертаційна робота українського вченого А.С. Крупника на тему «Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства» (Одеса, 2002). Автор вдало виокремлює соціальну політику як «складову» державної політики взагалі.

Зазначимо, що поняття «соціальний захист», як і поняття «соціальне забезпечення» – досить нове, воно з'явилося лише у другій половині XX ст. і поступово стало застосовуватися у багатьох міжнародних правових актах. Так у Хартії основних прав трудящих Співтовариств (Європейський Союз, 1989 р. ст. 10) право на соціальний захист формулюється у такий спосіб: «Відповідно до національних нормативних положень кожний працівник в країнах ЄС має право на достатній соціальний захист і залежно від свого статусу і розміру підприємства, на якому він працює, користується відповідними соціальними благами. Особи, які не можуть увійти або знову вступити на ринок праці і не мають засобів для існування, повинні отримувати достатню соціальну допомогу з урахуванням особистих обставин» [12]. Як бачимо, поєднання спільного і особистісно є надто виразним у поясненні механізму «соціального захисту».

Звідси, як мінімум декілька особливостей такої політики: а) загальне право людини на соціальний захист; б) можливість користуватися лише наявними (реальними) благами; в) диференціація соціальної допомоги людині в залежності від її реальних потреб. Тобто, соціальний захист може бути лише таким, яким є конкретне суспільство, рівень його соціально – економічного, духовного і т. п. розвитку.

Слід вказати на ту принципового характеру особливість, що соціальний захист і соціальна допомога – явища однак далеко не тотожні. Соціальний захист – більш ширше поняття, що включає в себе соціальну допомогу у різних її формах. При цьому соціальний захист включає в себе: пенсійне забезпечення та забезпечення на випадок безробіття; грошову допомогу сім'ям; різні форми соціальної допомоги і соціальних послуг.

Сучасні системи соціального захисту мають багато спільних рис а також відповідні відмінності, що пов'язані з багатьма факторами [7]. Мабуть найбільш конкретною є, особливо у європейських країнах, така система, що пов'язана із різного роду соціальним страхуванням (Австрія, Італія, Німеччина, Нідерланди, Франція і т. ін.). На відміну від принципу соціального страхування, принцип соціального забезпечення (в тому числі і в Україні) передбачає надання соціального захисту іншим категоріям населення (державні службовці, військові, діти-сироти тощо) і фінансування таких соціальних видатків за рахунок податкових надходжень у бюджет. Тут, однак, є слідуюча принципового характеру колізія: як справедливо підкреслює А. С. Крупник, «економічний підйом країни не завжди автоматично веде до зростання життєвого рівня населення» [7, с. 7]. Тобто, соціальне забезпечення напряму від багатства країни не залежить. Значить, вирішальне зна-

чення має саме характер державної політики, яка обстоює політику соціальну, сам соціальний захист.

Соціальна політика держави, – нехай у різний спосіб, – але має чітко означені гуманістичні орієнтири. Так, український політолог С. Рябов зазначав, що соціальна держава – це принцип функціонування держави, відповідно до якого вона бере на себе захист соціальне упосліджених і піклування про соціальну справедливість [5, с. 215]. До класичних систем соціальних гарантій при цьому відносять: страхування (за досягненням старості, хвороби, нещасних випадків), допомогу по безробіттю, а також порівняно нові системи страхування (наприклад, від ризику втрати прибутку і т. ін.).

Окремо має братися до уваги система і характер соціальних інтересів, які практично реалізують політику соціального захисту. Це: структури в органах виконавчої влади; судові органи; профспілки; різноманітні фонди; громадські організації і об'єднання тощо.

Практична реалізація моделі соціальної політики у сучасній Україні обумовлена багатьма причинами і особливостями соціального характеру, вирішальними з-поміж яких є:

– пряма і безпосередня залежність рівня соціальної забезпеченості громадян від ходу ринкових перетворень та трансформацій громадянського суспільства;

– гостра потреба адресної підтримки груп ризику, соціально вразливих груп населення;

– необхідність реалізації соціальної політики в тісному узгодженні зі світовою практикою, напрацьованим досвідом.

При цьому завдання держави, органів влади полягає в тому, аби забезпечити максимальне стимулювання і підтримку інноваційної діяльності самих громадян, як суб'єктів соціальної політики. Тобто, розробка і реалізація соціальної політики в сучасній Україні відбувається на засадах саме ліберальної моделі такої політики, з відповідними залишками, однак, тієї моделі, що функціонувала у колишньому Радянському Союзі взагалі.

Бібліографічний список

1. Бондар Н.С. Права человека в Конституции России: трудный путь к себе / Н.С. Бондар. – Ростов-на-Дону, 1996. – 359 с.
2. Даниленко В.И. Современный политологический словарь / В.И. Даниленко. – М., NOTA BENE, 2000. – 1024 с.
3. Дерега В.В. Політологічний аналіз формування та розвитку соціального захисту: дис. на здобуття наукового ступеня канд. політичних наук: спец. 23. 00. 02 «Політичні інститути та процеси» / Дерега Віра Володимирівна. Миколаївський державний

гуманітарний університет ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2007. – 221с.
4. Довженко В.І. Проблеми формування та реалізації соціальної політики в Україні перехідного періоду. Автор. дис. на здоб. наук. ступеня доктора філософії в галузі ділового адміністрування. – К., 2001. – 24 с.
5. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Знання. – 59с.
6. Кравчук М. Ідеологія в Україні. Якою вона буде завтра? / М. Кравчук // Информационно-аналитический центр ANALITIKA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// analitika.at.ua/ index/0-13. – Назва з екрану.
7. Крупник А.С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук зі спеціальності 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Крупник Андрій Семенович; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2002. – 16 с.
8. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
9. Рябов С.Г. Політологія: словник понять і термінів / С.Г. Рябов. – К. : «КМАкадемія», 2001. – 256 с.
10. Семигіна Т.В. Моделі державної соціальної політики економічно розвинутих країн : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня доктора філософії в галузі політології. – К., 2003. – 19 с.
11. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.
12. Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави / Н. Флорескул // Вісник КНТЕУ. – 2009. – № 2. – 401 с.
13. Хартія Співтовариства про основні соціальні права трудящих. Міжнародні організації та союзи. – Хартія від 09.12.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www /uapzvo.net/ data63/uhr6344.htm. Назва з екрану.
14. Яременко О.О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації: Монографія. Статті. Виступи. Інтерв'ю. / О.О. Яременко. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України; УІСД ім. Олександра Яременка, 2006. – 480 с.
15. Martin G.M. Social policy in the welfare state. – New jersey : Prentice Hall, Enqeewood Clitts, 1990. – 256 p.

В статье рассматриваются проблемы влияния социальных трансформаций современных обществ на эволюцию моделей государственной

социальной политики. Определены существенные черты разных моделей социальной политики.

In the article the problems of influence of social transformations of modern societies on the evolution of models of public social policy are examined. The substantial lines of different models of social policy are determined.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2014

УДК 328.132.7 (477)

Підручна О. О., НУ «ОЮА»

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Розглянуто зародження та розвиток інституту президентства в державотворенні України. Проаналізована роль глави держави у механізмі здійснення владних повноважень. Інститут президента розглядається як один із вищих органів державної влади. Акцентується увага на визначальному впливі на інші вищі органи державної влади з метою координації, узгодження та спрямування їх діяльності на виконання Конституції.

Сучасний розвиток пострадянських держав, що відбувається відповідно до проголошених у конституціях орієнтирів на побудову демократичної, правової, соціальної державності, органічно пов'язаний із трансформаціями системи органів державної влади не лише в частині її організації, а й щодо зміни ролі цих органів у регулюванні найважливіших суспільних відносин. Одним із головних результатів цього процесу є кардинальна зміна загальної парадигми розуміння специфіки взаємозв'язку між конкретними органами державної влади і суспільством. У цьому плані наразі дедалі активніше ставиться питання про трансформацію ролі тих чи інших інститутів державної влади, які набувають вирішального значення в умовах нових політичних перетворень, метою яких є побудова ефективної моделі загальної взаємодії між державою та суспільством. Одним із таких інститутів, поза будь-яким сумнівом, є інститут президентства.

В розбудові української державності інститут президентської влади має найкоротшу історію і викликає жваві наукові дискусії як щодо правового статусу Президента України, так і еволюції становлення самого інституту. Процес його становлення відбувався під впливом різних факторів і в дуже складних умовах. Дослідники конституційно – правового статусу Президента України зазначають, що «інститут

президента фактично являє собою ще одну, крім загальновизнаних, самостійну гілку влади» [1, с. 24], чим і обґрунтовується інтерес до законодавчого утвердження президентської влади в нашій державі.

Розвиток цього політичного інституту бере початок наприкінці XVIII століття, з формуванням перших демократичних режимів у країнах Нового і Старого Світу. Упродовж XVIII-XX століть інститут президентства став майже невіддільним атрибутом республіканської форми правління і однією з ознак демократичного ладу і на сьогодні інститут глави держави функціонує практично в усіх сучасних державах світу. Щоправда, у деяких країнах, як, наприклад, у Німеччині, Італії чи Ізраїлі, президент виконує здебільшого представницькі функції, а «обличчям» держави є канцлер або прем'єр-міністр. Як зазначає Н. Сахаров, сьогодні президентство – невід'ємний елемент політичних систем багатьох країн Європи, Азії, Африки, Південної та Північної Америки. В той же час кожна країна сама визначає яку роль повинен відігравати в її політичному житті [2, с. 8].

Слово «президент» має латинське походження. Буквально воно означало «той, хто сидить попереду», «голова товариства, спілки». Уперше офіційно посаду президента як одноособового глави Держави було запроваджено Конституцією США 1787 р., а перший американський президент Дж. Вашингтон обійняв цю посаду 1789 р. Дещо пізніше вона стала поширюватися і в інших країнах. Так, уперше в Європі її запровадили в одному році – 1848 р. Швейцарська Конфедерація та Франція. Нині інститут президентства дуже поширений у світі. З більш як 180 країн світу понад 130 мають президентів.

Інститут президентства виник і розвинувся у зв'язку з практично повсюдним перетворенням монархій на республіки та поваленням феодально-абсолютистських режимів. Главою держави є посадова особа чи державний орган, який посідає найвище місце в ієрархії інститутів влади. Реальне місце і роль глави держави у здійсненні державної влади залежать від форми правління й політичного режиму, що склався у країні. Глава держави може або перебувати поза іншими гілками державної влади, або бути включений у виконавчу владу й очолювати її, або входити і до законодавчої, і до виконавчої, і навіть до судової гілок влади. Залежно від того, є республіка президентською чи парламентською, президент має, відповідно, ширші чи вужчі повноваження у сфері призначення прем'єр-міністра і нормотворчої діяльності. У переважній більшості республік президент є визначальною політичною постаттю.

До функцій президента входять: представництво держави у внутрішніх і зовнішніх відносинах, забезпечення державного

суверенітету і національної безпеки, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв за кордоном і певної частини урядовців усередині держави, командування збройними силами, нагородження державними нагородами, присвоєння військових і цивільних звань, здійснення помилування, прийняття до громадянства тощо.

Щоправда, у деяких країнах, як, наприклад, у Німеччині, Італії чи Ізраїлі, президент виконує здебільшого представницькі функції, а «обличчям» держави є канцлер або прем'єр-міністр. У багатьох країнах – наприклад, Великобританії, Данії, Швеції, Іспанії, Японії та інших – збереглися монархічні династії. Залишаючись номінальними правителями, королівські особи усі державотворчі функції передають до парламенту або кабінету міністрів. Проте найстаріші і, якщо можна так висловитися, найуспішніші світові демократії – французька та американська – очолювані президентами, які володіють широкими повноваженнями.

Спершу інститут президентства у нашій державі виник як елемент механізму поділу державної влади. Зараз він став важливою складовою частиною державного механізму. Фактично, як зазначає І.О. Костицький «він вбудовувався в структуру державної влади України за умов практичної наявності специфічної Української традиції парламентаризму та відсутності незалежної судової гілки влади, що також прислужилося додатковим джерелом напруженості і конфліктності у відносинах між гілками державної влади» [3, с. 7].

Слід відмітити, що інститут президентства в Україні створився не відразу. Він пройшов кілька етапів за назвою і статусом. Спочатку Президент України за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі» потім – главою держави й главою виконавчої влади, і нині, за чинною Конституцією України, є главою держави. Становлення інституту Президента України було основним у реформуванні державної влади, пов'язаному із проголошенням її незалежності та зміною конституційного ладу України.

Започаткувала процес реформування державної влади в Україні Декларація про державний суверенітет України [4], яка уперше в Україні проголосила, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Це зумовило введення інституту президентства. Оскільки інститут Президента України мав перетворитись із символічного колективного інституту в реальний одноособовий позапарламентський інститут і Президент України мав обиратися не парламентом, а громадянами України, цей інститут об'єктивно мав отримати необхідну конституційно-правову основу перш ніж стати реальністю.

5 липня 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла основоположний щодо інституту президентства в Україні Закон (№ 293-XII), у статті першій якого проголошувалося: «Заснувати пост Президента Української Радянської Соціалістичної Республіки» [5]. З цієї дати бере свій початок процес становлення і розвитку інституту президентства в Україні. Зданим Законом Конституцію (Основний Закон) Української РСР було доповнено главою 12-1, яка формулювала основні положення інституту президентства. 1 грудня 1991 року відбувся всеукраїнський референдум, на якому, одночасно з проголошенням незалежності України, народ віддав перевагу президентській формі правління. За результатами всенародного голосування перемогу на одержав Л. М. Кравчук, чиє ім'я, на думку Л. Кривенко «має увійти в історію як ім'я першого Президента України» [6, с. 31].

Політичні романтики настійливо заперечують цей факт, називаючи першим українським президентом видатного діяча періоду визвольних змагань, Голову Української Центральної Ради М.С.Грушевського [7, с. 454], хоча й із застереженням про «відсутність в Основному законі посади голови держави (президента) « [8, с. 71]. Історики, які доскіпливо вивчали в архівах усі документи Центральної Ради, заперечують факт обрання М.С. Грушевського президентом України [9, с. 30-32].

Теоретичною основою становлення Інституту президентства в період 1991 – 1993 рр. була насамперед Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991р. [10]. Конституювання інституту президентства активно і всебічно тривало під час конституційного процесу, пов'язаного з підготовкою нової Конституції України і внесення ряду змін і доповнень до чинної на той час Конституції. Про це свідчать, зокрема, проекти Конституції України у редакціях 1992, 1993, 1995 років, та Конституційний договір, укладений між Президентом України і Верховною Радою України 8 червня 1995р. [11]. За цими проектами Конституції України і Конституційним договором Президент України набував статусу глави держави і глави виконавчої влади. Так, з підписанням 8 червня 1995 р. Конституційного Договору кардинально змінилося становище інституту президентства в Україні Відповідно до ст. 24 Конституційного Договору Президент України:

1) виступав гарантом державного суверенітету, незалежності недоторканності кордонів, національної безпеки, територіальної цілісності України, додержання Конституції і законів України, прав та свобод людини і громадянина;

2) звертався з посланнями до народу України;

3) подавав Верховній Раді України щорічні та позачергові доповіді про внутрішню і зовнішню політику України;

4) очолював систему органів державної виконавчої влади України;

5) створював, реорганізовував і ліквідовував міністерства, відомства, інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади в межах коштів Державного бюджету України, призначав (затверджував) і звільняв із посад керівників цих органів;

6) скасовував акти центральних і місцевих органів державної виконавчої влади України, а також акти органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим у разі їх невідповідності Конституції та законам України, а також указам і розпорядженням Президента України;

7) здійснював у межах, встановлених законом, управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності;

8) став Верховним Головнокомандувачем Збройними Силами України, призначав і звільняв вище командування Збройних Сил України, вживав заходів щодо забезпечення обороноздатності держави;

9) очолював Раду Національної безпеки України та затверджував її персональний склад;

10) подавав на розгляд Верховної Ради України проект Державного бюджету України та звіт про його виконання [11].

Крім того, Президент України отримав право видавати укази з питань економічної реформи, не врегульованих чинним законодавством України, які мали діяти до прийняття відповідних законів (ст. 25 Конституційного Договору). Фактично главі держави були делеговані законодавчі повноваження, що знаменувало перетворення законодавчої діяльності з прерогативи парламенту в діяльність двох суб'єктів державної влади – парламенту і глави держави.

Ст. 26 Конституційного Договору закріплювала право Президента України призначити всеукраїнський референдум відповідно до закону.

Фактично Конституційний Договір конституював Президента України як однопорядкову Верховній Раді України сторону спершу конституційного, а згодом і законодавчого процесу, – зазначають науковці [12, с. 45]. Аргументація правомочності Президента України укладати такий Договір ґрунтувалася на його визначенні як гаранта додержання Конституції. Поєднання виконавчих та законодавчих функцій в уряді та запровадження безпосереднього контролю Президента України над Урядом та силовими структурами (укази

Президента України від 16.06.1993 р., 27.09.1993 р., 9.08.1994 р., 7.10.1995 р» 14.12.1996 р. та ін.) стало проявом необхідності концентрації ключових повноважень у сфері здійснення виконавчої влади в руках президента в умовах перехідного періоду.

Ухвалення Конституції України 28.06.1996 р. дещо зменшило вагу компетенції Президента України, хоча заради справедливості слід зазначити, що в основу відповідних конституційних норм були покладені саме положення Конституційного Договору. Остаточно статус Президента України був визначений Конституцією України 1996 року.

Юридичною формою глави держави в Україні згідно зі ст. 102 Конституції України є Президент [13]. Конституційно-правовий статус Президента України встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади; закріплюють порядок заміщення поста Президента України; передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України.

Президент України посідає окреме місце в системі органів державної влади. Конституція України 1996 р., на відміну від попередньої Конституції та Конституційного договору від 8 червня 1995 р., які визначали його статус як глави держави і глави виконавчої влади, не відносить Президента України до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади. В той же час, за Конституцією України 1996 р. глава держави зберігав досить широкі повноваження (установчі та контрольні) в сфері виконавчої влади і наділявся суттєвими прерогативами в сферах законодавчої і судової влади. Досвід Франції, де тривалий час використовувалася подібна модель організації влади, свідчить, що таке конституційне визначення статусу глави держави характеризує його особливе місце в системі органів державної влади: він не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, гарантує єдність державної влади в умовах її поділу, погоджене функціонування та взаємодію різних видів органів державної влади, в кризових умовах. Однак досвід інших держав, де намагалися запровадити інститут глави держави за «французьким зразком», продемонстрував тенденції до узурпації влади в руках президента та нівелювання ролі законодавчої і судової гілок влади (колишні колонії Франції в Африці, Білорусь, Росія, країни Центральної Азії тощо) [14,с. 22].

У деяких державах (наприклад, Болгарія, Молдова, Румунія) досить швидко трансформували статус глави держави, адаптувавши його до

вимог парламентарно – президентської форми правління. Це свідчить про нестійкий (перехідний) характер президентсько-парламентарних форм правління, подібних до закріпленої Конституцією України 1996 р., і значною мірою обумовлює необхідність проведення в Україні конституційної реформи.

8-го грудня 2004 року у розпал політичної боротьби Верховна Рада прийняла закон про внесення змін до Конституції України під № 2222, який передбачав парламентсько-президентську форму правління з досить обмеженими повноваженнями глави держави. Саме за цією редакцією Конституції Україна жила не один рік і саме під ці повноваження обирався президент Віктор Янукович.

Із внесенням до Конституції України змін 8 грудня 2004 р. конституційний статус Президента України отримав подальшу трансформацію, що пов'язано з переходом до парламентсько-президентської форми правління. Так, суттєво зменшуються його прерогативи в сфері виконавчої влади (повноваження щодо формування Уряду фактично перейшли до парламенту), тим часом розширюються його контрольні повноваження стосовно Верховної Ради України – Президент України отримав додаткові підстави для дострокового припинення повноважень парламенту. Конституційна реформа не призвела до зміни функцій глави держави – Президент України так само є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України) та не вплинула на конституційні гарантії його діяльності. Це свідчить, що і після внесення змін до Конституції України 8 грудня 2004 р. Президент України продовжує відігравати суттєву роль в механізмі державної влади, насамперед, як інститут, що забезпечує стабільність державної влади, взаємодію її різних гілок.

Подальші зміни повноважень Президента та закріплення його зміненого статусу диктувалися політичними перипетіями. 30 вересня 2010 року Конституційний Суд (КС) своїм рішенням визнав неконституційним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222, вказавши на наявність порушень при його прийнятті [15]. Таким чином КС констатував, що в Україні діє Конституція у редакції 1996 року. Внесені зміни характеризували широкі владні повноваження, що перевершують повноваження інших гілок влади; право законодавчої ініціативи; високий ступінь реального впливу на тріаду влади при, одночасно, фактичній незалежності від них; наявність фінансово-матеріальних ресурсів і власного апараті – адміністрації, рівень впливу якої на внутрішню і зовнішню політику не знає аналогів.

Таким чином, політико-правові реалії, що склалися в Україні в результаті рішення Конституційного Суду від 30.09.2010 р., переконливо свідчать про необхідність чіткого конституювання статусу і меж повноважень Президента, невідворотності його відповідальності за недотримання Конституції та законів України. На сучасному етапі основні законодавчі баталії розгортаються навколо відміни скандального рішення Конституційного Суду України і повернення до Конституції 1996 р., що має діяти зі змінами, внесеними в 2004 р. В це означає – наступні обговорення повноважень Президента, тим паче – напередодні позачергових виборів.

Бібліографічний список

1. Пушкіна О. Особливості конституційно – правового регулювання інституту Президента України / О. Пушкіна // Юрид. Україна. – 2012. – № 2. – С. 20-25.
2. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Н. А. Сахаров. – М. : Юрид. лит-ра, 1994. – 176 с.
3. Костецька І. О. Інститут президенства в Україні: становлення і функціонування / І. О. Костецька. – К. : Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 496 с.
4. Декларація про Державний суверенітет України: прийнята 16.07.1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31.
5. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 липня 1991р. № 1293-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 445.
6. Кривенко Л. Законодавче утвердження інституту президентства в Україні / Л. Кривенко // Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності // Бюлетень законодавства та юридичної практики України. – 1999. – № 8. – С. 31.
7. Енциклопедія українознавства / Наукове Товариство ім. Тараса Левченка. – Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 454.
8. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. – Київ: Т-во "Знання" України, 1993. – 187 с.
9. Шевченко В. Ф. Українська Центральна Рада та відновлення державності нашого народу / В. Ф. Шевченко// Науковий вісник Української академії внутрішніх справ – 1997. – Вип. 2. – С. 30-32.
10. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової Конституції України» від 19 червня 1991 року № 1213-XII / [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1213-12

11. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України / [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua
12. Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України / В. А. Шатіло. – К.: УЦПМ, 2004. – 159 с.
13.Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
14. Долженков О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві / О. Долженков // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 20-25.
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України // Вісник Конституційного Суду – 2010. – № 5. – С. 36.

Рассмотрены зарождение и развитие института президентства в создании государства Украина. Проанализирована роль главы государства в механизме осуществления властных полномочий. Институт президента рассматривается как один из высших органов государственной власти. Акцентируется внимание на определяющем влиянии на другие высшие органы государственной власти с целью координации, согласования и направления их деятельности во исполнение Конституции.

An origin and development of institute of presidency are considered in creation of the state of Ukraine. The role of head of the state is analysed in the mechanism of realization of imperious plenary powers. «Institute of president» is examined as one of supreme bodies of state power. Attention is accented on determining influence on other supreme bodies of state power with the purpose of co-ordination, concordance and direction of their activity to execute of Constitution.

Стаття надійшла до редколегії 03.02.2014

УДК 324.001.76 (497.11)

Каравайцева О. В., НУ «ОЮА»

СТАНОВЛЕННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ СЕРБІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНОМУ ПЕРІОДІ

В статті розглядаються проблеми становлення та удосконалення виборчої системи Сербії в посткомуністичному періоді. Освітлюється процес трансформації виборчої системи та перехід від однопартійної до багатопартійної системи.

Формування та становлення виборчої системи Сербії після розпаду СФРЮ, було ускладнено тривалим періодом кризи, епохою громадянської війни, що надзвичайно негативно відобразилось на трансформаційних електорально-правових процесах в Сербії. За майже два десятиліття виборче право Сербії зазнало і структурні і локальні зміни, які торкнулися і типа виборчої системи Сербії, і цілого ряду елементів, що помітно впливають на перспективи розвитку партійної і парламентської сфер політичної системи Сербії. З прийняттям Конституції Республіки Сербія в 1990 р. принцип делегування як основної при побудові системи органів представницької влади Республіки був замінений на принцип народного представництва, характерний для абсолютної більшості європейських держав. Перехід до багатопартійної системи повинен був стати кроком до утвердження в Югославії парламентаризму європейського зразка. Через виняткове загострення ситуації в країні, що загрожувала крахом союзної держави, цей перехід слід було здійснити в найкоротші терміни. Всього декілька місяців знадобилося для організації виборів на невідомій досі багатопартійній основі.

На перших після Другої світової війни багатопартійних виборах до Народної Скупщини Республіки Сербія в грудні 1990 р. була застосована мажоритарна виборча система з двох турів. Конституція 1990 р. і Закон про вибори депутатів 1990 р. гарантували загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні. Голосування за кандидатів проводилося по одномандатних виборчих округах. Враховуючи те, що в Народній Скупщині було 250 депутатських місць, стільки ж формувалося і округів. Виборці голосували безпосередньо за кандидата шляхом обведення порядкового номера перед ім'ям на бюлетені для голосування. Вибраним вважався кандидат, що отримав абсолютну більшість голосів виборців, що проголосували, за умови, що в голосуванні взяло

участь більше 50 % зареєстрованих виборців. Інакше проводився другий тур голосування. В ньому приймали участь лише два кандидати, що отримали найбільшу кількість голосів в першому турі виборів. У другому турі при будь-якій явці виборців депутатом ставав кандидат, що зібрав більшу кількість голосів, чим суперник. Підготовку, проведення, а також контроль за ходом виборчого процесу здійснювали Республіканська виборча комісія, виборчі комісії виборчих округів і виборчі комітети. Виборчі органи всіх рівнів формувалися з врахуванням як політичних, так і професійних критеріїв [1].

Вибір мажоритарної виборчої системи на перших багатопартійних виборах, на думку найбільшого фахівця в області виборчого права Сербії професора Мілана Йовановіча, був закономірною реакцією оновленої політичної системи країни на пануючу багато десятиліть систему делегування [2]. Багатоступінчаті непрямі механізми останньої сприяли абсолютному відриву представників від виборців, деперсоналізації уповноваженої особи і зневазі основними принципами виборчого права. Встановлення політичної системи, заснованої на принципах політичного плюралізму, і формування органів публічної влади на принципах розділення властей зобов'язали до створення такої виборчої системи, яка була б ясною і зрозумілою для пересічних громадян. Після багатолітньої практики проведення виборів як політичних ритуалів, без натяку на реальну конкуренцію, мажоритарна виборча система стала розумним рішенням. Адже громадяни, голосуючи безпосередньо і таємно за кандидатів різних партій, безпосередньо формували не лише склад представницького органу – Народної Скупщини, але і безпосередньо впливали на формування уряду. Мажоритарна виборча система чітко позначила першу лінію розколу на багатопартійній «політичній арені» Сербії. Тільки правляча Соціалістична партія Сербії висловилася на користь мажоритарної виборчої системи. Всі останні політичні партії були проти, пропонуючи на виборах народних депутатів застосовувати пропорційну виборчу систему. Мабуть, єдиним виключенням в позиціях партій з даного питання стала пропозиція Партії нової демократії. Вона пропонувала ввести змішану виборчу систему, що поєднувала елементи мажоритарною і пропорційною виборчих систем [3].

На перших багатопартійних виборах мажоритарна виборча система найбільшою мірою відповідала інтересам перш за все Соціалістичній партії Сербії, оскільки її голова Слободан Мілошевич мав значну підтримку і авторитет серед виборців, а також наявністю авторитетних і талановитих кадрів у партії. Навпаки, для опозиційних партій, що знаходилися на етапі формування, організаційна структура

яких практично зводилася до декількох десятків учасників в двохтрьох найбільших мегаполісах, без фінансування, без впливу в ЗМІ, мажоритарна виборча система була свідомо програшною. Саме тому вони і виступали за пропорційну виборчу систему. Вже на перших виборах в депутати Народної Скупщини вживання мажоритарної виборчої системи привело до закономірних результатів – оглушливої перемоги Соціалістичної партії Сербії. Набравши близько 46 % голосів, Соціалістична партія Сербії отримала 194 депутатських крісла (майже 80 %) [4].

Багато в чому завдяки мажоритарній виборчій системі Соціалістична партія Сербії сформувала не лише гомогенну парламентську більшість, але і однопартійний уряд. Вживання цієї виборчої моделі забезпечило можливість партіям національних меншин бути представленими в Народній Скупщині. Так, статистика невблаганно свідчить про те, що загальна кількість депутатів від партій, що представляли угорську національну меншість, мусульман Сербії, була пропорційна відсотку цих груп в загальному складі населення Сербії [5]. Вельми трохи представлена в Народній Скупщині так звана демократична опозиція зробила не інституційні методи дії, у тому числі на Народну Скупщину, з тим щоб змінити виборчу модель, що діє, а саме замінити її на пропорційну. Вибори у Віче громадян Союзної Скупщини Союзної Республіки Югославія провіщали можливий компроміс влади і опозиції з питання типа виборчої системи. А точніше, правлячі соціалісти Сербії і Чорногорії на виборах у вищезазначене Віче запропонували використовувати змішану виборчу систему. Відповідно до представленого ними проекту половина депутатів обиралася по мажоритарній виборчій системі з одним туром голосування, а інша половина – по пропорційній виборчій системі, при цьому Республіка Сербія була єдиним виборчим округом. Виборчий поріг складав 5 %, а розподіл депутатських мандатів здійснювався по формулі д'Ондта. Але, незважаючи і на ці поступки, більшість опозиційних партій бойкотували ті вибори в травні 1992 р.

Криза політичних інститутів, безперервні виступи опозиції, погіршення позиції Союзної Республіки Югославія на міжнародній арені в результаті введення санкцій Радою Безпеки ООН привели до скликання Круглого столу за участю влади і опозиції, заявленою метою якого став пошук компромісу відносно майбутнього виборчої системи на майбутніх позачергових парламентських і президентських виборах. В результаті була досягнута угода, по якій всі рішення Круглого столу приймалися на основі консенсусу, а правляча Соціалістична партія Сербії перейняла на себе політичне зобов'язання

голосувати за всі прийняті таким чином рішення без змін в Народній Скупщині Республіки Сербія. Позиція Соціалістичної партії Сербії полягала в тому, щоб кількість виборчих округів була удвічі більше. Тодішній голова уряду Мілан Паніч вирішив суперечку, запропонувавши сформувати 9 виборчих округів, 5-процентний виборчий поріг і метод д'Ондта для розподілу мандатів. І хоча опозиція не підписала остаточний документ Круглого столу, виборчий закон, що відобразив найважливіші його положення був прийнятий Народною Скупщиною. Саме на підставі цього виборчого закону пройшли і перші позачергові вибори 1992 р. і наступні позачергові вибори 1993 р. Пізніше за пропозицією Демократичної партії соціалістів був змінений закон про кількість виборчих округів для Віче громадян Союзної Скупщини в 1996 року [6].

Аналогічно в Сербії 9 крупних виборчих округів (у яких обиралося значно більш 10 депутатів, що, відповідно, гарантувало високу пропорційність при перетворенні голосів виборців в мандати) було перетворено в 29 маленьких виборчих округів (у яких, як правило, обиралося менше 10 депутатів). Математично доведено, що це приводило до спотворення при розподілі мандатів, до зменшення пропорційності і штучного вбудовування елементів мажоритарної виборчої моделі в пропорційну систему, що діє. Опозиція бойкотувала вибори, проведені по цій виборчій моделі. Чергові зміни у виборчому законодавстві Сербії також стосувалися виборчого округу. Після перевороту 5 жовтня 2000 р. за пропозицією Сербської радикальної партії 9 жовтня Народна Скупщина Республіки Сербія ухвалила новий Закон про вибори народних депутатів, відповідно до якого Сербія на парламентських виборах тепер стала єдиним виборчим округом [7].

На виборах 2001 р. ці наслідки залишилися в тіні через об'єднану коаліційну участь в них 24 політичних партій. Демократична опозиція Сербії (конгломерат дуже різних по своїх програмах політичних партій, більшість з яких самостійно не здолали б на виборах виборчий поріг) перешкодила «розсіюванню» голосів виборців [8]. Тимчасом, на наступних виборах народних депутатів в 2003 р., після розпаду Демократичної опозиції Сербії, виявилася згубна дія ефекту єдиного виборчого округу на пропорційний розподіл депутатських мандатів. Так, результатом виборів до Народної Скупщини Сербії стало те, що вперше з моменту проголошення багатопартійності в 1990 р. в ній не були представлені малі партії, і перш за все партії національних меншин. В той же час збільшилося число голосів виборців, що розсіялися, зникли. При цьому нескладні математичні розрахунки дозволяють передбачити те, що причиною такого представлення партійних сил в

Народній Скупщині більшою мірою стала наявність єдиного виборчого округу, а не 5-процентного виборчого порогу [9]. Декілька пізніше наслідки згаданої виборчої моделі були пом'якшені тим, що законний виборчий поріг був скасований для національних меншин. Тепер політичні партії, що представляють національні меншини Сербії, могли брати участь в розподілі депутатських мандатів, не дивлячись на те, що набрали менше 5 % голосів виборців і їм залишалося здолати лише природний виборчий поріг.

Таким чином, аналіз процесу становлення та формування виборчої системи Сербії в пост-комуністичному періоді дозволяє зробити висновок про те, що інститут організації і проведення виборів в Сербії зазнав ряд істотних реформ, а саме відбулася зміна виборчої моделі мажоритарної на пропорційну виборчу систему, яка була запроваджена у 1992 році. Крім того, інновації в області виборчого законодавства стосувалися розміру виборчого округу, який має сильну регулюючу дію на результати виборів. Поза сумнівом, певний вклад в розвиток цього інституту політико-правової системи Сербії був внесений соціалістичним експериментом: загальне виборче право, відміна ряду цензів і т. д. При цьому заміна народного представництва системою делегування, відсутність реального вибору, та і виборності в умовах існування однопартійної політичної системи, багатоступінчатих виборів в найвищі органи державної влади привели до того, що країна в 80-х р. зіткнулася з необхідністю внесення кардинальних змін в політичну систему в цілому і інститут виборів зокрема. Тому, новим кроком і одночасно поверненням на магістральну дорогу розвитку виборчого законодавства Сербії сталі реформи кінця 80-х – на початку 90-х рр. Прийняття Конституції 1990 р. і Закону про вибори депутатів Народної Скупщини – прорив країни до системи парламентаризму, розділення властей, дійсно загальному рівному і прямому виборчому праву.

Бібліографічний список

1. Устав Републике Србије 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www .mtaki.hu/docs/cd2/Szerbia/
2. Јовановић М. Изборни системи – избори у Србије 1990 – 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// izbornareforma.rs/wordpress/wp-content/uploads/zbornik/Milan %20Jovanovic %20 - %20Redizajniranje %20izbornog %20sistema %20Srbije %20jedan %20 neuspeo %20pokusaj.pdf
3. Чурсина Т.И. Современные избирательные системы. Выпуск 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия// Чурсина Т. И., Орлов А. Т., Ракитская И. А., Половченко К. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www/twirpx.com/file/694184

4. Парламентские выборы в Сербии (1990) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // ru.wikipedia.org
5. Чурсина Т.И. Современные избирательные системы. Выпуск 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия// Чурсина Т. И., Орлов А. Т., Ракитская И. А., Половченко К. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www/twirpx.com/file/694184
6. Јовановић М. Изборни системи – избори у Србије 1990 – 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// izbornareforma.rs/wordpress/wp-content/uploads/zbornik/Milan %20Jovanovic %20 - %20Redizajniranje %20izbornog %20sistema %20Srbije %20jedan %20 neuspeo %20pokusaj.pdf
7. Чурсина Т.И. Современные избирательные системы. Выпуск 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия// Чурсина Т. И., Орлов А. Т., Ракитская И. А., Половченко К. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www/twirpx.com/file/694184
8. Марковић Р. Уставно право и политичке институције [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www .libed.ru/knigi-nauka/417095-12-centralnaya-izbiratelnaya-komissiya-rossiyskoy-federacii-rossiyskiy-centr-obucheniya-izbiratelnim-tehnologiyam-pr.php
9. Чурсина Т.И. Современные избирательные системы. Выпуск 4: Австралия, Венесуэла, Дания, Сербия// Чурсина Т. И., Орлов А. Т., Ракитская И. А., Половченко К. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www/twirpx.com/file/694184

В статье рассматриваются проблемы становления и усовершенствования избирательной системы Сербии в посткоммунистический период. Освещается процесс трансформации избирательной системы и переход от однопартийной к многопартийной системе.

This article deals with the establishment and improving of Serbian electoral system in post-communist period. It discloses the process of electoral system transformation and conversion from one-party to multiparty system.

Стаття надійшла до редколегії 13.03.2014

УДК 329.05

Бедрак Н. М., НУ «ОЮА»

ПАРТІЇ ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА

Статтю присвячено дослідженню ролі політичних партій у процесі формування політичного представництва суспільних інтересів. Визначено вплив демократизації політичної системи та механізмів ротації політичної

еліти на розвиток та інституціоналізацію політичного представництва. Обґрунтовано, що політичні партії виступають дієвим механізмом політичного представництва та горизонтальної й вертикальної політичної взаємодії між владою та громадянами. За допомогою історичного та інституційного підходів досліджено основні етапи діяльності політичних партій та закономірності їх інституціоналізації.

Актуальність теми статті обумовлена тим, що перехід від тоталітаризму до демократії ставить перед відповідальними політичними акторами завдання створення, розвитку та ефективного функціонування дієвих інститутів демократії. Враховуючи, що на сучасному етапі цивілізаційного розвитку демократія функціонує переважно у представницькій формі, розвиток саме інституту політичного представництва виступає одним із головних завдань політичного процесу в умовах демократизації.

Політичне представництво інтересів суспільства (а народ виступає джерелом влади), здійснюється через механізм виборів до державних органів кандидатів за певною визначеною виборчою системою, яка повинна відповідати демократичним вимогам рівності, чесності та прозорості. Розвинені інститути політичного представництва свідчать про те, що громадяни шляхом виборів на певний час делегують свої владні повноваження довіреним політичним акторам (індивідуальним та колективним).

До фундаментальних чинників репрезентативної політичної системи та демократичної взаємодії між владою та суспільством належать політичні партії. У сучасних умовах електоральний процес перетворюється на ефективний спосіб легітимації влади, а політичною інституцією, яка формує політичну еліту та висуває політичних лідерів виступають політичні партії. Відповідно, до ознак сучасних демократій належать політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, регулярні відкриті та чесні вибори. Політичні партії, як складова політичного представництва, завдяки механізму виборчих кампаній фактично монополізували процес формування політичних еліт.

З огляду на це, у сучасному політологічному дискурсі актуалізуються дослідження місця, ролі та функцій політичних партій як складової політичного представництва у процесі демократизації суспільних відносин.

Слід відзначити, що у дослідженнях діяльності політичних партій представлено увесь спектр підходів та методів політичної науки: історичний, інституційний, біхевіорістський, функціоналістський, структурний, теорія раціонального вибору, теорія політичних еліт, теорія конфлікту, компаративний (порівняльний) метод. Діяльність

політичних партій як складової політичного представництва виступає предметом міждисциплінарних досліджень з позицій права, філософії, політичної науки, соціологічної науки, теорії державного управління, психології, економічної теорії та ін.

У процесі еволюції наукових підходів до дослідження політичних партій як складової інституту політичного представництва важливу роль відіграли роботи класиків філософської та політичної думки, таких як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Кондорсе, Ж.-Ж. Руссо, Д. Г'Юм, Е. Берк, А. де Токвіль, Дж. Мілль, Г. Гегель, Ж. Марітен, І. Берлін, М. Вебер, М. Острогорський, Р. Міхельс, В. Парето, Ж. Блондель, М. Дюверже, Р. Даль, Дж. Сарторі та ін.

Функціонування політичних партій в умовах представницької демократії досліджували Ф. Гаєк, Б. Дізраелі, Р. Дворкін, Ф. Фукуяма, С. Мейнверінг, Дж. Сарторі, А. Лейпгарт, Г. Лінц, Л. Даймонд, С. Верба, Д. Растоу, С. Гантингтон, Р. Даль, Й. Шумпетер та ін.

Серед представників української політичної науки ґрунтовні роботи, присвячені дослідженню політичних партій, становленню та розвитку інституту політичного представництва у сучасних умовах належать В. Бебіку, М. Головатому, М. Михальченко, Ю. Шведі, А. Романюку, Ф. Рудичу, Л. Кормич, Дж. Мейсу, Ю. Шайгородському, А. Колодій, В. Полохало, Ю. Якименко, С. Рябову, Б. Гагалюку, Д. Яковлеву та ін.

Політична партія представляє собою організацію людей, взаємодія яких структурована по вертикалі та по горизонталі. Будь-яка політична партія складається з трьох основних частин: партійного керівництва (партійна еліта), рядових членів партії та її прихильників. Система співпраці між структурними елементами партії, врахування інтересів простих членів партії при прийнятті партійного рішення, ступінь відкритості партійної еліти характеризують рівень внутрішньопартійної демократії.

Діяльність політичних партій спрямована також на презентацію ідеологічних доктрин та ідей у суспільстві, формуванні стійкого кола прихильників цих ідей та сприянні їх політичному вибору в електоральний період.

При цьому однією із головних небезпек у діяльності політичних партій виступає їх перетворення на інструмент реалізації інтересів порівняно невеликого кола осіб, що здійснюють безпосереднє партійне керівництво – партійної еліти. У такому випадку пересічні члени партій фактично позбавляються впливу на прийняття партійних рішень, реалізацію партійної програми та політики, процедуру висування кандидатів у депутати різних рівнів та ін.

У політичній системі політичні партії поділяються за критерієм втілення реальних соціальних чи політичних інтересів на комуністичні, соціалістичні (соціал-демократичні), консервативні (неоконсервативні), ліберальні (неоліберальні), фашистські. Відповідно до класового підходу політичного представництва політичні партії бувають буржуазними, селянськими, пролетарськими. Відповідно до типу політичної ідеології та рівня політичного представництва партії можна класифікувати таким чином: ліберальні, радикальні, консервативні, селянські, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, регіональні, етнічні, крайні праві та екологічні партії.

Прототипи сучасних політичних партій – організації для боротьби з феодалізмом (наприклад, партії конституціоналістів, жирондистів і якобінців за часів Великої французької революції) – з'явилися в Європі у період буржуазних революцій.

З формуванням представницької моделі держави, появою електоральної демократії, розвитком демократичних інститутів, партії перетворюються на невід'ємний структурний елемент політичної системи. Проте, партії в сучасному розумінні є досить молодим політичним інститутом, розвиток якого припадає на XIX століття.

Поява організованих груп захисту політичних інтересів та політичного представництва пов'язана з розвитком ідей щодо природних прав індивіда та суспільного договору як основи функціонування владних інститутів. Концепція політичного представництва формується наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Її поява та розвиток припадає на період, коли виконання низки управлінських функцій потребувало розширення складу політичної еліти, рекрутування якої здійснювалось через виборчі механізми та ротацію політичних еліт. За таких обставин здобуття та утримання влади передбачало наявність електоральної підтримки та перманентну боротьбу за голоси виборців. Тому політичні партії стають легітимним інститутом боротьби з монархією та аристократією (правлячою елітою), а також засобом представництва інтересів різних груп виборців.

У цей період формується два підходи до діяльності політичних партій. Представники першого підходу аргументовано заперечували дієвість партійного механізму захисту групових інтересів, наголошуючи на домінуванні партійної олігархії, харизматичного лідерства та небезпеці протиставлення корпоративних та егоїстичних приватних інтересів загальнонаціональному благу, який здатна захистити лише держава (А. де Токвіль, Дж. Ст. Мілль та ін.). З іншого боку, другий підхід полягав у розумінні необхідності політичної конкуренції, створенні майданчику для артикуляції, презентації та захисту інтересів

індивідів, груп та спільнот у процесі формування демократичного політичного ладу (Ф. Бекон, Е. Берк та ін.).

У дослідженнях політичних партій як важливої складової політичного представництва слід відзначити наступні теоретичні візії:

– партії як природне утворення, об'єднання індивідів з метою боротьби за владу (Ф. Бекон). При цьому, Ф. Бекон вважав, що монарх має бути «над» простором партійної боротьби бо він представляє не якусь частину суспільства, а весь народ;

– розглядаючи проблему політичного представництва, Т. Гоббс вважав, що роль держави полягає у тому, щоби виступати арбітром під час конкуренції політичних партій. Т. Гоббс протиставляв державу, яка здатна представляти інтереси усього народу і групи, що захищають приватні інтереси. До останніх він відносив і партії;

– політичні партії як механізм формування групових інтересів (Д. Г'Юм). На думку Д. Г'Юма, слід розрізняти «особисті» і «реальні» партійні фракції. Для перших характерним є те, що вони засновані на особистих стосунках серед їх членів та захисті приватних інтересів, а другі – об'єднуються на основі захисту інтересів різних соціальних груп;

– партія як інститут служіння національним інтересам (Е. Берк). Політичні партії Е. Берк розглядав як основу формування парламенту, саме тому партії повинні бути реальними представниками інтересів суспільних груп. Слід зауважити, що конкуренція між партіями призвела до кристалізації політичних ідей та ідеологічних концепцій і розмежуванню політичних партій як складової політичного представництва за ідеологічною шкалою «праві – центристи – ліві»;

– політичні партії як інституційне вираження свободи політичної діяльності та вибору індивідів (Ш. Монтеск'є). Найкращою формою представницького правління, на думку Ш. Монтеск'є, є республіка, а отже – політичні партії як організації представництва інтересів окремих груп виконують важливі функції в умовах республіканської форми правління;

– політичні партії не лише представляють інтереси суспільних груп, а і формують їх, нав'язуючи свою волю суспільству (Ж.-Ж. Руссо). Саме Ж.-Ж. Руссо заклав фундаментальні основи розуміння політичних партій як інституту, що формує громадську думку та гарантує політичний плюралізм.

Політичні партії, як складова інституту політичного представництва, приймали виклики з боку монархій, націоналізму, етатизму та формувались у процесі протистояння із абсолютизмом та феодалізмом.

У процесі становлення представницької демократії та її основного інституту – парламенту, у XIX ст. формуються масові політичні партії, які суттєво відрізняються від елітарних клубів XVII та XVIII ст. Останні не мали організаційного оформлення та постійного членства. Проте, вже в середині XIX ст., з розповсюдженням загального виборчого права (в результаті чого права голосу отримали великі суспільні групи), політичні партії оформились як спеціалізовані організації для представництва інтересів окремих суспільних груп та боротьби за політичну владу.

Діяльність політичних партій спричинила появу «класичних» теорії політичних партій (кінець XIX – початок XX ст.). Серед засновників «класичних» теорії політичних партій слід назвати М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера, Дж. Брайса, Г. Еллінека та ін.

Так, Дж. Брайс, аналізуючи причини утворення партій, дійшов висновку, що причинами багатопартійності у Європі виступають конфлікти інтересів між багатими та бідними, капіталістами та робітниками, поборниками монархії та республіки, між представниками різних етносів та конфесій та ін.

Німецький дослідник Г. Еллінек наполягав на необхідності конституційно-правового регулювання діяльності політичних партій саме через їх велику суспільну значимість. М. Острогорський та Р. Міхельс критикують партійний апарат (партійну бюрократію та олігархію), який підмінює інтереси суспільства власним інтересом. Таким чином, партії перетворюються з представників інтересів суспільних груп на олігархічний механізм, який дозволяє певній групі людей контролювати громадську думку і спрямовувати поведінку соціальних груп та спільнот. При цьому, політичні партії майже не враховують позиції соціальних груп. Це виступає однією із причин олігархізації партії, а отже і руйнування основ демократії.

З позицій «розуміючої соціології» досліджував політичні партії М. Вебер, який трактував партію як політичну організацію, метою якої є боротьба за владу, отримання державних посад. Ідеї М. Вебера щодо ролі політичних партій у політичній системі суспільства розвинулись у теоріях політичного ринку, маркетингу та менеджменту. Так, роль політичних партій у державі пояснюється за аналогією із ринковими відносинами. Відповідно до такого підходу, роль політичних партії на «ринку» уподібнюється до поняття «підприємець», який обмінюється специфічними товарами (політичними програмами, обіцянками) з іншими акторами, а специфічною валютою на політичному ринку стають голоси електорату. Головною метою діяльності цих політичних «підприємств» є накопичення капіталу – кількість мандатів у парламенті, провідні політичні посади, крісла в уряді та ін.

На думку Моріса Дюверже «Партія – це не просто спільнота, а сукупність спільнот, безліч розсіяних по країні малих об'єднань (секцій, комітетів, місцевих асоціацій та ін.), пов'язаних координаційними інститутами. Члени партії включені в чіткі інституціональні рамки, у певну – більш-менш складну – інфраструктуру … У сучасних партіях інфраструктура має величезне значення: вона встановлює загальні рамки діяльності їх членів, пропонує форму їх зв'язку між собою; вона визначає спосіб відбору керівників та їх повноваження. Вона найчастіше пояснює, чому одні партії сильні й домагаються успіху, а інші слабкі й недієздатні» [2].

Ю. Габермас писав, що «воля партій тотожна волі активного громадянства, отже, партія більшості щоразу виступає представником громадської думки … кулуарна чи кабінетна думка має бути спершу опрацьована в партіях, а відтак здобуває своє існування як «громадська» [3].

У XXI столітті перед політичними партіями стоять нові виклики – підміна ідеологічної складової політичного представництва рекламними технологіями, перетворення політики на медіа-процес, глобалізація. Під впливом медіатизації політики та розвитку комунікативних технологій, політична кампанія перетворюється на рекламну й агітаційну, що інформаційно та технологічно супроводжує й ауді-овізуально підтримує у мас-медіа пропагандистську кампанію. Від політиків вимагають зіграти певну роль на сцені, що вже підготовлена командою. Імідж, який створюється для публіки, це так зване «уявне обличчя», що має нести позитивні емоції, залишає місце лише для монологу (у кращому випадку – підготовлені відповіді на запитання позитивно налаштованих журналістів або громадян), який і перетворює виборчі перегони, як механізм політичного представництва зі змагань на театр.

Процес глобалізації розмиває кордони відповідальності національних держав, створює феномен глобальної політики та глобальної громадської думки, вводить на світову арену нових гравців – транснаціональні корпорації та міжнародні організації та, водночас, посилює націоналістичні рухи, локальні культури та ідентичності.

Таким чином, політична партія виступає посередником між органами влади та інституціями громадянського суспільства. Політична партія виступає досить складною громадською та політичною організацією, що має специфічний правовий статус у державі, презентує інтереси громадян, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних ідей, формально зафіксованих у програмових документах, та спираючись на певну ідеологію і презентуючи інтереси соціальних груп, активно діє в політичному процесі з метою здобуття, утримання влади через залучення широкої суспільної підтримки.

Бібліографічний список

1. Дюверже М. Политические партии [Електронний ресурс] / М. Дюверже // Режим доступу : http://www .read.virmk.ru/d/duverge/duv_112
2. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// litopys.org.ua/rizne/haber.htm

Статья посвящена исследованию роли политических партий в процессе формирования политического представительства интересов общества. Определено влияние демократизации политической системы и механизмов ротации политической элиты на развитие и институционализацию политического представительства. Обосновано, что политические партии выступают действенным механизмом политического представительства и горизонтального и вертикального политического взаимодействия между властью и гражданами. С помощью исторического и институционального подходов исследованы основные этапы деятельности политических партий и закономерности их институционализации.

The article studies the role of political parties in the process of political representation of the public interest. The influence of the democratization of the political system and the political elite rotation mechanisms for the development and institutionalization of political representation. Proved that political parties act as an effective mechanism of political representation and the horizontal and vertical political interaction between government and citizens. With historical and institutional approaches investigated milestones of political parties and patterns of institutionalization.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2014

УДК 321.64

Калиніна А. О., НУ «ОЮА»

ВІД КЛАСИЧНОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У даній статті висвітлюється концепція тоталітарної демократії, висунута Дж. Талмоном у 1952 році. Надається визначення поняттю тоталітарна (імітаційна, керована) демократія. Через призму переходу від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії аналізуються причини та наслідки встановлення політичного режиму такого типу в державі.

ХХ століття – це століття глобальної кризи, як в економічній та політичній сферах, так і в соціокультурній. Точкою відліку цієї кризи можна з впевненістю визначити кінець XIX – початок ХХ ст. Світова економічна криза 1929-1933 рр., яка була найбільш глибокою, всеохоплюючою та затяжною, стала однією з основних передумов становлення так званих «класичних» тоталітарних режимів в Німеччині та СРСР у першій половині ХХ ст..

Зазначені держави застосували тоталітарний напрямок виходу з кризи. На відміну від ліберально-реформістської (США) і соціал-реформістської моделей (Швеція, Данія, Норвегія та ін.), які ґрунтувалися на системі ринкових відносин, тоталітарна, по суті, максимально їх усувала. Цей принципово інший механізм впливу на економіку, що характеризувався надцентралізацією, склався в 30-40-і рр. ХХ ст. також в Італії, Японії, Іспанії (після перемоги генерала Франко (1892-1975) і деяких інших країнах.

Централізація економіки в Німеччині та введення адміністративно-командної системи управління економікою в СРСР, відіграли важливу роль та стали основною тенденцією при встановленні в цих державах тоталітарного режиму.

Сьогодні, коли ми живемо в XXI столітті, класичні тоталітарні режими «гітлерівської» Німеччини, «сталінського» СРСР та «муссолінівської» Італії відійшли у минуле, на зміну їм приходять неототалітарні режими та режими тоталітарних демократій.

Дана стаття присвячена дослідженню саме тоталітарної або, як зазначають деякі дослідники, імітаційної демократії, яка у сучасному світі стає найбільш поширеною формою політичного режиму, що прийшов на зміну класичному тоталітаризму.

Актуальність теми дослідження зумовлюється тим, що існуючий погляд на тоталітарний режим, як справедливо зазначає В.І. Гадяцький, є дещо догматичним: або він є (тоді 6 ознак), або його немає; або демократія, або тоталітаризм [1]. З цим твердженням не можна погодитись, оскільки в сучасному світі, за умови розвитку нового постіндустріального або інформаційного суспільства на арену виходять нові форми і методи управління державою. Звісно не можна заперечувати факт присутності стійких елементів класичного тоталітаризму в деяких політичних режимах сучасності, наприклад, в Північній Кореї, Кубі, Бахрейні, але навіть в цих країнах наявні характерні лише для них риси тоталітарного управління, що пояснюється їх економічною, соціокультурною та релігійною специфікою.

У зв'язку з цим метою даної статті є більш ретельний аналіз форм політичного режиму, які за своєю природою є латентно-тоталітарними, як, наприклад, тоталітарна чи імітаційна демократія.

Розв'язання поставленої проблеми вимагає вирішення цілої низки пов'язаних з нею завдань:

– здійснити аналіз поняття «тоталітарна демократія», уточнити його зміст і специфіку розвитку;

– розкрити сутність концепції тоталітарної демократії;

– виявити характерні риси та причини існування керованих демократій.

Предметом дослідження є сучасні неототалітарні тенденції.

Об'єктом дослідження є тоталітарні демократії.

Джерельною базою дослідження є роботи теоретичного та емпіричного характеру з даної проблематики як вітчизняного, так і закордонного походження.

На думку автора, враховуючи вищевикладене, розгляд зазначеної проблеми потрібно почати з виникнення концепції тоталітарної демократії та її визначення.

Концепція тоталітарної демократії вперше була висловлена в 1952 році Дж. Л. Талмоном в книзі «Виникнення тоталітарної демократії», саме він є автором цього поняття. Після Дж. Л. Талмона концепцію тоталітарної демократії продовжили У. М. Ендгаль в роботі «Повний спектр домінування: Тоталітарна демократія в Новому світовому порядку», Д. Є. Фурман, який використовує термін «імітаційна демократія» [2], В. Прибіловський, який говорить у своїх працях про «керовану демократію» [3] та інші.

Все це свідчить про те, що досить велика кількість науковців погоджується з тим, що класичні методи тоталітарного управління канули в минуле, теперішнє і майбутнє, зі своєю повсякчасною та всеосяжною інформатизацією, постійною появою нових та вдосконаленням вже існуючих телекомунікаційних технологій, встановлює нові умови для функціонування політичного режиму.

Узагальнюючи існуючі погляди на концепцію тоталітарної демократії, можливо запропонувати її наступне визначення: тоталітрна демократія (імітаційна демократі, керована демократія, англ. guided democracy, маніпульована демократія, декоративна демократія, квазідемократія, псевдодемократія) – форма політичного режиму, при якій, формально наявне демократичне законодавство та дотримання всіх виборчих правил та процедур, в той час як участь громадянського суспільства в управлінні державою і вплив суспільства на владу реально відсутній або мінімальний. Тоталітарна демократія, як правило, має псевдо плюралістичну політичну систему, в якій домінуючою є правляча партією.

Виходячи з цього, потрібно погодитись з Дж. Л. Талмоном, що не доречною є антиномія «тоталітарна демократія – представницька

демократія» [4, с. 115], оскільки через призму розвитку сучасного суспільства, реальним є поєднання тоталітарної демократії з елементами представницької демократії, як, наприклад, існує поєднання представницької та делегованої демократій – процедура проведення президентських виборів у США, яка уособлює в собі поєднання обох названих форм.

При цьому характерним є те, що тоталітарно-демократичне суспільство, яке поступово замінювало собою класичні тоталітарні та ліберал-демократичні, – це суспільство, як правило, ілюзійного економічного добробуту, мультикультурного різноманіття стилів, звичаїв і традицій, суспільство з вільним доступом до отримання та розповсюдження інформації, багатьох свобод та зручностей. З огляду на це, антагоністичні настрої та протиборчі руху всередині тоталітарно-демократичного суспільства, зусиллями його урядових інстанцій та ЗМІ (які досить часто знаходяться під прямим контролем влади або належать членам провладної партії) врівноважуються і нівелюються, а проблема радикального вибору відходить на другий план.

Завдяки здатності інтегрувати всяку опозицію і поглинати будь-які альтернативи, сучасна – тоталітарна – демократія успішно бореться з внутрішніми та зовнішніми «ворогами», попереджаючи якісні соціальні зміни, внаслідок яких могли б утвердитися істотно нові інститути і практики, нові форми людської життєдіяльності [5, с. 186].

З цього приводу влучним є вислів Д.Є. Фурмана, що проголошення демократії та можливість жити у демократії – це дві різні речі. Далі він говорить про те, що якщо людина приймає деякі норми, вважає їх нормами, але слідувати їм не може, вона імітує дотримання цих норм [2]. Так є і з тоталітарною демократією, оскільки відкритий тоталітаризм для цивілізованої світової спільноти є неприпустимим, владні кола неототалітарних держав проголошують державу демократичною, закладаючи формально усі принципи соціального, правового та демократичного суспільства, але при цьому майже ізолюючи громадянське суспільство від участі у формуванні державної влади.

Яскравим прикладом тоталітарних демократій є держави пострадянського союзу: Російська Федерація (з «адаптованою демократією» В.В. Путіна), Казахстан (з режимом Н.А. Назарбаєва), Білорусія («з вільним вибором» О.Г. Лукашенко), Грузія (за часів правління Е. Шеварднадзе). Свого часу термін «керівна демократія» вживали на початку 60-х років XX століття для характеристики режиму Сукарно в Індонезії, а потім до режиму його наступника, диктатора генерала

Сухарто. Потрібно констатувати, режими такого типу – це дуже поширене явище наприкінці XX – на початку XXI століття: значна частина держав Азії, майже вся Африка, а в минулому і Латинська Америка, велика частина арабських режимів, крім традиціоналістських монархічних, які доживають свій вік – це тоталітарні або керовані демократії.

Типовою тоталітарною демократією серед Африканських держав, якій подібні режими в Нігерії, Пакистані, Тунісі, а також Білорусі та Казахстані є Зімбабве. За Конституцією від 18 квітня 1983 року Зімбабве є президентською республікою, президент обирається шляхом прямого загального голосування на 6 років, при цьому може бути переобраним необмежену кількість разів. Це призвело до того, що Роберт Мугабе править країною вже 23-й рік. За цей час ВВП країни впав в три з половиною рази (і це при тому що населення зросло з 7 мільйонів до 12), але в 2013 році він отримав чергову перемогу на президентських виборах, оскільки в державі відсутнє діюче громадянське суспільство та реальна альтернатива в особі опозиції.

Цей факт свідчить про те, що тоталітарна демократія не прагне до вирішення дійсних соціальних протиріч (або хоча б їх пом'якшення), вона просто їх маскує, заміщаючи хибними символами та цінностями.

Як пише І. Джохадзе, «самокритика є способом існування сучасного демократичного суспільства, його modus operandi. Тоталітарна демократія – сама критикована зсередини і завдяки цьому є найбільш життєздатною формою соціальної організації» [6].

З цим твердженням не можна не погодитись, оскільки «істина цього суспільства – є не чим іншим, як заперечення цього суспільства» [7, с. 106] або його самозаперечення. Система не відповідає на подразнюючу дію протидією, вона йому «піддається». І оскільки діяльність навіть найбільш радикально налаштованих і непримиренних критиків в тоталітарно-демократичному суспільстві не веде ні до яких революційних наслідків і не представляє для цього суспільства ніякої загрози (а швидше навпаки), критиків в такому суспільстві не переслідують (як це відбувається в класичних тоталітарних суспільства), а всіляко опікають і заохочують. Влада зацікавлена в тому, щоб критика звучала якомога частіше, щоб вона з кожним разом ставала все більш тривіальною, буденною і впізнаваною, – і щоб врешті-решт люди, звикаючи до неї, переставали її помічати [6].

На жаль, прикладом такого роду є система, яку до останнього часу намагалися створити і в Україні, за президентства В.Ф. Януковича. Скасувавши конституційні зміни 2004 року та перейшовши знову

до президентсько-парламентської форми правління, майже уся повнота виконавчої влади в Україні сконцентрувалася у президента, а проведення цілої низки реформ, які, до речі, перманентно та жваво критикувалися з боку опозиційних сил, було направлено та призвело до встановлення в Україні імітаційної демократії.

З огляду на це, вбачається, що ключ до подолання тоталітарних тенденцій на рівні особистості – у доступі до всебічної та альтернативної інформації, критичний аналіз всього і вся. При всіх потенційних можливостях доступу до безмежного масиву інформації, переважна більшість людей здобуває майже всю інформацію від телебачення, що бере матеріал для новин від одних і тих самих інформагенцій (доречним в цьому сенсі є приклад Російської Федерації). У зв'язку з цим важливим є той факт, що, наприклад, праця О.Є. Солженіцина «Архіпелаг – ГУЛАГ» про репресії в СРСР у період з 1918 по 1956 роки, яка у Радянському Союзі була забороненою, на сьогоднішній день є у вільному доступі, але це нічого не змінює, оскільки більшість її і так ніколи не прочитає. Парадоксом є те, що якщо сказати з екрану телевізору або викласти в мережі Інтернет інформацію, що гени бувають тільки в генно-модифікованих продуктах, а в звичайних продуктах гени відсутні, то більшість людей в це повірить, навіть не перевіряючи цей факт, маючи при цьому безмежну довіру до свого улюбленого телеканалу або видання.

Це і створює основу для неототалітарних тенденцій у соціумі, в індивідуальній та колективній свідомості людей та сприяє встановленню псевдодемократій.

Перенасичення інформацією (найчастіше сумнівного або навіть відверто хибного характеру), соціальний інфантилізм і байдужість, правовий нігілізм та абсентеїзм – ось сукупний результат становлення та функціонування сучасних тоталітарних демократій.

З цього приводу якомога точніше висловлюється Д. Є. Фурман, характеризуючи режими імітаційних демократій в країнах пострадянського простору, він зазначає, що «вихідна точка в усіх країнах СНД, включаючи навіть Туркменію, була одна і та ж, було проголошено однакові принципи: демократії, ринку, права людини, руху вперед, до Європи, до прогресу та ін. При цьому, у всіх цих державах не було практично ніякого психологічного та культурного ґрунту для здійснення поставлених завдань» [2]. Більше того, з ним не можна не погодитись і в тому, що у держав, які входити до складу СРСР не було найменшого демократичного досвіду необхідного для існування в сучасних умовах (окрім країн Прибалтики), деякі країни не мали і досвіду самостійної держави, на них звалився ряд проблеми, а саме одночасного переходу і до нового соціального ладу і до нового

політичного устрою, створення та розбудова нової, першої в історії своєї національної держави [2].

Це все призвело до того, що велика кількість новоутворених держав, разом із пострадянським соціумом, виявились на усіх рівнях не готовими до реальних демократичних перетворень. До влади в цих країнах почали приходити особи, які вже були знані суспільству ще за часів Радянського Союзу (наприклад, Б. Єльцин в РФ, Л. Кравчук в Україні, І.Каримов в Узбекистані та ін.) і вони, як правило, не ставили собі на меті побудову демократичної держави та громадянського суспільства, а намагалися, задекларувавши на папері демократичні принципи, отримати більше влади та впливу, про встановлення реального демократичного політичного режиму в цих випадках не йшлося.

Отже, тоталітарна демократія, яка була запропонована, як альтернатива між тоталітаризмом та ліберальною демократією, Дж. Л. Талмоном ще в 1952 році, знайшла своє найширше використання в XXI столітті. При цьому вона може використовуватися як в позитивному сенсі – перехід від відверто тоталітарного чи авторитарно-диктаторського режиму до ліберально-демократичного і містити у собі характерні риси прямої представницької демократії, так і в негативному – зумовлюється переходом від ліберальної демократії до імітаційної, чи посиленні керованості у вже і так існуючій псевдодемократії.

Підсумовуючи викладене, хотілось звернути увагу на те, що існування псевдодемократичних політичних режимів нашого сьогодення можна описати строками з книги древнє китайського філософа Чжуан-цзи (IV ст. до н.е.), який пише «коли придумали гуманність і справедливість для виправлення моралі, то стали красти виправлені звичаї разом з гуманністю та справедливістю. Того, хто вкрав пряжку стратять, а ті, хто вкрали царство стають правителями» [8].

В свою чергу, Т. Адорно наводить висловлювання Х. Лонга: «Якщо коли-небудь в Америці з'явиться фашизм, то він буде називатись анти фашизмом» [9, С. 346]. Дана фраза добре відображає специфіку розвитку та функціонування неототалітарних тенденцій. Відтак, реалією нашої дійсності є те, що форми тоталітаризму адаптуються до умов сучасності, набувають нових вдосконалених та видозмінених ознак; сьогодні важливим є розпізнавання різних аспектів будь-яких нових форм тоталітаризму, в тому числі і встановлення в державі режиму імітаційної демократії, а не ілюзорне запевнювання в тому, що тоталітарний режим подолано назавжди.

Бібліографічний список

1. Гадяцький В. І. Подолання тоталітаризму [Електронний ресурс] / В. І. Гадяцький. – Режим доступу : http://www .filosof.com.ua/ Jornel/M_67/Hadiackyj.pdf

2. Фурман Д. Е. Проблема 2008: общее и особенное в процессах перехода постсоветских государств : Полная стенограмма лекции от 27сентября 2007 г. [Електронний ресурс] / Д. Е. Фурман. – Режим доступу: http://www .polit.ru/article/2007/10/19/furman/
3. Прибыловский В. Что такое «управляемая демократия»: концепция, история, российский опыт [Електронний ресурс] / В. Прибыловский. – Режим доступу: http://www .sova-center.ru/democracy/publications/2005/03/d3986/
4. Талмон Дж. Л. Истоки тоталитарной демократии / Дж. Л. Талмон // Тоталитаризм: что это такое (исследования зарубежных политологов) : сб. ст., обзоров, рефератов, переводов. – В 2-х ч. – М., 1993. – Ч. 1.
5. Михайленко В. И. Современные исследования тоталитаризма / В. И. Михайленко // Известия Уральского государственного университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. – 2011. – № 1 (86). – С. 181-192.
6. Джохадзэ И. Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора [Електронний ресурс] / И. Джохадзэ. – Режим доступу : http://www .ruthenia.ru/logos/number/2001_5_6/04.htm
7. Дебор Г. Общество спектакля/ Ги Дебор. – М. : Логос, 2000. – 184 с.
8. Чжуан-цзы Истинные классические трактаты из Южного Китая [Електронний ресурс] / Чжуан-цзы. – Режим доступу : http://www . lib.ru/POECHIN/ch_tzh.txt
9. Адорно Т. Исследование авторитарной личности/ Теодор Адорно. – М. : Серебрянные нити, 2001. – 416 с.

В данной статье освещается концепция тоталитарной демократии выдвинутая Дж. Талмоном в 1952 году, дается определение понятию тоталитарная (имитационная, управляемая) демократия. Через призму перехода от классического тоталитаризма к тоталитарной демократии анализируются причины и последствия установления политического режима такого типа в государстве.

In this article considered the concept of totalitarian democracy proposed by J. Talmon, in 1952, provided a definition of totalitarian (simulation, guided) democracy. Through the prism of the transition from classical totalitarianism to totalitarian democracy analyzes the causes and consequences of the establishment of this type of political regime in the state.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2014

УДК 008:32(477)

Сушко А. І., НУ»ОЮА»

ЗДІЙСНЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розкрито значення культурної політики в умовах формування і зміцнення демократичної держави, проаналізовано проблеми становлення культурного простору для нашої країни.

З метою найбільш ефективного здійснення культурної політики в Україні слід не лише враховувати її специфіку в національному просторі держави, а також застосувати досвід інших країн. У наш нас під впливом процесу глобалізації, інформатизації, посилення, з одного боку, культурної різноманітності, а другого інтеграційних процесів на рівні світового співтовариства, відбуваються зміни орієнтирів щодо основних засад здійснення сучасної культурної політики. Вона стає пріоритетним напрямом загальної політики держави в XXI столітті.

Аналізу та визначенню характерних особливостей формування та здійснення культурної політики на сучасному етапі розвитку суспільства присвячено ряд праць відомих зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких варто відзначити М. Поповича, О. Гриценко, В. Скуратовського, В. Дрожжину, Е. Еверітт та ін. При цьому варто зауважити, що спроби розглянути основні напрямки культурної політики іноді носять фрагментарний характер, їх досліджують в контексті певної проблеми.

Метою роботи є аналіз ролі та місце культурної політики у розвитку сучасного демократичного суспільства. Завданнями статті є визначення основних підходів щодо формування та функціонування культурної політики держави на основі загальноприйнятих ціннісних орієнтацій.

Тому в контексті окресленої проблеми особливої уваги заслуговують праці філософів, істориків, культурологів як вітчизняних, так і зарубіжних, присвячені дослідженню державної культурної політики в умовах демократичної держави. На особливу увагу заслуговує в ньому плані думка відомого культуролога В. С. Жидкова який, порівнюючи умови формування і здійснення державної культурної політики в тоталітарному та демократичному суспільстві, цілком справедливо зазначає, що культурна політика демократичної держави – це діяльність, що передбачає формування заснованих на громадській

згоді концептуальних уявлень про місце й роль культури вжитті суспільства, про необхідний стан культурно-мистецького життя, визначення пріоритетних цілей розвитку культури, розробку програм та їх реалізацію за допомогою різних ресурсів. Засобами здійснення цих цілей, на думку вченого, виступають організаційні структури управлінських органів, а також методи й процедури регулювання культурно-мистецького життя [1, ст. 24].

О. М. Семашко розглядаючи українську культуру в умовах сучасної соціальної реальності, стан і проблеми її розвитку висловлює своє баченнядержавної культурної політики. Він зазначає, що культурна політика – це заснована на громадській згоді система поглядів на необхідний стан культурного життя й уявлення про ті пріоритети,_на яких базуються критерії оптимальності використання всіх видів ресурсів [2, с. 15].

Сучасний світовий досвід формування культурної політики на рівні ЮНЕСКО та Європейського Союзу дає змогу дійти висновку щодо необхідності запровадження деяких підходів та принципів. Так, слід виділяти найбільш дієві принципи культурної політики сучасного суспільства, зокрема 4 принципи Ради Європи: сприяння розвитку національної ідентичності, підтримку творчості, повага до розмаїття культури та форм вираження, участь у культурному житті.

Безпосередньо ефективною і важливою є орієнтація Європейського Союзу в реалізації культурної політики на збереження та заохочення культурної різноманітності, врахування специфіки розвитку усіх країн-членів поряд із вихованням та формуванням нового світогляду – світогляду єдиної європейської культури, що має ґрунтуватися на основних загальнолюдських засадах сприяння творчої діяльності і знанню. Поширення деяких аспектів у культурній політиці нашої держави через секторний (галузевий) підхід завдяки гнучкості якого відбуватиметься реалізація енергетизму між сферами культурної спадщини, різноманітними мистецькими полями і новими формами вираження, сприятиме визнанню культури як ключового чинника динамічного розвитку країни. В Україні законодавчо закріплена норма обов'язкового врахування аспектів розвитку культури в державних програмах економічного і соціального розвитку та програмах діяльності Кабінету Міністрів України [3, ст. 4].

Особливо важливим, на нашу думку, є те, що в програмі Європейського Союзу «Культура 2000» віднаходять можливості для забезпечення співробітництва на національному ті регіональному рівнях між культурними організаціями і управліннями та відповідними культурними інститутами держав-членів для сприяння розквіту

культурної творчості через надання допомоги різноманітним мистецьким проектам.

Хоча держава є основним осередком формування культурної політики, приватні ініціативи також є важливими, а в таких країнах як США навіть основними. На додаток, такі незалежні організації, як мистецькі асоціації та інші, можуть були безпосередньо залучені до цього процесу. В багатьох країнах перенесення приватного сектора до основних засад економічної діяльності, що спостерігається в останні роки, потребує нових відносин між урядами, корпораціями та спільнотами. Передусім це стосується внутрішньої національної політики, яка ґрунтуючись на суто державному рівні в минулому, починає змінюватися різноманітними міжрегіональними й багаторівневими підходами у формуванні культурної політики. В швидкоплинному світі розбіжності між країнами та регіонами у шляхах здійснення культурної політики можуть зумовлюватись також їхнім місцем у глобальному ринку.

Відповідно до нього культурна політика має сприяти процесу творчості, особливо в сучасних умовах глобалізації. Можливостей для творчості тут більше, ніж загрозі для неї. В музиці, образотворчому (візуальному) мистецтві, в літературі митці відгукуються на стимули впровадження нових технологій, нових моделей комунікації і нового естетичного дискурсу. Зокрема, американський дослідник К. Стімпсон вважає, що творчі можливості можуть живитися новим розумінням «Глобальної творчості», яка виявляється у багато численних культурних джерелах в використанням нових форм комунікації та завдяки більш різноманітному доступу до них в аудиторії у порівнянні з традиційними шляхами. Не випадково науковці диктують питання щодо культурного простору як середовище у якому і завдяки якому виробляються і функціонують системи ідей, цінностей, ідеалів, образів, що впливають на свідомість людей і відповідно, на рівень цивілізованості суспільства держави. Так, фахівці національного інституту стратегічних досліджень визначили поняття «інформаційно-культурний простір». Це сукупність сфер суспільно-культурної діяльності та засобів забезпечення культурно-мистецьких і мовних проблем громадян України, що включає сфери мистецької, культурно-просвітницької діяльності, культурного дозвілля, ефірний простір електронних змін, національний ринок видавничої продукції, ринки інших культурно-мистецьких товарів та послуг, українські ресурси Інтернету, а також суміжні сфери освітні та наукові діяльності [4, ст. 27].

В сучасних умовах культурна політики все більше визнає економічне значення культурної індустрії, яке охоплює видавничу справу, радіо, фільми, відео, нові засоби масової інформації тощо. З одного боку деякі митці розуміють під призначенням культурної індустрії відповідний показник підпорядкування мистецтва ринку й заміну естетичних цінностей на комерційні. З другого, ці процеси розглядаються як зростання творчих можливостей митців і як забезпечення необхідними засобами для отримання чітких перспектив щодо ролі культури в економіці. Культурна політика, таким чином, може бути пов'язана з економічною політикою у ставленні до культури як до економічного об'єкта у суспільстві. Культурна індустрія, незважаючи на національні кордони, все більше потрапляє в процеси глобального ринку.

Культурна політика фактично в усіх країнах світу має за прерогативу захист культурної спадщини – як матеріальної, так і нематеріальної. Тут також спостерігається значний вплив світового ринку. Зокрема, посилення традиційних відносин між країнами сприяє виникненню можливості незаконної торгівлі культурною власністю. Необхідність управління спадщиною посилюється під впливом виходу на ринок транснаціональних економічних сил – корпорацій, фундаментально-глобальних економічних змін [5, с. 31-33]. Це узгоджується з виробленням сучасними країнами відповідних внутрішньополітичних та оборонних відповідей на такі зміни. У цьому контексті досить позитивним підходом, який відповідає новим суспільним можливостям, є найбільш повне використання змін з метою задоволення суспільних потреб суспільства. Культурна політика має бути здатною не лише вистояти перед змінами, а її ефективно управляти цим процесом в умовах глобальної екологічної та культурної трансформації. При цьому можна виявити наступну закономірність – чим більше державні структури враховують загальнонаціональні інтереси, тим більше вони орієнтуються на власне культурні важелі регуляції, а не на авторитарно-бюрократичні методи чи насилля.

Світовий досвід переконливо свідчить, що ті держави, які в найскладніші кризові періоди свого розвитку проводили зважену, послідовну політику у сфері культури, в найкоротші терміни, з мінімальними витратами досягали значних успіхів у проведенні економічних, політичних і соціальних реформ (наприклад, свого часу Японія, Німеччини) і швидко піднімалися до рівня високорозвинених країн і сучасного демократичного устрою. І, навпаки, недбайливе ставлення до культури прирікає суспільству на жалюгідне існування і відставання від цивілізованого світу, авторитарні методи управління.

Нині в українській державі культурна сфера перебуває у важкому, кризовому стані. Суттєвою проблемою залишається забезпечення доступу населення до культурно-мистецьких цінностей. Відчутно посилюється процеси духовної деградації суспільства. У зв'язку із цим актуальним стає переосмислення державної політики у сфері культури з метою забезпечення необхідних умов для підтримки вітчизняної культури як основи динамічного розвитку суспільства. Ідеться, насамперед, про конкурентоспроможність української культури, її здатність задавати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для нього культурну реальність світу.

Серед найважливіших передумов досягнення такого стану виділяємо наступні: активна культурна політика держави на основі наукової концепції, розбудова інфраструктури культури завдяки інформаційним та комунікаційним системам, відкритість до світового культурного життя за умов адаптованого функціонування захисної системи власної культури.

Характерною особливістю сучасного стану культури України є наявність регіональних відмінностей. Намагання продемонструвати регіоналізм самодостатності призводить до соціокультурної та ідеологічної відокремленості (Донбас, АРК). Про ці тенденції науковці звертали увагу партійних та урядових структур рекомендували запобіжні заходи [6 ст. 334-342]. Досвід переконує, що державна культурна політика повинна бути варіативною, враховувати історичні традиції як держави в цілому, так і різних регіонів, а також сучасну соціокультурну ситуацію [7].

Отже, слід відзначити необхідність формування загальнонаціональної стратегії демократичного розвитку України в основу якої має бути покладена узгоджену і визнану всіма соціальними групами систему цінностей. Обов'язковим елементом цієї стратегії стає концепція культурної політики держави, а її реалізація повинна бути спрямована на підтримку розвитку української культури та культури національних меншин. Це дозволяє прискорити процес досягнення громадянської злагоди, формування толерантних відносин між представниками різних національностей та віросповідань к Україні.

Бібліографічний список

1. Жидков В. С. Дослідження державної культури / В. С. Жидков // Сучасність. – 2000. – № 10. С. 70-78.
2. Семашко О. М. Культура в умовах сучасної соціальної реальності / О. М. Семашко// Політична думка. – 2003. – № 4. – С. 14-20.
3. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI

4. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 р. – К. : НІСД, 2006. – С. 31-33.
5. Що таке спадщина? // Кур'єр ЮНЕСКО: світова спадщина. – 1997. – Листопад. – С. 31-33.
6. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С. 331-342.
7. Про рекомендації парламентських слухань «Українська культура: стан та перспективи розвитку» // Урядовий кур'єр. – 2002. – 26 грудня.

В статье раскрыто значение культурной политики в условиях формирования и укрепления демократического государства, проанализированы проблемы становления культурного пространства для нашей страны.

In the article the importance of cultural policy in the formation and consolidation of democracy is grounded, problems of formation of cultural space for our country are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2014

УДК 316.61: (32:37.013)

Єфтєні Н. М., ОНМА

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ОСОБИСТОСТІ

В українському суспільстві головним завданням є соціалізація особистості, яка буде сприяти формуванню нового типу громадянина. Це повинна бути не лише гармонійно розвинена особа, а особистість, що в змозі визначати власну долю усвідомлено і самостійно. Для цього громадянин повинен мати відповідні знання, уміння, бути активним та інформованим, приймати самостійно відповідальні рішення. Саме процес політичної соціалізації пов'язаний громадянською та політичною ідентифікацією, включеністю в політику, що сприяє становленню громадянського суспільства і політичної системи.

В Україні починаючи з 1990-х років відбувається трансформація політичної системи, зокрема зміна режиму, інститутів влади та політичних цінностей, а також істотні зрушення у свідомості людей. Становлення демократичного суспільства пов'язане з формуванням активного громадянина, який використовує свої права, має активну

життєву позицію, усвідомлює причетність до подій, що відбуваються в державі. Саме тому особливої актуальності набувають проблеми успішного входження громадян в систему політичних відносин. Оскільки становлення громадянина передбачає засвоєння і підтримку людиною політичних норм, зразків і стандартів поведінки, традицій. Це відбувається в результаті взаємодії з навколишнім світом, за якої шляхом входження в соціальне середовище у особистості формується система політичних цінностей і орієнтацій, які дозволяють їй успішно функціонувати в існуючій політичній системі.

Дослідженнями проблем політичної соціалізації займалися Абрамсон П., Васбурн Ф., Вестхолм Е., Істон Д., Деніс І., Ліпсет С., Алмонд Г., Верба С., Рябов С., Вашутін О. і т.д. Роль освіти в формуванні особистості та проблем, що з цим пов'язані визначалася в працях Андрющенка В., Ільїнського І., Кона І. Лукашевича М., Руткевича М., Рубіної Л., Буєвої А., Щербініна О. і т.д.

Однак в умовах трансформації сучасної України суспільство фактично опинилося в ситуації, коли старші покоління не здатні передати усталену політичну культуру молодшим, тому що їм потрібно засвоювати нові форми політичної свідомості і поведінки. Отже, передача демократичних цінностей від одного покоління до наступного в українському суспільстві відбувається не поступально, як це проходить в суспільствах, що розвиваються динамічно. Формування політичних уявлень, політична соціалізація особистості повинні відбуватися з урахуванням вимог демократичної держави. Головною метою політичної соціалізації має бути формування громадянськості, ступінь якої визначається тим, наскільки особа пристосувалася до соціально-політичних відносин та сприяє розвиткові суспільного ладу. Політично соціалізована особистість – це, передусім, відповідальний громадянин, який має не тільки високий ступінь розвитку політичної свідомості, але й високий рівень політичної культури.

В сучасній теорії політики виокремлюють два напрямки політичної соціалізації за рівнем активності та рівнем суб'єктивності громадян.

В першому напрямку, політична соціалізація розглядається як процес, в якому особистість виступає пасивним суб'єктом політики (Ч. Меріам, Г. Лассуел, Д. Істон, Дж. Денніс). А політична соціалізація не що інше, як формування політично орієнтованої особистості, яка вміє захищати свої соціально-політичні інтереси, має розвинену політичну свідомість і високий рівень політичної культури. При цьому освіта як соціальний інститут здійснює як пряму, так і латентну політичну соціалізацію. Пряма відбувається завдяки організації інформаційного процесу з вираженою ідеологією (вивчення суспільно-гуманітарних

дисциплін, виховні, патріотичні заходи тощо). Латентна здійснюється через організацію інтерактивних процесів, завдяки яким засвоюються соціальні ролі та форми поведінки.

За другим напрямком, в процесі політичної соціалізації особистість виступає не пасивним об'єктом впливу політичної системи. Її активність у взаємодії з владою обумовлена інтересами, здатністю діяти усвідомлено. Прихильниками такого визначення статусу особистості в політичному процесі є М. Вебер, Г. Моска, Ф. Паркін, У. Гуд, Р. Даль, К. Превітт та ін. Вони вважають, що політична соціалізація передбачає засвоєння притаманних певному суспільству політичних цінностей, настанов, переконань, моделей поведінки, що відбувається в процесі становлення індивіда як члена політичної спільноти та спрямована на забезпечення його свідомої участі в політичному житті.

Перетворенню індивіда на свідомий та активний суб'єкт політики відповідає така система політичної соціалізації, що не тільки задає йому мотивацію до активності та створює умови і можливості для участі в політичному житті, але й водночас забезпечує індивіда необхідним обсягом знань і навичок практичної діяльності, формує у нього здатність розуміти політичну дійсність.

Серед основних інститутів політичної соціалізації, найбільший потенціал в формуванні громадянина, належить освіті як традиційному інституту соціалізації.

Політична освіта пов'язана з засвоєнням політичної інформації та забезпечує необхідний мінімум політичних знань. С. Рябов пропонує трактувати політичні знання як знання про історію вітчизни і суспільство взагалі, про державні та національні символи й атрибути, чинну політичну систему та головні принципи демократизму, процедури і способи їх здійснення, головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу, права і обов'язки громадян і держави, умови їх здійснення та захисту тощо [1]. Вищий рівень оволодіння політичними знаннями передбачає ознайомлення з різними течіями сучасної світової філософсько-політичної думки, ознайомлення з політичними програмами і стратегіями дій партій, уміння аналізувати й критично оцінювати суспільно-політичні події, використовуючи отримані політичні знання.

Наявність політичних знань, умінь та готовність застосовувати їх на практиці є необхідною умовою успішної взаємодії особистості з іншими людьми та державою, а також основою розуміння політичних процесів. Без засвоєння політичних знань і політичної культури особистість ризикує стати розмінною монетою в політичній грі, перетворитися на об'єкт маніпулювання з боку більш активних суб'єктів політичних відносин.

Освітні заклади на сьогодні є найбільш позитивно діючими агентами соціалізації. В західній політології зроблено висновок, що чим вищий рівень освіти людини, тим більше вона є політично орієнтованою, і схильною до демократичних орієнтацій, настанов і вчинків. С. М. Ліпсет вказує, що «чим вища у людини освіта, тим більш ймовірно, що вона вірить в демократичні цінності та підтримує демократичну практику» [2]. В. Кей виявив вплив рівня освіти на політичну роль громадянина за наступними напрямками: у більш освічених людей сильно розвинене почуття обов'язку брати участь в політичному житті; у більш освіченого громадянина сильне почуття ефективності власного політичного участі, він вважає, що може впливати на політичний процес і що для нього відкритий доступ до політичної влади; чим вища освіта громадян, тим більше вони цікавляться політикою і тим більше вони залучені до неї; освіта визначає більшу ймовірність, що громадянин буде політично активний. Г. Алмонд і С. Верба зазначали, що особистість, яка має більш високий рівень освіти, краще усвідомлює вплив уряду на індивіда, є політично більш поінформованою, має власну думку щодо широкого кола політичних питань. На думку А. І. Щербініна, політична освіта може зіграти двояку роль. З одного боку, вона здатна послужити найважливішим механізмом підтримки цілісності існуючого політичного світу, подолання негативних екзогенних факторів і приборкання руйнівних схоластичних тенденцій. З іншого боку – вона сама нерідко стає каталізатором руйнівних процесів [3].

Суперечливість впливу освіти на процес політичної соціалізації полягає з одного боку, в зростанні її ролі в реалізації соціальної поступальності поколінь в умовах модернізації, а з іншого, у зростанні неузгодженості її зусиль з іншими факторами соціалізації – як стихійними (несприятливі соціально-економічні умови), так і планомірними (вплив ЗМІ як засобу свідомо організовуваного впливу). Саме тому, освіта є найбільш пріоритетним каналом впливу на суспільство, насамперед, для держави. Специфіка системи освіти як інституту політичної соціалізації полягає в тому, що освіта є механізмом адаптації політичної системи до соціального середовища, підтримки цілісності і порядку в суспільстві за рахунок передачі норм, цінностей, зразків політичної поведінки. Таким чином, будь-які інновації в системі освіти призводять до змін суспільства в цілому.

Політична освіта закладає основи в розвитку громадянських якостей та самовизначення особистості в реальних соціально-політичних та економічних умовах.

Активна громадянська позиція передбачає висловлювання громадянської думки з різних питань суспільного життя, доведення даної позиції до громадськості, органів державної влади, участь у виборах на різних рівнях та в роботі державних органів.

Політична соціалізація не тільки забезпечує постійний вертикальний зв'язок поколінь, що є передумовою безперервного функціонування політичної системи, але, крім цього, вона надає горизонтальну стійкість суспільству, і це проявляється в його гармонізації, згуртованості і злагоді. Політичні цінності, традиції, зразки поведінки освоюються людиною безперервно, саме тому рівень політичної соціалізації людини змінюється при змінах політичної системи.

Одна з найбільш складних проблем українського суспільства є відчуження громадян від політичних інститутів та державних органів, що проявляється в низькому рівні довіри населення до вищезазначених структур. Крім того низьким рівнем ефективності характеризується можливість громадян впливати на владу як безпосередньо, так і через відповідні структури громадянського суспільства. Оскільки для рівноправного партнерського співробітництва громадян з органами влади, громадяни повинні мати реальні ресурси влади, мати високий рівень довіри до політичних інститутів, а також бажання щодо співпраці державними органами з актуальних та важливих для них проблем.

Основними показниками політичної культури громадян виступають: емоційне ставлення населення до органів влади, партій, політичних лідерів (рівень політичної довіри); політичні знання населення, особливе ставлення до політики, можливість компетентно оцінювати політичні альтернативи (політичну інформованість та компетентність); участь населення в різних формах суспільно-політичного життя (політична активність і залученість); ступінь об'єднання особистості з певними політичним одиницями як своєрідна політична ідентифікація [4].

Серед політичних аспектів формування і прояву громадянської позиції М. Головатий виділяє:

а) знання, особливо в сфері політичних наук (про політичні системи, суспільство, владу, політичну діяльність і т.п.);

б) переконання (орієнтацію людини в багатомірному ідеологічному просторі, вибір ідеологічних орієнтирів, конкретні політико-ідеологічні установки як мотиви до суспільно-політичної діяльності);

в) суспільно-політичну діяльність (конкретні дії, вчинки, участь в подіях, акціях, які виступають проявом ідейних переконань громадянина [5].

Трансформація українського суспільства призвела до тенденцій, що впливають на процес політичної соціалізації. Насамперед, відбувається деідеологізація основних сфер життєдіяльності суспільства. Крім того, формуються та змінюються політичні інститути, виникають нові ролі, які необхідно засвоювати в процесі політичної соціалізації, набуття політичного досвіду і навичок політичної участі.

На основі формування політичних переконань і аналізу власного досвіду складається політична орієнтація особистості Вона включає не лише ставлення до політики, а й ставлення до діючих в ній сил в першу чергу до керівних партій і уряду Політична орієнтація в значній мірі визначає політичну поведінку, тобто є вихідним матеріалом для визначення шляхів реалізації потреб людини Не брати участі у політичній діяльності людина може як через особистісні риси, так і реально оцінюючи свої шанси у здійсненні влади Довгі роки командно-адміністративна система формувала в людині якості керованого, а саме пасивно – виконавські якості. Однак, сучасне життя стрімко політизує поведінку людини, часом стихійно включає її в політичне життя і саме це стимулює розвиток політичної свідомості

Аналізуючи політичну поведінку особистості, слід виділити політичну участь і політична іммобільність, тобто виключення людини з політичного життя, її відчуження від політичної влади, свого роду негативний результат політичної соціалізації особистості Вона може виражатися в різних формах: апатія до політичних подій; байдужість до політичних подій; бойкотування виборів різних політичних акцій тощо. Оскільки участь особистості в реалізації владних політичних відносин, або протидія їх здійсненню і є політична участь

Підвищенню ролі особистості в політиці слугує така система соціалізації, яка: створює найкращі умови для реалізації здібностей та інноваційного потенціалу людей, що свідомо орієнтуються на служіння суспільству; забезпечує особистості виконання таких ролей в політиці, які є для неї найбільш характерними; визначає найбільш оптимальний характер і ступінь ефективності системи політичного виховання суспільства (навчальні заклади, засоби масової інформації, культурні та освітні об'єднання, громадські та політичні організації); забезпечує необхідну кількість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови і обставини прийняття політичних рішень і соціальні наслідки дій, які ними будуть здійснюватися. В подальшому, це дозволяє громадській думці впливати на прийняті рішення і діяльність влади.

Тому результатом політичної соціалізації можуть бути як політична участь, зростання необхідності в політичному розвитку особистості,

її самосвідомості та активного включення в політичні процеси, так і політичне відчуження від держави, її інститутів, висловлювання недовіри до них, та від прийняття політичних рішень. А особливості процесу політичної соціалізації в умовах трансформації українського суспільства полягають в посиленні ролі стихійних факторів політичної соціалізації; в трансформації інститутів, які виступають агентами політичної соціалізації; в зростанні ролі самоконтролю та саморегуляції в процесі політичної соціалізації; а також в різних (іноді протилежних) політичних цінностей та норм, які формують зміст політичної соціалізації.

Сьогодні можна спостерігати зростання необхідності в політичному розвитку особистості, її самосвідомості та активному включенні в політичні процеси. Жодна політична система не буде в змозі досягти достатнього рівня політичної стабільності та інтеграції, якщо вона не забезпечить політичну соціалізацію індивідів. Тому завданням політичної системи суспільства є максимальне залучення населення до політичної участі, оскільки лише в цьому випадку можливе забезпечення свідомої підтримки політики, що здійснюється державою.

Бібліографічний список

1. Рябов С. Г. Структура і функції знань про політику / С. Г. Рябов // Політичні питання. – 1994. – № 1. – С. 167-169.
2. Lipset S. M. Political Man / S. M. Lipset // The Social Bases of Politics. – Expanded edition. – Baltimore, 1981.– P.40
3. Щербинин А. И. Что же будет с Родиной и с нами? (Предвзятые заметки о российской политической науке и проблемах образования) / А. И. Щербинин // Полис. 2003. – № 4.
4. Перебенесюк В. Соціальні конфлікти і молодь / Перебенесюк В., Бекешкіна І. – К., 1994.
5. Головатый Н. Ф. Социология молодежи / Н. Ф. Головатый. – Киев, 1999. – С. 97.

В украинском обществе главной задачей является социализация личности, которая будет способствовать формированию нового типа гражданина. Это должен быть не просто гармонично развитый человек, а личность, которая в состоянии определять собственную судьбу осознанно и самостоятельно. Для этого гражданин должен обладать соответствующими знаниями, умения, быть активным и информированным, принимать самостоятельно ответственные решения. Процесс политической социализации связан гражданской и политической идентификацией, включенностью в политику, что способствует становлению гражданского общества и политической системы.

In Ukrainian society a main task there is socialization of personality which will assist forming of new type of citizen. It must be not simply the harmoniously developed man, but personality which is able to determine an own fate realized and independently. For this purpose a citizen must possess corresponding knowledge, abilities, to be active and informed, to accept responsible decisions independently. The process of political socialization is bound by civil and political authentication, plugged in a policy, that assists becoming of civil society and political system.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2014

УДК 316.61:172.16

Третьякова Т. М., НУ «ОЮА»

ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОГО НАПРЯМКУ В ОСВІТІ

В статті розкриваються загальні засади впровадження гуманістичного напрямку в освітній політиці України. Окреслюються шляхи гуманізації освіти, як на рівні середньої школи, так й вищої освіти. Надається характеристика сучасних складових гуманізації освіти України.

Ідеї гуманізму пов'язані з активізацією верхніх прошарків ранньобуржуазного суспільства як звернення до людяності, створення умов, гідних життю людини. Маючи конкретні історичні та соціальні контексти і виміри, гуманізм за умов епохи Відродження проявлявся у витворенні високих зразків художньої та культурної творчості, спрямованої на реальну земну людину, перебудову суспільства через розвиток світської освіти, науки, культури, де все людське має бути підпорядковане людському розуму, а сенс життя – служіння людям, батьківщині. На відміну від гуманізму носіями реформації виступили міські середні та нижчі прошарки, які були прив'язані до релігійних уявлень внаслідок умов свого існування і вимагали зміни церкви, її вчення, обмеження монопольного становища католицької церкви в усіх сферах життя тодішнього європейського суспільства, що дійсно «було боротьбою європейського міщанства проти феодалізму». При всіх своїх відмінностях гуманізм і реформація становили цілісний антифеодальний процес, що мав загальноєвропейські виміри, знайшовши свій відбиток і в Україні, яка на той час була вписана до європейського соціально-економічного та культурного ландшафту.

Слід визнати, що при всіх негараздах, пов'язаних із спустошливими набігами Оттоманської Порти і кримських татар, посиленням польського наступу з його соціально-економічним, політичним, національним та духовним гнобленням українського народу, розвиток України проходив по висхідній. Так, фільварочне господарство сприяло не тільки колонізації нових земель, а й розвитку торгівлі, товарно-грошових відносин. На порубіжних землях відбувався процес формування нового стану – козацтва. Посилювались роль і значення міст. Але, в Наддніпрянщині міста ще тісно були пов'язані із землею, виконували оборонно-захисну функцію, то в західних землях вони поступово звільнялися від землі, перетворювались на центри культурного життя, торгівлі, промисловості, які починають набувати ранньобуржуазної форми. За цих умов здійснювався процес формування не тільки середніх і нижчих прошарків третього стану (міщанства), а й його верхівки, елітарних прошарків (інтелігенції), посилення інтересу до науки, культури. Пробудження національної свідомості народу приводить до необхідності розвитку освіти, сприяючи зростанню шкіл та підвищенню їхнього освітнього рівня. Однак за відсутності вищих навчальних закладів в Україні значна частина української молоді виїздить за кордон, де студіює в місцевих університетах.

Першим університетом вважається Константинопольський університет (863), хоча основи університетських центрів пов'язані із виникненням і створенням Болонського університету (1158). Крім загальновизнаних університетських центрів, таких як Оксфорд (1202), Кембридж (1207), Паризький (1215), Падуанський (1222), у XIII – XV ст. відкрився Глацорський університету Вірменії (1280), Саламанський (1290), Лісабонський (1290), Празький (1348) і Краківський (1364), Віденський (1365), Ерфуртський (1378), Гейдельберзький (1381), Кельнський на Рейні (1385), Лейпцизький (1409), Марокканський (1450), Упсальський (1477) та ін. Про масовість навчання українців за кордоном свідчить той факт, що з 1510 по 1560 р. тільки в Краківському університеті навчалось 352 студенти з 51 міста України. Завершивши навчання, багато з них залишалися магістрами і професорами університетів, у яких вони навчалися, інші поверталися на батьківщину, де ставали придворними поетами та істориками великих українських магнатів, вищими урядовцями, вчителями тощо. Якщо перші, усвідомлюючи себе українцями, не забували про батьківщину, то другі підтримували тісні зв'язки із своїми вчителями, західноєвропейськими вченими та культурно-освітніми діячами. Усвідомлення своєї національної належності, формування нових світоглядних орієнтирів належать саме цим прошаркам ранньобуржуазного суспільства в

Україні. Для них найбільш співзвучними стають ідеї раннього та громадянського гуманізму, які вони обстоювали в своїх працях відповідно до умов життя своєї Вітчизни.

Ідея людини, звернення до людського життя, обстоювання гідності людської особистості були не новими для філософських роздумів в Україні, починаючи з праць книжників князівської доби і відбившись повною мірою в «Повчанні Володимира Мономаха». Вони знайшли свій відбиток і в наступні періоди розвитку філософської думки, особливо в XV ст. Однак, тут можна говорити лише про елементи гуманізму як такого. Систематичне звернення до ідей і концепцій гуманізму як ідеологічної течії третього стану все-таки найповніше проявилося саме в XVI – першій половині XVII ст., набуваючи залежно від конкретних умов і звернень до своїх витоків певного змісту та форми.

У загальному процесі розвитку гуманізму в Україні можна виділити три періоди: до середини XVI ст. – типологічно подібний до раннього італійського з його суспільно-політичною, етичною та естетичною проблематикою, з другої половини XVI ст. до початку XVII ст. відбувається інтенсивна розробка ранньогуманістичних ідей в переплетенні з реформаційними, активне формування історичної самосвідомості українського народу, розвиток ідеалу гуманістичного патріотизму; з другої половини XVII ст. розробляється весь комплекс гуманістичних ідей без звернення до реформаційних.

Одним із важливих факторів здійснення гуманітарної політики держави та утвердження загальнолюдських моральних цінностей є освіта [1, с. 82]. З цього приводу є велика кількість наукових досліджень, теоретичних і практичних ідей, зауважень, розробок, нових концепцій тощо. Серед них – впровадження неперервної освіти, яка відповідає не тільки освітнім потребам людини, але й розвитку особистості; гуманізація та гуманітаризація всіх етапів та складових освіти; деідеологізація та демократизація освітянських відносин; опанування новими, перш за все, інформаційними технологіями тощо. Демократизацію освіти (як і суспільства взагалі) сьогодні дехто розуміє як незалежність від суспільно-значимих аксіологічних цінностей. Це стосується насамперед приватного сектору освіти, де нерідкі випадки надання неякісних, не відповідних не тільки Держстандарту, але й загальнолюдським вимогам освітніх послуг. За таких умов, держава повинна посилити контроль і відповідальність не тільки за державну, але й за альтернативні форми освіти.

Необхідно скласти новий інтелектуальний контур країни, що включає комплекс освіта – наука – виробництво інформаційних та соціальних гуманітарних послуг. У галузі освіти основного напрямку

гуманітарної політики повинно бути спрямовано на гуманізацію та гуманітаризацію всього освітнього середовища. Одним з ведучих напрямків освітньої реформи кінця 90-х років в Україні є гуманізація і гуманітаризація освіти Поняття гуманізації і гуманітаризації ввійшли в наукове вживання досить недавно. Значення обох понять протилежне значенню «технократизм», що означає напрямок думки і діяльності, що абсолютизує роль техніки, матеріального виробництва, а так само відповідних наук і фахівців як фактора соціального прогресу при ігноруванні або заниженні цінності духовної культури і потреб соціального розвитку особистості. Неоднозначність визначення даних процесів зв'язана, насамперед, з тим, що українська держава успадковувала освітню систему, у якій основною метою було не формування особистості, а формування деталі системи [2, с. 128].

За рівнем підготовки працівники освіти, охорони здоров'я, культури значно випереджають інші галузі народного господарства (за винятком науки). Тут, саме спеціалісти найчастіше вносять вирішальний вклад в наданні послуг, а кадрам більш низької кваліфікації відводиться головним чином допоміжна роль (наприклад, лікар – медсестра).

В управлінні закладами освіти, охорони здоров'я, культури поєднуються, що є традиційним для нашої держави, відомчий і територіальний підхід. І саме їх збалансованість та врівноваженість є запорукою більш успішного та гармонійного розвитку інтелектуальної складової суспільства. Адже, безперечним є той факт, що на порозі двох тисячоліть людство вступає в нову епоху – Еру Інтелекту. В сучасному світі бажання, в широкому розумінні, стали, в стратегічному плані, важливіші за міньйони тон сталі або десятки тон золота, від автомобілів, верстатів, побутових приладів та будь-якої іншої продукції індустріальної епохи.

Могутність сучасної країни передусім починає визначатись кількістю і вартістю плодів національного розуму. Обов'язковою складовою успішного розвитку держави є випереджаючий розвиток інтелектуального потенціалу, світовий досвід показує: життєвий рівень усіх прошарків населення, соціально-економічна ситуація в країні визначаються ступенем освіченості суспільства і його ставленням до інтелектуальних цінностей. Лише багате суспільство є гарантом високого рівня життя народу: процвітання держави, навіть за відсутності енергоносіїв, корисних копалин, інших дарунків природи, надр. Ані родючі землі, ані ідеальний клімат, ані туристична принадність не в змозі зрівнятися за могутністю та суспільною значущістю з потенціалом людського розуму.

Людський інтелект став безпосередньою і головною продуктивною силою нашої епохи. Інтелектуальний потенціал є складовою такого більш широкого поняття як гуманітарний потенціал. Гуманітарний потенціал нації – це явище якісно відмінне від простої суми людського потенціалу кожної людини – громадянина, і визначається рівнем фізичного та психічного здоров'я нації, її соціального благополуччя, моральності, духовності, інтелектуального розвитку (інтелектуального потенціалу), психологічної єдності, гуманітарної активності (активності у прояві всіх перелічених вище ознак) [3, с. 45].

Інтелектуальний потенціал виявляється не тільки в галузях, пов'язаних з високими технологіями. Інтелектуальність управлінських рішень і творчої активності людини стрімко зростає у всіх без винятку сферах її діяльності.

Одним із визначальних пріоритетів для успішного розвитку держави є створення умов і механізмів для ефективного перетворення інтелектуального потенціалу народу на інтелектуальний капітал.

Інтелектуальний капітал – це інтелектуальний потенціал, активно використовуваний у процесах економічного розвитку, це сума знань, досвід, професійна підготовка та інтуїція всіх працівників підприємства, установи або держави. До цього слід додати напрацьовані людські зв'язки, інформацію у вигляді баз даних (бібліотеки), інтелектуальну власність, комп'ютерну мережу, що миттєво опрацьовує і передає інформацію всім працівникам відповідної структури, завдяки чому їй вдається реагувати на зміни швидко і адекватно.

Виходячи з вище сказаного, для виходу України з нинішніх кризових умов необхідним є створення на загальнодержавному рівні цілісної системи з метою підтримки інтелектуального потенціалу нації, його розвитку і перетворення на інтелектуальний капітал. Для чого потрібно: надати освіті Ареального державного пріоритету, оскільки, метою освіти є досягнення максимально можливого рівня гуманітарного потенціалу народу та розширення вікових меж його ефективного використання [4, с. 165].

При цьому, необхідно забезпечити максимально широкий і дійсно рівний доступ усіх громадян до освіти та орієнтуватись на найбільш перспективні освітні технології. Необхідно змінити ситуацію, коли тисячі здібних людей не можуть вступити до вищих навчальних закладів з економічних причин.

Система державної підтримки розвитку інтелектуального потенціалу і капіталу на загальнодержавному рівні має бути основою для прийняття рішень та здійснення будь-якої державної управлінської

дії в цій галузі, реальним кроком до переходу від галузевої до функціональної системи управління.

Значення освіти для людини зокрема і для суспільства в цілому не відлягають сумніву. Саме тому право індивідуума на її отримання належить до фундаментальних, конституційних прав. Так, стаття 53 Конституції України гарантує непорушність права на освіту, обов'язковість повної загальної середньої освіти та забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання.

Законодавче поле розвитку освіти забезпечують, крім Конституції, Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», інші нормативно-правові акти та міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Здобуття освіти – це цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво, засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якої є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності, вона є обов'язковою складовою безперервної освіти і спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загально людських цінностях та принципах науковості, полі- культурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

В процесі своєї діяльності заклади освіти здійснюють такі функції:

– культурно-просвітницьку;
– соціально-політичну;
– соціально-економічну та виконують відповідні завдання:
– виховання громадянина України;
– формування особистості, розвиток його здібностей, наукового світогляду;
– виконання вимог Державного стандарту освіти, підготовка до подальшої освіти і трудової діяльності;
– виховання в рамках поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина;

– реалізація прав та свобод та вільне формування політичних і світоглядних переконань;

– виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності.

Розвиток освіти, зростання інтелектуального потенціалу суспільства важливий фактор соціального науково-технічного прогресу,розвитку світової цивілізації. Нова епоха – постіндустріальна, епоха інформації – базується на знаннях. Тому, саме потреба в знаннях зумовлює зростаючу роль освіти в розвитку соціально-економічного прогресу суспільства. Освіта має мати абсолютний пріоритет.

Але, останнім часом відбувається не берегли набутого раніше ресурсного потенціалу та професійного запасу в галузі. Криза в освіті значною мірою зумовлена недооцінкою ролі галузі в успішному здійсненні економічних реформ, підвищені ефективності виробництва. Хоча, лише освіта та освіченість, розум і висока духовність народу можуть забезпечити Україні гідне місце в ряду цивілізованих держав світу.

Вченими різних країн доведено високу економічну і соціальну ефективність освіти в суспільному відтворенні. Майбутнє України в руках освітян. Однак, щоб освіта сприяла захисту стратегічних інтересів держави, її розвиток має випереджати у часі розвиток інших складових частин економіки.

Безперечно, освіта повинна змінюватися разом з часом. Не можна реформувати економіку не реформуючи освіту. Потрібна система освіти, яка надає вільний доступ до нових знань з урахуванням їх якості та індивідуального вибору. Досвід кількох років реформування системи освіти України засвідчує, що досягнення не завжди відповідають бажаному, а процес формування планів і проектів часто спирається на надто вузьку інформаційну й виконавську базу.

Для вдосконалення роботи закладів освіти потрібна суттєва і постійна підтримка місцевих органів влади, (як органів самоврядування так і місцевих органів виконавчої влади). Підтримки освіти має будуватися на таких основоположних принципах: фінансування закладів освіти в перехідний час за обов'язковим мінімумом; збереження і подальший розвиток мережі шкіл та дошкільних закладів; прийняття до місцевої комунальної власності дитячих дошкільних установ від підприємств; соціальний захист дітей та молоді. Можливі лише за умови їх гармонійного, взаємодоповнюючого урахування на практиці.

Управління освітою вимагає визначення пріоритетних напрямків. Один з головних є внутрішня реконструкція системи освіти, окремих її підсистем та елементів. При цьому, основним завданням повинно стати – навчити керівників закладів освіти діяти відповідно до державного замовлення і дати їм можливість самостійно визначити стратегічні напрями у розвитку навчально-виховного процесу в дії. Має відбуватись демократизація всього життя освітніх закладів, їх на принципах самоуправління. Це має забезпечити гуманізм освіти, направленість до людини як суб'єкту освітнього процесу, створити максимально сприятливі можливості розвитку творчої індивідуальності.

Суть реформування управління системою освіти в тому, що воно в більшій мірі, ніж раніше здійснювати свою функцію обслуговування, забезпечення максимально повного задоволення потреб населення і народного господарства в освіті.

Розвиток освіти в країні залежить від того на скільки повно враховуються в механізмі управління інтереси всіх соціальних суб'єктів, на скільки глибоко розкриваються взаємозв'язки і протиріччя інтересів, своєчасно знаходяться оптимальні форми їх руху, визначаються шляхи, засоби і способи їх вирішення.

Надзвичайно важливим є питання фінансування освіти. Адже, політика і; перерозподілу навантаження між державою та місцевими бюджетами в цьому відношенні була первісно не узгоджена з реальними фінансовими можливостями на місцях. Розмір фінансування всієї гуманітарної сфери в регіонах значною мірою залежить від рішень, які приймає міністерство освіти та науки, але при цьому ні дане міністерство, ні уряд не несуть відповідальності за зміни обсягу та якості послуг, що надаються населенню, в перехідних умовах необхідно було б запровадити варіант за яким утримання матеріально-технічної бази освіти – з місцевих бюджетів, а все інше (в першу чергу заробітна плата) – з держави.

Таким чином, система освіти є основою генофонду нації та громадянського суспільства, формує фізичне та морально – психічне обличчя нашої держави та суспільства. У свою чергу, криза в освіті зумовлює деградацію багатьох сфер суспільного життя, перетворення країни з такої, що створює нові технології, країну – споживача чужих розробок і досягнень, руйнує духовну сферу, той каркас, який підтримує суспільство у стані живого організму.

Бібліографічний список

1. Скуратівський В. А. Концептуальні засади гуманітарної політики в Україні / В. А. Скуратівський // Вісник УАДУ. – 1996. – № 2. – С. 81-90.

2. Стратегії розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. – К. : ШСД, 2002. – С. 745.
3. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – 200 с.
4. Янковський М. Гуманізм та науковість як принципи культурної діяльності / М. Янковський // Гуманізм і духовність в контексті культури. – Дрогобич, 1995. – Кн. 2. – С. 162-167.

В статье раскрываются общие основы внедрения гуманистического направления в образовательной политике Украины. Определяются пути гуманизации образования, как на уровне средней школы, так и высшего образования. Дается характеристика современных составляющих гуманизации образования Украины.

In the article general bases of introduction of humanism direction at the educational policy of Ukraine are analyzed. The ways of humanizing of education are determined, both at the level of middle school and higher education. Description of modern constituents of humanizing of education system of Ukraine is given.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2014

УДК 342.731(477)

Лазор К. П., НУ «ОЮА»

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПРОЦЕС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню взаємодії політики та релігії. Визначено особливості демократизації політичного процесу в Україні та релігійно-церковні чинники впливу на становлення консолідованої демократії. Відзначено, що у сучасних умовах демократизація політичного процесу передбачає інституціоналізацію органів влади та розширення ролі не-політичних громадських акторів, до яких належать релігійно-церковні об'єднання.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із головних трендів сучасний політичного процесу виступає демократизація, яка передбачає активізацію взаємодії влади та громадянського суспільства. В Україні, після тривалого періоду панування комуністичної ідеології та офіційного (державного) атеїзму, утвердилась посткомуністична модель відносин церкви та держави.

Процеси демократизації, що поширюються у посткомуністичних країнах в останні десятиліття, призводять до змін характеристик політичного режиму, форм взаємодії у політичному просторі, визначають особливості інституціоналізації релігійних організацій.

Основна проблема перехідного періоду від тоталітаризму до демократії полягає у тому, що змінилась роль церковно-релігійних організацій у суспільстві, але на заваді подальшій демократизації стають консерватизм та недостатня ефективність органів влади. Можна стверджувати, що українському суспільству притаманний розвиток церковно-релігійних взаємин на основі толерантності, діалогу, пошуку консенсусу, паритетності та рівноправності. З цієї позиції, фундаментом моделі відносин церковно-релігійних організацій, як інституцій громадянського суспільства й органів державної влади та місцевого самоврядування виступає партнерська діяльність щодо розв'язання нагальних суспільно-значущих проблем.

Держава знаходиться на шляху переходу до демократії, який означає не просто розбудову демократичної політичної системи, а докорінну зміну усього вектору розвитку політичного процесу, становлення демократичних інститутів, оновлення механізмів взаємодії релігійних організацій, влади та громадян.

За таких умов раціональна оцінка релігійно-церковних чинників впливу на процес демократизації в Україні, становлення демократичних владних інститутів та інституцій громадянського суспільства, стану та перебігу політичного процесу, а також цілей і перспектив подальшого розвитку релігійних об'єднань постає як важливіше завдання вітчизняної політичної науки.

Важлива роль у формуванні та еволюції демократичної моделі взаємодії церкви та держави належить наступним факторам:

– традиційно толерантне ставлення до політичного та релігійно-конфесійного плюралізму, що сформувалось в українському суспільстві історично;

– трансформації у релігійному середовищі. Після хвиль репресій, яких зазнавали церковні служителі за радянських часів, релігійні організації виступили за демократизацію політичного простору, їм належить вагома роль у боротьбі за незалежність держави.

Завданням церкви у процесі демократичних перетворень стає забезпечення консолідації суспільства, відмова від поділу на «своїх» і «чужих», надання політичній діяльності морального підґрунтя через поширення цінностей свободи, рівності, відповідальності, справедливості та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Основні чинники релігійно-церковного впливу на процес демократизації досліджувались у роботах таких зарубіжних та вітчизняних вчених, як В. Бондаренко, М. Бабій, М. Васін, В. Єленський, М. Закович, С. Здіорук, А. Колодний, А. Красиков, М. Маринович, Ф. Овсієнко, П. Рабінович, В. Речицький, Ю. Решетніков, О. Уткін, С. Фірсов, Л. Хомер, П. Яроцький та ін.

Питання щодо місця та ролі церкви у демократизації політичного процесу актуалізувались у ході боротьби за незалежність періоду української революції 1917 – 1920 рр. Погляди на церковно-державну взаємодію у «хвилі» демократизації початку XX століття представлено у роботах таких авторів, як В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Ейхельман, О. Назарук, І. Огієнко, С. Томашівський, С. Шелухін та ін.

У процесі дослідження чинників релігійно-церковного впливу на процес демократизації на особливу увагу заслуговують роботи, присвячені формуванню державної політики щодо громадських організацій та демократизації державного управління таких вітчизняних авторів, як В. Абрамов, Г. Атаманчук, В. Бакуменко, В. Гошовська, Ю. Ковбасюк, В. Луговий, С. Майборода, О. Оболенський, В. Ребкало та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити релігійно-церковні чинники впливу на процес демократизації в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі трансформації політичного простору посткомунізму важлива роль належить діяльності релігійних організацій.

З одного боку, у процесі демократичного переходу зберігається вплив традицій радянського способу життя та організації відносин між владою та суспільством. Основним джерелом традиціоналістського тренду залишаються соціокультурні фактори, під впливом яких в суспільстві відтворюються і закріплюються доіндустріальні форми взаємодії релігійних організацій та держави. З іншого боку, модернізація політичної системи пов'язана зі становленням інституційної структури демократії, з утвердженням правової держави, розвитком громадянського суспільства, частою якого виступають релігійні організації.

Взаємодія церкви та держави активізувалась з початком демократизації політичного, економічного, інформаційного, духовного та культурного просторів. Широкий контекст демократичних перетворень охопив усі сфери життя й обумовив зміну ставлення суспільства

та влади до церкви, та призвів до зростання суспільної ваги та впливу церковно-державних відносин. Історично, відносини держави та релігійних організацій проходили різні етапи – від військового комунізму з войовничим ставленням до релігії до певного відродження церкви з попелу під пильним оком сталінського режиму за часів Другої світової війни.

На різних етапах політичного розвитку суспільства було вироблено та реалізовано наступні моделі взаємодії держави і релігійних організацій:

– теократична держава;

– симфонія влади світської та духовної (держави і Церкви);

– клерикальна держава;

– секулярна держава;

– модель пріоритетної церкви (передбачає визнання державою певної релігійної організації – Церкви – традиційною та домінуючою у державі;

– модель пріоритетної релігії (визнання особливої важливості відносин держави з певною релігією).

За радянських часів державно-церковні відносини були далекими від моделі симфонічних відносин, тобто повної злагодженої взаємодії і підтримки, скоріше вони характеризувались гонінням на релігійні організації, частковим нейтралітетом православної церкви щодо діяльності комуністичної влади, а головне – повним підпорядкуванням церкви органам державної влади.

Лише за часів незалежності України церковно-державні відносини формувались на основі взаємної поваги та розуміння. Щоправда, демократизація державотворчих процесів у цій сфері носить суперечливий характер та зумовлює необхідність вироблення раціональної державної політики та державного управління з урахуванням впливу релігійних організацій на засадах духовних цінностей, притаманних суспільству.

У Конституції закріплено гарантії громадянам права на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу віросповідань. Основний Закон встановлює принципи громадського життя, серед яких – політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, що дозволяє різним політичним силам (владним та опозиційним), інституціям громадянського суспільства, релігійним організаціям впливати на громадське життя, сприяти виявленню та захисту індивідуальних і групових інтересів громадян. Водночас, у взаємодії суспільства та держави зберігається пріоритет державної влади, що проявляється у високому ступені залежності гро-

мадських рухів та релігійних організацій від органів влади, відсутності багаточисельного та організованого середнього класу, недостатньої поширеності цінностей «громадянської культури» та консолідованої демократії.

Однією зі складових демократизації виступає розвиток інституцій громадянського суспільства, у тому числі – релігійних об'єднань, які орієнтуються на ефективну та результативну взаємодію з суспільством, з одного боку та владою – з іншого. У цьому сенсі, демократія як один із видів урядування, має вирішувати такі основні завдання суспільного розвитку, як-от:

– створення та підтримка конкурентного простору діяльності громадських організацій та влади, у якій важливе місце посідають релігійні об'єднання, що забезпечують популяризацію духовності та демократичних цінностей (свобода, толерантність, ненасильницькі дії, чесність та ін.);

– забезпечення високого рівня політичної та громадської участі й активності громадян. Інституціоналізація діяльності релігійних організацій призводить до того, що церква стає центром громадського життя спільноти (населеного пункту, району міста та ін.). Звичайно, представники церкви, як культурного та духовного осердя життя певної спільноти, сприяють залученню усіх соціальних груп до громадського життя, до проявів активності у вирішенні спільних справ громади;

– розвиток громадянських та політичних свобод, чому сприяє урізноманітнення діяльності релігійних організацій. Зокрема, релігійні об'єднання окрім традиційних напрямків соціальної допомоги (лікування малозабезпечених, безкоштовне харчування, організація відпочинку сиріт та інвалідів, допомога будинкам-інтернатам) активізують діяльність в інформаційній сфері, сприяють розвитку громадянських свобод. Активна позиція релігійних організацій сприяє підвищенню їх суспільного авторитету, постійно зростає рейтинг довіри суспільства до церкви та суттєво перевищує рівень довіри до інститутів державної влади та інституцій громадянського суспільства.

Варто погодитись із тим, що «Релігія – це рушійна сила, сила, котра все наповнює сенсом, забезпечує моральні принципи та позитивну спрямованість… У результаті закладається підґрунтя для толерації відносин у площині «людина-людина», «людина-спільнота» [1].

Можна стверджувати, що на сучасному етапі відбулась інституціоналізація впливу релігійних організацій на суспільні відносини та політичну взаємодію в Україні, який здійснюється через Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій, Громадську раду з питань

співпраці з Церквами і релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки, Громадську Раду з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков при Міністерстві охорони здоров'я, Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, Робочу групу із міжнаціональних і державно-церковних відносин Громадської гуманітарної ради при Президентові України та ін.

В умовах демократичного політичного режиму особливої ваги набуває постійна взаємодія між релігійними організаціями та органами державної влади у процесі вироблення та ухвалення владних рішень. Щодо конкретних прикладів взаємодії, то варто навести підписання Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій угоди про співпрацю з Міністерством охорони здоров'я та Меморандуму про співпрацю з Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі.

В цілому, політичний процес перехідного періоду від тоталітаризму до демократії має наступні характеристики. По-перше, політична нестабільність, поява та розвиток непередбачуваних обставин і результатів та інституційна мінливість. По-друге, слабкість або недостатня дієвість політичних, правових та соціальних обмежувачів діяльності основних впливових політичних та економічних акторів, перманентні зміни у законодавстві. По-третє, крихкість та нетривалість політичних союзів та парламентських коаліцій, що призводить до суперечливості політичних рішень та нездатності виробити єдину послідовну державну стратегію розвитку. У таких умовах зростає роль релігійних організацій, які мають виступати від імені моралі, «вічних» цінностей, бути острівками стабільності у хаосі світських проблем. До специфічних рис посткомуністичного періоду слід віднести

Для забезпечення впливу релігійно-церковних чинників на процес демократизації передусім необхідно забезпечити правову основу їх діяльності та взаємодії із суспільством та владою. Серед першочергових завдань перехідного етапу можна назвати демонтаж правової системи тоталітарної держави, скасування положень, що суперечать демократичним нормам та практикам. Водночас, необхідний консенсус серед елітних груп суспільства щодо прийняття та впровадження демократичної конституції, яка б дозволила встановити процедурні правила для забезпечення політичних прав і свобод громадян, розгортання політичної конкуренції та розвитку релігійних організацій, як складової громадянського суспільства.

Специфічними рисами перехідного політичного процесу в аспекті взаємодії релігійних організацій та держави виступають декомунізація (відмова від тоталітарних режимів, які базуються на комуністичній

ідеології), поява «нової еліти», орієнтованої на перерозподіл державної влади та власності, розвиток національних рухів та зростання ваги національного фактору, повернення у політику сакрального виміру, на відміну від десакралізації та раціоналізації політичного процесу у демократичних країнах. У таких умовах, релігійні організації активізують свою діяльність, керуючись Конституцією України, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», спеціальними нормативно-правовими актами та спеціальними документами, які регламентують діяльність релігійних організацій.

Таким чином, релігійні організації у сучасному політичному процесі виступають інститутом громадянського суспільства та характеризуються розвиненою мережею взаємозв'язків з владою та суспільством, що реалізуються та наповнюються відповідним змістом через діяльність центральних органів (синодальних відділів та комісій), соціальних церковних інституцій (благодійних організацій та фондів), братств, сестринств, катехізаторських курсів, місіонерських представництв, духовних навчальних закладів та ін.

Розвиток та підвищення ефективності взаємодії релігійних організацій та органів державної влади в умовах демократизації – це складний, суперечливий і часто невизначений за своїми результатами процес. Успішне подолання перехідного періоду та наступна консолідація демократії як політичного режиму залежатиме від багатьох факторів, у тому числі – від діяльності релігійних організацій.

У посттоталітарному суспільстві державна влада фактично втрачає або звужує бюрократичні, наглядові, поліцейські функції. У процесі демократизації зростає роль інституцій громадянського суспільства, зокрема – церкви, яка стає одним із механізмів підвищення громадянської активності, участі у житті громади, реалізації спільних інтересів. Саме тому у процесі демократизації одним із визначальних чинників стає позиція релігійних організацій, які підтримують та пропагують демократичні цінності та норми. За таких умов відбувається демократизація політичного процесу шляхом впровадження демократичних правил та інститутів, діяльність яких веде до консолідації суспільства, встановлення та адаптації демократичних структур, інститутів та норм, які визнаються громадянським суспільством як легітимні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Узагальнюючи результати досліджень проблематики релігійно-церковних чинників впливу на процес демократизації слід відзначити наступне. На сучасному етапі демократичних перетворень формуються найважливіші інститути громадянського суспільства: політичні партії, об'єднання підприємців,

релігійні організації. У процесі взаємодії держави, суспільства та релігійних організацій утворюється механізм їх взаємного впливу та визначаються напрямки подальших демократичних перетворень.

Бібліографічний список

1. Здіорук С. І. Український досвід партнерської взаємодії держави і церкви в європейському контексті [Електронний ресурс] / Здіорук С. // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1. – С. 86-91. – Режим доступу : www.old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr14./15.pdf

Статья посвящена исследованию взаимодействия политики и религии. Определены особенности демократизации политического процесса в Украине и религиозно – церковные факторы влияния на становление консолидированной демократии. Отмечено, что в современных условиях демократизация политического процесса предполагает институционализацию органов власти и расширение роли неполитических общественных акторов, к которым относятся религиозно – церковные объединения.

The article studies the interaction between politics and religion. The features of the democratization of the political process in Ukraine and the religious factors influence the formation of a consolidated democracy. It is noted that in today's political democratization process involves the institutionalization of power and expanding the role of non-political non-governmental actors, which include the religious association.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

УДК 349.22:331.106.24:(342.72/73:007)(477)

Чанишева Г. І., Чанишев Р. І., НУ «ОЮА»

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ ПІД ЧАС ВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ПЕРЕГОВОРІВ

У статті аналізується механізм реалізації права на інформацію під час ведення колективних переговорів з укладення колективних договорів, угод. Вносяться пропозиції щодо внесення змін до актів чинного законодавства України та проекту Трудового кодексу України з метою удосконалення зазначеного механізму.

Право на інформацію працівників і роботодавців та їх представників належить до основних трудових прав, передбачених міжнародними актами і законами України. Однією з актуальних проблем сучасного трудового права є розробка ефективного галузевого механізму забезпечення права на інформацію, внесення теоретично обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства, проекту Трудового кодексу України у цій сфері.

Питанням реалізації права на інформацію у трудових правовідносинах присвячені праці В. І. Савича, А. М. Лушнікова, М. В. Лушнікової, Р. І. Чанишева та ін.

Метою даної статті є дослідження механізму реалізації права на інформацію під час колективних переговорів та внесення пропозицій щодо його удосконалення.

Право на інформацію як колективне трудове право реалізується учасниками колективних переговорів відповідно до Закону України

«Про колективні договори і угоди». Частина сьома ст. 10 Закону зобов'язує сторін колективних переговорів надавати учасникам переговорів всю необхідну інформацію щодо змісту колективного договору, угоди. Учасники переговорів не мають права розголошувати дані, що є державною або комерційною таємницею.

Як відзначає С. Українець, наявність каналів потужної соціально-економічної, правової, статистичної інформації є однією з передумов ефективності ведення переговорів [1, с. 24].

Від належної реалізації права на інформацію під час колективних переговорів значною мірою залежить їх ефективність. Конвенція МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 р. [2] та Рекомендація МОП № 163 щодо сприяння колективним переговорам 1981 р. [3] зобов'язують держави-члени МОП вживати заходів, що забезпечують доступ сторін до інформації. Зокрема, Рекомендація № 163 передбачає вживання при потребі відповідних до національних умов заходів, щоб сторони мали доступ до інформації, потрібної для компетентного ведення переговорів (п. 7). З цією метою: a) роботодавці приватного й державного секторів повинні на прохання організацій працівників подавати інформацію про соціально-економічне становище виробничого підрозділу, в рамках якого ведуться переговори, та підприємства в цілому, потрібну для компетентного ведення переговорів; якщо розголошення частини цієї інформації може завдати шкоди підприємству, її надання може бути обумовлено зобов'язанням вважати її до потрібної міри конфіденційною; надання інформації могло б визначатись угодою, укладеною між сторонами, які ведуть колективні переговори; b) державні органи повинні подавати потрібну інформацію про загальне соціально-економічне становище країни і відповідної галузі тією мірою, наскільки розголошення такої інформації не завдає шкоди національним інтересам.

До недавнього часу тільки у США існували правила, які зобов'язували роботодавців ділитися з профспілками необхідною інформацією, що сприяє веденню колективних переговорів, обґрунтуванню скарг і реалізації колективних договорів. На початок 70-х років XX ст. ряд європейських країн (Франція, Швеція та ін.), а також Велика Британія прийняли відповідні нормативно-правові акти у цій сфері. Так, за Законом Ору, названому іменем автора, у Франції роботодавці зобов'язані щорічно надавати профспілкам «необхідну інформацію для ведення переговорів із знанням справи» [4]. Консолідований закон про профспілки і трудові відносини, прийнятий у 1992 році у Великій Британії, закріпив обов'язок

роботодавців надавати незалежним профспілкам, визнаним роботодавцями, інформацію, необхідну для успішної участі у колективно-договірному процесі. Роботодавець вправі не передавати профспілці конфіденційну інформацію, розкриття якої завдасть істотної шкоди підприємству [5, с. 53].

У країнах Заходу існують три способи закріплення обов'язку роботодавців надавати профспілкам інформацію, необхідну для ведення колективних переговорів: у законодавстві (Велика Британія, Франція, Швеція, Фінляндія); у колективних договорах (Італія); відповідно до рішення адміністративного органу (США) [6, с. 245].

У національному законодавстві обов'язок сторін колективних переговорів надавати учасникам переговорів всю необхідну інформацію щодо змісту колективного договору, угоди вперше був закріплений у Законі України «Про колективні договори і угоди». Із частини сьомої ст. 10 Закону випливає, що право на отримання такої інформації мають учасники переговорів, а кореспондуючий даному праву обов'язок законодавцем покладено на сторін колективних переговорів. Норма частини сьомої ст. 10 Закону України «Про колективні переговори і угоди» потребує визначення суб'єктів надання і отримання зазначеної інформації, тобто сторін колективних переговорів та їх учасників, а також змісту інформації, що надається. Дані питання представляють інтерес як з теоретичної, так і прикладної точок зору.

На міжнародному рівні сторони колективних переговорів передбачені у ст. 2 Конвенції МОП № 154 про сприяння колективним переговорам, якою визначено термін «колективні переговори»: «Відповідно до мети цієї Конвенції термін «колективні переговори» означає всі переговори, що проводяться між роботодавцем, групою роботодавців або однією чи кількома організаціями роботодавців, з одного боку, та однією чи кількома організаціями працівників з другого, з метою:

a) визначення умов праці й зайнятості; та/або

b) регулювання відносин між роботодавцями й працівниками; та/або

c) регулювання відносин між роботодавцями чи їхніми організаціями та організацією чи організаціями працівників».

Крім сторін, закріплених у ст. 2 Конвенції МОП № 154, у ст. 3 передбачені стороною колективних переговорів представники працівників, якщо національне законодавство або практика визнає існування представників працівників, як це визначено параграфом b) статті 3 Конвенції МОП № 135 про представників працівників 1971 року [7]. Згідно зі статтею 3 зазначеної Конвенції відповідно до її мети термін

«представники працівників» означає осіб, яких визнано такими відповідно до національних законодавств чи практики, будь то:

a) представники професійних спілок, а саме представники, призначені чи обрані професійними спілками або членами таких профспілок, або

b) виборні представники, а саме представники, вільно обрані працівниками підприємства відповідно до положень національного законодавства чи правил або колективних угод, і функції яких не охоплюють діяльності, котру визнано як виключну прерогативу професійних спілок у відповідній країні.

У Рекомендації МОП № 163 щодо сприяння колективним переговорам 1981 р. окремо згадуються сторони і учасники колективних переговорів. Так, відповідно до п. 5 зазначеної Рекомендації сторони, які ведуть колективні переговори, повинні вживати заходів, щоб їх учасники на всіх рівнях мали змогу діставати відповідну підготовку. Пунктом 6 передбачено, що сторони, які ведуть колективні переговори, повинні наділяти своїх відповідних учасників переговорів повноваженнями, потрібними для ведення й завершення переговорів, з урахуванням будь-яких положень про консультації в рамках їхніх відповідних організацій.

Для визначення сторін колективних переговорів необхідно звернутися до ст. 4 Закону України «Про колективні договори і угоди», в якій закріплюється право на ведення переговорів і укладення колективних договорів, угод. Згідно з частиною першою зазначеної статті право на ведення переговорів і укладення колективних договорів, угод надається сторонам соціального діалогу, склад яких визначається відповідно до законодавства про соціальний діалог.

Сторони соціального діалогу визначені Законом України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року [8]. Статтею 4 зазначеного Закону закріплюються рівні та сторони соціального діалогу відповідно на національному, галузевому, територіальному і локальному рівнях. Передбачається, що сторонами соціального діалогу на національному, галузевому і територіальному рівнях є профспілкова сторона, сторона роботодавців та сторона органів виконавчої влади; на локальному рівня – сторона працівників і сторона роботодавця. Згідно зі ст. 4 Закону кожну із зазначених сторін представляють відповідні суб'єкти. Суб'єктами профспілкової сторони на національному рівні є об'єднання професійних спілок, які мають статус всеукраїнських; на галузевому – всеукраїнські профспілки та їх об'єднання, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; на територіальному – профспілки відповідно рівня та їх об'єднання,

що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Суб'єктами сторони роботодавців на національному рівні є об'єднання організацій роботодавців, які мають статус всеукраїнських; на галузевому – всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; на територіальному – організації роботодавців та їх об'єднання, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Сторона органів виконавчої влади у соціальному діалозі представлена наступними суб'єктами: на національному рівні – Кабінет Міністрів України; на галузевому – відповідні центральні органи виконавчої влади; на територіальному – місцеві органи виконавчої влади, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. На території відповідної адміністративно-територіальної одиниці стороною соціального діалогу можуть бути органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законодавством. На локальному рівні суб'єктами сторони працівників є первинні профспілкові організації, а у разі їх відсутності – вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників; суб'єктами сторони роботодавця є роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця.

Для участі у колективних переговорах з укладення колективних договорів і угод склад суб'єктів профспілкової сторони та сторони роботодавців визначається за критеріями репрезентативності. Оцінка відповідності критеріям репрезентативності та підтвердження репрезентативності суб'єктів сторони профспілок і сторони роботодавців здійснюється: Національною службою посередництва і примирення (далі – НСПП) на національному і галузевому рівнях; відділеннями НСПП в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі на територіальному рівні відповідно до Порядку оцінки відповідності критеріям репрезентативності та підтвердження репрезентативності суб'єктів сторін профспілок та організацій роботодавців, затвердженого наказом НСПП від 21 липня 2011 року № 73 [9].

Стороною колективних переговорів може бути спільний представницький орган, утворення якого передбачено ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» на локальному (частина друга ст. 4) і національному, галузевому, територіальному (частина п'ята ст. 4) рівнях соціального діалогу.

Таким чином, сторонами колективних переговорів з укладення колективних угод визнаються профспілки та їх об'єднання, організації роботодавців та їх об'єднання, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування. Сторонами колективних переговорів з

укладення колективного договору є первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності – вільно обрані для ведення колективних переговорів представники (представник) працівників, і роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця. У передбачених ст. 4 Закону України «Про колективні договори і угоди» випадках для ведення колективних переговорів і укладення колективного договору, угод створюється спільний представницький орган.

До учасників колективних переговорів слід віднести конкретних осіб, які представляють сторін соціального діалогу на відповідному рівні. Учасниками колективних переговорів є також члени робочої комісії, яка відповідно до частини п'ятої ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» утворюється з представників сторін для ведення переговорів і підготовки проекту колективного договору, угоди. Склад цієї комісії визначається сторонами. Крім осіб, які беруть участь у переговорах як представники сторін, учасниками переговорів є спеціалісти, запрошені для участі в роботі комісій, експерти, у разі призначення експертиз.

Зміст інформації, яку сторони колективних переговорів зобов'язані надавати учасникам переговорів відповідно до частини сьомої ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди», законодавцем не визначено. Вочевидь, це можуть бути будь-які відомості, що необхідні при розробці проекту колективної угоди або колективного договору. Однак не слід вважати, що учасники переговорів вправі вимагати від сторін колективних переговорів необмежене коло відомостей. Головною ознакою інформації, про яку йдеться у частині сьомій ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди», є те, що вона обмежується змістом колективної угоди та колективного договору.

Зміст колективного договору і угод передбачений ст.ст. 7, 8 Закону України «Про колективні договори і угоди». Згідно з частиною першою ст. 7 Закону зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції. У частині другій зазначеної статті міститься примірний перелік питань, що стосуються регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, з яких встановлюються взаємні зобов'язання сторін. Змістом генеральної, галузевої (міжгалузевої) та територіальної угод є взаємні зобов'язання сторін з питань, примірний перелік яких визначений у ст. 8 Закону.

Інформація, що надається сторонами колективних переговорів учасникам переговорів, може включати відомості, що віднесені до охоронюваної законом таємниці. У зв'язку з цим Закон України «Про колективні договори і угоди» зобов'язує учасників переговорів не розголошувати дані, які є державною або комерційною таємницею, про

що вони підписують відповідні зобов'язання. Отже, те, що інформація може складати службову або комерційну тайну роботодавця, не є підставою відмови в її наданні. Закон передбачає обов'язок учасників переговорів не розголошувати такі дані. Водночас у Законі України «Про колективні договори і угоди» не передбачена відповідальність за розголошення учасниками переговорів даних, що є державною або комерційною таємницею. У ст. 10 Закону також відсутня відсильна норма загального характеру про притягнення до відповідальності у порядку, передбаченому законодавством.

У зв'язку з цим представляють інтерес для національного законодавця положення частин сьомої та восьмої ст. 37 Трудового кодексу Російської Федерації. Згідно з частиною сьомою зазначеної статті сторони повинні надавати одна одній не пізніше двох тижнів з дня отримання відповідного запиту інформацію, яку вони мають, що є необхідною для ведення колективних переговорів. Видається доцільним встановлення максимального терміну для надання необхідної інформації й у частині сьомій ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди». Відповідно до частини восьмої ст. 37 ТК РФ учасники колективних переговорів, інші особи, пов'язані з веденням колективних переговорів, не повинні розголошувати отримані відомості, якщо ці відомості належать до охоронюваною законом таємниці (державної, службової, комерційної та іншої). Особи, які розголосили зазначені відомості, притягаються до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової, кримінально-правової відповідальності у порядку, встановленому цим Кодексом та іншими федеральними законами. Отже, перевагою ТК РФ є не тільки встановлення юридичної відповідальності осіб, які розголосили відомості, що складають охоронювану законом таємницю, а й конкретизація видів такої відповідальності. Пунктом сьомим ст. 243 ТК РФ передбачена також повна матеріальна відповідальність працівника за розголошення відомостей, що складають охоронювану законом таємницю (державну, службову, комерційну або іншу), у випадках, передбачених федеральними законами. Аналогічна норма у ст. 134 КЗпП відсутня.

Чинним законодавством України передбачається відповідальність за ненадання інформації, необхідної для колективних переговорів і здійснення контролю. Відповідно до ст. 19 Закону України «Про колективні договори і угоди» особи, які представляють роботодавця чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і винні в ненаданні інформації, необхідної для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних до-

говорів, угод, несуть дисциплінарну відповідальність або підлягають штрафу до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Статтею 41-3 КУпАП встановлено, що ненадання особами, які представляють роботодавця чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи, представниками трудових колективів інформації, необхідної для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод, – тягне за собою накладення штрафу від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [10].

У ст. 19 Закону України «Про колективні договори і угоди» та ст. 41-3 КУпАП серед суб'єктів відповідальності названі «інші уповноважені трудовим колективом органи». Ці положення не узгоджуються зі ст. 4 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», виходячи зі змісту якої інші уповноважені трудовим колективом органи не визнаються стороною соціального діалогу, а відтак не можуть виступати стороною колективних переговорів.

Слід звернути також увагу на неузгодженість частини сьомої ст. 10 і ст. 19 Закону України «Про колективні договори і угоди». У частині сьомій ст. 10 йдеться про надання необхідної інформації щодо змісту колективного договору, угоди, а у ст. 19 встановлюється відповідальність за «ненадання інформації, необхідної для ведення переговорів». Оскільки зміст інформації у другому випадку є більш широким і не обмежується змістом колективного договору, угоди, необхідно внести зміни до частини сьомої ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди»: замінити слова «необхідну інформацію щодо змісту колективного договору, угоди» словами «всю інформацію, необхідну для ведення переговорів».

Видається доцільним доповнити частину сьому ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» положенням, передбаченим п. 7 Рекомендації МОП № 163 щодо сприяння колективним переговорам 1981 р., відносно того, що надання інформації може визначатись угодою, укладеною між сторонами, які ведуть колективні переговори.

До проекту Трудового кодексу України до Книги шостої «Колективні трудові відносини» включено окрему главу 2 «Колективні переговори та укладення колективних договорів та угод». Це позитивний момент, оскільки законопроект на відміну від актів чинного законодавства (КЗпП, Закону України «О колективних договорах і угодах») містить норми щодо реалізації одного з основних трудових прав – права на ведення переговорів і укладення колективних договорів, угод. Порядок ведення колективних переговорів врегульовано

ст. 343, згідно з частиною другою якої сторони колективного договору чи угоди зобов'язані надавати учасникам колективних переговорів необхідну інформацію для ведення переговорів. Таким чином, у проекті розширено зміст інформації, що надається учасникам переговорів, порівняно з частиною сьомою ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди». Збільшено також обсяг інформації, яка не підлягає розголошенню. У частині другій ст. 343 проекту Трудового кодексу України відповідну норму сформульовано таким чином: «Учасники колективних переговорів не мають права розголошувати відомості, які є державною та комерційною таємницею або іншою захищеною законом інформацією». Як й у ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди», у ст. 343 проекту не передбачена відповідальність за розголошення інформації, що є державною та комерційною таємницею або іншою захищеною законом інформацією. У зв'язку з цим видається доцільним доповнити частину другу ст. 343 проекту Трудового кодексу України положенням наступного змісту: «За розголошення інформації, що є державною та комерційною таємницею або іншою захищеною законом інформацією, учасники колективних переговорів несуть відповідальність, передбачену законом.

Таким чином, суб'єктами надання інформації під час ведення колективних переговорів з укладення колективної угоди, колективного договору є сторони колективних переговорів, а одержувачами – учасники переговорів, тобто особи, які беруть участь в переговорах як представники сторін, а також фахівці, запрошені до участі в роботі комісій з підготовки проектів колективного договору, угоди, експерти у разі призначення експертиз. Зміст інформації, що надається, обмежується змістом колективного договору, угоди. Учасникам переговорів забороняється розголошувати дані, що є державною або комерційною таємницею. Законом не передбачений термін надання інформації під час ведення колективних переговорів. За ненадання інформації, необхідної для колективних переговорів і здійснення контролю, Законом передбачена дисциплінарна і адміністративна відповідальність.

Бібліографічний список

1. Українець С. Соціальне партнерство в Україні: перспективи законодавчого регулювання / С. Українець // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 2. – С. 24.
2. Конвенція МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 р. // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1965-1999. Т. ІІ. – Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. – С. 1180-1183.

3. Рекомендація МОП № 163 щодо сприяння колективним переговорам 1981 р. // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1965-1999. Т. ІІ. – Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. – С. 1184-1185.
4. Силин А.А. Механизм коллективных переговоров и методы разрешения трудовых конфликтов / А. А. Силин // Труд за рубежом. – 1994. – № 2. – С. 21. – 22.
5. Киселев И. Я. Новый облик трудового права стран Запада (прорыв в постиндустриальное общество) / И. Я. Киселев. – М., 2003. – 160 с.
6. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право : уч. для вузов / И. Я. Киселев. – М. : Дело, 1999. – 728 с.
7. Конвенція МОП № 135 про захист прав представників працівників на підприємстві і можливості., які їм надаються 1971 р. // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1965-1999. Т. ІІ. – Женева : Міжнародне бюро праці, 1999. – С. 963.
8. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI // Урядовий кур'єр. – 16 лютого 2011 року.
9. Порядок оцінки відповідності критеріям репрезентативності та підтвердження репрезентативності суб'єктів сторін профспілок та організацій роботодавців: Затверджено наказом НСПП від 21.02.2011 № 73 // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2011. – № 7-8. – С. 28.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.84 № 8073-X (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

В статье анализируется механизм реализации права на информацию во время ведения коллективных переговоров по заключению коллективных договоров, соглашений. Вносятся предложения по внесению изменений в акты действующего законодательства Украины и проекта Трудового кодекса Украины с целью совершенствования указанного механизма.

Mechanism of realization of the right for information in course of collective bargaining on collective agreeements' and conventions' conclusion. Proposals are introduced on amendment of acts of current legislation of Ukraine and Draft Labour Code with the aim of improvement of the aforementioned mechanism.

Стаття надійшла до редколегії 08.04.2014

УДК 349.22:331.106:340.111.5

Андронова В. А., НУ «ОЮА»

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

В статті здійснено дослідження підстав виникнення, зміни та припинення колективних трудових правовідносин, що сприяло вирішенню важливого практичного завдання, яке полягає у забезпеченні балансу інтересів працівників і роботодавців як основних суб'єктів трудового права, проводиться правовий аналіз діючого трудового законодавства, що регулює різні види колективних трудових правовідносин, вказується на їх особливості.

У сучасній науці трудового права чимало уваги приділяється розробці теорії колективних трудових правовідносин. Однак, можна констатувати той факт, що науковці-трудовики оминули своєю увагою питання про визначення підстав виникнення, зміни та припинення колективних трудових правовідносин та їх юридичну характеристику.

Колективні трудові правовідносини представляють собою систему суспільних відносин, які виникають з приводу реалізації їхніми суб'єктами (роботодавцями, організаціями роботодавців, трудовими колективами, профспілками та ін.) колективних трудових прав у сфері праці.

У науці трудового права виділяються такі види колективних трудових правовідносин як правовідносини: з участі працівників в управлінні підприємством (установою, організацією); з ведення колективних переговорів із укладення колективних угод і колективних договорів; із діяльності професійних спілок, їх об'єднань, організацій роботодавців, їх об'єднань із представництва та захисту прав і законних інтересів відповідно працівників і роботодавців; з вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Зазначені колективні трудові правовідносин слід розуміти як правовідносини із соціального діалогу, який у ст. 1 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [1] передбачено як процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин.

Першим різновидом колективних трудових правовідносин є правовідносини, пов'язані з участю трудових колективів в управлінні підприємствами (установами, організаціями), участі трудових колективів у встановленні та зміні умов праці, виникають на підставі факту укладення трудового договору. Укладаючи трудовий договір із роботодавцем, працівник стає членом трудового колективу і реалізує одне з колективних трудових прав – право на участь в управлінні підприємством (установою, організацією).

Відповідно до частини першої ст. 245 КЗпП України працівники мають право брати участь в управлінні підприємствами, установами, організаціями через загальні збори (конференції), ради трудових колективів, професійні спілки, інші органи, уповноважені трудовим колективом на представництво, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи підприємства, установи, організації, а також з питань соціально-культурного і побутового обслуговування [2].

Отже, трудовий договір як юридичний факт є підставою виникнення не тільки індивідуальних трудових відносин, а і окремих видів колективних трудових правовідносин.

Відтак, підставами зміни вказаних правовідносин може бути рішення загальних зборів (конференції) трудового колективу з питання, що входить до їх компетенції (наприклад, внесення змін до колективного договору, правил внутрішнього трудового розпорядку та ін.).

Однією з форм участі працівників в управлінні організацією є участь у локальній нормотворчості – прийнятті та зміні локальних нормативно-правових актів. Підставами зміни колективних трудових правовідносин у даному випадку може бути внесення змін в локальні нормативно-правові акти у порядку, встановленому для прийняття зазначених актів; визнання таких актів частково недійсними уповноваженими державними органами у разі, якщо такі акти погіршують становище працівників порівняно з чинним законодавством; визнання локального нормативно-правового акту недійсним у разі порушення порядку його прийняття.

Прийняття та внесення змін до локальних нормативно-правових актів є правомірною односторонньою дією – юридичним публічним актом роботодавця. Проте у даному випадку слід говорити про фактичний склад – урахування думки виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника), яке можна розглядати як правомірні односторонні дії – юридичні акти, правостворюючі юридичні факти, позитивні, документально зафіксованим. Також необхідним є такий юридичний факт, як виданн-

ня наказу (розпорядження) роботодавця про затвердження локального акту або внесення до нього змін і доповнень. Наказ роботодавця є одностороннім правомірним публічним актом.

Вказаний вид колективних трудових правовідносин припиняються одночасно з припиненням індивідуальних трудових правовідносин за підставами, передбаченими законом. Це відбувається внаслідок того, що припиняється членство працівника у складі трудового колективу і реалізація такого колективного трудового права, як участь працівника в управлінні підприємством, установою організацією.

Наступним різновидом колективних трудових правовідносин є правовідносини з ведення колективних переговорів із укладення колективних угод і колективних договорів. У даних правовідносинах реалізується право на ведення переговорів і укладення колективних договорів, угод, закріплене у міжнародних актах і національному законодавстві. Згідно із частиною першою ст. 4 Закону України «Про колективні договори і угоди» право на ведення переговорів і укладення колективних договорів, угод надається сторонам соціального діалогу, склад яких визначається відповідно до законодавства України про соціальний діалог.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» будь-яка із сторін не раніше як за три місяці до закінчення строку дії колективного договору, угоди або у строки, визначені цими документами, письмово повідомляє інші сторони про початок переговорів. Друга сторона, в свою чергу, протягом семи днів повинна розпочати переговори. Порядок ведення переговорів з питань розробки, укладення або внесення змін до колективного договору, угоди визначається сторонами і оформляється відповідним протоколом. Для ведення переговорів і підготовки проектів колективного договору, угоди утворюється робоча комісія з представників сторін. Склад цієї комісії визначається сторонами [3].

У зв'язку з цим колективні трудові правовідносини з ведення колективних переговорів з укладення колективних договорів, угод не можуть виникати за аналогією з індивідуальними трудовими правовідносинами на підставі колективного договору або колективної угоди. Правовідносини із ведення колективних переговорів з укладення колективних угод та колективних договорів виникають на підставі пропозиції (волевиявлення) однієї із сторін розпочати переговори та отримання відповіді іншої сторони на свою пропозицію про їх початок. Тобто юридичним фактом у даному випадку слід вважати досягнення сторонами домовленості про початок колективних переговорів. Із підписанням уповноваженими представниками сторін укладеної

колективної угоди, колективного договору завершується реалізація права на колективні переговори з укладення зазначених актів.

Правовідносини із ведення переговорів з укладення колективних договорів, угод можуть виникнути і на підставі судового рішення про зобов'язання сторони, яка відмовилась від участі у переговорах, вступити у переговори.

Підставами зміни цих правовідносин можуть бути такі юридичні факти як досягнуті сторонами перегорів угоди про зміну або доповнення своїх пропозицій, які були предметом переговорів.

Підставами зміни зазначених правовідносин можуть також бути волевиявлення сторін із внесення змін до зазначених актів, а також рішення повноважних державних органів, які визнали недійсними окремі положення колективних угод і колективних договорів. У першому випадку має місце такий юридичний факт як правомірна дія у вигляді дво- або тристоронньої угоди, у другому випадку юридичним фактом виступає правомірна одностороння дія – публічний акт.

Порядок зміни колективного трудового договору. угоди визначений у ст. 14 Закону України «Про колективні договори і угоди», відповідно до якої зміни і доповнення до колективного договору, угоди протягом строку їх дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором, угодою.

При цьому колективний договір, угода зберігають чинність у разі зміни складу, структури, найменування роботодавця, від імені якого укладено цей договір, угоду.

У разі реорганізації підприємства колективний договір зберігає чинність протягом строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін.

У разі зміни власника підприємства чинність колективного договору зберігається протягом строку його дії, але не більше одного року. У цей період сторони повинні розпочати переговори про укладення нового чи зміну або доповнення чинного колективного договору [3].

Даний вид колективних трудових правовідносин припиняються за такими підставами, як закінчення строку дії зазначених актів, дострокове припинення колективної угоди або колективного договору за угодою сторін; визнання колективної угоди або колективного договору недійсними у судовому порядку. У першому випадку йдеться про відносну подію як підставу припинення правовідносин, у другому випадку – про правомірні дво- або тристоронні угоди, а в третьому – про правомірні односторонні дії (юридичні публічні акти).

Наступним різновидом колективних трудових правовідносин є правовідносини щодо діяльності професійних спілок, їх об'єднань

із представництва і захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів працівників виникають з моменту їх створення та правового оформлення шляхом легалізації. Відповідно до частини першої ст. 6 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати профспілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутам, брати участь у роботі профспілок.

Держава визнає профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, співпрацює з профспілками в їх реалізації, сприяє профспілкам у встановленні для них партнерських взаємовідносин з роботодавцями та їх об'єднаннями.

Профспілки, їх об'єднання легалізуються шляхом повідомлення на відповідність заявленого статусу. Легалізація профспілок, їх об'єднань здійснюється відповідно до ст. 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [4].

Правовідносини щодо діяльності організацій роботодавців, їх об'єднань із представництва і захисту прав та законних інтересів роботодавців у економічній, трудовій та інших сферах виникають з моменту їх утворення у порядку, передбаченому Законом України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії діяльності» [5], а також державної реєстрації відповідно до закону.

Підставами зміни вказаних колективних трудових правовідносин може бути зміна позиції представників працівників або представників роботодавця з урахуванням думки іншої сторони. Так, ст. 38 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» передбачено низку питань, які роботодавець вирішує разом із виборним органом первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі, організації. Йдеться, зокрема, про питання запровадження, перегляду та зміни норм праці; питання оплати праці працівників підприємства, форм і систем оплати праці, розцінок, тарифних сіток, схем посадових окладів, умов запровадження та розмірів надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних виплат; питання робочого часу і часу відпочинку та ін. Роботодавець погоджує з виборним органом первинної профспілкової організації графік змінності та надання відпусток, запровадження підсумованого обліку робочого часу, дає дозвіл на проведення надурочних робіт, робіт у вихідні дні і та ін.

Юридичними фактами у даному випадку виступають правомірні односторонні дії – юридичні акти у вигляді односторонньої угоди, яка

може бути автономною (одностороння зміна позиції) і допоміжною (урахування думки). Зміна позицій сторін даного виду колективних трудових правовідносин або їх представників повинна бути документально фіксованою.

Відповідно до частини сьомої ст. 20 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» профспілки здійснюють громадський контроль за виплатою заробітної плати, додержанням законодавства про працю та про охорону праці, створенням безпечних і нешкідливих умов праці, належних виробничих та санітарно-побутових умов, забезпеченням працівників спецодягом, спецвзуттям, іншими засобами індивідуального і колективного захисту. У разі загрози життю або здоров'ю працівників профспілки мають право вимагати від роботодавця негайного припинення робіт на робочих місцях, виробничих дільницях, у цехах та інших структурних підрозділах або на підприємстві в цілому на час, необхідний для усунення загрози життю або здоров'ю працівників [4].

Зміна вимог профспілки усунути порушення, виявлені під час здійснення контрольних повноважень, слід вважати юридичним фактом, який тягне зміну змісту правовідносин із представництва і захисту прав профспілок.

А припиняються ці правовідносини із припиненням діяльності відповідно профспілок, їх об'єднань та організацій роботодавців, їх об'єднань у встановленому законом порядку.

Так, відповідно до ст. 18 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» профспілки, їх об'єднання можуть припинити свою діяльність шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску).

Рішення про реорганізацію чи ліквідацію (саморозпуск) приймається з'їздом (конференцією), загальними зборами відповідно до статуту (положення) профспілки, об'єднання профспілок.

Діяльність профспілок, їх об'єднань, яка порушує Конституцію України та закони України, може бути заборонена лише за рішенням місцевого суду, а профспілок зі статусом всеукраїнських і республіканських та об'єднань профспілок з відповідним статусом – лише за рішенням Верховного Суду України [4].

Припинення організацій роботодавців, їх об'єднань відбувається згідно із ст. 17 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності». Організації роботодавців, їх об'єднання можуть бути припинені шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення чи ліквідації на підставі відповідного рішення з'їзду (конференції) організації, об'єднання або у примусовому поряд-

ку за рішенням суду. Із організації роботодавців, їх об'єднання може бути виділена інша (інші) відповідні організації, їх об'єднання.

Організації роботодавців, їх об'єднання, які порушують норми Конституції України та законодавства України, можуть бути примусово розпущені лише за рішенням суду [5].

Рішення про реорганізацію чи ліквідацію профспілки, об'єднання профспілок, рішення про злиття, приєднання, поділ, перетворення чи ліквідацію організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців є багатостороннім правоприпиняючим правомірним юридичним актом, а рішення суду – правомірною односторонньою дією – юридичним публічним актом.

Підставою виникнення колективних трудових правовідносин із вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) слід вважати момент виникнення колективного трудового спору, визначений законом. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) « колективний трудовий спір (конфлікт) виникає з моменту, коли уповноважений представницький орган найманих працівників, категорії найманих працівників, колективу працівників або профспілки одержав від роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців повідомлення про повну або часткову відмову у задоволенні колективних вимог і прийняв рішення про незгоду з рішенням роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців або коли строки розгляду вимог, передбачені цим Законом, закінчилися, а відповіді від роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців не надійшло.

Про виникнення колективного трудового спору (конфлікту) орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у триденний строк письмово проінформувати роботодавця, місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцезнаходженням підприємства та Національну службу посередництва і примирення [6].

Колективні трудові правовідносини із вирішення колективних трудових спорів також можуть виникати з дати складання протоколу розбіжностей, які виникли в ході колективних переговорів.

Підставами зміни колективних трудових правовідносин з вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) є часткова відмова колективу працівників від заявлених вимог або угода про задоволення частини заявлених вимог.

У названих випадках йдеться про юридичні факти як юридично правомірні дво- або тристоронні угоди. Це позитивні юридичні факти, документально зафіксовані.

Припинення колективних трудових правовідносин із вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) відбувається з прийняттям рішення органом, уповноваженим розглядати трудовий спір (примирною комісією, трудовим арбітражем). Як крайній захід, колективний трудовий спір (конфлікт) може бути вирішено шляхом страйку. Підставами припинення зазначених колективних трудових правовідносин можуть бути також відмова працівників від заявлених вимог, досягнення угоди сторонами під час вирішення колективного трудового спору (конфлікту), а також рішення суду про визнання страйку незаконним.

Отже, слід дійти висновку, що не можна визначити єдиної підстави для виникнення, зміни та припинення всіх колективних трудових правовідносин через те, що кожний з цих видів має свою істотну специфіку, а тому змінюються під впливом різних обставин.

Також слід зазначити, що ані в чинному трудовому законодавстві, ані в проекті ТК України підстави виникнення, зміни та припинення колективних трудових правовідносин не закріплені. Це є значним недоліком у правовому регулюванні даного питання, яке потребує вирішення на законодавчому рівні.

Бібліографічний список

1. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 грудня 2010 року № 2862-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011 – № 28. – Ст. 255.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР від 17.12.1971 – 1971. – Додаток до № 50.
3. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 р. № 3356-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 361.
4. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 07.10.1997 року № 554/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 52. – Ст. 312.
5. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії діяльності: Закон України від 22.06.2012 № 5026-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 22. – Ст. 216.
6. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.

В статье проведено исследование оснований возникновения, изменения и прекращения коллективных трудовых правоотношений, которое способствовало решению важного практического задания, заключавшегося в обеспечении баланса интересов работников и работодателей как основных субъектов трудового права, проводится правовой анализ действующего трудового законодательства, которое регулирует различные виды коллективных трудовых правоотношений, указываются их особенности.

Research grounds of origin, change and stopping of collective labour legal relationships, that assisted the decision of important practical task, that consists in providing of balance of interests of workers and employers as basic labour legal subjects, are done in the article, the legal analysis of current labour legislation that regulates different types of collective labour legal relationships is conducted, specified on their feature.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2014

УДК 349.2

Лагутіна І. В., НУ «ОЮА»

ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ПРАЦІВНИКУ

У статті досліджується сутність моральної шкоди з метою формулювання цього поняття, а також правова дефініція компенсації моральної шкоди як способу захисту особистих немайнових трудових прав. Розглядаються основи й умови компенсації моральної шкоди як одного з найбільш дієвих способів захисту особистих немайнових прав.

У науці трудового права компенсація моральної шкоди розглядається як спосіб захисту трудових прав працівників. Аналіз трудових спорів, які розглядаються судовими інстанціями різного рівня, підтверджує тезу, що існує низка складних проблем при застосуванні норм трудового законодавства про компенсацію моральної шкоди, заподіяної порушенням особистих немайнових трудових прав працівників.

Проблемі компенсації моральної шкоди приділили увагу у своїх роботах А. М. Бєлякова, С. А. Бєляцкін, С. Н. Братусь, А. М. Ерделевський, Ю. Х. Калмиков, Н. С. Малєїн, Е. А. Флейшиц, Г. Ф. Шершеневич, М.Я. Шимінова та інші вчені. Зазначену проблему досліджували у роботах за суміжною тематикою М. М. Агарков, В. П. Бож'єв, В. П. Грибанов, О. С. Іоффе, Л. А. Майданник, Н. Ю. Расказова, В.

Т. Смирнов, В. А. Тархов, Б. Утевський та інші вчені. Суттєвий внесок у вирішення проблеми компенсації моральної шкоди внесли українські вчені й правознавці О. В. Андрієнко, Д.В. Боброва, О. В. Грищук, А. Б. Іванюченко, І. М. Забара, Л. О. Корчевна, В.П. Паліюк, В.О. Плаксін, В. І. Прокопенко, Н. В. Саніахметова, О. І. Сліпченко, Р. О. Стефанчук, Г. І. Чанишева, В. Д. Чернадчук, Н. М. Хуторян, С. І. Шимон.

Метою статті є дослідження механізму визначення розміру компенсації моральної шкоди, заподіяної працівнику, та внесення пропозицій щодо його удосконалення.

У юридичній науці пропонуються різні варіантів визначення розміру компенсації моральної шкоди. М. Н. Малеїна в якості критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди пропонувала враховувати суспільну оцінку фактичної обставини (обставин), що викликали шкоду, і область поширення відомостей про подію, що відбулася, ступінь вини відповідача, сила заподіяної шкоди, матеріальне та соціальне становище сторін, місцеві умови і звичаї, індивідуальні особливості потерпілого [1, с. 28]. Ю. Н. Коршунов вважає, що слід брати до уваги і майбутні страждання (так, на його думку, серйозне трудове каліцтво може спричинити ускладнення в особистому житті, позбавлення можливості працювати за своєю спеціальністю) [2, с. 137]. Або, наприклад, І. С. Марусин, наполягаючи на тому, що розмір компенсації моральної шкоди багато в чому залежить від суб'єктивних показників, пропонує ввести такі об'єктивні показники, які не залежать від інтересу і бажання потерпілого, як загальновизнану громадську думку щодо випадку або реакцію в подібних випадках інших людей. [3,с. 94].

Крім того, існує точка зору, згідно з якою в розмір компенсації моральної шкоди повинна зараховуватися деяка сума, яка буде спрямована до Державного бюджету (або до благодійних фондів). Вважається, що зазначена міра дозволить підвищити каральний характер даного способу захисту, порушених прав і благ [4, с. 184].

Розмір компенсації моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих відносинах, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану, добровільне – за власною ініціативою чи за зверненням потерпілого. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

У випадках, коли межі компенсації моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні з мінімальним розміром заробітної плати чи неоподатковуваним мінімумом доходів громадян, суд при вирішенні цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи [5].

Особливістю компенсації моральної шкоди, заподіяної працівнику, є те, що суд незалежно від інших обставин справи і від предмета спору на власний розсуд визначає факт заподіяння моральної шкоди та розмір належної компенсації. Шкали, яка б визначала розмір компенсації залежно від особливостей ситуації, не існує. Тобто в кожному конкретному випадку дуже багато залежить безпосередньо від судді, який розглядає справу.

Норми трудового права в даний час передбачають можливість компенсації моральної шкоди. Однак законодавство про працю не визначає поняття моральної шкоди, не містить переліку підстав, за наявності яких у працівника виникає право на компенсацію моральної шкоди, не визначає критерії встановлення розміру його компенсації.

Стаття 237-1 Кодексу законів про працю України містить у собі перелік юридичних фактів, які складають підставу виникнення правовідносин із компенсації роботодавцем моральної шкоди працівнику. Зокрема, юридичним фактом є порушення роботодавцем законних прав працівника. «Законних» – це не слід розуміти так, що маються на увазі лише права, передбачені законами. Будь-яке суб'єктивне право, яке виникло на підставі закону, підзаконного акта, угоди, трудового договору, іншої угоди між сторонами трудових правовідносин і має чинність, потрібно визнати законним [6, с. 789].

Безперечно, що порушене нематеріальне право не може бути повністю відновлено фактом грошової виплати. Виходячи з цього, можна говорити, що присуджується за страждання виплата, яка має дуже умовний відновлювальний, компенсаційний характер. Грошова компенсація моральної шкоди обґрунтовується тим, що без неї порушення загального особистого немайнового права часто буде залишатися без санкції, що призведе до ослаблення правового захисту особистості. Грошова компенсація моральної шкоди також виконує превентивну функцію [7, с. 256].

Кожна сторона при вирішенні спорів про компенсацію моральної шкоди в суді повинна довести ті обставини, на які вона посилається при обґрунтуванні своїх вимог і заперечень.

У позовній заяві позивач вказує наступне: 1) заподіяну конкретною особою шкоду при конкретних обставинах; 2) вираження ступеня

моральних і фізичних страждань; 3) причинний зв'язок між діями (бездіяльністю), які призвели шкоду, і стражданнями, щонастали; 4) визначення розміру компенсації шкоди.

При доведенні заподіяння моральної шкоди позивач пред'являє докази залежно від висунутих вимог про компенсацію шкоди.

Для встановлення в діях (бездіяльності) відповідача факту порушення немайнового права позивача необхідно використовувати пояснення сторін.

Свої пояснення сторона позивача може аргументувати неможливістю продовжувати активне життя, втратою роботи і т.д.

Важливе значення має доведеність причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) і завданою моральною шкодою. Цей зв'язок доводиться, виходячи з пояснень сторін, висновків експертів, показань свідків [8, с. 120-126].

Визначення судом ступеня глибини моральних і фізичних страждань з урахуванням індивідуальних особливостей потерпілого є ключовим моментом при доведенні та визначенні розміру компенсації [9, с. 67].

При постановці питання про емоційний стан особи, його психофізичний стан має обов'язково враховуватися думка психолога. У справах про компенсацію моральної шкоди завжди потрібно ставити питання про призначення судово-психологічної експертизи [10, с. 17].

В справах про компенсацію моральної шкоди використовуються будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи, передбачені в ст. 57 ЦПК України (пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показання свідків, письмові доказів, речові доказів, звуко- і відеозаписів, висновків експертів).

Висновки експертів як джерело доказів у цивільних справах про компенсацію моральної шкоди поряд з поясненнями сторін і третіх осіб, а також з показаннями свідків можуть мати основне значення. Однак даний джерело доказів у справах про компенсацію моральної шкоди в практиці застосовується обмежено, і в основному для отримання відомостей не власне про моральну шкоду, а для з'ясування інших обставин.

Водночас психологічна експертиза може відігравати визначальну роль для правильного розгляду і вирішення справи про компенсацію моральної шкоди. Психологічна експертиза дозволяє виявити індивідуальні особливості позивача за допомогою складання психологічного портрета особистості, її особливості в емоційній, пізнавальної, вольової

сферах, а також психологічні риси характеру, установки, потреби, способи прийняття рішення. Поряд з психологічної експертизою у справах про компенсацію моральної шкоди обґрунтовується необхідність проведення судово-медичної, судово-психіатричної та інших видів експертиз [11, с. 20].

Необхідність врахування індивідуальних особливостей і ступеня страждань, визначили умови для розвитку нового виду судово-психологічної експертизи.

Пріоритетне значення має психологічна експертиза серед всіх видів експертиз для об'єктивного розгляду та вирішення справ про компенсацію моральної шкоди. Психологічна експертиза у справах про компенсацію моральної шкоди є одним з нових напрямків дослідження.

Використання сучасних досягнень психології дозволить забезпечити об'єктивність судового рішення та аргументованість розміру компенсації [12, с. 13].

Залежно від характеру правопорушень при визначенні розміру компенсації моральної шкоди суду слід враховувати наступні значимі обставини: ділову репутацію працівника; страховий стаж працівника; тривалість роботи на даній посаді; рівень кваліфікації працівника; наявність або відсутність факту застосування дисциплінарних стягнень; період, протягом якого працевлаштовувався працівник; матеріальне становище роботодавця і працівника; характер попередніх відносин працівника і роботодавця та ін. [13, с. 42].

Розмір компенсації моральної шкоди не повинен визначатися судом як певна компенсація судових витрат, не повинен «ображати» почуттів потерпілого [14, с. 15].

Отже, визначення розміру компенсації моральної шкоди є досить складною процедурою, що зумовлюється наступними передумовами:

– наявність принципу вільного суддівського розсуду при вирішенні питання про розмір моральної шкоди, що компенсується;

– невизначеність у законодавстві критеріїв визначення розміру компенсації;

– відсутність обґрунтування визначення конкретної суми компенсації в судовому рішенні (в тому числі і за наявності мотивувальної частини рішення);

– судова практика часто відрізняється символічними сумами компенсації [15, с. 74].

Матеріальна шкода, заподіяна працівникові, для суду виражається в конкретних цифрах, підтверджених документами. Коли йдеться про

стягнення шкоди на користь працівника за завдану йому роботодавцем моральну шкоду, рішення суду про розмір компенсації відображає виключно суб'єктивну думку самого суду [16, с. 55].

З урахуванням цього можна було б визначити фіксовані суми компенсації моральної шкоди залежно від виду правопорушення. Наступний варіант – встановити середній розмір компенсації за кожен вид правопорушення. Для одноманітного тлумачення індивідуальних особливостей потерпілого, доцільно використовувати обставини, властиві всім фізичним особам, виключаючи їх персоніфікацію. В якості таких обставин слід враховувати стать, вік потерпілого і тривалість періоду, протягом якого потерпілий зазнавав психічні страждання [17, с. 61].

Відсутність систематизації судової практики щодо розміру компенсації моральної шкоди викликає складності у практиці правозастосування.

У рамках трудового права повинен бути реалізований гнучкий підхід до проблеми розробки способів захисту, що враховують специфіку галузі трудового права. Встановлювати в законодавстві вичерпний перелік способів захисту видається не доцільним. При цьому першорядним критерієм повинна бути можливість вибору працівником найбільш ефективного способу захисту прав та законних інтересів або декількох способів одночасно. Наприклад, вибачення роботодавця перед працівником. Воно може бути класифіковане на приватне, тобто вибачення представника роботодавця перед працівником у відсутності третіх осіб, і публічне, тобто здійснене представником роботодавця перед працівником у присутності третіх осіб, трудового колективу, або шляхом використання інших способів (наприклад, шляхом розміщення відповідної інформації на дошці оголошень підприємства, установи, організації).

Якщо трудові правовідносини з роботодавцем продовжують тривати, то досить ефективним способом захисту при компенсації моральної шкоди працівнику може вважатися також надання йому різних пільг і переваг, пов'язаних з інститутами робочого часу і часу відпочинку (наприклад, скорочена тривалість робочого часу на певний період з відповідним скороченням обсягу роботи за рахунок роботодавця; чи реалізація працівником щорічної оплачуваної відпустки у зручний для нього час).

Правові норми, що встановлюють обов'язок роботодавця компенсувати моральну шкоду, переслідують мету не лише компенсації немайнової шкоди, заподіяної працівнику внаслідок протиправного невиконання обов'язків іншою стороною, але і попередити заподіяння

цієї шкоди. Тим самим вони покликані сприяти точного і неухильного виконанню сторонами своїх обов'язків, зміцненню законності в сфері трудових правовідносин.

Об'єктами правового захисту є нематеріальні блага у сфері праці – життя, здоров'я працівника, свобода праці, праця без дискримінації, трудова честь та гідність, таємниця персональних даних, інформованість працівника та ін.Правові норми щодо компенсації моральної шкоди повинні поширюватися на всі випадки неправомірних дій або бездіяльності роботодавця, що порушують особисті немайнові та майнові трудові права. Компенсація моральної шкоди, заподіяної працівнику не залежить від наявності матеріальної шкоди і її відшкодування.

У Трудовому кодексі України необхідно передбачити принцип презумпції моральної шкоди, відповідно до якого працівник буде вважатися особою, яка зазнала моральної шкоди, якщо роботодавець не доведе протилежне. Порушення трудового права завжди тягне за собою заподіяння моральної шкоди, хоча б тому, що працівника позбавили того, на що він мав право розраховувати. Наприклад, внаслідок порушення процедури звільнення працівника позбавляють права на законне і обґрунтоване звільнення, на своєчасну виплату заробітної плати. Заподіяння моральної шкоди не повинно вимагати доказування працівником.

Бібліографічний список

1. Малеина М. Компенсация за неимущественный вред / М. Малеина // Вестник Верховного Суда СССР. – М.: Юрид. лит., 1991, № 5. – С. 27-29.
2. Коршунов Ю. Н. О компенсации морального вреда/ Ю. Н. Коршунов // Хозяйство и право. – 1995. – № 4. – С. 132-138.
3. Марусин И. С. Возмещение морального ущерба в новом Гражданском кодексе РФ/ И. С. Марусин// Правоведение. – 1997. – № 1. – С. 91-95.
4. Див.: Арсланов К. М. Функции правового института возмещения морального вреда при посягательстве на честь, достоинство, деловую репутацию и сферу частной жизни гражданина по законодательству России и Германии : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Арсланов К. М. – Казань, 1999. – 211 с.
5. Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» Постанова від 25 травня 2001 р. № 5// [Електронний ресурс]. офіційний сайт Верховного Суду України – Режим доступу :

http://www .scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/ (documents) /E3F8F0 6B56795A54C2257AF400534B21
6. Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю/ В. Г. Ротань [и др.]. – К. : А.С.К.; Севастополь: Інститут юридичних досліджень, 2007. – 944 с.
7. Шведов А. Л. Право работника на компенсацию морального вреда/А. Л. Шведов// Адвокат. – 2005. – № 3. – С. 93-97.
8. Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве/ под ред.И. В. Решетниковой. – М. : Норма, 2002. – 480 с.
9. Беляцкин С. А. Возмещение морального (неимущественного) вреда/ С. А. Беляцкин – М. : Городец, 1996. – 76 с.
10. Степанов М. А. Заключения экспертиз как средство доказывания по делам о компенсации морального вреда/ М. А. Степанов// Закон и право. – 2002. – № 6. – С. 15-20.
11. Козырев Е. В. Процессуальные особенности рассмотрения судами гражданских дел о компенсации морального вреда : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.15 – Гражданский процесс; Арбитражный процесс / Е. В. Козырева. – Саратов,2003. – 24 с
12. Калинина А. Н. Теоретические и методические основы судебной психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда : автореф. дис. … канд. юрид. наук.: 12.00.09 – Уголовный процесс; Криминалистика и судебная экспертиза; Оперативно-розыскная деятельность /А. Н. Калинина. – М., 2006. – 28 с.
13. Див.: Кузнецова О. В. Возмещение морального вреда : практ. пособие. – М. : Юстицинформ, 2009. – 89 с.
14. Молочков Ю. В. Защита чести и достоинства в гражданском процессе: автореф. дис. … канд. юрид. наук.. – Екатеринбург,1993. – 16 с.
15. Мотина Е. В. Некоторые аспекты определения размера компенсации морального вреда, причиненного в сфере трудовых отношений/ Е. В. Мотина // Отдел кадров. – 2005. – № 6. – С. 73-78.
16. Алистархов В. Проблемы доказывания раз мера компенсации за моральный вред/ В. Алистархов // Управление персоналом. – 2014. – № 2. – С. 55-60.
17. Табунщиков А. Т. Институт компенсации морального вреда в российском гражданском праве/ под ред. д-ра юрид. наук С. В. Тычинина. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 124 с.

В статье исследуется сущность морального вреда с целью формулирования его понятия, а также правовая дефиниция компенсации морального вреда как способа защиты личных неимущественных трудовых прав. Рассматриваются основания и условия компенсации морального вреда как одного из наиболее действенных способов защиты личных неимущественных прав.

This article examines the nature of moral damage to formulate the concept and legal definition of compensation for moral damage as a method to protect personal non-property labour right of an employee. Underlines that norms of labour law are now allow for the possibility of compensation for moral damage. In the article are considered grounds and conditions of moral damage as one of the most effective methods of protection personal non-property right.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2014

УДК 347.78.023

Ізбаш О. О., ОНМА

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПІВАВТОРСТВА

Розглянуто необхідність звернення належної уваги в законодавстві договорам, які укладаються між співавторами, також договорам з організаціями колективного управління. Сформульовані пропозиції щодо вдосконалення норм цивільного законодавства.

У випадку, коли у створенні твору беруть участь кілька авторів, які працюють в одному або кількох жанрах, разом чи окремо, вносячи до нього свої внески, з тим, щоб їх сукупність становила цілісний твір і забезпечувала його спільне використання, даний твір вважається створеним у співавторстві [9].

Співавторство породжує факт виникнення колективного твору. Колективно створені об'єкти породжують, у свою чергу, колективні права на твір. Розпорядження цими правами потребує узгоджених дій співавторів як між ними, так і, насамперед, при їх взаємовідносинах із третіми особами.

Співавторами є, таким чином, особи, спільною творчою працею яких створено твір. Якщо твір, створений у співавторстві, утворює одне нерозривне ціле, то жоден із співавторів або спадкоємців будь-якого співавтора не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору (стаття 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

При розгляді спорів про співавторство на твір, який утворює одне нерозривне ціле, Пленум Верховного Суду України рекомендує судам виходити з факту визнання співавторства на момент оприлюднення твору. Це може бути підтверджено волевиявленням співавторів, ви-

раженим у договорах про передачу прав, публічних заявах, листах тощо. Однак при цьому судам необхідно мати на увазі, що авторське право на твір, у тому числі створений у співавторстві, виникає з моменту створення твору.

Якщо твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення, то кожен із співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено договором між співавторами.

Особи, які надали автору технічну допомогу (друк, коректування тощо), не можуть визнаватися співавторами твору.

Співавторством є також авторське право на інтерв'ю (теле-, радіоінтерв'ю), в якому співавторами виступають особа, яка дала інтерв'ю, та особа, яка його взяла. Опублікування (трансляція) запису інтерв'ю допускається лише за згодою особи, яка дала інтерв'ю.

Винагорода за використання твору належить співавторам у рівних частках, якщо в угоді між ними не передбачається інше.

Зазначені положення не поширюються на випадки оприлюднення чи надання інформації на підставі Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Таким чином, встановивши можливість існування співавторства (твір створений кількома авторами), ЦК не містить його визначення.

Аналіз нормативно-правових актів та спеціальної літератури з цього питання дозволив зробити висновок про відсутність одностайності у визначенні умов співавторства та його поняття.

Так, ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» встановлює, що співавторами є особи, спільною творчою працею яких створено твір. Тут уже з'являється ознака творчості спільної праці, результатом якої є твір.

Аналіз спеціальної літератури щодо розуміння поняття «творчості» свідчить про відсутність одностайності і у цьому питанні.

Так, під творчістю розуміється інтелектуальна праця, що має на меті створення чогось нового. Тобто, в даному випадку відокремлюються два основні елементи творчої діяльності: свідомий інтелектуальний характер праці та новизна твору, що створюється [4].

Однак щодо першого з елементів – свідомого інтелектуального характеру праці – існує певний сумнів, оскільки творча правоздатність не залежить ні від віку, ані від психічних чи інших характеристик людини. Інша річ, що зазвичай недієздатні особи створюють об'єкти права інтелектуальної власності самостійно, але не можна виключати і співавторства.

Крім цього, додають ще такі елементи, як суспільно корисна спрямованість, самостійність, а для винахідницького права – також наявність певного позитивного результату [6].

Таким чином, під творчою діяльністю у сфері авторського права пропонуємо розуміти інтелектуальну діяльність, внаслідок якої створюються неповторні, оригінальні, нерозривно пов'язані з особистістю автора об'єкти авторського права.

Крім цього, творчий результат має бути єдиним цілим, тобто таким, що не може існувати без складових частин як ціле.

Результат творчої інтелектуальної праці співавторів має бути об'єктивно вираженим у знаках, звуках, зображений у будь-якій іншій формі, яка є можливою для сприйняття. Співавторство має бути добровільним, винагорода за твір має належати усім співавторам [14].

Отже, про співавторство може йтися тоді, коли в результаті спільної праці двох або кількох осіб з'являється єдиний колективний твір. Єдність та цілісність колективного твору, над яким співавтори працюють за єдиним планом (темою, сюжетом), встановлюється з врахуванням його змісту та зовнішньої форми. Коли використовується одна форма вираження (наприклад, слово), праця співавторів має однорідний характер (тобто, вони виконують однакову роботу). При іншій формі вираження співавтори виконують різну за характером працю (опера створюється зусиллями композитора, лібретиста), а єдність їх твору забезпечується сполученням змісту і форми вираження [3].

Створення колективного твору спільною творчою працею двох або декількох осіб означає не спільний процес праці, а досягнення спільного результату внаслідок творчих зусиль співавторів. Тобто, важливим є не те, як, у якій формі над створенням твору працювали його творці, а те, що цей твір став результатом їхніх спільних зусиль [15].

Серед умов співавторства виділяють також такі:

- твір має бути єдиним цілим;
- спільна праця співавторів твору має бути творчою;
- добровільність творчої співпраці співавторів;
- домовленість про співпрацю між авторами [8].

Слід зробити певне застереження щодо вимоги цілісності твору. Справа в тому, що в даному випадку мається на увазі те, що колективний твір може бути одним нерозривним цілим або складатися із частин, кожна з яких має самостійне значення. Головним є те, що незалежно від того, чи він є єдиним цілим, чи складається з частин, він має сприйматися публікою як єдиний твір, що має внутрішню взаємну узгодженість змісту та форми. Тобто, зміна або вилучення якоїсь з частин колективного твору має тягти відповідні зміни у інших

частинах або неможливість використання такого твору як єдиного цілого [12].

Таким чином, відповідно до чинного законодавства, авторське право на твір, створений у співавторстві, належить всім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із частин, кожна з яких має самостійне значення. Із цього положення випливає те, що можуть бути різні види співавторства.

Так, в залежності від того, чи можуть окремі частини твору, створені кожним зі співавторів, бути виокремленні зі створеного у співавторстві твору і використовуватися окремо, розрізняють відповідно подільне та неподільне співавторство.

До випадків неподільного співавторства належить створення в результаті спільної творчої праці співавторів твору, що є нерозривним цілим. Якщо частина твору, створена одним зі співавторів, може використовуватися окремо, незалежно від інших частин твору, то має місце подільне співавторство [2].

Що стосується неподільного співавторства, то воно завжди має місце тоді, коли неможливо виділити працю кожного співавтора. Зазначену законом умову, можливо доповнити й кількома іншими: співавторство буде нероздільним, якщо твір складається з частин, які не мають самостійного значення, а також якщо він включає частини, що мають самостійне значення, але кожна частина створювалася всіма авторами спільно [7].

До прикладів неподільного співавторства можна віднести творчість письменників Ільфа та Петрова, братів Вайнерів, братів Стругацьких та ін.

Прикладом роздільного співавторства, є співавторство осіб, що створюють музично-драматичні твори. Дуже часто роздільне співавторство зустрічається і в творах наукової літератури, на сьогодні значна частина підручників створюється колективом вчених, у таких випадках у підручнику обов'язково вказується ким з вчених написаний той чи інший розділ або глава.

Наявність подільного та неподільного співавторства впливає на передбачений ЦК порядок реалізації прав співавторів.

Частиною 1 ст. 436 ЦК України встановлено презумпцію спільності використання співавторами твору, створеного у співавторстві. Інше, тобто, роздільне використання усього твору або його частин, має передбачатися угодою між співавторами.

За загальним правилом, створений у співавторстві твір, що є єдиним нероздільним цілим, може використовуватися на розгляд всіх його співавторів. Однак можлива і ситуація використання твору за

бажанням частини співавторів. З метою реалізації такої можливості ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» встановлене правило, відповідно до якого жоден із співавторів не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору. Для односторонньої заборони, як видно із тексту статті, необхідна наявність «достатніх підстав».

Інші правила встановлені для використання частини твору, якщо твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення. В такому випадку кожен із співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд, якщо інше не передбачено угодою між співавторами.

Однак і тут, на нашу думку, не все так просто. При роздільному використанні можливе завдання шкоди цілісному твору, тому, з метою уникнення подібних ускладнень, на стадії створення і особливо, використання такого твору, співавторам слід рекомендувати укладати угоду як про окреме використання частин твору, так і про порядок його використання як єдиного цілого. З цією метою пропонуємо внести зміни до п. 2 ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права» і викласти його у такій редакції: «2. Якщо твір, створений у співавторстві, складається з частин, кожна з яких має самостійне значення, рекомендувати співавторам укладати угоду як про окреме використання частин твору, так і про порядок його використання як єдиного цілого. У разі відсутності такого договору кожен зі співавторів має право використовувати створену ним частину твору на власний розсуд.»

Слід зазначити, що і раніше (втому числі і в радянську добу) судова практика виходила з того, що наявність угоди (хоча б усної) є бажаною для появи співавторства.

Та й чинне законодавство містить вказівку на те, що відносини між співавторами визначаються угодою, укладеною між ними (п. 1 ст. 13 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). На відміну від ч. 3 ст. 436 ЦК України, в Законі не йдеться про те, що «відносини між співавторами можуть бути визначені договором». Такі розбіжності у нормативних актах, що регулюють одні й ті самі відносини, свідчать про непевність позиції законодавця з цього питання.

Від співавторства слід відрізняти співробітництво, при якому відсутній творчий внесок у створений твір іншою особою, яка здійснює допомогу при створенні твору, однак результати її праці не знаходять відображення у кінцевому результаті. На жаль у авторському праві на сьогодні відсутня правова регламентація відносин співробітництва.

Цікавим і таким, що обговорювався у науковій літературі, є питання визначення ролі редактора і його внеску у створення твору.

Так, більшість цивілістів вважають, що редактор твору не може бути визнаний співавтором. І.Я. Іонас висловив протилежну точку зору, відповідно до якої редактор може бути визнаний співавтором, якщо він, діючи зі згоди автора, прийняв участь у створенні образної системи або художньої форми твору. При цьому під образною системою ним розуміється обмальовка персонажів, їх характерів і образа дії.

На нашу думку, те, що має на увазі І.Я. Іонас, вже виходить за межі редагування. І в такому разі особа, що працює редактором, може бути співавтором твору, але для цього необхідне дотримання умов співавторства, а саме: добровільність угоди співавторів про створення твору, творчий внесок у створення твору тощо. Якщо ці умови не дотримані, то ніхто, в тому числі і редактор, співавтором визнаний бути не може. Встановлювати якісь інші, відмінні умови співавторства для редакторів неприпустимо.

Типове положення про підготовку рукопису до видання (п. 47) визначає редагування як творчий процес спільної роботи редактора з автором над рукописом з метою покращення ідейних, наукових, літературних достоїнств твору, усунення вад і виконання редакційно-технічних завдань. В процесі редагування редактор може підказати автору про введення нового образу до твору, тощо. Має значення у даному випадку те, що всі зміни, що вносяться редактором, здійснюються ним в силу службового обов'язку, а не по заздалегідь обумовленій з автором і належним чином оформленій угоді про співавторство. До того ж автор цілком обґрунтовано сприймає свою співпрацю з редактором як необхідну умову підготовки рукопису до видання. Таким чином, творчий процес редагування ґрунтується не на принципах співавторства, а на обов'язкових правилах.

Існують і інші проблеми визначення співавторства при літературному запису, при співпраці штатних та позаштатних журналістів, тощо. Однак всі випадки підпадають під загальні принципи визначення співавторства, що були розглянуті.

Не породжує співавторства і створення складеного твору, оскільки такий твір об'єднує низку самостійних творів, авторські права на які належать різним авторам.

Таким чином, як свідчить аналіз нормативно-правових актів у досліджуваній сфері, принцип спільного використання прав співавторами не суперечить можливості укладення між ними угоди про порядок їх реалізації. Більше того, така угода є бажаною, оскільки дозволить уникнути суперечок між співавторами у майбутньому. Ця

угода має яскраво виражений організаційний характер, а відносини, що виникають, є організаційними цивільними правовідносинами.

Як зазначалося, співавтори є вільними в укладенні договору між ними. Примушування до укладення такого договору є неприпустимим. При цьому сторони можуть укласти договір, як передбачений, так і не передбачений нормами цивільного права. Свобода договору у даному випадку обмежується лише імперативними приписами закону, загальними засадами цивільного права.

Специфікою договору між співавторами є майже повна відсутність їх нормативного врегулювання. Законодавство у цій сфері не встановлює будь-яких правил, передаючи вирішення цього питання на розсуд самих співавторів.

Як правило, в даному виді договору мають вирішуватися питання про порядок реалізації прав, що належать (будуть належати) співавторам після створення спільного, колективного твору. Наприклад, співавтори можуть доручити здійснення авторських прав одному зі співавторів, визначити принципи розподілу авторської винагороди, порядок позначення імен (або псевдонімів) співавторів, визначити вид творчого внеску кожного з них тощо.

Таким чином, ми маємо справу з цивільно-правовим договором, правочином, у якого досить специфічний предмет.

Незалежно від форми вираження волі сторін даного договору всі співавтори колективного твору намагаються створити єдиний твір. Без цього, звичайно, неможливе і використання колективно створеного твору, оскільки у противному випадку такий твір не виникне взагалі. З певних причин (об'єктивного чи суб'єктивного характеру) автори здійснюють саме колективну діяльність по створенню твору. В той же час для співавторства необов'язкова єдність творчого процесу, оскільки кожен зі співавторів може працювати окремо, але результат їхньої праці має бути єдиним. Ця єдність зберігається і тоді, коли твір складається із самостійних розділів, які можуть бути використані окремо. Для співавторства не має значення розмір внеску кожного з учасників у створення єдиного твору, важливо, щоб цей внесок був творчим, а не мав характер технічної допомоги.

Але крім мети створення і використання колективного твору, додатковою метою, яка нерозривно пов'язана з основною, є об'єднання декількох авторів, досягнення спільності їх творчих зусиль при створенні твору [15].

Погоджуючись з тезою про те, що предмет даного договору не є таким однозначним, як може здатися на перший погляд, вважаємо за необхідне внести уточнення такого роду. На нашу думку, оскільки

договір між співавторами є організаційним цивільно-правовим договором за своєю суттю, основною його метою є визначення порядку створення та використання колективного твору. Це пов'язано ще і з тією обставиною, що даний вид договору може бути укладений на будь-якій стадії роботи над колективним твором. Отже, не саме створення колективного твору є основним предметом даного виду договору, а визначення порядку такого створення, порядку об'єднання творчих зусиль, порядку використання створеного твору тощо.

Так, договори між співавторами можуть укладатися на стадії підготовки до створення колективного твору, які можна назвати попередніми авторськими договорами, в яких сторони вирішують питання про порядок взаємодії між ними, про порядок і обсяг робіт, строки виконання, порядок узгодження між собою частин твору, про загальний стиль твору тощо. У угоді між співавторами, укладеній на етапі створення твору може бути вирішений порядок їх взаємодії для вироблення певного алгоритму їхньої «зовнішньої» поведінки (при здійсненні правомочностей розпорядження майновими правами на твір або захисту порушених прав). Слід зазначити також, що угода між співавторами є обов'язковою також і для організації, що використовує їх твір [13].

Таким чином, можна зробити висновок, що предметом договору між співавторами є особлива організація відносин між авторами, яка включає порядок об'єднання декількох авторів, досягнення спільності та координації їх творчих зусиль, визначення порядку використання створеного твору тощо. Отже, йдеться, насамперед, про управління процесом спільної діяльності.

Внаслідок укладеної угоди між співавторами виникають внутрішні організаційні відносини, спрямовані на координацію зусиль авторів. Але крім цього, будь-які організаційні договори, на відміну від цивільно-правових договорів майнового характеру, спрямовані на врегулювання не лише внутрішніх, але й зовнішніх по відношенню до них, договірних відносин. Це стосується, насамперед, договірних відносин між співавторами і організаціями, що використовують твори. Так, співавтори, укладаючи договори з видавництвом, беруть на себе певні зобов'язання. За договором літературного замовлення співавтори зобов'язуються створити і передати видавництву у зазначений термін твір, оформити рукопис відповідним чином, надати у цілісному вигляді тощо. Як свідчить практика, далеко не завжди всі умови договору виконуються належним чином. І тут виникає питання відповідальності співавторів.

У літературі свого часу висловлювалася точка зору, відповідно до якої співавтори мають нести солідарну відповідальність перед видавництвом, яке вправі розглядати співавторів як єдиного боржника і висувати свої вимоги до єдиного боржника (тобто, до всіх співавторів). При цьому наголошувалося на тому, що солідарна відповідальність співавторі не має нічого спільного зі звичайною солідарною відповідальністю боржників.

Отже, питання відповідальності у «зовнішніх» відносинах також мають бути вирішенні у організаційному цивільно-правовому договорі, що укладається між співавторами.

В будь-якому випадку авторське право на твір, створений шляхом об'єднання частин, створених різними авторами, є не подвоєнням авторських прав співавторів: авторське право на твір в цілому виникає в зв'язку з добровільним обмеженням авторських прав на окремі частини твору. З цього слідує, що припинення угоди при подільному співавторстві призводить до припинення існування авторського права на твір в цілому і автоматично поновлює в повному обсязі авторські права авторів на їхні окремі частини твору [5].

Таким чином, співавторство на твір може як виникнути, так і припинитися за волею окремих осіб, цілі діяльності яких пов'язані з організацією та координацією діяльності співавторів.

Підсумовуючи проведене дослідження, можемо зробити висновок про те, що співавторство в силу вказівки закону виникає тоді, коли воно є неподільним і в даному випадку укладення угоди між співавторами може мати або не мати місця. Подільне співавторство виникає на підставі договору між авторами окремих частин твору. До того моменту співавторства як такого, на нашу думку, не існує, є лише сукупність окремих авторських прав на частини твору. Тобто, співавторство в цьому випадку має досить умовний характер.

Бібліографічний список

1. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К. : Знання, 2008.
2. Близнец И. А. Авторское право и смежные права : учебник / И. А. Близнец, К. Б. Леонтьев ; под ред. И. А. Близнеца. – Москва: Проспект, 2011. – 416 с.
3. Бондаренко С. Колективне управління правами суб'єктів авторського права і суміжних прав – невід'ємний елемент сучасної системи охорони прав інтелектуальної власності / С. Бондаренко // Матеріали щорічної конференції Асоціації правників України – К., 2004. – С. 75-88.

4. Васильев А. С. Административное право Украины (общая часть) : учеб. пос. / А. С. Васильев. – Х. : Одиссей, 2001. – 288 с.
5.Гаврилов Є. П. Комментарий к Закону РФ «Об авторском праве и смежних правах», Судебная практика, – 3-е издание, перераб. и доп. – М. : Экзамен, 2003. – 384 с.
6.Гражданское право Росии: Курс лекций Ч. 1 / под ред. О. Н. Садикова. – М. : Юрид. Лит.,1996. – 304 с.
7.Егоров Н. Д. Гражданское право Ч. 1. Учебник / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева – М. : Изд-во ТЕИС, 1996 – С. 79.
8.Камышев В. Г. Издательский договор на литературные произведения / В. Г. Камышев. – М. : Юридическая литература, 1969. – 144 с.
9.Кирсанов К.А. Гражданско-правовое организационные отношения (теоретический аспект) / К. А. Кирсанов // Российский юридический журнал. – Екатеринбург, 2003. – № 2 (38) – С. 9-12
10. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. 2 – е издание, исправленное и дополненное. – М.: «МЗ-ПРЕСС», 2001. – С. 18.
11. Насадюк А. Сельпом по музыке / Насадюк А. // Юридическая практика. – 2009 – № 31.
12.Серебровский В. И. Вопросы советского авторского права / В. И. Серебровский. – М. : Изд-во академии наук СССР, 1956. – 284 с.
13. Чурпита Г. В. Авторске право на твори образотворчого мистецтва : дис. … канд. юрид. наук.: 12.00.03 / Г. В. Чурпита ; Нац. Ун-т внутр. справ. – Харків, 2003. – С. 91.
14. Черепахин Б.Б. Труды по гражданскому праву /Б. Б. Черепахин. – М. : Статут, 2001. – 479 с.
15. Хохлов В.А. Авторское право: законодательство, теория, практика / Хохлов В.А. – М. : Издательский Дом «Городец», 2008. – 288 с.

Обоснована необходимость обращения должного внимания в законодательстве договорам, которые заключаются с организациями коллективного управления. Предложены изменения в действующее гражданское законодательство.

The thesis has considered the grounds for the emergence of practical civil legal relations which are settled by co – authors, agreements with collective management organizations.

Стаття надійшла до редколегії 13.03.2014

УДК 347.962.3

Задоя І. І., ОНМА

ВИМОГИ ДО ОСІБ, ЯКІ МАЮТЬ НАМІР БРАТИ УЧАСТЬ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В ЯКОСТІ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ

Статтю присвячено визначенню та комплексному дослідженню вимог до осіб, які мають намір брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів. На підставі аналізу вимог, що передбачені чинним законодавством та запропоновані науковцями, обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення нового переліку вимог до народних засідателів.

Відповідно до ст. 1 Конституції України Україну проголошено суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою головним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав і свобод людини [1]. Отже, держава зобов'язана послідовно і неухильно забезпечувати реалізацію прав і свобод людини і громадянина та захищати їх. Цей захист покладається на державні органи, в тому числі на суди, що здійснюють його шляхом вчинення правосуддя професійними суддями. Крім того, у визначених законом випадках, народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває реалізація законодавчих положень щодо залучення представників народу до здійснення правосуддя як народних засідателів. Одним з важливих напрямків такого залучення є формування та законодавче закріплення вимог, що висуваються до осіб, які мають намір брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів.

Дослідженнями різних аспектів участі народних засідателів у здійсненні правосуддя займалась значна кількість науковців серед яких необхідно відзначити Анашкіна Г. З., Голубєву Л. М., Іваницького С. О. Іванова В. О., Козлова Ю. Д., Лисакову Т. В., Радутну Н. В., Чорпіту Д. І., Шейніна Х. Б., Ясинюка М. М.

Не дивлячись на проведені науковцями дослідження інституту народних засідателів, недостатньо уваги приділялось саме вимогам, що висуваються до осіб, які мають намір бути народними засідателями. Саме тому метою цієї статті є визначення, комплексне дослідження та обґрунтування доцільності законодавчого закріплення вимог до осіб, які мають намір бути включені до списку народних засідателів і брати участь у здійсненні правосуддя.

Відповідно до чинного законодавства народним засідателем є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, вирішує справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя.

Брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів можуть не будь-які особи, а лише ті, які: 1) відповідають законодавчо встановленим вимогам; 2) включені за рішенням відповідної місцевої ради до списків народних засідателів [2].

Отже, важливою складовою правосуб'єктності як елементу правового статусу народних засідателів є вимоги, що висуваються до кандидатів у народні засідателі. Загальні вимоги до кандидатів у народні засідателі закріплено в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до ч. 1 ст. 59 цього закону народним засідателем може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду [2].

Таким чином, законодавством передбачено три вимоги щодо осіб, які можуть бути залучені до здійснення правосуддя у якості народних засідателів: 1) наявність громадянства України; 2) досягнення тридцятирічного віку; 3) постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

Для визначення доцільності закріплення на законодавчому рівні тих чи інших вимог до осіб, які мають намір брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів, проведемо їх аналіз.

1. Наявність громадянства України. Враховуючи, що громадянство – це правовий зв'язок між фізичною особою і країною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках [3], наявність в особи такого юридичного зв'язку з державою не тільки дозволяє їй користуватися низкою основних прав, але й обмежує у володінні ними осіб, котрі не мають відповідного громадянства [4, с. 171]. Така дискримінація, як зазначено у праці Баглая М. В., допускається світовою спільнотою і пояснюється правомірним бажанням кожної держави надати весь комплекс прав тільки тим особам, що стійко пов'язані з долею країни і повною мірою несуть конституційні обов'язки [5, с. 335]. На наш погляд, це положення є абсолютно обгрунтованим, адже саме з наявністю в особи громадянства України Основний Закон України пов'язує надання цій особі всіх прав.

2. Досягнення тридцятирічного віку. З приводу встановлення вікового цензу необхідно зазначити законодавчу тенденцію щодо його збільшення. Так, у грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР затверджено

«Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік», відповідно до яких Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 року прийняла закон «Про судоустрій Української РСР», згідно з яким встановлювались вимоги до кандидатів у народні засідателі. Зокрема, народним засідателем міг бути обраний кожний громадянин СРСР, який досяг до дня виборів 25 років (ст. 9).

Частиною 1 ст. 66 Закону України «Про судоустрій України» від 07 лютого 2002 р. було передбачено, що народним засідателем може бути громадянин України, який досяг 25-річного віку [6].

Після прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вік, після досягнення якого особа могла набути статусу народного засідателя, збільшено до тридцяти років. Таке збільшення і взагалі підвищені вікові вимоги до народних засідателів вважаємо цілком виправданими, оскільки особи, набуваючи статусу народного засідателя, безпосередньо беруть участь у здійсненні правосуддя, розглядаючи досить складні життєві ситуації, а для цього їм необхідно мати життєвий досвід, який дає можливість більш правильно застосовувати закони [7, с. 9]. Аналогічну позицію відстоює й Іванов В.О., аргументуючи її тим, що без знання життя, без практичного досвіду важко вирішувати ті життєві конфлікти, що передаються на розгляд до органів правосуддя [8, с. 24-25].

Що ж таке «життєвий досвід» і для чого він потрібен народним засідателям та які особливості його прояву в їхній діяльності у суді?

Вивчення змісту цього поняття з точки зору соціальної психології привело окремих авторів до висновку, що «життєвий досвід представляє собою практичний досвід людини, отриманий у навчанні, на виробництві, в побуті, під час громадської роботи, який служить найважливішим показником рівня розвитку особистості» [9, с. 224].

У процесі життєдіяльності особа усвідомлює і оцінює явища та отримує знання не ізольовано від навколишнього середовища і трудового колективу. Вона вступає в багатосторонні зв'язки не лише з членами своєї родини, колективу підприємства, установи, а й з іншими колективами. Різноманіття зв'язків і відносин усередині різних груп, в яких особи здійснюють свою діяльність, ті соціальні ролі, які вони виконують у суспільстві, визначають і характер їхнього життєвого досвіду. Не можна не погодитися з тим, що детермінація людини суспільством опосередкована різними соціальними групами – від сім'ї до трудового колективу.

Стосовно народних засідателів це означає, що мірилом знання життя для них служить не лише обсяг отриманих ними знань у процесі навчання і виховання, а й соціальні умови, в яких засідатель

формується як особистість, соціальні ролі, які він виконує в суспільстві [10, с. 13]. Як слушно зазначає Кон І. С., «чим складніше громадська діяльність, чим різноманітніші її аспекти і функції, тим багатшим є життєвий світ окремої особистості» [11, с. 96].

Науковці-соціологи ведуть мову про те, що належність особи до тієї чи іншої вікової групи свідчить про наявність в неї певного об'єму життєвого досвіду. А науковці-юристи та законотворці пов'язують досягнення особою певного віку з можливістю реалізації нею певних прав і виконанням обов'язків. Саме тому для народних засідателів встановлюються вікові обмеження щодо набуття такого статусу.

У даному випадку відбувається дискримінація за віковою приналежністю, але вона є повністю виправданою, оскільки досягнення особою певного віку об'єктивно впливає на її можливість реалізовувати окремі права та виконувати обов'язки.

3. Постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює ценз осілості для претендентів у народні засідателі, але не вказує конкретного строку проживання на цій території, що фактично призводить до ігнорування та бездієвості вимоги осілості.

Якщо звернутися до історії розвитку інституту народних засідателів, то в законодавстві радянського періоду такої вимоги не було, однак дореволюційним законодавчим актом, а саме ст. 81 Устрою судових установлень 1864 р. передбачалося, що присяжні обираються з числа місцевих обивателів, які мешкають не менше двох років у тому повіті, де проводяться вибори у присяжні [12, с. 40]. На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, згідно з указом Франца-Йосифа I від 11 вересня 1849 р. про вибори присяжних судів для того, щоб стати присяжними, особи мали проживати в громаді, яка їх обирала, не менше одного року [13, с. 75].

Вважаємо, що встановлення принципу осілості є необхідним, але не в такому формулюванні, як закріплено законодавцем, оскільки законодавство України, відповідно до якого суди розглядають справи, є однаковим на всій території України, тому немає різниці на території якої адміністративно-територіальної одиниці України громадянин буде брати участь у здійсненні правосуддя в якості народного засідателя. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне закріплення в законодавстві для громадян України, які мають намір брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів, трирічного терміну проживання на території України, що передує безпосередньому включенню таких осіб до списків народних засідателів.

Крім вимог до народних засідателів, закріплених у ч. 1 ст. 59 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ч. 2 цієї статті закріплює обставини, що унеможливлюють участь осіб у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів. Враховуючи ці обставини, можливим є виокремлення та доповнення списку вимог до кандидатів у народні засідателі:

4. Володіння державною мовою. За загальним правилом, судочинство в Україні у цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах здійснюється державною мовою (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики») [14]. Відповідно до ст. 10 Конституції України та ст. 6 Закону України «Про засади державної мовної політики» державною мовою в Україні є українська мова [1, 14]. Враховуючи, що народний засідатель вирішує справи у складі суду спільно із суддею (суддями), забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя, народний засідатель обов'язково повинен володіти державою мовою.

Крім того, чинним законодавством передбачена можливість судів у межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), за згодою сторін, здійснювати провадження цією регіональною мовою (мовами) [14]. У зв'язку з цим місцевим радам, при формуванні та затвердженні списків народних засідателів, необхідно врахувати надання певній мові статусу регіональної на території цієї адміністративно-територіальної одиниці та добирати осіб, що здійснюватимуть повноваження народного засідателя з числа осіб, які володіють також регіональною мовою.

5. Відсутність хронічних психічних чи інших захворювань, що перешкоджатимуть виконанню обов'язків народного засідателя. Хронічне психічне захворювання – це розлад психічної діяльності, що характеризується тривалим перебігом і тенденцією до наростання хворобливих явищ. В окремих випадках у хворих спостерігаються періоди тимчасового покращання стану, так звані ремісії, але це не означає видужання. До хронічних психічних захворювань належать шизофренія, хронічні маячні розлади, епілепсія, маніакально-депресивний психоз, органічне ураження головного мозку та ін. [15].

6. Відсутність рішення суду про визнання особи обмежено дієздатною або недієздатною. Відповідно до ч. 1 ст. 30 та ч. 1 ст. 39 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) недієздатна фізична особа – це особа, яка внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) не може керувати ними [16]. Такий психічний розлад має бути підтверджений висновком

судово-психіатричної експертизи [17, с. 58], проведеної в рамках розгляду цивільної справи.

Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи можливе у випадку, коли вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними або якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище [16].

Встановлення таких обмежень беззаперечно є необхідним, що обумовлюється специфікою діяльності народних засідателів, оскільки вони спільно із суддею (суддями) вирішують справи і приймають рішення, від яких залежать долі людей.

7. Відсутність судимості. Судимістю визнається правовий наслідок засудження особи, який визначає її правовий стан, пов'язаний з наявністю відповідних правообмежень на період виконання обвинувального вироку та на час, обумовлений законом після його виконання. Згідно з ч. 1 ст. 88 Кримінального кодексу України (далі – КК України) судимість настає з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким особі призначено покарання. Саме з цього дня для особи виникають відповідні визначені законом правові обмеження [18, 342-344], у тому числі бути включеним до списку народних засідателів.

Щодо тривалості судимості, то вона виникає, як вже зазначалось, з дня набрання обвинувальним вироком законної сили і триває протягом часу відбування покарання та, в передбачених КК України випадках, певний строк після відбуття покарання. Відповідно до ч. 1 ст. 88 КК України судимість припиняється шляхом її погашення або зняття [19].

Отже, громадянин, за наявності не знятої або ж не погашеної судимості позбавляється права бути включеним до списку народних засідателів до моменту її погашення або зняття, що є цілком правильним.

8. *Не бути народним депутатом України, членом Кабінету Міністрів України, суддею, прокурором, працівником органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, військовослужбовцем, працівником апаратів судів, іншим державним службовцем, адвокатом, нотаріусом.*

9. *Не досягти шістдесяти п'яти років.* Отже, законодавством встановлено не лише нижній віковий поріг, а й верхній, що також є цілком виправданим, оскільки у суспільстві саме досягнення конкретного хронологічного віку визначає обов'язковість або ж доступність різних форм соціальної активності для людей того чи іншого віку [20], а в

літньому віці можливості людини розвиваються регресивно [21, с. 54], тому вбачається правильним виокремлення та законодавче закріплення такого обмеження.

Крім законодавчо закріплених вимог до осіб, які мають намір набути статусу народного засідателя, науковцями висловлюються та обґрунтовуються пропозиції щодо доцільності закріплення й інших вимог:

1) освітній ценз. Погляди науковців щодо наявності освіти різняться. Так, одні науковці пропонують формувати корпус народних засідателів із числа осіб, які отримали загальну середню освіту [22, с. 38], середньоспеціальну або вищу освіту [23, с. 12], мають, як правило, юридичну освіту [24, с. 41], іншим взагалі видається недоцільною правова регламентація цього аспекту [25, с. 158].

На нашу думку, доцільним є закріплення в законодавстві вимоги щодо наявності у кандидата в народні засідателі базової вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавр, оскільки, освітньо-професійна програма підготовки бакалавра складається не лише із спеціальних дисциплін відповідного напряму підготовки, а й із загальних фундаментальних, гуманітарних та соціально-економічних дисциплін [26], що дає їм можливість отримати базові знання в галузі юриспруденції, що, у свою чергу, позитивно вплине на виконання ними обов'язків народного засідателя.

2) добропорядність [27, с. 6]. На думку деяких вчених, кожен, хто судить інших, повинен мати на це не лише формальне, а й моральне право [28, с. 11].

За радянських часів така вимога до народних засідателів не була законодавчо закріплена. Відсутність у законодавстві вимоги моральної непорочності кандидатів було, на думку деяких науковців, свідченням того, що радянський законодавець довіряє громадським організаціям та колективам трудящих, що висувають народних засідателів, обирати винятково гідних. Адже радянський народ може довірити здійснення правосуддя не кожному громадянину, який досяг певного віку, а тільки тим, які заслуговують довіри за своїми діловими і моральними якостями.

Саме з метою обрання найбільш перевірених і гідних осіб Верховна Рада СРСР 28 грудня 1958 р. прийняла закон «Про зміну порядку виборів народних судів», відповідно до якого народні засідателі обиралися відкритим голосуванням на загальних зборах робітників, службовців і селян за місцем роботи або проживання, що забезпечило висунення і обрання найбільш достойних кандидатів, яких добре знає і яким довіряє колектив [29, с. 12-13].

Зазначений порядок обрання народних засідателів був дійсно ефективним, оскільки таким чином народними засідателями було обрано кращих людей, передовиків виробництва: героїв Радянського Союзу, героїв Соціалістичної Праці, ударників праці, осіб, нагороджених орденами і медалями [28, с. 11].

Отже, необхідно підтримати позицію науковців щодо законодавчого закріплення такої вимоги до народних засідателів як добропорядність. Для ефективної її реалізації вбачається за доцільне змінити порядок формування місцевими радами списків народних засідателів, наділивши трудові колективи підприємств, установ та організацій правом висувати кандидатури громадян у народні засідателі для розгляду їх місцевими радами.

Таким чином, вважаємо необхідним формулювання та законодавче закріплення нового переліку вимог до народних засідателів.

Бібліографічний список

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010, № 41-42, № 43, № 44-45. – Ст. 529.
3. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
4. Ладиченко В. В. Гуманістичні основи організації державної влади / В. В. Ладиченко. – К. : КНТЕУ, 2007. – 406 с.
5. Баглай М. В. Малая энциклопедия конституционного права / М. В. Баглай, В. А. Туманов. – М. : Бек, 1997. – 505 с.
6. Про судоустрій України: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27-28. – Ст. 180.
7. Чорпіта Д. І. Народні засідателі у радянському суді / Д. І. Чорпіта. – К. : «Радянська Україна», 1962. – 28 с.
8. Иванов В. А. Народный заседатель / В. А. Иванов. – Л. : Лениниздат, 1963. – 52 с.
9. Буева А. П. Социальная среда и сознание личности / А. П. Буева. – М., 1968. – 268 с.
10. Радутная Н. В. Народный заседатель / Н. В. Радутная. – М. : Юрид. лит., 1973. – 120 с.
11. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М., Политиздат, 1967. – 383.
12. Учреждение судебных установлений от 20 ноября 1864 г. / Российское законодательство X – XX веков. В 9 томах. Т. 8 Судебная реформа. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 30-116.

13. Городницька Л. В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Городницька. – Чернівці, 2002. – 222 с.
14. Про засади державної мовної політики: Закон України від 3 липня 2012 р. № 5029-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 23. – Ст. 218.
15. Жабокрицький С. В. Судова психіатрія / Жабокрицький С. В., Чуприков А. П. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// books.br.com.ua/themes/7/354
16. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40-44. – Ст. 356.
17. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 ч. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – 692 с.
18. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручн. для студ. вищ. навч. закладів / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
19. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
20. Микляева А. В. Возрастная дискриминация как социально-психологический феномен : монография / А. В. Микляева. – СПб. : Речь, 2009. – Ч. I. – 160 с. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http: humanpsy.ru/miklyaeva/age
21. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. яз. – М. : Феникс, 1998. – 689 с.
22. Рустамов Х. У. Профессиональное и народное начала в уголовном судопроизводстве : дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / Х. У. Рустамов. – М., 1996. – 150 с.
23. Сухарев И. Мнение практика / И. Сухарев // Российская юстиция. – 1997. – № 10. – С. 12.
24. Огородник А. Кримінально-процесуальний кодекс України слід приймати якнайшвидше / А. Огородник, О. Колотило // Право України. – 1997. – № 6. – С. 40-42.
25. Іваницький С. О. Формування складу народних засідателів у судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10 / Іваницький С. О. – Х., 2006. – 244 с.
26. Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту), затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 1998 р. № 65 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/65-98-п
27. Іваницький С. О. Формування складу народних засідателів у судочинстві України : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура / С. О. Іваницький. – Х., 2006. – 21с.

28. Козлов Ю. Д. Народные заседатели – равноправные судьи / Козлов Ю. Д., Шейнин Х. Б. – М. : Юрид. лит., 1967. – 72 с.
29. Голубева Л. М. Роль народных заседателей в осуществлении социалистического правосудия / Л. М. Голубева. – Фрунзе : Киргизгосиздат, 1961. – 57 с.

Статья посвящена выделению и комплексному исследованию требований к лицам, желающим участвовать в осуществлении правосудия в качестве народных заседателей. На основании анализа требований, предусмотренных действующим законодательством и предложенных учеными, обоснована целесообразность законодательного закрепления нового перечня требований к народным заседателям.

The article is dedicated for determination and integrated study of the requirements for persons who intend to participate in dispensation of justice as people's assessor. Expediency of the legislative consolidation of new catalogue of the requirements for people's assessor are founded on the grounds of analyses the requirements that as required by the Law and proposed by the scientists.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2014

УДК 349.6:620.9:351.824.11 (477)

Юрескул В. О., НУ «ОЮА»

ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ В БУДІВЛЯХ

Стаття присвячена дослідженню стану реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів в будівлях. Висловлені пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Розвиток енергетики має вирішальний вплив на стан економіки держави і рівень життя її населення. Україна відноситься до енергодефіцитних країн, яка задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах за рахунок власного їх видобутку менш, ніж на 50 %, тому впровадження енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій та заходів є надзвичайно актуальним напрямком державної політики.

Тривалий час у нашій країні головна увага приділялась реалізації енергозберігаючої політики в галузях матеріального виробництва і, на жаль, практично ігнорувалось енергозбереження на підприємствах

комунального господарства та житловому секторі, які є крупними споживачами паливно-енергетичних ресурсів. Вдосконалення правового регулювання енергозбереження аналізували у своїх працях такі вчені як Г. Джумагельдієва [1], Є. Міщенко [2], О. Суходоля [3], однак, не всі аспекти проблеми було досліджено. Зокрема, не було приділено необхідної уваги питанню вдосконалення енергозбереження в житловому секторі. Отже, метою даної статті є дослідження окремих проблемних питань правового регулювання забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів в будівлях, висловлення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Закон України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року [4] став одним із перших законів, прийнятих у незалежній Україні. В ньому визначено, що об'єктами правового регулювання законодавства про енергозбереження є відносини у сфері функціонування енергетичного господарства України, проектування, створення та впровадження наукових та конструкторських розробок, пов'язаних з підвищенням ефективності використання палива та енергії, інформаційного забезпечення народного господарства та населення з проблем енергозбереження, а також у сфері управління та контролю за використанням паливно-енергетичних ресурсів. Слід зазначити, що Закон деталізує перелік таких об'єктів через визначення суб'єктів правового регулювання відносин у сфері енергозбереження, оскільки їх коло визначається враховуючи результати здійснення ними діяльності, тобто реалізації окреслених відносин. Проте актуальність законодавчого забезпечення реалізації засад щодо раціонального використання та економної витрати первинної та перетвореної енергії у даний час суттєво зросла.

В первинній редакції ст. 5 Закону «Про енергозбереження» до кола суб'єктів правового регулювання відносин у сфері енергозбереження було віднесено юридичних та фізичних осіб, в результаті діяльності яких здійснюються: проведення енергозберігаючої політики та заходів щодо енергозбереження в усіх галузях – промисловості, транспорті, будівництві, сільському господарстві тощо, соціальній сфері та побуті, а також у сфері міждержавного та міжнародного співробітництва; видобування, переробка, транспортування, виробництво, зберігання та використання всіх видів палива, теплової та електричної енергії; виробництво та поставка енергетичного та енергоспоживаючого обладнання, машин, механізмів, конструкційних, будівельних матеріалів та іншої продукції, приладів обліку, контролю і регулювання витрачання енергоресурсів; науково-дослідні, проектно-конструкторські,

експертні, спеціалізовані, монтажні, налагоджувальні, ремонтні та інші види робіт і послуг, пов'язані з підвищенням ефективності використання та економії паливно-енергетичних ресурсів; роботи, пов'язані з розвитком і використанням нетрадиційних поновлюваних джерел енергії, вторинних енергетичних ресурсів, процесів заміщення дефіцитних видів палива; визначення пріоритетних напрямів екологічно чистої енергетики і створення нових джерел енергії та видів палива; інформаційне забезпечення народного господарства та населення з проблем енергозбереження і використання нових джерел енергії та видів палива; створення ефективних систем управління та засобів контролю за енергозбереженням.

Положення Закону «Про енергозбереження» щодо суб'єктів правового регулювання відносин у сфері енергозбереження не змінилися докорінно з часом, хоча їх було доопрацьовано. Зокрема, суттєвим є доповнення, що внесено у 2005 році, згідно якого до таких суб'єктів було віднесено також юридичних та фізичних осіб, в результаті діяльності яких здійснюються проведення енергетичного аудиту [5].

Проблема енергозбереження є актуальною для всіх галузей народного господарства, соціальної сфери та побуту. Проте, у житлово-комунальній сфері вона набула особливої гостроти. За оцінкою фахівців Національної академії наук України до 2011 року знос основних фондів у житлово-комунальному господарстві становить приблизно 83 %. Підвищення енергоефективності житлово-комунального господарства до рівня Європейського Союзу дозволило б знизити споживання енергоресурсів на 11,9 мільйонів тонн умовного палива і економити мінімум 3,6 мільярда євро щорічно [6]. Однак, на жаль, на сьогоднішній день ще не створене необхідне правове підґрунтя для впровадження енергоефективних технологій у сферу житлово-комунального господарства.

Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затвердженими Законом України від 21 грудня 2010 року [7], серед завдань екологічної політики передбачається надання державної підтримки створенню і розвитку населених пунктів, що використовують енергозбереження та ресурсозберігаючі технології житлового будівництва, та комплексне впровадження таких технологій до 2015 року; перегляд нормативно-правової бази з метою забезпечення природоохоронних вимог, зокрема щодо енергозбереження та ресурсозбереження, у процесі промислового та житлового проектування, будівництва, реконструкції та демонтажу споруд, а також підвищення енергозбереження та ресурсозбереження в багатоквартирних будинках.

Сподіваємося, що виконання зазначених завдань буде більш своєчасним та ефективним, ніж виконання положень Основних напрямів державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджених постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 року [8], де формування збалансованої системи природокористування, екологізація технологій у енергетиці та будівництві було віднесено до основних пріоритетів охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Позитивним є, зокрема, затвердження Програми модернізації систем теплопостачання на 2014-2015 роки [9], якою передбачається здійснити зниження енергоємності виробництва теплової енергії, зменшення обсягу втрат енергоресурсів під час її транспортування та постачання за рахунок заміни і модернізації котлів, установлення блочно-модульних котелень, утилізаторів тепла вихідних газів, індивідуальних теплових пунктів, заміни аварійних і ветхих теплових мереж; а також оптимізувати використання підприємствами теплоенергетики паливно-енергетичних ресурсів, зокрема шляхом збільшення частки нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії за рахунок установлення теплових насосних установок, використання біопалива для вироблення теплової, електричної та сонячної енергії для потреб теплопостачання, переоснащення котелень з метою переведення на тверде паливо. Орієнтовний обсяг фінансування Програми становить 27845 млн. гривень, у тому числі за рахунок державного бюджету – 1516 млн., місцевих бюджетів – 4330 млн., інших джерел – 21999 млн. гривень.

На наш погляд, під час перегляду нормативно-правової бази з метою забезпечення вимог щодо енергозбереження та ресурсозбереження у процесі проектування, будівництва, реконструкції та демонтажу споруд, а також підвищення енергозбереження та ресурсозбереження в багатоквартирних будинках, слід звернути увагу, зокрема, на наступні існуючі недоліки.

Закон України «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 року [10] у ст. 26 визначає обов'язки архітектора, інших проектувальників, які здійснюють роботи по створенню об'єктів архітектури: додержуватися державних стандартів, норм і правил, вимог вихідних даних на проектування; не порушувати під час проектування, організації і виконання будівельних робіт законні права та інтереси власників і користувачів будинків і споруд, прилеглих до ділянки забудови; не розголошувати без згоди замовника відомості, які становлять комерційну таємницю проекту. Як бачимо, обов'язків архітектора та проектувальників щодо впровадження енергозберігаючих технологій,

на жаль, не передбачено. У названому Законі також, на жаль, серед обов'язків, власників та користувачів об'єктів архітектури обов'язки щодо впровадження енергозберігаючих заходів відсутні. Хоча за скажімо п'ятдесят років експлуатації об'єкту архітектури рівень розвитку енергоефективних технологій зросте, при цьому зросте і актуальність питання щодо підвищення рівня енергоефективності об'єкту. Отже, вбачається доцільним обов'язок щодо впровадження енергозберігаючих технологій закріпити за архітектором, проектувальниками, власниками та користувачами об'єктів архітектури.

Стаття 28 Закону «Про архітектурну діяльність» визначає обов'язки власників та користувачів об'єктів архітектури, однак, в їх переліку відсутні обов'язки щодо впровадження енергоефективних заходів. Здійснення енергозберігаючих заходів не передбачено й серед обов'язків власників та користувачів житлового будинку, квартири, закріплених Цивільним кодексом України [11], Житловим кодексом Української РСР [12], Правилами користування приміщеннями житлових будинків і гуртожитків, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 року № 572 [13]. У ст. 10 Житлового кодексу Української РСР лише зазначається, що громадяни зобов'язані економно витрачати воду, газ, електричну і теплову енергію. Отже, обов'язок щодо впровадження енергозберігаючих заходів також вбачається доцільним закріпити за власниками та користувачами житлових будинків, квартири.

Окремої уваги заслуговує дослідження положень чинного законодавства щодо правового регулювання застосування у житлово-комунальній сфері альтернативних джерел енергії, до яких Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 року [14] відносить енергію сонячну, вітрову, геотермальну, енергію хвиль та припливів, гідроенергію, енергію біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний гази, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів.

Названий закон у ст. 11 закріплює, що експлуатація альтернативних джерел енергії провадиться за умов: безпечного проведення робіт, здійснення державного нагляду за режимами споживання енергії; енергетичної безпеки, що гарантує технічне та економічне задоволення періодичних, поточних і перспективних потреб споживачів енергії; виконання технологічних вимог щодо виробництва, акумулювання, передачі, постачання та споживання енергії; додержання єдиних державних норм, правил і стандартів усіма суб'єктами відносин,

пов'язаних з будівництвом (створенням), експлуатацією, виведенням з експлуатації об'єктів альтернативної енергетики, систем диспетчерського (оперативно-технологічного) управління; додержання правил експлуатації об'єктів альтернативної енергетики, що регламентуються нормативно-правовими актами, обов'язковими для виконання всіма суб'єктами підприємницької діяльності.

Слід відмітити, що постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1999 року № 753 затверджено порядок видачі Національною комісією регулювання електроенергетики ліцензій на провадження діяльності, пов'язаної з виробництвом, передачею та постачанням електричної енергії, комбінованим виробництвом теплової та електричної енергії, виробництвом теплової енергії на теплоелектроцентралях та установках з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії [15]. Постановою Національної комісії регулювання електроенергетики України від 26 квітня 2006 року № 540 було затверджено Умови та правила (ліцензійних умов) провадження господарської діяльності з виробництва теплової енергії на теплоелектроцентралях та установках з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії [16]. Крім того в Україні існують Правила приєднання вітроелектростанцій до електричних мереж, затверджені наказом Міністерства палива та енергетики України від 28 жовтня 2009 року № 570 [17]. Однак, порядок експлуатації альтернативних джерел енергії має встановлюватися Кабінетом Міністрів України. На сьогодні такий нормативно-правовий акт, як Порядок експлуатації альтернативних джерел енергії, Кабінетом Міністрів України не затверджений. Отже, порядок застосування альтернативних джерел енергії у житлових будинках потребує належного правового визначення.

Не менш цікавим є питання щодо здійснення енергетичного аудиту. Його надзвичайна важливість для впровадження енергозберігаючих технологій та заходів у житлово-комунальному господарстві не викликає сумнівів. Проводити такий аудит доцільно не лише щодо будинків, що проектуються, не менш актуальним є його здійснення щодо будинків, що вже введені в експлуатацію.

Засади здійснення енергетичного аудиту були окреслені у 2005 році у тексті Закону «Про енергозбереження». Енергетичний аудит (енергетичне обстеження) – це визначення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів та розроблення рекомендацій щодо її поліпшення. У ст. 24-1 Закону закріплено, що енергетичний аудит проводиться з метою: визначення шляхів раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, уникнення необґрунтованих витрат на проведення енергозберігаючих заходів; здійснення

енергозберігаючих заходів та запровадження менеджменту з енергозбереження; установлення обґрунтованих обсягів споживання паливно-енергетичних ресурсів; визначення відповідності фактичних питомих витрат паливно-енергетичних ресурсів нормам питомих витрат, установленим у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України; надання висновків щодо ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів у разі поширення на цих споживачів дії економічного механізму енергозбереження. Порядок проведення енергетичного аудиту встановлюється законом. Отже, порядок проведення енергетичного аудиту повинен встановлюватися законом, однак, на сьогодні такого закону, на жаль, не прийнято.

Слід зазначити, що наказом Державного комітету України з енергозбереження від 9 квітня 1999 року № 27 [18] було затверджено Положення про порядок організації енергетичних обстежень, керуючись положеннями якого в Україні на підставі аналогії закону можливо спробувати провести енергетичний аудит житлового будинку. Положення встановлює порядок подання, оформлення, видачі та продовження терміну дії документів щодо атестації спеціалізованих організацій на право проведення енергетичних обстежень (енергетичного аудиту), єдину форму свідоцтва на право їх проведень, а також нормативні та правові вимоги щодо його отримання. Воно визначає також вимоги, у тому числі етичні, щодо організації, характеру й порядку ведення енергетичного обстеження на підприємствах, в організаціях і установах.

Основні засади проведення енергетичних обстежень підприємств визначаються Тимчасовим положенням про порядок проведення енергетичного обстеження підприємств і атестації спеціалізованих організацій на право його проведення, затвердженим наказом Державного комітету України з енергозбереження від 12 травня 1997 року № 49 [19]. Енергетичне обстеження підприємств проводиться спеціалізованими організаціями, які атестовані Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження України, на основі двосторонніх договорів з замовниками – суб'єктами господарської діяльності (незалежно від підпорядкування та форми власності).

Здійснення енергетичного обстеження покладається на фахівців (енергоаудиторів), що мають відповідну кваліфікацію. Енергоаудитором може бути особа, яка має вищу технічну освіту за фаховим напрямом Міносвіти «Енергетика, електротехніка та електромеханіка», а саме: інженер-електрик, інженер-електромеханік, інженер-теплотехнік, інженер-енергетик, а також інженер з автоматизації (за галузями народного господарства). Енергетичне

обстеження завершується оформленням технічного звіту. Технічний звіт повинен висвітлювати загальний стан підприємства з точки зору ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів, питомі витрати енергоресурсів на виробництво основних видів продукції та порівняння їх з нормативами, можливості зниження рівня споживання енергоресурсів без зменшення обсягів виробництва та невідкладні заходи в цьому напрямі.

При цьому, наказом Національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів від 20 травня 2010 року № 56 [20] було затверджено Типову методику «Загальні вимоги до організації та проведення енергетичного аудиту». Ця Методика визначає об'єкти енергетичного аудиту: об'єкти, що споживають паливно-енергетичні ресурси; окремі підрозділи об'єкта, що споживає паливно-енергетичні ресурси; технологічні процеси основних і допоміжних виробництв; енергоємні споживачі паливно-енергетичні ресурси; об'єкти, що знаходяться на передпусковій або передексплуатаційній стадіях; системи енергозабезпечення; будівлі та споруди; система обліку та контролю використання паливно-енергетичні ресурси; система енергетичного менеджменту; інвестиційні та приватизаційні пропозиції, програми, проекти, кредитні угоди тощо. Вона також визначає мету та завдання енергетичного аудиту; основні етапи його проведення; вимоги до організації робіт з енергетичного аудиту; вимоги до збирання та аналізу інформації про об'єкт енергетичного аудиту; вимоги до розробки рекомендацій щодо впровадження енергоощадних заходів, їх техніко-економічного обґрунтування та оцінювання їх впливу на навколишнє природне середовище; вимоги до складання звіту за результатами енергетичного аудиту.

Однак, актуальним на сьогодні вбачається прийняття Закону України «Про енергетичний аудит». Слід зазначити, що у листопаді 2013 року у Верховній Раді України народними депутатами України зареєстровано два проекти законів про енергетичний аудит [21, 22]. Не вдаючись до детального аналізу положень вказаних законопроектів, варто зазначити, що до об'єктів енергетичного аудиту вони, на жаль, не відносять будівлі та споруди, їх дія має поширюватися на суб'єктів господарювання, органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Отже, ці законопроекти більш спрямовані на регулювання проведення енергетичного аудиту підприємств і не приділяють достатньої уваги можливості проведення такого аудиту введеного в експлуатацію житлового будинку, що, безперечно, потребує виправлення.

Таким чином, в Україні були прийняті основні нормативно-правові акти, які визначили цілі та механізми реалізації державної політики енергозбереження, створено органи влади, відповідальні за її здійснення. Однак, незважаючи на прийняття законодавства, реалізація державної політики енергозбереження не має системного характеру, а введені механізми державного управління не забезпечили належного впливу на процеси, що визначають рівень енергоефективності у сфері житлово-комунального господарства. Ринково орієнтовані механізми впливу на ситуацію (такі, наприклад, як енергетичний аудит) не врегульовані на законодавчому рівні. Отже, першочерговим завданням сучасної екологічної політики України є перегляд нормативно-правової бази з метою забезпечення вимог щодо енергозбереження та ресурсозбереження у процесі проектування, будівництва, реконструкції та демонтажу споруд, а також підвищення енергозбереження та ресурсозбереження в будівлях та будівельних спорудах.

Бібліографічний список

1. Джумагельдиева Г. К вопросу о правовом обеспечении экономии в сфере энергопотребления / Г. Джумагельдиева // Підприємництво, господарство і право : Щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2007. – № 4. – С. 77-80.
2. Міщенко Є. Чи є в Україні нормативна база для впровадження економії енергоресурсів? / Є. Міщенко // Підприємництво, господарство і право : Щоміс. науково-практ. госп.-прав. журн. – 2002. – № 5. – С. 38-41.
3. Суходоля О. Адаптація законодавства України до нормативів ЄС у сфері енергозбереження / О. Суходоля // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 9. – С.39-42.
4. Про енергозбереження : Закон України від 1 липня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 30. – Ст. 283.
5. Про внесення змін до Закону України «Про енергозбереження» : Закон України від 22 грудня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 126.
6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/NacDopovid2011.pdf.
7. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
8. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення

екологічної безпеки : постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998 – № 38. – Ст. 248.
9. Про затвердження Програми модернізації систем теплопостачання на 2014-2015 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 948 // Офіційний вісник України. – 2014 – № 4. – Ст. 95.
10. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20 травня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 31. – Ст. 246.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003 – № 40. – Ст. 356.
12. Житловий Кодекс Української РСР від 30 червня 1983 року // Відомості Верховної Ради України. – 1983 – № 28. – Ст. 573.
13. Про механізм впровадження Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» : постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1992 року № 572 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/572-92- %D0 %BF.
14. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лютого 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 24. – Ст. 155.
15. Про порядок видачі Національною комісією регулювання електроенергетики ліцензій на провадження діяльності, пов'язаної з виробництвом, передачею та постачанням електричної енергії, комбінованим виробництвом теплової та електричної енергії, виробництвом теплової енергії на теплоелектроцентралях та установках з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії : постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1999 року № 753 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 18. – Ст. 57.
16. Про затвердження Умов та правил (ліцензійних умов) провадження господарської діяльності з виробництва теплової енергії на теплоелектроцентралях та установках з використанням нетрадиційних або поновлюваних джерел енергії : постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України від 26 квітня 2006 року № 540 // Офіційний вісник України. – 2006 – № 20. – Ст. 1500.
17. Про затвердження Правил приєднання вітроелектростанцій до електричних мереж : наказ Міністерства палива та енергетики України від 28 жовтня 2009 року № 570 // Офіційний вісник України. – 2010 – № 101. – Ст. 3574.
18. Про затвердження Положення про порядок організації енергетичних обстежень : наказ Державного комітету України з енергозбереження від 9 квітня 1999 року № 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon.nau.ua/doc/?uid=1037.219.3&nobreak=1.

19. Щодо Тимчасового положення про порядок проведення енергетичного обстеження та атестації спеціалізованих організацій на право його проведення : наказ Державного комітету України з енергозбереження від 12 травня 1997 року № 49 // Офіційний вісник України. – 1997 – № 36. – Ст. 64.
20. Про затвердження Типової методики «Загальні вимоги до організації та проведення енергетичного аудиту» : наказ Національного агентства України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів від 20 травня 2010 року № 56 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon.nau.ua/doc/?doc_id=572043.
21. Проект закону «Про енергетичний аудит» від 7 листопада 2013 року № 3580 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http:// w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49003.
22. Проект закону «Про енергетичний аудит» від 20 листопада 2013 року № 3580-1 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http:// w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49114.

Статья посвящена исследованию состояния реализации государственной политики по обеспечению эффективного использования топливно-энергетических ресурсов в зданиях. Высказаны предложения по совершенствованию действующего законодательства в этой сфере.

The article deals with investigation of realization state of the state's policy in the field of ensuring the efficient energy resources use in buildings. Proposals for the improvement of legislation currently in force in this issue are suggested.

Стаття надійшла до редколегії 07.04.2014

УДК 347.132.001.362

Завальнюк С. В., НУ «ОЮА»

АНАЛОГІЯ ПРАВА ЯК СПОСІБ ПОДОЛАННЯ ПРОГАЛИН В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

В статті проаналізоване таке явище правової дійсності як прогалини в праві. Зосереджено увагу на правовій природі прогалин в цивільно-правовому регулюванні та способах їх подолання. З'ясовано місце і роль аналогії права при подоланні прогалин в цивільному праві.

Постановка проблеми та стан дослідження. Проблеми подолання прогалин в паві як на загальнотеоретичному так і на галузевих рівнях є актуальними і потребують додаткового теоретичного обґрунтування

та моделювання практичних механізмів. Вивчення аналогії в праві стали предметом дослідження багатьох вітчизняних вчених, таких як С. І. Вільнянський, В. К. Забігайло, В. Н. Карташов, О. В. Колотова, В. В. Лазарєв, В. І. Лєушин, П. Е. Недбайло, А. С. Піголкін, С. В. Полєніна, О. В. Пушняк, Д. А. Туманов, Ф. Р. Уранський, В. В. Фідаров, С. В. Шмаленя.

Однак більшість розробок присвячено саме аналогії закону, а щодо аналогії права майже одностайною є думка про надто рідкісне застосування цього правового елементу на практиці. Однак, на нашу думку, цей факт має свої причини: низька правова культура та обізнаність суб'єктів права, які застосовують лише загальновідомі види договорів, правових засобів врегулювання їх відносин тощо; недостатня кваліфікованість правозастосовців (про що свідчить наявність судової практики з прикладами хибного застосування аналогії права); незначний темп переймання зарубіжного досвіду цивільно-правового регулювання; прагнення законодавця докладно врегулювати всі можливі випадки цивільних правовідносин за допомогою спеціального законодавства, підзаконних актів (що своїми коренями виходить з попередніх проблем вітчизняного правозастосування і загалом суперечить загальним основам цивільного права як базової галузі приватного пава).

Тому *метою даної статті* є висвітлити роль і значення аналогії права для подолання прогалин в законодавстві під час правозастосування та обгрунтування практичної необхідності існування цього способу в цивільного права.

Виклад основних положень. Згідно теорії права законодавча прогалина (прогалина в законодавстві) являє собою ситуацію, що виникає при відсутності конкретної законодавчо закріпленої правової норми, необхідної для регламентації суспільних відносин, що входять до сфери правового регулювання. В якості основних способів подолання правозастосовцем таких прогалин традиційно виділяються аналогія закону і аналогія права. Аналогія закону полягає в застосуванні до неврегульованого конкретною нормою відношенню норми, що регулює подібні відносини [5, с. 253-254]. В якості особливого різновиду даного феномена науковці виділяють субсидіарну (міжгалузеву) аналогію закону, яка передбачає застосування по аналогії не норм даної галузі, а норм, що відносяться до іншої галузі права. Аналогія ж права передбачає застосування до неврегульованих нормами права відносин загальних засад законодавства.

На думку А. В. Полякова, наявність прогалин в праві зумовлено прорахунком законодавця при прийнятті нормативно-правових актів

чи еволюційними змінами в суспільних відносинах, які в такій ситуації неможливо було передбачити [3, с. 582-583]. На підтвердження цієї думки Л. Л. Чантурія зазначає, що під час розробки кожного закону його розробники спираються на ті знання та досвід, які вони мають на час розробки даного закону. Тому вони не можуть передбачити всі життєві випадки. Життя нерідко породжує такі проблеми, для вирішення яких законодавцем не передбачено якої-небудь конкретної норми [8, с. 77].

В.М. Жуйков зазначає, що прогалини в праві були, є і будуть завжди, я би законодавець не хотів і не умів приймати необхідні закони, адже передбачити всі відносини, які потребують законодавчого регулювання, просто неможливо. В окремі історичні періоди навіть стабільне і добре розвинене законодавство починає кардинально оновлюватися, що неминуче тягне за собою зростання прогалин в регулюванні дуже важливих відносин [1, с. 147].

Як відмічає І. А. Маньковський, стосовно цивільно-правового регулювання наявність прогалин, тобто відсутність правової норми, що підлягає безпосередньому застосуванню до суспільних відносин, що фактично склалися між суб'єктами цивільного права і відповідають ознакам цивільно-правових відносин, в більшій мірі зумовлено еволюційними змінами суспільних відносин ніж прорахунками законодавця [2, с. 51]. Дана теза не є однозначною, адже вченими неодноразово відмічалася саме свідома недостатня розробка законодавцем окремих положень цивільного законодавства, що зумовлено самою специфікою сфери правового регулювання цивільного права. Загальновідомо, що диспозитивний характер цивільно-правового регулювання окрім дозвільно-договірного характеру врегулювання відносин між сторонами відносин передбачає і переважне невтручання і недопущення формалізації цивільно-правових відносин законодавцем.

Прогалини в праві частіше за все виявляються в процесі реалізації права. Перед правозастосовцем в такій ситуації стоїть завдання своєчасного і правильного вирішення справи. Усунення прогалини через звернення до законодавця може затягнути процес вирішення справи або й зовсім не привести до конкретного результату. В такій ситуації правозастосовець в праві сам подолати прогалину [10, с. 6].

Можливість застосування аналогії права в правозастосуванні передбачена Цивільним кодексом, Сімейним кодексом, Цивільно-процесуальним кодексом і багатьма актами галузевого і міжгалузевого законодавства. Зокрема, згідно ст. 8 Цивільного кодексу України якщо цивільні відносини не врегульовані ЦК, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими

нормами ЦК, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) [7].

Якщо ж говорити про часові аспекти застосування аналогії права, то вирішення цього питання залежатиме від того, про застосування яких принципів права йдеться. Наприклад, якщо мова йде про внутрішньо властиві праву його загальні принципи, то їхній фундаментальний характер вказує на достатньо тривале існування цих принципів, довше ніж чинність більшості правових норм. Такі принципи ніби не з'являються і не зникають, вони в певному сенсі вічні. Окрім того їхня наявність може і не бути прив'язана до такого чіткого орієнтиру для визначення чинності в часі, як закріплення у тексті певного нормативного акта.

Інша справа – принципи конкретнішого характеру, закріплені в певному нормативному акті, які в певний момент можуть з'явитися чи зникнути при внесенні змін до законодавства у зв'язку з переглядом уявлень про засади відповідної сфери права чи держави. При застосуванні таких принципів за аналогією права, як і в описаних вище ситуаціях, слід обов'язково враховувати, чи були вони чинними стосовно певних неврегульованих конкретною нормою відносин [4, с. 13].

Доцільним є закріплення можливості застосування аналогії і в процесуальному законодавстві. Так, у чинному ЦПК України передбачена можливість суду вирішувати справи виходячи з аналогії закону чи права (ч. 8 ст. 8 ЦПК). Закріплення даного положення виглядає вірним, адже найчастіше спори щодо цивільного права, що не врегульовані нормами матеріального права знаходять свій розвиток в процесуальних цивільних правовідносинах, наприклад, при вирішенні спорів щодо цивільного права в суді. І саме суд в такому випадку буде застосовувати спосіб аналогії права для врегулювання спірного правовідношення.

При цьому аналогію права прийнято відносити до виключних засобів юридичного впливу. Вважається, що з її допомогою не усуваються, а лише оперативно долаються прогалини в праві. Тому вона може бути застосована тільки тоді, коли не вдається виявити подібну юридичну норму [9, с.2].

Перш за все відмінність аналогії права від аналогії закону в тому, що при аналогії права відсутня норма права, що регулює схожі відносини за формулою «якщо…то…інакше». Однак наявні норми-цілі, норми-задачі, норми-принципи, які є базою для застосування аналогії права [10, с. 7].

Як зазначає В. М. Шафіров, не дивлячись на те, що випадків, коли не вдається виявити конкретну подібну норму предостатньо, правозастосовна практика не рясніє прикладами використання аналогії права [9, с.2].

Науковець вважає, що є підстави для виключення із законодавства положення про аналогію права, адже, на його думку, встановлення змісту законодавства недоцільно пов'язувати з аналогією права. Виходити зі змісту законодавства потрібно завжди, як у ситуаціях, врегульованих конкретними нормами (включно з подібними), так і неврегульованих ними. Реалізація норм права без опори на принципи, цілі, завдання права веде до спотворення змісту законодавства, порушує вимоги добросовісності, розумності та справедливості при вирішенні юридичних справ [9, с. 3]. Даний висновок є занадто контраверсійним по ряду причин:

- розглянутий в статті казус не має прикладу безпосередньої необхідності застосування аналогії права судом;
- аналогія права не є способом з'ясування змісту права, а повинна використовуватися для подолання прогалин в правовому регулюванні на основі загальних принципів права і загальних засад окремої галузі права (в нашому випадку цивільного), що по суті і являє собою зміст права.

С. Я. Фурса вважає, що суддя має вирішувати справу відповідно до чітких вимог законодавства і у переважній більшості випадків рішення очевидне. Але багато сучасних суддів уявити при вирішенні справ на межі аналогії праву або закону просто важко. Аналогія закону і права передбачає творчу діяльність суду, коли він має мотивувати прийняте ним рішення, а не формально користуватися правом вирішувати справу на власний розсуд [6, с. 29].

При застосуванні методу аналогії права діяльність правозастосовця суттєво ускладнюється. Якщо при аналогії закону все зводиться до пошуку існуючої норми, то під час аналогії права слід керуватися достатньо великою кількістю абстрактних понять, від вірного розуміння і тлумачення яких залежить об'єктивність вирішення спору про право. Крім того недостатня уважність і сумлінність в цьому питанні може породити небезпечний прецедент. Хоча науковці й відмічають, що отримане в результаті застосування аналогії права правило ніде не фіксується, окрім правозастосовного акта, і воно не буде обов'язковим для іншого правозастосовця [10, с.8], загалом тенденція вітчизняного правозастосування свідчить про нерідкі випадки копіювання рішень по схожих справах.

Історія права свідчить, що вже давним-давно і в різних правових системах затвердився принцип, у відповідності до якого суддя не може відмовити в позові через наявність в законодавстві прогалини [3, с. 583]. Отже, на підставі викладеного вище можна зробити висновок, що передбачена нормами цивільного права можливість регулювання цивільних відносин за допомогою аналогії права являється гарантією того, що будь-які спірні цивільні відносини будуть врегульовані, а спір з приводу них вирішений. Наявність в законодавстві легальної можливості застосування аналогії права зумовлено специфікою приватної сфери правового регулювання, особливостями еластичності законодавства та неможливістю передбачити законодавцем всіх можливих відносин та змін, яких вони можуть зазнати в майбутньому.

Бібліографічний список

1. Жуйков В. М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц / В. М. Жуйков. – М. : Гордец, 1997. – 320 с.
2. Маньковский И. А. Аналогия как способ преодоления пробелов в гражданско-правовом регулировании / И. А. Маньковский // Право.by. – 2013. – № 5. – С. 51-54.
3. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, – 2001. – 642 с.
4. Пушняк О. В. Питання дії права в часі при подоланні прогалин у законодавстві [Електронний ресурс] / О. В. Пушняк. – Режим доступу : http:// nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/4.pdf.
5. Теория государства и права: учебник / отв. ред. В. Д. Перевалов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма Инфра-М, 2013. – 496 с.
6. Фурса С. Я. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, С. В. Щербак, О. І. Євтушенко. – К. : КНТ, 2006. – 448 с.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15
8. Чантурия Л. Л. Введение в общую часть гражданского права (сравнительно-правовое исследование с учетом некоторых особенностей постсоветского права) / Л. Л. Чантурия. – М. : Статут, 2006. – 349 с.
9. Шафиров В. М. Установление смысла законодательства и аналогия права / В. М. Шафиров // Российская юстиция. – 2009. – № 8. – С. 2-3.
10. Шиндяпина Е. Д. Соотношение аналогии права и аналогии закона / Е. Д. Шиндяпина, С. В. Бошно // Юрист. – 2006. – № 7. – С. 6-9.

В статье проанализировано такое явление правовой действительности, как пробелы в праве. Сосредоточено внимание на правовой природе пробелов в гражданско-правовом регулировании и способах их преодоления. Выяснено место и роль аналогии права при преодолении пробелов в гражданском праве.

The article analyzes the phenomenon of legal validity as gaps in law. It's focused on the legal nature of the gaps in the civil law regulation and ways to overcome them. It founds the place and role of analogy of rights during overcoming gaps in civil law.

Стаття надійшла до редколегії 28.03.2014

УДК 347.91

Соколюк А. М., НУ «ОЮА»

ПРЕДСТАВНИЦТВО ТА ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН У СПРАВАХ ПРО НАДАННЯ ОСОБІ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ПРИМУСОВОМУ ПОРЯДКУ

Наукова стаття присвячена представництву та захисту прав, свобод та інтересів осіб, у відношенні яких розглядається справа про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. На підставі проведеного дослідження зроблені висновки про існуючі невідповідності положень матеріального та процесуального права, існування прогалин та можливі шляхи їх подолання шляхом вдосконалення діючого законодавства України.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Становлення та розвиток правової, демократичної держави неможливі без забезпечення загальнолюдських цінностей, серед яких здоров'я посідає важливе місце. Право людини на охорону здоров'я та медичну допомогу є невід'ємним особистим немайновим правом кожного, закріпленим у міжнародних нормативно-правових актах та національному законодавстві України. Будь-яке примусове втручання в життя людини, безпідставне обмеження її свободи та особистої недоторканності шляхом надання психіатричної допомоги у примусовому порядку є грубим порушенням прав людини та основних прав пацієнта, тому для такого втручання необхідні особливі підстави, чітко визначені критерії та встановлені гарантії захисту прав людини, до якої застосовуються відповідні примусові заходи. Однією із таких гарантій захисту прав людини у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є участь представника особи, у відношенні якої розглядається справа про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Метою дослідження є визначення особливостей представництва та захисту в цивільному процесі прав, свобод та інтересів особи, у відношенні якої розглядається справа про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, встановлення недоліків правового регулювання, та визначення можливих шляхів їх подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми.

Окремі аспекти участі представника у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку висвітлювалися у наукових працях таких російських вчених як: Н. Г. Бурлакова, С. В. Глухова, Н. В. Нікулінська та ін. Однак їх дослідження здійснені за законодавством Російської Федерації, яке відрізняється від цивільного процесуального та медичного законодавства, що регулює надання психіатричної допомоги у примусовому порядку в Україні.

Окремі питання представництва та захисту інтересів осіб у вказаній категорії справ досліджувалися такими українськими вченими як: В. В. Комаров, О.С. Погребняк, Ю.Д. Притика, С. А. Чванкін, М. М. Ясинок та ін. Деякі аспекти участі прокурора в справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку досліджував А. М. Меденцев. Між тим проблема представництва та захисту інтересів осіб, у відношенні яких розглядається справа про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, залишається малодослідженою та потребує детального наукового аналізу.

Виклад основних положень. Відповідно до статті 59 Конституції України кожен має право на правову допомогу. Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини і громадянина, і в цьому полягає його соціальна значимість. Серед функцій такого права у суспільстві слід окремо виділити превентивну, яка не тільки сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а й, насамперед, спрямована на попередження можливих порушень чи незаконних обмежень прав і свобод людини і громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права [1].

Стаття 12 Цивільного процесуального кодексу України зазначає, що особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права в порядку, встановленому законом. Відповідно до статті 38 Цивільного

процесуального кодексу України сторона, третя особа, яка відповідно до закону захищає права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника.

Провадження у справах про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку регулюється Главою 10 Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК), а також Законом України від 22 лютого 2000 року № 1489-III «Про психіатричну допомогу», та включає такі заходи, як: проведення психіатричного огляду, надання амбулаторної психіатричної допомоги (та її продовження), а також госпіталізація до психіатричного закладу у примусовому порядку (а також продовження такої госпіталізації).

Відповідно до ст. 38 ЦПК сторони, треті особи, особи, які відповідно до закону захищають права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу», а також ст. 39 ЦПК законними представниками у справах про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку виступають батьки (усиновителі), опікуни, уповноважені законом представляти інтереси осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі здійснювати захист їх прав, свобод та інтересів у випадку надання їм психіатричної допомоги. Таке представництво не зажди може бути об'єктивним, адже у більшості випадків до лікаря-психіатра звертаються саме близькі родичі особи, імовірно хворої, які в подальшому представлятимуть її інтереси в суді.

Таким чином особа, щодо якої вирішується питання про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, не завжди може реалізувати своє право на судовий захист за допомогою представника. Перебуваючи в медичному закладі, така особа отримує відповідне примусове лікування внаслідок чого їй важко вирішити питання представництва власних інтересів [2, с. 111].

Як зазначає В. В. Комаров, психіатричні та психоневрологічні установи, до яких госпіталізовано недієздатну особу, що не має опікуна, не можуть виступати її законними представниками в суді при розгляді справ про примусову госпіталізацію або продовження строку такої госпіталізації. Виконувати функції законних представників у суді в цьому випадку мають органи опіки та піклування [3, с. 260]. Схожої думки дотримується Ю. Д. Притика, який у науково-практичному

коментарі до ЦПК наголошує, що правом звернення до суду із заявою про припинення надання примусової психіатричної допомоги володіють прокурор, а також органи опіки та піклування, якщо законні представники не скористалися таким правом [4, с. 461].

А. М. Меденцев схиляється до думки, що участь прокурора у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку згідно зі ст. 31 Закону України «Про психіатричну допомогу» допустима виключно як органу, що слідкує за додержанням і застосуванням законів при наданні психіатричної допомоги. Прокурор зобов'язаний уважно стежити, щоб психіатрична допомога у примусовому порядку не надавалася здоровим особам, не було допущено необґрунтованих заяв, щоб за обставинами, які є підставою для звернення до суду, не приховувалася інша мета, направлена на позбавлення цієї особи житла чи звільнення з роботи тощо [5, с. 114]. Схожої думки дотримується М. М. Ясинок, котрий звертає увагу на важливість обов'язкової участі прокурора у справах цієї категорії, тому що за рахунок рішення суду здійснюється суттєве обмеження прав людини, а при госпіталізації особи до психіатричного закладу для надання примусової психіатричної допомоги суттєво обмежується свобода людини. Завдання прокурора в даному випадку і полягає у нагляді за законністю, але не процесуальних дій суду, а законністю та об'єктивністю тих засобів доказування, які надають медичні заклади, лікарі-психіатри, лікувальні комісії щодо психічного захворювання особи та її поведінки в зв'язку з такими захворюваннями, які тягнуть за собою обмеження волі людини [6, с. 254].

Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав та основоположних свобод, Рекомендації та резолюції Комітету міністрів Ради Європи, а також практика Європейського Суду з прав людини містять правило, відповідно до якого заінтересована особа має право на доступ до правосуддя та на представництво своїх інтересів у суді. Обов'язковість такої участі у всіх справах, що пов'язані із обмеженням волі, в тому числі і в справах про поміщення особи до психіатричного стаціонару підтвердив Європейський Суд з прав людини в рішенні у справі «Ван де Леєр проти Нідерландів» від 21.02.1990 р. У вказаному рішенні Європейський Суд відзначив, що заінтересована особа (тобто хвора) повинна мати доступ до правосуддя, бути вислуханою особисто або через будь-яку форму представництва. Без цього вона буде позбавлена «основних процесуальних гарантій, що застосовуються в справах, пов'язаних із позбавленням волі» [7].

М. М. Ясинок вказує, що справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку потребують оперативного

розгляду і гарантій безпеки громадян від незаконного примусового «психіатричного лікування в умовах психіатричного закладу». Гарантією такої безпеки в даному випадку може стати розширений круг осіб, які можуть брати участь у розгляді справи. Такою особою в обов'язковому порядку повинен бути адвокат [8, с. 185].

Не останнє значення для захисту прав і свобод осіб, що страждають на психічні розлади, в тому числі осіб, що примусово госпіталізуються до психіатричного стаціонару, мають норми, викладені в рекомендаціях консультативної асамблеї Ради Європи відносно ситуації із психічними хворобами (№ 818) від 1997 р. [9], а також в Рекомендації № R 83 (2) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам відносно правового захисту осіб, які страждають на психічні розлади, що примусово утримуються в якості пацієнтів, від 22 лютого 1983 р. [10]. Таким чином, виходячи із положень зазначених документів та практики Європейського Суду з прав людини, ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» була доповнена частиною п'ятою, в якій вказується, що особа, стосовно якої розглядається питання про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, має право на безоплатну правову допомогу в порядку, встановленому законом, протягом розгляду справи в суді. Однак С. А. Чванкін відмічає, що це право не реалізовується на практиці. У психіатричних закладах немає практики надання таких консультацій. Відсутність адвоката у цих осіб деякою мірою компенсується участю прокурора у розгляді цієї категорії справ, однак є недостатньою гарантією прав пацієнтів [11, с. 190]. У зв'язку з специфічністю стану особи, щодо якої розглядається справа у суді, доречним є надання їй правової допомоги на професійній основі тобто адвокатом. Це право гарантується ч. 11 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [12].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що для забезпечення прав, свобод та інтересів особи, у відношенні якої розглядається справа про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, потрібно внести наступні зміни до законодавства:

– ч. 2 ст. 279 ЦПК викласти в такій редакції: «Заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку, її законного представника, представника органів опіки та піклування про припинення цієї допомоги подається до суду за місце проживання особи, а про припинення госпіталізації до психіатричного закладу у примусовому порядку – до суду за місцезнаходженням психіатричного закладу»;

– ч. 4 ст. 235 доповнити абзацом третім, в якому вказуватиметься про участь у справах цієї категорії адвоката чи іншого спеціаліста в області права.

Участь у розгляді справ цієї категорії адвоката чи іншого спеціаліста в області права, представника органів опіки та піклування створить додаткові гарантії реалізації громадянином прав, таких як право на судовий захист та на справедливий судовий розгляд, а також стане гарантією того, що не буде примусово поміщена до психіатричного закладу здорова особа чи людина із психічним розладом, який не супроводжується погіршенням стану і не несе в собі суспільної небезпеки.

Бібліографічний список

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) : Рішення від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 // Вісник Конституційного суду України. – 2009. – № 6. – Ст. 32.
2. Глухова С. В. Защита прав граждан при недобровольной госпитализации в психиатрический стаціонар / С. В. Глухова // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 1. – С. 107-112.
3. Комаров В. В. Окреме провадження: монографія. / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова. – Х. : Право, 2011. – 312 с.
4. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України. Станом на 01.11.2010 р./ за ред. Притики Ю.Д. – К. : Центр учбової літератури. – 2011. – 696 с.
5. Меденцев А. М. Участь прокурора у розгляді судом справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку / А. М. Меденцев // Вісник прокуратури. – 2008. – № 6. – С. 109-114.
6. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект) : монографія / М. М. Ясинок. – Одеса, 2011. – 380с.
7. Никулинская Н. Ф. Представительство в делах о принудительной госпитализации в психиатрический стационар / Н. Ф. Никулинская // Судья. – 2006. – № 5. – С. 45-48.
8. Ясинок М. М. Окремі питання правового регулювання розгляду судом справ про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку / М. М. Ясинок // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3-4 – С. 182-186.
9. Рекомендация 818 (1977) о ситуации с психическими заболеваниями: Парламентская ассамблея Совета Европы 29-я сессия от 08.10.1977 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_069

10. Рекомендації та резолюції Комітету Міністрів Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www 1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rres&recomm.html.
11. Окреме провадження в цивільному процесі України : навч. посіб. / під ред. Р. М. Мінченко. – О. : Фенікс, 2010. – 224 с.
12. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3460-17.

Научная статья посвящена представительству и защите прав, свобод и интересов лиц, в отношении которых рассматривается дело о предоставлении психиатрической помощи в принудительном порядке. На основании проведенного исследования сделаны выводы о существовании несоответствия норм материального и процессуального права, существовании пробелов и возможные пути их преодоления путем усовершенствования действующего законодательства Украины.

The article is devoted to representation and protection of the rights, freedoms and interests of persons in respect of which the investigation is to provide mental health care under compulsion. Based on the research conclusions about the existence of inconsistencies of norms of substantive and procedural law and possible ways to overcome them by improving the current legislation of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

УДК 343.95

Леоненко Т. Є., Класичний приватний університет

РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ В СВІТОВИХ РЕЛІГІЯХ ТА ЙОГО СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті розкриваються проблеми існування релігійного фанатизму в Україні та світі та його суспільна небезпека в кримінальному праві.

Вступ. На сучасному етапі динамічних процесів економічного, правового та соціального характеру, в державі зростає кількість злочинів, вчинених на релігійному ґрунті. Проблеми релігійного фанатизму, як одного з проявів даного виду злочинів є проблемою науки кримінального права, кримінології, психології, соціології, релігієзнавства тощо.

Визначення суспільно-небезпечної поведінки світовими релігіями (християнство, іслам, буддизм, конфуціанство, іудаїзм) полягає у роз-

гляді відношення християнського віросповідання, філософії релігії до злочинності як співіснування Бога і зла, де існує декілька точок зору, а саме, що зло – це доказ неможливості буття Божого, і, безпосередньо, твердження християнської науки, що зло – це ілюзія, уявність або ж кара, справедливо наслана Богом.

Релігія невід'ємно пов'язана з мораллю. У житті людини моральні цінності відіграють дуже важливу роль. Це пояснюється тим, що повноцінний моральний вибір, твердість моральних позицій особистості, здатність «вийти» за межі безпосередньої необхідності передбачають наявність загальної основи для самоствердження людини як творчої особистості. Такою основою виступають цінності, що виражають моральну орієнтованість і ціннісний сенс поведінки людини.

Цінності набувають соціального сенсу, реалізуються і справляють вплив на свідомість і поведінку особистості лише в тому разі, якщо вони глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю як ціннісні орієнтації в світі людських потреб і, передусім, моральних.

Релігія може виступати не лише як позитивне явище. В деяких випадках в конкретних життєвих ситуаціях в яких опиняються люди і які впливають на їх свідомість, почуття, волю, особа приймає рішення про вчинення злочину. На таке рішення може вплинути конкретна криміногенна ситуація, яка впливає на свідомість особи та її рішення про вчинення злочину (проблемні ситуації, конфліктні ситуації та ін.). Це може бути пов'язано, наприклад, з тим, що особа може сприймати релігію як пріоритетну цінність над іншими. Але вчинення злочину можливе лише у випадку сприйняття особистістю своєї природи як божественної з викривленим уявленням про поняття «духовного» та з неправильної оцінкою цінностей. Якщо в уявленні особи релігія претендує на абсолютну істину вона стає або високоморальною особистістю або злочинцем. В даному випадку, необхідно проаналізувати таке поняття, як релігійний фанатизмі

2. Постановка завдання

Метою статті є розкриття поняття та сутності релігійного фанатизму, мотивації особи при прийнятті рішення про вчинення злочину на релігійному ґрунті, визначення суспільної небезпеки релігійного фанатизму в кримінальному праві України.

3. Результати

Релігійний фанатизм – пристрасний вираз нетерплячості сповідання певних вірувань, які за своєю суттю мають суб'єктивний характер, відрізняються щирим переконанням в абсолютній істиності принципів тієї чи іншої релігії, стійкою вірністю та здатністю пожертвувати власним життям та життям інших заради вірувань. Релігійно-фанатичні

прояви можуть мати місце в будь якій релігії або конфесії. Релігійний фанатизм кожного окремого віруючого формується під впливом різних факторів та проходить ряд етапів, причому на кожному з них зовнішні прояви мають свою специфіку. Зовнішні умови, як правило не народжують самих мотивів фанатичної поведінки віруючого. Для цього вони повинні пройти через його свідомість, віру, психіку.

Релігійна віра – це впевненість в реальному існуванні надприродних істот, особливих якостей у окремих предметів. На практиці це віра в святих, пророків, вчителів, священнослужбовців, в можливість спілкування з духами, істинність догматів і релігійних текстів. В богословському розумінні релігійна віра виступає як вище виявлення людської свідомості, найвища цінність.

Свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і пов'язана з їх психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачування результатів останньої.

Психіка – функція мозку, що полягає у відбитку об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких регулюється життєдіяльність організму.

Релігійний фанатизм не народжується під час того, як індивід приймає рішення діяти певним чином, захищаючи свої вірування протиправними та антисуспільними засобами, він народжується в період розвитку особи віруючого, формування його потреб, мотивацій, стереотипів мислення та поведінки, пам'яті, знань і уявлень. Таким чином, релігійний фанатизм явище соціально-психологічне. Фанатизм завжди поділяє світ і людство на дві частини, на два ворожих табори. Фанатизм не дозволяє існувати різноманітним ідеям та світоглядам, для нього не існує багатоманітного світу. Все, що відрізняється від мислення фанатика, – вороже. Ворожі сили уніфікуються, стають єдиним ворогом – це страшне спрощення полегшує боротьбу для фанатика. В таких випадках, не можливий простий соціально-правовий вплив на таких осіб, повинна бути розроблена спеціальна програма, яка буде впливати на свідомість осіб схильних до релігійного фанатизму. Психологія фанатика-одинака відрізняється від психології фанатика – члена тоталітарної секти. Це пов'язано з тим, що таке середовище стає криміногенним фактором, коли окремі особи або групи осіб на ґрунті релігійності утворюють власну антисоціальну та кримінальну релігійну культуру. Суспільно-небезпечними наслідками таких перетворень є виникнення релігійної злочинності, тобто злочинів, що вчиняються в процесі або у зв'язку з віросповіданням. У цьому випадку, релігійна злочинність – це загально-соціальне, суспільно-небезпечне

явище, підставою якого є протиріччя громадського буття з релігією та духовною свідомістю, що проявляється в сукупності однорідних злочинів, що вчиняються в цій сфері. В даному випадку, увага повинна приділятися такому явищу як кримінальна субкультура, де мається на увазі особлива сфера культури, цілісне суверенне утворення всередині пануючої культури, яке відрізняється власним цілісним ладом, звичаями, нормами. Представники, або так звані носії субкультури зацікавлені в тому, щоб зберегти власні закони, за якими вони живуть і протиставити їх на противагу пануючій культурі, яку вони сприймають як «чужу». Хоча в даний час збереження виключно власних законів, протиставлення їх загальній культурі не прослідковується. В сучасному світі прикладом такої субкультури можна вважати релігійні секти. Ці культові об'єднання нерідко називаються авторитарними, на чолі сект звичайно стоять харизматичні лідери, які уявляють себе пророками або навіть божествами. В багатьох сектах панують однодумність, найстрогіша дисципліна, дух вільного суспільства тут часто втрачений. Проте, не дивлячись на жорсткі заходи, які застосовуються до адептів «нових релігій», багаторічна робота з культовими об'єднаннями не дала відчутних результатів. Навпаки, вона нерідко викликає ефект бумеранга: прихильники ексцентричних вірувань виступають жертвами, мучениками, тощо. Догматичність релігії підтримується й закріплюється церквою, яка вимагає від віруючих суворого підпорядкування її канонам. Релігійний культ, у свою чергу, виробляє у віруючих певні стереотипи свідомості й поведінки. У будь-яких суспільно-економічних формаціях релігія стає важливим засобом освячення існуючих соціальних порядків. З цією метою вона активно використовується державою, панівними верствами. В класових суспільствах релігія є не лише важливою складовою духовної культури, а й може стати її домінантою. У цьому разі в системі цінностей духовної культури релігійні цінності посідають провідні, головні позиції, і це накладає відбиток на всю культуру й суспільну свідомість у цілому (філософію, мистецтво, мораль).

Життя людини регулюється нормами і правилами. Діяльність людей перетворилася б на хаос, якби вони не дотримувалися правил, які визначають поведінку відповідно до ситуації. Норми, яким ми слідуємо в наших діях, додають навколишньому соціальному світу регулярність і передбаченість. Проте не завжди і не всі дії людей відповідають соціальним очікуванням. Люди достатньо часто відхиляються від правил, яким вони зобов'язані слідувати.

Норма поведінки – це загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою як ре-

гулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу.

Вивчення поведінки, яка не відповідає соціальній нормі, – одне з самих захоплюючих завдань психології.

Психологічні теорії злочину, що виводяться з учення Фрейда або інших психологічних концепцій, в кращому разі можуть пояснити лише деякі аспекти злочинів. Існує безліч різних видів злочинів, і припущення, що ті, хто їх вчиняє, мають специфічно схожі психологічні характеристики, здається неправдоподібним. Навіть якщо ми обмежимося характеристикою злочинів, що вчиняються на релігійному ґрунті, то виявиться безліч різних обставин. Деякі такі злочини вчиняються індивідами, інші – організованими групами. Навряд чи психологічний склад злочинця-»одиночки» такий же, як у членів міцно згуртованої банди.

На рішення вчинити злочин на релігійному ґрунті впливають особливості психічних процесів особистості: пам'ять людини, мислення, інтуїція та особливості розвитку інтелекту, воля та виховання.

Використання деякими лідерами релігійних груп контролю свідомості може впливати і на процеси мислення. Мета методики – викликати у особи відчуття своєї значущості, ніби він саме та людина, яку чекали. Новачок повністю опікується членами групи та не відпускається з поля їх зору ні на хвилину. Така ізоляція не дає можливості новачку отримувати будь яку іншу інформацію крім тієї, яка нав'язується йому членами секти.

Техніка, що зупиняє мислення, вводить новачка в медитацію, монотонні співи та одні і ті ж самі дії, які починають повністю контролювати його свідомість і волю.

Техніка контролю мислення полягає в тому, що страх викликається визнанням провини навіть за ті дії, які жертва сектантського впливу навіть не вчиняла. Відмова від сну маскується духовними вправами або тренінгу. Ненормальне харчування маскується як спеціальна дієта для покращення здоров'я та досягнення духовності. Контроль почуттів полягає в сенсорному перезавантажені.

Таким чином, гальмування самостійного мислення робить жертву залежною від навіювань членів секти. Така людина не контролює свою волю і стає ідеологічною та фізичною зброєю злочинних релігійних груп. Тоталітарне заволодіння свідомістю людини призводить до програмування потенційного злочинця на протиправну діяльність. Схильність особи до вчинення злочинів на релігійному ґрунті визнача-

ється його індивідуальною психологічною можливістю усвідомлювати зміст своїх дій. Стрес, фрустрація, фізіологічний афект, все це може стати підставою для можливого контролювання свідомості нормальної особистості. Особливо небезпечно це може впливати на свідомість дитини, яка поступово стає релігійним фанатиком.

Почуття віруючої особистості відрізняється від почуттів невіруючої. Характер цього відмежування визначається специфікою того, як та в що він вірить. Проблема в даному випадку полягає в тому, що мотивація сектантів та релігійних фанатиків набагато стійкіша, ніж у звичайних злочинців. Джерела та стимули правопорушень в сфері віросповідання можуть носити декілька напрямків. Це може бути особистісний мотив, але це може бути й стратегічні, глибинні, а за наслідками кримінальні особливості деструктивних культів.

До вольових якостей, які найбільш характеризують силу волі особистості, належать самостійність та ініціативність.

Самостійність – це вміння обходитись у своїх діях без чужої допомоги, а також вміння критично ставитися до чужих впливів, оцінюючи їх відповідно до своїх поглядів і переконань. В даному випадку, самостійні особистості майже не підлягають впливу представників релігійних сект. Ініціативність – це вміння знаходити нові, нешаблонні рішення і засоби їх здійснення. Протилежними якостями до цих є безініціативність та залежність. Така людина легко піддається впливу інших людей, їх дій, вчинків, власні рішення ставить під сумнів, не впевнена в їх правильності та необхідності. Особливо виразно ці якості виступають у формі навіювання.

Однією з важливих вольових якостей людини є її рішучість. Рішучість – це вміння приймати обдумані рішення, послідовно втілювати їх в життя. Рішучість виражає здатність людини своєчасно ухвалювати обґрунтовані рішення і без зайвих коливань і затримок виконувати їх; їй протистоїть нерішучість. Нерішучість є проявом слабкості волі. Нерішуча людина схильна або відкидати остаточне прийняття рішення, або без кінця його переглядати. На жаль, в деяких випадках, рішучість особистості може бути знаряддям в чужих руках для вчинення злочинів на релігійному ґрунті.

Воля особистості характеризується також її організованістю, яка полягає в умінні людини керуватися в своїй поведінці твердо наміченим планом. Ця якість вимагає вміння не тільки твердо йти за наміченим планом, а й проявляти необхідну гнучкість при зміні обставин дійсності.

Сукупність позитивних (базових і системних) вольових якостей утворює силу волі особистості.

Відповідно до вказаних ознак можна виділити наступні групи суб'єктів, що вчинили злочин на релігійному ґрунті:

– особи з позитивно спрямованою сильною волею і стійкими вольовими якостями, які вчинили, як правило, злочини ненавмисно, по необережності;

– особи з позитивно спрямованою, але слабкою волею, такі, що вчинили злочини під тиском інших людей, а не за власним бажанням (релігійні секти);

– особи з негативно спрямованою (аморальною і морально невихованою) слабкою волею. Найчастіше – це особи молодого віку, ще підлітками вони попали під вплив представників або керівників релігійних сект.

– особи з кримінально спрямованою сильною волею, яскраво вираженими негативними вольовими якостями. Вони умисно вчинили злочини, в групових злочинах грали роль організаторів. До цієї групи, на нашу думку, можна віднести релігійних фанатиків.

– особи з психічними аномаліями і хворобливими порушеннями волі, до якої необхідно застосовувати заходи медико-педагогічного характеру (фанатики).

Великий вплив на виникнення мотиву вчинити злочин має участь особи в релігійних угрупуваннях, які пропагують релігійну ненависть та ворожнечу. Перебування в таких групах формує погодження своїх дії і вчинків з діями і вчинками інших, підпорядковування своїх інтересів інтересам більшості.

Пригнічення відчуття власної значущості, участь у протиправних діях викликає у особистості бажання підвищити свій статус в групі, що і може бути причиною або мотивом вчинення злочину. Особливо небезпечне перебування в таких групах (сектах) неповнолітніх.

В будь-якому випадку, незалежно від вчинення злочину особою особисто чи у складі релігійної секти, головна мета кримінального права – встановити мотив злочину – встановити, що спонукає суб'єкта вчинити суспільно небезпечне діяння, яка психологічна підстава злочину, що внутрішньо спрямовує релігійного фанатика на його вчинення.

Релігійний мотив – це намір особи, направлений на вчинення злочину обумовлений його релігійними або антирелігійними переконаннями. Саме такі переконання і визначаються суспільно-небезпечними. На сьогоднішній день, серед таких мотивів визнається «релігійна ненависть» та «релігійна ворожнеча». Існують стримуючі фактори, які виконують функцію своєрідних «гальм», що перешкоджають негайній реалізації виниклих спонукань. Ці стримуючі фактори можуть бути

зовнішніми, і тоді на першому місці закономірною буде їхня примусова сила, яка змушує індивіда незалежно від його суб'єктивного бажання діяти так, а не інакше. Такими факторами можуть бути різні соціальні норми, діяльність державних органів і громадських організацій, суспільна думка і т. ін.

Але будь-яка особистість, у тому числі й злочинець, діє не тільки і не стільки під впливом зовнішньої примусової сили, скільки в результаті свідомо ухваленого рішення, яке відповідає раніше сформованим поглядам, уявленням, оцінкам. Діяння суб'єкта завжди є вираженням певних внутрішніх рис його духовного світу, який сформувався під впливом зовнішніх факторів.

Виникнення та реалізація мотивів злочинної діяльності значною мірою залежить від того, вчинений злочин поодинці чи групою. Ця обставина накладає істотний відбиток не лише на спонукання суб'єкта, а й на прояв соціальних детермінантів злочинності, на оцінку конфліктної ситуації, на рішучість вчинити злочин, на сам злочин і його наслідки.

Релігійну групу характеризують ті ж елементи, що й групу звичайну. Її особливістю є хіба що те, що члени такої групи спільно реалізують мету релігійного характеру і керуються у своїй поведінці релігійними нормами.

Суспільна небезпека існування таких сект полягає в тому, що крім злочинів на релігійному ґрунті, вони провокують вчинення і інших злочинів, які вчиняються для підтримання діяльності секти (крадіжки, шахрайство тощо).

Для новачків секта маскується й приймається ними як дружня організація, яка активно намагається допомогти їм в саморозвитку та в проблемах, які виникають у людей. Секта намагається увійти у сферу життя новачка та контролювати його.

4. Висновки

Таким чином, злочин і злочинця необхідно розглядати в діалектичній єдності. Без цього неможливо розібратися в джерелах злочинного діяння, виявити механізм його вчинення. Адже злочинна поведінка, як і будь-яка поведінка людини, має дві основні групи ознак. Суб'єктивні – мотиви, мета, намір людини та об'єктивні – фізичні рухи і дії. Злочин, перш ніж втілитися в небезпечні для суспільства дії, проходить стадію внутрішнього, психологічного визрівання. Вчинення злочину на релігійному ґрунті – це віддзеркалення відповідного психічного стану особистості. Психічні стани є стійкою інтеграцією всіх психічних проявів людини при певній його взаємодії з дійсністю.

Бібліографічний список

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Юридическая література, 1980. – 345 с.
2. Беличева С. А. Основы превентивной психологи / С. А. Беличева. – М. : ИНФО, 1993. – 299 с.
3. Бочелюк В. Й. Кримінально-виконавча психологія / Бочелюк В. Й., Денисова Т. А. – К. : Видавництво Істина, 2008. – 327с.
4. Донцов А. И. Психология коллектива /А. И. Донцова. – М. : Юридическая література, 1984. – 226 с.
5. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельность / В. И. Ковальова. – М. : Наука, 1988. – С. 128-141.
6. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб., 1997. – 306 с.
7. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. В 2 кн. – Кн. 1. Общие основы психологии. – М., 1994. – 455 с.
8. Немов Р.С. Психология / Р. С. Немов. В 3 кн. – Кн. 1. Общие основы психологии. – М., 1998. – 688 с.
9. Общая психология / под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1986. – 430 с.
10. Общая психология / под ред. В. В. Богословского, А. Г. Ковалева, А. А. Степанова. – М. : Просвещение, 1991. – 544 с.
11. Петровский А. В. Теоретическая психология / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М., 2001. – 455 с.
12. Слободчиков В. И. Психология человека / Слободчиков В. И., Исаев Е. И. – М., 1995. – 321с.
13. Социальная психология / под ред. А. В. Петровского. – М., 1987. – 455с.
14. Тихомиров О. К. Понятия и принципы общей психологии / О. К. Тихомиров. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 321 с.
15. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси, 1964. – 636 с.
16. Фрейд З. Теория бессознательного. – М. : Наука, 1980. – 346 с.
17. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994. – 411с.
18. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – В 2-х томах. – М., 1986.
19. Хьел Л. Теории личности / Хьел Л., Зиглер Д. – СПб., 1997. – 332 с.

В статье раскрываются проблемы существования религиозного фанатизма в Украине и мире, а также характеризуется его общественная опасность в уголовном праве.

In the article the problems of existence of religious fanaticism in Ukraine and world and his public danger open up in a criminal law.

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2014

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 322.653

Шерман О. М., Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

УЧАСТЬ ЦЕРКВИ ЯК ПОЛІТИЧНОГО ІНСТИТУТУ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Стаття присвячена аналізу ролі інституту церкви у політичному процесі доби Середньовіччя. Увага зосереджується на участі церкви у політичній боротьбі, зокрема, на тих випадках, коли церква виступала союзником держави. З'ясовано, що у політичних конфліктах, якими супроводжувалося зміцнення державної влади, підтримка церквою монарха набувала характеру не лише легітимації його дій, а й використання релігійного дискурсу для демонізації його супротивників.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що на перебіг політичного процесу у середньовічній Європі наклала суттєвий відбиток активна участь церкви як функціонального політичного інституту. Роль церкви буда різноплановою, вона набувала різних форм, але протягом усього періоду Середньовіччя церква залишалася одним з найвпливовіших політичних акторів. Легітимність світської влади залежала від церковного схвалення та релігійних ритуалів (зокрема, коронації), і водночас сторінки історії Середньовіччя сповнені драматичної боротьби між церковною та світською владою (достатньо згадати «авіньонський полон» римських пап), яка виступала каталізатором ряду суспільно-політичних процесів. Земна ієрархія була відображенням божественного ладу: повна покора владі виступала од-

нією із умов спасіння душі. На думку дослідників, панівне становище релігії за феодалізму не було наслідком зацікавленості суспільства у проблемах світоустрою, а виступало результатом інтенсивної ідеологічної творчості аристократії з метою затвердити свої необмежені права на володіння землею [1, с. 82].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На різноманітні аспекти діяльності церкви в якості політичного актора звертали увагу ще представники патристики (Клімент Олександрійський, Аврелій Августин); до проблем співвідношення церковної та світської влади звертався Тома Аквінський. В українській політичній науці початок дослідження ролі церкви в суспільно-політичному житті пов'язують іменами С. Оріховського та І. Вишенського. Ряд аспектів цього питання відображений у творчості М. Грушевського, І. Огієнка, М. Шаповала, О. Бочковського, і, зокрема, В.Липинського, якому належить авторство оригінальної моделі взаємовідносин між релігією та політикою, за якою саме церква є основою держави. Нова хвиля досліджень в цьому напрямку починається зі здобуттям Україною незалежності. Нові суспільно-політичні умови стимулюють інтерес науковців до раніше замовчуваних тем, і протягом 1990-2000-х рр. світ побачили дослідження. Єленського, М. Колодного, Л. О. Филиповича, М. Ю. Бабія, О. В. Бучми, О. Білоуса, М. Головатого, Е. Кардоша, П. Л. Яроцького та ін., в яких розглядалися питання суспільно-церковних відносин з урахуванням релігійної ситуації, що склалася в Україні. З огляду на великий масив наукових текстів, присвячених церкві як суб'єкту політики в цілому і церковній політиці середньовіччя зокрема, здавалося б, важко знайти не досліджені аспекти питання, але вони існують.

Будучи активним учасником тогочасної політичної боротьби, церква виступала як опонентом, так і союзником світської влади, використовуючи у цій боротьбі властиві лише їй засоби,у тому числі й специфічні технології впливу. Відповідно, **мета статті** – дослідити характер та засади використання церквою релігійного дискурсу як засобу політичної боротьби протягом різних історичних етапів Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Усе життя середньовічного суспільства було просякнуте релігією, і політична боротьба нерідко набувала форм релігійного протистояння. Часом, як у випадку єресей XIII століття, важко сказати, де закінчувалося соціально-політичне і починалося релігійне – і навпаки. Політичний і релігійний дискурси мали величезну кількість точок перетину, що дозволяло використовувати останній в якості політичної зброї. Окремим і дуже цікавим аспектом залучення релігійного дискурсу є процес демонізації по-

літичних супротивників, що використовувала не лише церква, але й світська влада.

Демонізація є засобом створення максимально негативного іміджу об'єкта шляхом надання йому таких характеристик, які дозволяють або ототожнити його з нечистою силою (крайній вияв дегуманізації), або звинуватити у співпраці з нею. Останній варіант, власне, і становить суть середньовічної демонізації, коли розповсюдженою зброєю у політичній боротьбі було звинувачення у продажі душі дияволу. Співпраця з нечистою силою була одним з найважчих гріхів у тогочасній системі моральних координат, причому сам диявол розглядався не як міфологічна постать, а як реальний суб'єкт дії, а «відьми» та «чаклуни» мешкали чи не в кожному населеному пункті. «Суди над відьмами неодноразово набували політичного забарвлення, а суди над політичними супротивниками включали обвинувачення у зв'язках з сатаною» [2, с. 189].

Середньовічні уявлення щодо зносин людини з дияволом, зафіксовані у хроніках, протоколах судових засідань, трактатах інквізиторів тощо, давно і ґрунтовно досліджені (досить назвати класичну монографію М. Орлова [3]). За цими уявленнями сценарій продажі душі зводився до нескладної схеми: охоплена ненавистю, жадобою влади чи іншими сильними емоціями певна особа звертається до диявола, який з'являється «за викликом», і продає йому свою душу, отримуючи надзвичайні можливості – силу, знання, владу. Ці надзвичайні можливості особа використовує, служачи дияволу і шкодячи людям. Зненависть до відьом та чаклунів у середньовічному суспільстві була прямо пропорційною уявленням про їхню могутність. На думку знаменитого демонолога Шпренгера, чим більше відьми гнівили Бога, тим більше сили та могутності давав їм диявол [3, с. 189]. Найбільш популярними злочинами було винищення нехрещених дітей та створення передумов для масової загибелі людей. Відьом та чаклунів звинувачували у природних катаклізмах, пожежах та епідеміях, зокрема в епідеміях чуми. В процесі демонізації політика до звинувачення в природних катаклізмах неодмінно додавалося звинувачення в організації соціальних катаклізмів – з великою кількістю невинних жертв.

Початок використання цього варіанта демонізації у політичній боротьбі припадає приблизно на X-XI ст., а особливого поширення він набув після заснування інквізиції в XIII ст.

Про популярність звинувачення у співпраці з дияволом свідчить той факт, що воно неодноразово висувалося проти найрізноманітніших політичних діячів і навіть проти римських пап (зокрема, проти Бенедикта IX (1012-1024), Іоанна XX (1024-1033), Бенедикта X (1033-

1054)). Яскрава сторінка протистояння між церковною та світською владою – конфлікт між папою Римським Григорієм VII та імператором Священної Римської імперії Генріхом IV – також не обійшлася без сенсаційних звинувачень останнього у чаклунстві та сатанізмі. В якості свідка виступила друга жінка імператора – сестра Володимира Мономаха Євпраксія, яка після навернення до католицизму взяла ім'я Адельгейда (Аделаїда). 1089 р. вона вийшла заміж за Генріха, але шлюб виявився невдалим. Євпраксія втекла від чоловіка і двічі – на церковному соборі в Констанці у квітні 1094 р. та на синоді у Пьяченці у березні 1095 р. – дала свідчення проти Генріха, які містили ряд звинувачень, і, зокрема, звинувачення у поклонінні дияволу, оргіях та сатанинських ритуалах (чорна меса).

Проведення чорної меси не випадково виступало окремим пунктом звинувачення. Чорною месою називали ритуал, що проводився прихильниками нечистої сили у формі блюзнірської пародії на церковну католицьку месу, як правило, у зворотному порядку. Їй надавали виняткового магічного значення, оскільки вважалося, що той, хто її проводить, може використати диво перевтілення з злочинною метою. Вже у VII ст. відомі випадки засудження осіб, що проводили чорні меси, а приблизно у XII ст. цей ритуал став традиційним пунктом звинувачення, яке висувала офіційна церква на судових процесах проти єретиків (напр., катарів), відьом, чаклунів, а також – за умови співпраці зі світською владою – проти політичних супротивників останньої. Зріле середньовіччя дає класичний приклад такої співпраці – загальновідому справу тамплієрів.

Історія розгрому одного з найпотужніших лицарських орденів Західної Європи дозволяє простежити не лише технології використання звинувачень релігійного характеру в процесі знищення політичного супротивника, а й механізм співпраці королівської влади та церкви у цьому процесі.

14 вересня 1307 року король Франції Філіп IV Красивий видає таємний наказ про підготовку арештів членів ордену тамплієрів, а вже 13 жовтня перші заарештовані опинилися за ґратами. Протягом короткого часу всі французькі тамплієри на чолі з великим магістром Ордена Жаком де Моле, за винятком тих, кому вдалося втекти, опинилися у королівських в'язницях. Слід зазначити, що король мав неабиякий досвід боротьби з сильними політичними супротивниками і навіть з самою церквою: відстоюючи незалежність своєї влади, він організував кампанію проти папи Боніфація VIII, яка завершилася його арештом та смертю. Після смерті наступника Боніфація VIII, Боніфація IX, папський престол було перенесено з Риму до Авіньону. Новий папа Клемент V перебував під сильним впливом французької влади.

Традиційно вважається, що однією з головних причин, що спонукала Філіпа IV розпочати справу проти ордена, було його величезне багатство. Але не варто забувати, що Філіп IV протягом усього правління прагнув до зміцнення своєї влади, усуваючи всі інші можливі джерела політичної влади у Франції. Він приборкав великих феодалів, фактично підкорив собі церкву; існування потужної військово-політичної сили, яка не підкорялася королю, розглядалося як потенційна небезпека для королівської влади.

Починаючи справу, Філіп IV намагався дотриматися усіх юридичних формальностей: тамплієрів, звісно, звинуватили не в багатстві чи в зазіханні на монополію влади, а в найстрашніших для середньовіччя злочинах: єресі та чаклунстві. Справи проти єресі порушував церковний суд, отже в офіційних документах було сказано, що король діє не з власного бажання, а на прохання великого інквізитора Франції, домініканця Гійома Паризького. Допомагаючи королю Філіппу, папа римський Клемент V 22 листопада 1307 року видав буллу «Pastoralis praeeminentiae», в якій наказував правителям усіх християнських країн арештувати тамплієрів і передати їх майно представникам папи.

Звинувачення були сформульовані таким чином, щоб викликати до тамплієрів загальну ненависть. Всього вони нараховують 127 статей, серед яких – зречення Христа під час прийому нових членів до лав ордену; поклоніння ідолу Бафомету; відмова від християнських таїнств; чаклунство та содомія. Показовою є стилістика першого наказу короля Філіпа: «…Їх [Орден Тамплієрів] можна порівняти з чудовиськами, які позбавлені уявлення про розум, але, тим не менш, йдуть далі» [4]. За властивим середньовічним документам пафосом виразно проглядає дегуманізація обвинувачених, яка виступала виправданням і арештів, і тортур, які активно застосовувалися під час слідства.

В цілому демонізація тамплієрів розгорталася за вже випробовуваними на катарах та інших єретиках технологіями; новою була лише та обставина, що у єресі та сатанізмі звинувачували людей, одним з офіційних завдань яких, власне, був захист християнської віри. На початках пропаганда Філіпа IV досягла значних успіхів: значна частина населення, у тому числі й феодальна верхівка, повірила у звинувачення і підтримала дії короля. Однак, попри папські булли, правителі інших держав або відмовилися розпочати процеси проти ордена, або діяли значно м'якше.

У Франції слідство у справі тамплієрів тривало 7 років, пройшовши за цей період ряд спадів та підйомів. Не всі обвинувачені навіть під тортурами визнавали свої «гріхи», а в той час саме особисте зізнання вважалося головним доказом у справі. 12 травня 1310 року в околи-

цях Парижа було спалено 54 тамплієри за звинуваченням у єресі та сатанізмі, після чого абсолютна більшість обвинувачених погодилася визнати свою вину. Водночас саме довготривалість слідства стала одним з тих чинників, які спричинили поступові зміни громадської думки. Завершальним акордом одного з наймасштабніших політичних процесів середньовічної Європи стало 18 березня 1314 року, коли в присутності короля Філіпа та його світи були спалені живцем великий магістр ордену Жак де Моле та великий пріор Жоффруа де Шарне. За легендою, магістр прокляв короля Філіпа та його нащадків до 13-го коліна, та пророк, що до кінця року король та папа римський будуть покликані на суд Божий. Поява цієї легенди свідчить, що попри усі намагання, однозначно негативного іміджу тамплієрів створити не вдалося і після знищення ордену маятник суспільної думки хитнувся в інший бік.

Інший показовий приклад використання даної технології пов'язаний з по-справжньому культовою постаттю французької історії – Жанною д'Арк, яка очолила рух опору та протягом певного часу фактично виконувала обов'язки французького головнокомандуючого. Як відомо, однією з найвідоміших подій Столітньої війни між Францією та Англією є її страта в Руані 30 травня 1431 р. Це аутодафе можна вважати завершенням інформаційної кампанії, розв'язаної англійцями щоб демонізувати ворожого лідера і замінити образ дівиполководця образом відьми або жінки, що продала душу дияволу. Судовий процес над Жанною був частиною цієї кампанії: висунуті проти неї обвинувачення мали відвернути від неї прихильників і позбавити її підтримки населення. Суддя Кошон «намагався осудити Жанну як єретичку та чаклунку» [2, с. 13]. Зокрема, військові перемоги Жанни були інтерпретовані як наочне свідоцтво допомоги диявола – без втручання надприродної сили жінка ніколи не змогла б досягти успіху. Не зумівши перемогти Жанну д'Арк на полі бою, англійці намагалися подолати її на інформаційному полі, але у Франції це їм не вдалося: для французів-сучасників Жанна д'Арк була і залишилася видатним полководцем та народною героїнею. Іншою була ситуація в самій Англії, де Орлеанську Діву і через два століття вважали відьмою, про що промовисто свідчить п'єса Шекспіра «Генріх VI», у першій частині якої драматург зображує звернення Жанни до духів (акт V, сцена 3).

В світовій історії Жанна дАрк залишилася як взірець патріотизму і військової мужності. Менше пощастило її сподвижнику, в роки війни – славетному полководцю, а потім – одному з найодіозніших злочинців в історії Середньовіччя – барону Жилю де Ре.

Жиль де Ре, який походив зі шляхетної родини, з 1427 року брав участь у Столітній війні під проводом Жанни д'Арк, де зарекомендував себе з найкращої сторони. Після її загибелі він витратив чималі кошти на збереження пам'яті про героїню, наприклад, замовив «Орлеанську містерію» та протягом 10 років оплачував її постановку в театрі. Вийшовши у відставку 1433 року, він майже безвиїзно жив у своєму замку Тіффож у Вандеї. Саме там колишній військовий герой захопився не лише алхімією, що у той час було звичайним явищем, а й під впливом якогось ченця Франческо Прелаті начебто почав поклонятися дияволу і приносити йому в жертву маленьких дітей. Саме такі звинувачення висунув проти де Ре наприкінці серпня 1440 року єпископ Нантський Жан де Малеструа. Він же спільно з інквізитором Жаном Блуеном сформулював 47 пунктів звинувачення, де фігурували й людське жертвоприношення демону, й магія, й вбивство дітей, й сексуальні перверсії. Після катувань Жиль де Ре швидко «зізнався» у всьому. Його щиросердечне каяття підтвердили свідчення того самого Прелаті, який першим й наштовхнув барона на ідею зайнятися чаклунством. 26 жовтня 1440 року Жиля де Ре прилюдно стратили в Нанті, а головного свідка Прелаті через деякий час випустили з в'язниці. Жодні тіла жертв так і не були знайдені.

Відомо, що Жиль де Ре став прототипом головного героя казки про Синю Бороду, але мало хто знає,що у його сюзерена герцога Бретонського та головного обвинувача єпископа Жана де Малеструа були вагомі причини для фізичного усунення барона: в скрутній фінансовій ситуації він за низькою ціною продав їм частину своїх земель з правом викупити їх протягом 6 років за ті ж гроші, чого герцогу й єпископу зовсім не хотілося. На цей раз причиною тісної співпраці інститутів світської та церковної влади стали виключно фінансові міркування.

У 1992 році в Парижі, у французькому Сенаті зібралась судова колегія, яка складалася з відомих політичних діячів, вчених, письменників та адвокатів. Вона переглянула справу Жиля де Ре та повністю виправдала його, визнавши всі звинувачення наклепом. Учасники перегляду справи звернулись до тодішнього президента Франції Ф. Міттерана з проханням відновити історичну справедливість, однак той визнав, що вердикт судової колегії не є дійсним – вона не має права переглядати справи XV століття [5].

Висновки. В Середньовіччі значення церкви було обумовлене не лише її духовною і символічною владою, а й наявністю в її руках потужної зброї, що дозволяла впливати на широкі маси – монополії на право визначати релігійну благонадійність особи чи організації, адже

в тодішньому суспільстві навіть підозра у єресі чи чаклунстві означала громадянську, а нерідко й фізичну смерть. Водночас підтримка церкви робила легітимними будь-які дії державної влади щодо усунення своїх супротивників. Про неодноразове використання релігійного дискурсу не лише у прагматичних цілях зміцнення своєї чи монаршої влади, а й з фінансових міркувань свідчить ряд судових процесів, в яких церква виступала в ролі обвинувача. Ці процеси супроводжувала потужна кампанія демонізації обвинувачених, яка була покликана замаскувати справжній характер чергового епізоду політичної боротьби і перетворити його на акт справедливості.

Демонізація, яка полягала у звинуваченні в співпраці з нечистою силою та єресі, апелювала до одного з найпотужніших архетипічних сюжетів архаїчних шарів масової свідомості – боротьби Героя з силами Хаосу. В якості Героя виступала Церква та її світські союзники, тоді як обвинувачені перетворювалися на помічників сил Хаосу, які зверталися до демонічних істот для зруйнування існуючого ладу. І хоча в суто релігійних формах технології демонізації політичних опонентів перестали використовуватися ще у XVIII столітті, ототожнення з силами Хаосу – на іншому рівні і в інших формах – досі залишається актуальним прикладом апеляції до архаїчних структур масової свідомості з метою створення гранично негативного іміджу політичної сили.

Бібліографічний список

1. Бард А. Netократия: Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист ; [пер. с англ. В. Мишучков]. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 251, [1] с.
2. Черняк Е. Б. Приговор веков. Из истории политических процессов на Западе / Е. Б. Черняк. – М. : Мысль, 1971. – 437 с.
3. Орлов М. История сношений человека с дьяволом. – Репринт с издания 1904 г. / М. Орлов. – М. : Республика, 1992. – 352 с.
4. Гилмор-Брайсон Э. Тамплиеры и содомия [Електронний ресурс] / Энн Гилмор-Брайсон // История ордена тамплиеров. – Режим доступу : http://www .templarhistory.ru/Bryson_Templars_and_sodomy/
5. Лопатин Ю. Синей Бороде вернули доброе имя / Юрий Лопатин // Эхо планеты. – 1993. – № 1.

Статья посвящена анализу роли института церкви в политическом процессе времен Средневековья. Исследовательница сосредоточивает внимание на участии церкви в политической борьбе, в частности, на тех случаях, когда церковь выступала союзником государства. Выяснено, что

в политических конфликтах, которыми сопровождалось укрепление государственной власти, поддержка церковью монарха приобретала характер не только легитимации его действий, но и использования религиозного дискурса для демонизации его противников.

The article analyses the role of church institution in political process in the Middle Ages. The researcher focuses on involvement of the church in political clashes namely on those cases when the church and the state were allies. It has been ascertained that in political conflicts, which accompanied the process of strengthening state power, the church supported monarchs not only to legitimize their actions but also to demonize their opponents.

Стаття надійшла до редколегії 28.03.2014

УДК 341.218 (477:47+57),,1921/24"

Задорожній О. В., Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПРОЦЕСІ УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

У статті проаналізовано процеси утворення Союзу РСР протягом 1921-1924 рр. та ролі у них Радянської України. Розглянуто питання узгодження юридичного формату відносин між радянськими державами, що утворились впродовж революційних подій на теренах колишньої Російської імперії, досліджено суперечності між їхнім керівництвом, проблеми, пов'язані із не введенням в дію Договору «Про створення Союзу РСР», а також прийняттям першої радянської Конституції.

Важливими підсумками Першої світової війни та тогочасних революційних подій стали розпад Російської імперії та утворення чотирнадцяти держав – Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі (що у подальшому зберегли повний державний суверенітет), Росії, Далекосхідної Республіки, Білорусії, Вірменії, Грузії, Азербайджану, Бухари і Хорезму, та, звичайно, України.

Врешті-решт, внаслідок буремних подій в Росії (з 1917 р.) і Україні (у 1917-1921 рр.) утвердилась комуністична влада. Комуністичні керів-

ники зіткнулись із необхідністю розробки більш чіткого та стабільного юридичного механізму відносин між цими державами, усвідомлюючи два фактори: по-перше, несприйняття більшістю українців потенційного de facto відновлення Російської імперії в «новій обгортці» (проти чого вони так завзято боролись, відновивши повноцінну українську державність в 1917 р.), і, по-друге, міжнародно-правовий фактор – неможливість ігнорування суверенітету Української СРР, що був визнаний самою РРФСР у міждержавному договорі (при тому, що УСРР здійснювала міжнародно-правові відносини як незалежна держава, і, звичайно, не мала наміру позбуватись цього статусу).

У березні 1921 р. у Москві розпочав свою роботу X з'їзд Радянської комуністичної партії (більшовиків). Останнім пунктом його порядку денного був розгляд «національного питання» [1; 101]. Й. Сталін (тоді – народний комісар у справах національностей) запропонував ліквідувати національну державність шляхом автономізації незалежних республік та їхнього «розчинення» з-поміж земель Росії. Його основним опонентом на з'їзді виявився український радянський партійний діяч В. Затонський [2; 21-24]. Однак з критикою проекту Й. Сталіна виступали й інші керманичі УСРР – Х. Раковський, Г. Петровський, М. Скрипник, М. Фрунзе, Г. Гринько, а також цілий ряд інших. Вони не бажали об'єднання з РСФРР на умовах автономії, а виступали за вдосконалення відносин між двома державами та їхнє чітке правове оформлення [3].

Відразу після З'їзду Раднарком УСРР вирішив виступити з ініціативою щодо розробки Конституції як Основного закону децентралізованої федерації [4; 230]. Ідея голови Українського РНК Х. Раковського полягала у тому, щоб конституційно закріпити існуючий міжнародно-правовий статус Української СРР як незалежної держави. ЦК РКП (б) погодився утворити конституційну комісію, але з боку Росії до її складу було включено другорядних діячів – наркома юстиції Д.Курського і члена президії ВЦВК М. Владимирського. ВУЦВК затвердив представником УСРР у комісії М. Скрипника. Втім, розбіжність думок щодо основних принципів конституційного оформлення «договірної федерації» подолати не вдавалось: між російськими та українськими відомствами виникали постійні суперечки щодо підпорядкування підприємств, розташованих на території України [5].

Після обрання Й. Сталіна Генеральним секретарем ЦК РКП (б) у травні 1922 р. В.Ленін серйозно захворів та на кілька місяців втратив здатність впливати на події. Сталін підготував проект рішення ЦК РКП (б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». У вказаному проекті передбачалося входження незалежних

республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень, і, відповідно, ліквідація державності Радянської України [6; 198].

24.09.1922 р. Комісія Оргбюро у розширеному складі (за участі представників республік) розглянула сталінський проект і більшістю голосів прийняла його без істотних поправок. Пропозиція Голови Всеукраїнського виконавчого комітету Г. Петровського дозволити обговорення проекту на бюро губкомів партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох – представників України, Грузії, Білорусії та Азербайджану. Й. Сталін боявся обговорення проекту навіть на рівні губкомів, тому що не був упевнений в його результатах. Він сподівався проштовхнути ідею автономізації республік на пленумі ЦК РКП (б) і лише після цього, виходячи з авторитету ЦК, організувати в країні «об'єднавчий рух» [7; 288].

У цей період рішуче неприйняття сталінського проекту найбільш активно продемонстрував голова Уряду УСРР Х. Раковський. Він не поїхав у Москву на засідання комісії, оскільки передбачав, що опиниться у меншості. Натомість, ще 25.08.1922 р. Раковський зустрівся з В. Леніним у Горках і розповів йому, як Сталін використав пропозицію ЦК КП (б) У про вдосконалення відносин України та Росії [8; 209].

26.09.1922 р. В. Ленін у своєму листі членам Політбюро ЦК відкинув проект Й. Сталіна. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації, Російська і Закавказька, разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. «Ми, – писав Ленін, – визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та іншими, разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію» [9]. Жовтневий Пленум ЦК РКП (б) прийняв формулу, запропоновану В. Леніним. Була утворена конституційна комісія, покликана визначити форму єдиного багатонаціонального державного утворення – федерації «другого поверху», як висловився Ленін, через прийняття Декларації та Договору про створення СРСР. Комісія складалася з Й. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменєва, Г. П'ятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від незалежних республік [5].

05.12.1922 р., за відсутності представника України, відбулося третє засідання цієї комісії. Головуючий Й. Сталін заявив: «З метою економії часу та видатків вирішено відмовитися від раніше затвердженої директиви про ратифікацію Центральними виконавчими комітетами республік Договору про Союз республік». Інакше кажучи, Сталін наполягав на тому, щоб вже в грудні 1922 р. СРСР постав як нове державне утворення.

Природно, що на VII Всеукраїнського з'їзду рад (10-14.12.1922 р.) керівники КП (б) У прийняли рішення про готовність української

сторони вже до 1923 р. затвердити кінцевий варіант Договору «Про створення СРСР» як угоду, що передбачатиме заснування союзу радянських незалежних республік [3]. З'їзд ухвалив Декларацію «Про створення СРСР» та Проект основ Конституції СРСР [10; 385]. Однак на пленумі ЦК РКП (б) 18.12.1922 р. відбулося повернення положення про те, що «напрацьований З'їздом текст Договору передається на схвалення сесій ЦВК республік, що укладають Договір» і лише після цього сесією ЦВК СРСР вводиться в негайну дію.

29.12.1922 р. на засіданні уповноважених від радянських республік було остаточно затверджено механізм проведення І з'їзду рад СРСР. М. Фрунзе запропонував ухвалити текст Декларації та Договору «Про створення СРСР» без особливих обговорень. Його мотивація відповідала рішенню пленуму ЦК РКП (б) і була логічною та простою: оскільки обидва документи приймаються «як основа» з можливістю вагомих змін у майбутньому, то ретельно обговорювати текст на з'їзді немає потреби.

Наступного дня відбувся І з'їзд рад СРСР. Основним доповідачем з питання про Декларацію та Договір «Про створення СРСР» був Сталін. Наприкінці доповіді він закликав негайно ухвалити їх «із властивою комуністам одностайністю». Такий заклик відповідав вже згаданому вище рішенню комісії по виробленню цих документів, що відбулася 5 грудня, але суперечив рішенням пленуму ЦК РКП (б) від 18 грудня та ухвалі наради уповноважених представників республік від 29 грудня. Нарешті М. Фрунзе запропонував прийняти Договір та Декларацію «в основному»: відповідне рішення і було затверджено з'їздом [11].

У підсумку, 30.12.1922 р. Російська СФРР, Українська СРР, Білоруська СРР та Закавказька СФРР ухвалили Декларацію «Про створення Союзу РСР» та Договір «Про створення Союзу РСР». Від незалежної України Договір підписали Г. Петровський, М. Фрунзе, К. Мануїльський, О. Сербіченко та інші (усього – 12 осіб). У «резолютивній частині» Декларації йшлося: «Союз Радянських Соціалістичних Республік є добровільним об'єднанням рівноправних народів, кожна республіка має право вільного виходу з Союзу, доступ до Союзу відкритий усім соціалістичним радянським республікам, як існуючим, так і тим, що мають виникнути в майбутньому…. Ми, делегати республік, на підставі наданих нам повноважень, постановляємо підписати договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [12].

Договором «Про утворення СРСР» передбачалось, що Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РРФСР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська

ССР і Закавказька СФРР об'єднуються в союзну державу – «Союз Радянських Соціалістичних Республік». Верховним органом влади СРСР було проголошено з'їзд Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в періоди між з'їздами – Центральний Виконавчий Комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік (ст. 2). ЦВК СРСР мав обиратись з'їздом Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік з представників союзних республік пропорційно населенню кожної, всього у складі 371 члена (ст. 6).

Відповідно до ст. 9 ЦВК СРСР мав обирати Президію як вищий орган влади Союзу в періоди між його сесіями. Президія мала обиратися у складі 19 членів, з яких ЦВК СРСР мав обирати чотирьох голів власне ЦВК, по числу союзних республік.

Щодо владних механізмів у складових Союзу, то ст. 18 було передбачено, що до складу Ради Народних Комісарів (РНК) союзних республік, тобто уряду, мали входити Голова РНК, Заступники Голови, Голова Вищої Ради Народного Господарства, народні комісари землеробства, продовольства, фінансів, праці, внутрішніх справ, юстиції, робоче-селянської інспекції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, з національних справ. Важливо, що як і у Декларації, у Договорі (ст. 26) було передбачено, що за кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу (сецесії) [13].

Виходячи з зазначеного, є всі підстави впевнено стверджувати, що, по-перше, представники Радянської України підписали Договір від імені незалежної держави, що увійшла до федерації рівноправних суб'єктів – Радянського Союзу. По-друге, Україна отримала юридично закріплене право на вихід із СРСР за власним рішенням. По-третє, оскільки утворення повноцінного центру в Російській Федерації було визнано небезпечним, у Москві був створений тільки Раднарком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Партійний центр у Росії взагалі був відсутній, губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП (б). Отже, на відміну від українців, росіян було позбавлено власної національної державності [14; 696].

Загалом, Договір «Про утворення СРСР» став компромісом між радикально-налаштованими більшовиками, що прагнули відновлення Російської імперії «в новій обгортці» та реалістами (насамперед – В. Леніним), які усвідомлювали неможливість і правового закріплення, і загалом – реалізації цього варіанту. Прикметно, що укладення Договору не викликало резонансу в українському суспільстві, хоч у радянській пропаганді наступних десятиліть його намагалися зобразити «всенародним об'єднавчим рухом»: це підтверджує, що й населення усвідомлювало збереження Україною власної державності.

Що стосується повноважень української влади у сфері здійснення міжнародно-правових відносин, то згідно з Договором 1922 р. було створено єдиний загальносоюзний Наркомат закордонних справ (НКЗС). В угоді про його заснування було передбачено введення до складу колегії НКЗС СРСР представника від України і створення на території УСРР інституції уповноваженого НКЗС. Український посланець мав «представляти Україну в усіх зовнішніх зносинах Союзу». Уповноважений НКЗС СРСР подавав уряду УСРР та окремим відомствам висновки з питань зовнішньої політики та мав своїх повірених у Києві та Одесі (столицею УСРР тоді був Харків), входив до складу уряду УСРР з правом дорадчого голосу. У тих державах, у відносинах з якими Україна мала особливі інтереси, що переважали над інтересами інших республік Союзу, до складу повпредства чи місії або до їхнього керівництва мали бути включені представники УСРР. Останні були призначені повноважними представниками СРСР у Великій Британії та Австрії, а в Німеччині, Польщі, Чехословаччині та інших державах – радниками представництв [15; 197].

Незважаючи на підписання Договору «Про утворення СРСР» 30.12.1922 р., процес його введення в дію не було завершено, адже він не був ратифікований державами-учасницями [16]. Виступаючи 11.04.1923 р. на сесії ВЦВК, М. Фрунзе (тоді – заступник голови Раднаркому УСРР) заявив: «Уряд не може представити на розгляд сесії проект Союзного договору, так як згідно із Постановою I з'їзду Рад СРСР прийнята ним Конституція повинна бути ретельно перероблена у центрі та на місцях… Приступивши до розробки деталей, ми переконалися, що питання союзного державного устрою ще більш складні, ніж уявлялося нам раніше, причому деякі положення потрібно розробити заново… З цих міркувань уряд не може запропонувати сесії остаточного проекту Союзного договору… Я пропоную сесії прийняти резолюцію, якою доручити президії ВУЦВК і РНК закінчити розгляд проекту Союзного договору не пізніше, аніж у півторамісячний термін» [17].

Не дивно, що позиція Радянської України щодо Союзного договору вкрай дратувала керівників Радянської Росії. Сталін називав її «політичною грою» і, усвідомлюючи небажання керівників УСРР здійснювати ратифікацією договору, висловлювався за те, щоб скоріше «покінчити» з ним, і прийняти натомість Конституцію загальносоюзної держави.

Водночас, московські комуністичні керівники проводили активну роботу зі створення загальносоюзних органів, незважаючи на відсутність відповідної правової основи. Були створені Центральний

виконавчий комітет (ЦВК) Союзу РСР, Президія ЦВК Союзу РСР. Всеросійський ЦВК Рад і його Президія «примудрялись» видавати від їхнього імені декрети і постанови. Це викликало різке засудження республік: наприклад, після того як 08.03.1923 р. ВЦВК і РНК РРФСР опублікували Декрет «Про заснування Головного концесійного комітету при РНК РРФСР» (а не при майбутньому РНК СРСР), керівники УСРР заявили про свій рішучий протест [16].

Отже, у підсумку, саме невдоволення республік, передусім УСРР, підштовхнуло комуністичних лідерів до рішення про припинення роботи над проектом Союзного договору і різке прискорення прийняття Конституції СРСР. 27.04.1923 р. Президія ЦВК Союзу РСР створила нову розширену комісію з вироблення Конституції з 25 чоловік [18; 16].

Верхівка КП (б) У розробила і сформулювала своє бачення конституційних засад функціонування СРСР, що передбачало значний обсяг прав Радянської України у межах Союзу. 17.02.1923 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України було прийнято рішення про те, що в бюджетних розділах Конституції СРСР республікам має бути надане право встановлювати додаткові податки та збори в певних обсягах з метою розширення їхніх можливостей у вирішенні соціальних та господарських проблем. Крім того, зазначалось про необхідність створення на основі рівного представництва національних республік другої палати ЦВК СРСР – Палати національностей. Останнє стало би гарантією рівноправності союзних республік [19].

21.03.1923 р. повноважне представництво УСРР в Москві передало від імені Раднаркому УСРР заяву на ім'я Президії ВЦВК, РНК РСФРР та політбюро ЦК РКП (б), у якій наголошувалося: «Оскільки до цього часу Союзний договір в дію не введений, то вживання в офіційних паперах, котрі виходять від органів РСФРР, терміну Союз Радянських Соціалістичних Республік або скорочено СРСР є неправильним і недоцільним». Кремль офіційно заявив про принципову згоду з таких підходом [20].

У травні-червні 1923 р. керівництвом Радянської України було розроблено Проект Конституції СРСР [21; 215]. 11.05.1923 р. Раднарком УСРР прийняв рішення про «необхідність врахування інтересів національних республік при розробленні положень про відносини союзних органів з республіканськими» [22; 115]. Ряд принципових підходів, запропонованих УСРР, було підтримано на рівні Союзу. Йдеться про наступне:

по-перше, необхідність переходу до політики коренізації (залучення представників корінного населення радянських республік та авто-

номій до місцевого керівництва та надання офіційного (а інколи – і панівного) статусу їхнім національним мовам) [23] з метою зміцнення комуністичної влади;

по-друге, проведення політики українізації не лише в УСРР, а в регіонах проживання українців в інших складових Радянського Союзу;

по-третє, визнання небезпеки великодержавного шовінізму в діяльності партійно-державного апарату РСФРР і союзних республік;

по-четверте, визнання необхідності у структурі ЦВК другої палати національностей, яка б репрезентувала через своїх представників усі союзні республіки [5].

У представників союзних республік отримали підтримку пропозиції Х. Раковського та М. Фрунзе про передачу основної частини повноважень від союзних народних комісаріатів (наркоматів) і наркоматів РСФРР урядам і наркоматам республік [24], а також про рішуче відокремлення уряду і наркоматів РСФРР від аналогічних союзних структур [25].

Загалом, діячі Радянської України виступали не проти створення Союзу РСР як такого, а проти обмеження повноважень республік щодо проведення внутрішньої і зовнішньої політики [26; 31]. Їхній Проект Конституції СРСР відповідав Резолюції XII з'їзду РКП (б) з національного питання [27; 388], передбачав створення децентралізованої федерації.

У підсумку обговорень проектів Конституції, 06.07.1923 р. друга сесія ЦВК СРСР першого скликання затвердила Постанову «Про необхідність ухвалення Основного Закону (Конституції) Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [28; 394]. 31.01.1924 р. II з'їзд Рад СРСР ухвалив першу Конституцію Радянського Союзу, що була попередньо затверджена VIII Всеукраїнським з'їздом Рад 19.01.1924 р.

Конституція складалась з двох Розділів – «Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (Розділ I) та «Договору» (Розділ II). Звичайно, це, знову ж таки, було пов'язано з тим, що Союзний договір так і не було ратифіковано його сторонами.

У Главі II Розділу II Конституції «Про суверенні права союзних республік та союзне громадянство» вказувалось, що суверенітет союзних республік обмежений лише у тій мірі, у якій про це зазначено у Конституції, і лише з предметів, віднесених до компетенції Союзу. Поза цими межами кожна союзна республіка була наділена правом здійснювати свою державну владу самостійно; Союз РСР мав захищати суверенні права союзних республік.

Було передбачено, що за кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу. У Конституції було закріплено і те, що територія союзних республік не може бути змінена без їхньої згоди, а для внесення змін, обмежень або скасування статті 4 (про вихід з Союзу) потрібна згода всіх республік Союзу РСР.

У Главі X Розділу II Конституції «Про союзні республіки» передбачалося, що у межах території кожної союзної республіки верховним органом влади є З'їзд Рад республіки, а в проміжках між з'їздами – її Центральний виконавчий комітет.

У Конституції містилися основні норми щодо взаємовідносин між верховними органами влади союзних республік і верховними органами влади Союзу РСР:

по-перше, Центральні виконавчі комітети союзних республік мали обирати зі свого середовища президії, які в період між їхніми сесіями були би вищими органами влади (ст. 66);

по-друге, ЦВК союзних республік мали утворювати свої виконавчі органи – ради народних комісарів (РНК) у складі: голови, заступників голови, голови вищої ради народного господарства, народних комісарів землеробства, фінансів, продовольства, праці, внутрішніх справ, юстиції, робітничо-селянської інспекції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, а також, з правом дорадчого або вирішального голосу, за рішенням ЦВК союзних республік – уповноважених народних комісарів Союзу РСР у закордонних справах, з військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошти і телеграфів (ст. 67);

по-третє, Вища рада народного господарства і народні комісаріати продовольства, фінансів, праці, робітничо-селянської інспекції союзних республік мали підпорядковуватися ЦВК і РНК союзних республік, здійснювати у своїй діяльності директиви відповідних народних комісаріатів Союзу РСР (ст. 68);

по-четверте, право амністії, а також право помилування і реабілітації щодо громадян, засуджених судовими та адміністративними органами союзних республік, зберігається за ЦВК цих республік (ст. 69) [29].

10.05.1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, ухваливши Постанову «Про зміну Конституції Української СРР». Нею було закріплено входження Радянської України до складу федеративного Союзу РСР, визначено компетенцію і функції республіканських органів державної влади і державного управління, а також відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР і УСРР.

Відповідно до ст. 7 Конституції верховним органом державної влади УСРР був Всеукраїнський з'їзд Рад, а в період між з'їздами – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). Між сесіями ВУЦВК найвищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом вважалася Президія ВУЦВК. Раднарком залишався розпорядчим і виконавчим органом ВУЦВК та, в межах наданих йому повноважень, видавав декрети і постанови, обов'язкові до виконання на всій території Української СРР [30].

Отже, з 1921 р. більшовики радянських держав (Росії, України, Білорусі, Закавказької Федерації) узгоджували новий юридичний формат відносин, який, з огляду на поширення комуністичної влади на більшість складових колишньої Російської імперії та політичний вплив верхівки комуністичної партії на чолі з В. Леніним на лідерів цих утворень, в тому числі і на українських «товаришів» (український радянський уряд – Раду народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським), не міг передбачати збереження повної незалежності та державного суверенітету. Водночас, російські більшовики, хоча і прагнули відновити Російську імперію в «новій обгортці» з максимальним «урізанням» державності Радянської України, усвідомлювали неможливість досягнення цієї мети, передусім, через несприйняття відповідної моделі і населенням України, що так завзято боролось за відновлення повноцінної української державності у революційний період в 1917 р., і очільниками УСРР.

У підсумку, 30.12.1922 р. Російська СФРР, Українська СРР, Білоруська СРР та Закавказька СФРР ухвалили Декларацію «Про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та Договір «Про створення Союзу РСР». Представники України, звісно, підписали ці документи як представники незалежної держави.

Однак процес введення Договору в дію не було завершено, адже він не був ратифікований державами-учасницями. Зокрема, через те, що очільники Радянської України не бажали обмеження суверенітету держави. Виходячи з зазначеного, російським більшовикам довелося вести складні переговори із лідерами інших радянських республік, передусім – УСРР, про прийняття Конституції СРСР. Останню, у підсумку, було ухвалено 31.01.1924 р. на II з'їзд Рад СРСР, а одним з двох її розділів став Договір «Про створення Союзу РСР».

Бібліографічний список

1. Десятый съезд РКП (б). 8-16 марта 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 101.
2. От повстанчества к регулярной армии. Краснознамённый Киевский. – 1979. – С. 21-24.

3. Ложкін В. Як ми об'єднувалися в Союз. Позиція керівних діячів України у питанні створення СРСР / Ложкін В., Цехмістро Н. // Освіта. – 01.11.1991.
4. Чирко В. А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917 – 1922 гг. / Чирко В. А. – Москва : Мысль, 1967. – 383 с.
5. Фролов М. О. Керівництво Радянської України у процесі утворення СРСР (1922-1923 рр.) / М. О. Фролов // Гілея. – № 26. – 2009.
6. Известия ЦК КПСС. 1989. – № 9. – С. 198-199.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя / С. Кульчицький. – С. 288.
8. Известия ЦК КПСС. 1989. – № 9. – С. 209.
9. Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 45. – С. 201-202.
10. История Советской Конституции. Сборник документов. 1917-1957 гг. – М., 1957. – С. 385.
11. Єфименко Г. Що трапилося 30 грудня 1922 року або радянська Україна на шляху до СРСР / Єфименко Г. // Історична правда. – 30.12.2012.
12. Хрестоматия по истории России с древнейших времнен до наших дней / сост. Орлов А.С. – М. : Проспект, 1999.
13. Договор об образовании Союза Советских Социалистических Республик. Постановления первого съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик // Изд. ЦИК СССР. – М., 1923.
14. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди / С. Кульчицький// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 15. – 2006-2007.
15. Овсій І. О. Зовнішня політика УСРР та УРСР 1921-1944 років. Зовнішня політика України / І. О. Овсій. – К. : Либідь, 1999. – 280 с.
16. Буткевич В. Г. Связана ли Украина Союзным договором 1922 года? // Правда Украины. – 10.12.1991 г. – № 215 (14980).
17. Коммунист. – 12.04.1923.
18. Материалы Второй сессии ЦИК СССР. – М., 1923. – С. 16.
19. Протокол № 113 заседания политбюро ЦК КП(б)У от 17.02.1923. – п. 2. Тезисы по национальному вопросу // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40. – Арк. 23.
20. Єфименко Г. Забуте свято. 6 липня 1923 року – день народження СРСР / Г. Єфименко // Історична правда. – 20.07.2012
21. Троцкий Л. Моя жизнь: опыт автобиографии: В 2 т. – М., 1990. – С. 215-220.
22. Салига Л. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923 р.) / Л. Салига // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 115-116.

23. Панасюк Л.В. Ідентичність та білінгвізм в Україні XX ст.: історико-політологічний аспект / Л. В. Панасюк // Гілея: науковий вісник Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 49.
24. XII Съезд РКП (б). 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 582.
25. XII Съезд РКП (б). Стенограмма заседания секции съезда по национальному вопросу от 25 апреля 1923 года // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 3 (314).
26. Мельниченко В. Ю. XII з'їзд РКП (б) : Раковський проти Сталіна / В. Ю. Мельниченко // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 31.
27. Протокол № 5 заседании Политбюро ЦК КП (б) У от 11.05.1923. – п. 4. Директивы Комиссии по союзному законодательству // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40. – С. 388.
28. Постановление 2-й сессии Центрального исполнительного комитета СССР о Конституции СССР. 6 июля 1923 года // Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924. / под ред. Э.Б. Генкиной. – С. 394.
29. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик // Материалы II Съезда Советов Союза ССР от 31 января 1924 г. – М., 1925. – 64 с.
30. Конституция (основной закон) Украинской Социалистической Советской Республики (1925 г.) // Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик / под ред. В.С. Журавлева. – М.: Юридичекая литература, 1973. – С. 357-369.

В статье проанализированы процессы образования Союза ССР в течение 1921-1924 гг. и роли в них Советской Украины. Рассмотрены вопросы согласования юридического формата отношений между советскими государствами, которые образовались в течение революционных событий на территории бывшей Российской империи, исследованы противоречия между их руководством, проблемы, связанные с неведением в действие Договора «О создании Союза ССР», а также принятием первой советской Конституции.

The article is devoted to the processes of formation of the USSR during 1921-1924 and the role of Soviet Ukraine. The problems of harmonization of the legal format of relations between the Soviet states, formed during the revolutionary events on the territory of the former Russian Empire, the contradictions between their leaders, the problems concerning with failure to ratify of the Treaty «On the establishment of the USSR», as well as concerning the adoption of the first Soviet Constitution are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 09.04.2014

УДК 343.237:061.236 (44),,19/20''

Глушков В. А., НУ «ОЮА»

КОНСПИРОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕРСИИ ЖАНА ПАРВУЛЕСКО

В статье рассматриваются конспирологические и геополитические взгляды французского метафизика Жана Парвулеско

Французский поэт, писатель и метафизик Жан Парвулеско (1929-2013 гг.) является автором ряда работ по истории традиции, среди которых наиболее известными являются книги «Милосердная Корона Тантры», «Тайна виллы Атлантис», «Пророческая спираль», «Португальская служанка», «Путин и Евразийская империя», в которых он обрисовал свою оригинальную конспирологическую картину развития человеческого общества на основе синтеза ряда концепций современных конспирологов и последовательно провел новую правую идею консервативной революции, представляя себя как мистика, визионера, поэта, романиста, литературного критика, глубокого знатока политических интриг и идеолога новых правых. Жан Парвулеско не просто загадочен и странен. Даже самых глубоких знатоков энигматики и любителей оккультного он заставляет невольно вздрагивать. Не вызывает сомнений также тот факт, что он принадлежит к высшим степеням иерархии европейских тайных обществ, являясь кроме того связующим звеном между различными оккультными организациями Запада и чем-то гораздо более таинственным, в частности, участием в таинственном ордене «45 секретных компаньонов», который возглавлял генерал де Голль, а также он был активно вовлечён в политику 50-60-х годов, выполняя деликатные поручения секретного характера в Испании по подготовке странной встречи де Голля **с** Франко**.**

Политика, поэзия, расшифровка сновидений, тайная история, визионерство, кинематограф, оперативная магия, каббала, тревожное пространство между мифом и жизнью, промежуточный пласт, когда вы уже начали просыпаться, но странно застряли между сном и бодрствованием, оказались в лабиринте загадочного мира, где всё ровно наполовину знакомо, а наполовину невероятно – вот что такое Жан Парвулеско, Высший Неизвестный.

Развивая предложенную Грасе д'Орсе теорию о противостоянии двух тайных обществ в истории – Ордена Кварты и Ордена Квинты, являющемся главным стержнем всех идеологических, политических и геополитических изменений, и представляющим собой процесс, развивающийся между двумя взаимообусловленными и взаимо-

дополняющими полюсами, Парвулеско выделяет не два, а три оккультных фактора – Император, Секретный Орден и Тень Ордена, то есть примат троичности. Секретный Орден (или Черный Орден) соответствующий Ордену Солнцепоклонников. Тенью этого Ордена является Орден Луннопоклонников. Их противостояние заключается в сокрытии или удалении Принципа, а также Императора, роль которого заключается в обеспечении равновесия и гармонии этих орденов. Наиболее иллюстративными примерами является противостояние Дианы Пуатье – Первой Дамы «Ордена Квинты» и Катерины Медичи – Первой Дамы «Ордена Кварты», известной под псевдонимом «Непорочный Единорог». Диана Пуатье, связанная с алхимией и эзотеризмом, была любовницей короля Анри II, а Екатерина Медичи его женой. Центральной фигурой в данном случае является Анри II, который как Император, являлся третьим членом оккультной триады и главным действующим лицом созданной автором конспирологической модели. Оккультная оппозиция тайных Орденов соответствует и противостоянию Церквей. Парвулеско полагает, что Церковь Святого Апостола Петра соответствует Ордену Квинты или Тени Ордена. Церковь Святого апостола Иоанна или Внутренняя Церковь – Ордену Кварты. Высшую и таинственную Церковь Святого Апостола Андрея он соотносит с синтетической императорской функцией. Перенося свою конспирологическую картину в настоящее время, Парвулеско особое внимание уделяет оккультной основе деятельности генерала де Голля и созданного им «Ордена сорока пяти Секретных компаньонов», который он рассматривает как сочетание Кварты, то есть четверки, и Квинты, то есть пятерки. Рассматривая де Голля как потомка царственного гальского рода, своими корнями уходящего в далекую древность, он соотносит его оккультную роль с синтетической функцией Императора, а также провиденциальной, сакральной фигурой, имеющего свою специфическую миссию. Причем его миссия рассматривается как пронацистская, так как де Голль имел тайные отношения с Гиммлером. Геополитические взгляды де Голля сложились под влиянием Дени Сора, являющегося основателем «Доктрины морского Льда» и видным оккультным деятелем «эзотерического нацизма», немецкого геополитика Карла Хаусхофера, а также и «Черным Орденом» СС, который прежде всего был арийской организацией, а потом уже немецкой. Именно этим орденом была разработана геополитическая модель послевоенной Европы как государство с нео-полицентрическим и этнографическим делением Европы, в значительной степени отличающееся от прежних проектов Великой Германии.

Послевоенная политика де Голля являлась в целом продолжением германской континентальной паневропейской арийской геополитики, противостоящей американскому, океаническому, атлантическому и англо-саксонскому влиянию в Европе. Он делал все возможное для того, чтобы направить развитие этого континента по так называемому Третьему Пути развития. Именно Третий Путь изначально соответствовал национал-социалистическому движению.

В то же время анти-нацистская деятельность «Сорока пяти Секретных Компаньонов» является лишь одной из сторон деятельности «Квинты». «Кварта» же рассматривается им как «Черный Орден» или «Общество Полярных», являющуюся контр-инициатической организацией и представляющую эзотерический аспект Традиции. Де Голль у Парвулеско является сторонником «Ордена Квинты», а «Орден Сорока пяти Секретных компаньонов» рассматривается как тень истинного «Ордена», выполняющего провиденциально необходимую функцию, в то же время не осознающего свою истинную оккультную миссию и поэтому ведущего борьбу с «Обществом Полярных», которое в свою очередь является определенным уровнем конспирологической Триады. Сам же де Голль, являясь воплощением имперского синтеза, стоит над «Квартой» и Квинтой». Троичность конспирологической системы дает возможность Парвулеско не рассматривать ее в обычной дуалистической системе – Добро/Зло, Бог/Дьявол и т.д.

Основным героем Ж. Парвулеско является Земля, которая определяет поведение, как отдельных людей, так и человеческого сообщества. Ее структурные части (континенты, регионы, страны иные геополитические образования) представляют себя как субъекты и ведут глобальную и напряженную игру, заключают друг с другом разнообразные союзы или, напротив, вступают в ожесточенные схватки. Ж. Парвулеско проводит разграничение географии и идеологии. Причем география в отличие от идеологии обладает таким признаком как священность, какового идеология не имеет. Отсюда автор выводит важнейший принцип, что геополитика первична, а идеология вторична.

Исходя из положения, что геополитическая мысль, идея обуславливаются географическим детерминизмом, Ж. Парвулеско наделяет его культом мистического характера, который в какой-то мере является в его характеристике схожим на языческий культ Великой матери. В то же время данный культ выступает как составная часть мистической геополитики и не носит ярко выраженный языческий характер. При этом следует отметить, что сам Парвулеско, судя по положениям его работ относительно религиозных убеждений, больше ориентирован

на раннюю еще немутированную католическую религию, которая в его характеристике носит в целом дохристианские черты. В этом плане проходит важнейшая идеологема его творчества, связанная с проявлениями симпатии к митраизму, когда он часто употребляет терминологию характерную для митраизма. Такой митраистский подход представляет интерес в связи с анализом религиозных взглядов такой неоднозначной фигуры как Фридрих II, который, по некоторым данным, был скрытым митраистом. Именно Фридрих II Гогенштауфен испытывал определенные симпатии к Православию, критикуя при этом Папу Римского, рассматривая греков как христианнейший род, самый крепкий в вере Христовой и самый правоверный.

В своих работах Ж. Парвулеско весьма четко определяет свое геополитическое и метафизическое отношение к будущему развитию католицизма, высказывая довольно оригинальный неординарный подход, связывая будущее католицизма с индуизмом. Он полагает, что индуизм должен пройти внутреннюю эволюцию, впрочем, изначально заложенную в нем самом… совершить сверхисторическое восхождение к собственному первичному и одновременно окончательному концепту «Матери Индии». «Индийская традиция… содержит софианскую и мариальную концепцию последних времен, способную быть как переданной католицизму, так и восстановленной в индуизме. Более того, она тождественна обновленному, преображенному изнутри католицизму, открывающемуся уже догматически провозглашенному всеобщему верховенству Девы, Супруги Бога Живого и Единственной Владычицы неба и земли, «Матери-Дурги». Так произойдет теологическая и метафизическая встреча индуизма и католицизма, рождающая – точнее, являющая – их брак в новой имперской религии времен Планетарного архипелага и его Imperium Ultimum».

Важнейшим элементом в мышлении Ж. Парвулеско является признание факта стремительной исламизации Европы, что в прямом смысле связано и с мышлением Европы в целом, ибо исламизация в Европе опирается на европейское общественное религиозное сознание. Одним из принципиальных положений Западного христианства является креационизм, то есть стремление разграничить Бога и человека, Творца и творение. Если в Православии существует исихастская мистика теозиса (обожения), предполагающая соединение с нетварными энергиями Божества без соединения с Его сущностью, то католицизм признает только возможность спасения. Бог и человек здесь разделены пропастью, которую нельзя преодолеть. Такой подход западного христианствам имеет одинаковые основы с исламом. Из

этого можно сделать вывод, что современная исламизация отвечает потребностям людей, отрекшихся от христианского монотеизма. Поэтому они могут выбрать более жесткий традиционализм нежели христианский монотеизм. Христианство с его идеей Богочеловечества, соединения в Личности Христа Божественной и Человеческой природ, склоняется к необходимости преодоления существующей водораздела между Творцом и Творением. Такой подход дает возможность некоторым геополитикам высказать одиозную точку зрения, что великие европейские революции были некоторым слепым бунтом христианского сознания против отчужденности человека от Бога. Теоретики буржуазных революций высказали точку зрения, отражающую идеал человекобожия, обожествления человеческого начала. Результатом осознания такого подхода, который не только обожествляет человека, но и удаляет из его жизни Божественное, приводит к духовному кризису, преодолеть который может помочь исламизация Европы.

Естественным будет и то, что далеко не все европейцы будут согласны с таким выбором возрождения авраамизма в исламском виде. В современной Европе существует и развивается сопротивление исламизации. И, прежде всего, в форме своеобразного феминистического неоязычества. Такое неоязычество имеет внешне католическую оболочку, внутри которой язычески е взгляды и идеология. В центре этого нео-католичества окажется дохристианский **КУЛЬТ** Великой Матери, замаскированный под культ Богородицы. Это обуславливается и историческим развитием западного христианства, ибо в авраамическом католичестве всегда присутствовало языческое почитание Божией Матери.

Такой двойной стандарт заложен исторически и связан с существованием такого Ватиканского института, как Римская курия – Curia Roma, который возник еще на этапе возникновения христианства. Римская курия слагалась из магистратов, имеющих жреческие полномочия. В связи с тем, что они имели право отворять или затворять ворота (cardo) в иные миры, они получили наименование кардиналов. Во главе ее находился непогрешимый верховный жрец (pontifex maximus). Именно эта курия, встав на сторону западного христианства, составила его организационное начало с учетом наличия определенных языческих традиций.

Православная религия является последовательным противником культа Марии. Так, в частности, подвергая критике положения второго мариального догмата папы Пия XII 1950 г. О воскресении и телесном вознесении (assumptio) Девы Марии на небо, православные

ученые подчеркивают, что налицо двойственное толкование перехода Богородицы в загробную жизнь как через смерть, так и помимо нее. В то же время догмат папы Пия XII рассматривает ситуацию, напрямую связанную с догматом непорочного зачатия. В этом плане ученые богословы разделились на два направления – морталисты, то есть богословы считающиеся с фактом смерти Марии, и иммортализты (immortalis – бессмертный). В первом случае, если Матерь Божья считать смертной, то следует считать, что ее смерть является искупительной, к чему склоняется современная мариология. Если же эту ситуацию рассматривать с точки зрения иммортализтов, то Матерь Божья должна быть изъята из общего закона о первородном грехе, и она не может подлежать закону о телесной смерти, и следует отрицать возможность ее смерти и ей присущи сверхъестественные дары – праведность и бессмертие. Таким образом, можно констатировать, что морталисты и их противники – иммортализты, рассматривают эту ситуацию с точки зрения языческого обожествления Богини-Матери.

В своих работах Ж.Парвулеско, будучи последовательным католиком, показывает себя с мариоцентрических позиций. Показательно, что сам Парвулеско настроен резко отрицательно в отношении исламизма. В этом плане представляет интерес его высказывание, в котором он четко проявляет свою позицию: «Центром тяжести великой авангардной работы на «огненных духовных вершинах» всегда является божественная личность. Марии. Все совершается над Марией, в Марии, для Марии и вместе с Марией».

В целом на Западе уже существует благоприятная почва для возрождения и развития культа Великой Матери. Прежде всего, тотальный кризис католичества, а также набирающее обороты экуменическое движение «Нью-Эйдж» – «Новая эпоха», и возрождение неоязычества, в частности, «Международное общество друидов» и связанные с ним иные оккультные движения. Среди них особо выделяется оккультный культ Викка, представляющий дохристианские магические традиции Старой Европы. В эту территорию условно относят область, включающую Италию, Грецию, Польши и Западную Украину. В период с 7000 по 3500 г. до н.э. в период формирования земледельческих общин здесь зародился древний матриархальный культ Великой Богини и её супруга, Рогатого Бога, в котором берут своё начало викканские таинства. Этот культ был характерным для римской и этрусской цивилизаций, переплетался с оккультными традициями друидов. В ранних верованиях божество имело женскую природу, а в связи с тем, что женщина была священна, поклонялись Великой

Богине. Культ Солнца – это мужской культ, а культ Луны – женский культ. Великая Богиня олицетворяла собой страхи людей, в связи со смертью и поэтому имела склонность к постоянному изменению. В связи с наличием изменчивого символа она могла принимать различные образы. По этим основаниям Лунный культ является женским и поэтому ориентирован на интуитивное восприятие окружающей обстановки и основан на отношениях равенства и взаимопомощи. В связи с ее исключительными женскими особенностями давать жизнь потомству, наличием менструальных лунных циклов, именно лунный культ породил естественным образом превосходство религиозных верований матриархальной ориентации, что привело к развитию матриархата, связанного, прежде всего, с загадочной биологической природой женщины, а не ее главенством в обществе. Особо следует отметить, что при матриархате родство велось по материнской, а не отцовской линии. Именно этот вопрос был поставлен мужчинами под сомнение, и он был основополагающим камнем для возражения против верховенства матриархальной религиозной веры.

Солнечный культ всегда стремился к главенствованию, властвованию, контролю и юридизации отношений. В нем доминирующую роль играли мужчины. Таким образом, образовалось два направления в языческой религии. С развитием человеческого общества с технологическим уклоном, главенством мужчин в политической, финансово-экономической жизни, завоевательными либо оборонительными функциями, лунный культ все меньше соответствовал требованию времени, а солнечный культ больше отвечал потребностям главенства мужчин. Поэтому именно мужчины возглавляли все отправления солнечных культов, и, в конце концов, из-за серьезной конкуренции и возможности подорвать могущество солнечного культа все лунные культы постепенно оказались вне закона.

В связи с этим последователи лунных культов стали выполнять свои религиозные ритуалы втайне, за пределами населённых мест, в естественных природных условиях леса и гор, сохраняя и развивая Старую Веру. Именно борьба с лунным культом в дальнейшем трансформировалась в открытую борьбу с ведьмачеством, представители которого составляли и составляют большинство женщин, в том числе и путем использования судебных органов государства, то есть светской власти.

Таким образом, составными частями предпосылок для современного реформирования идеологии католичества являются – кризис самого западного христианства, развитие нового экуменического движения «Нью Эйдж», распространенность неоязыческих культов, и, прежде

всего, друидов, вплоть до создания «Международного общества друидов», и такого культа, как религия Викка, пронизавшие современное феминистическое движение, а также чисто политические движения, в частности, правого направления и традиционалисты, которые в целом традиционно поддерживают псевдорелигию человекобожия. Парвулеско видит в недалеком будущем столкновение между исламом и христианством, которое разразится между двумя Европами – 1) авраамической, строго креационистской, патриархальной и 2) неоязыческой, пантеистической и матриархальной. Сам автор выступает на стороне второго в связи с тем, что для него геополитика является проявлением культа Матери-Земли (Геи). В то же время он считает, что противостояние не может быть между коренными европейцами, с одной стороны, и арабами и тюрками, с другой. Однако в противостоянии Европы и Америки у Ж. Парвулеско нет четкой позиции. Он полагает, что имперское евразийское сообщество… призвано… поддержать – активно – здоровый национал-республиканский полюс Соединенных Штатов в его борьбе против субверсивной и саморазрушающейся демократии. В то же время в битве за свою Европу он не прочь опереться на русские штыки, полагая, что Россия должна «освободить» Константинополь. А потом, может быть, и «избавить» саму Россию от «бремени» слишком уж «большой» территории, подчеркивая наличие двух различных явлений «Россия» и «Великая Сибирь», поддерживая в этом плане западноевропейских русофилов-националистов, которые также выделяют Сибирь отдельно от России. Таким образом, основные положения позиции Жана Парвулеско определенной мерой противоречат Православной Русской цивилизации, так как они основаны на сугубо западном мировоззрении. Теоретические положения, выдвинутые Жаном Парвулеско, необходимо изучать, брать из них необходимое и полезное, но при этом необходимо учитывать и понимать, что их смысл противоречит отечественным евразийским геополитическим положениям.

Все изложенное о таинственной деятельности Жана Парвулеско ставит перед исследователем вопрос о том, кто же он этот «человек-загадка». При этом следует отметить, что существует внешняя история, которой довольствуются обычные люди, профаны, но существует и иные сторона истории скрытая параллельная истинная история. Эта история не претендует на истинность, но она является намного реальнее, чем обычная история, хотя и представляется обычному человеку как фантастика. Именно скрытую историю хорошо понимает Жан Парвулеско и не только понимает, но и активно участвует. И эта истинная история, известная только Богу. В тайной истории, в которой

Жан Парвулеско активно участвует, и его параллельной литературе эротика, герметика или политология переходят одно в другое, персоны становятся идеями, страсти – партиями, оргии – революциями, умершие – живыми, бодрствование – сном, автор – персонажем. Тотальный мир, постоянно двоящийся, так как все время приближается к сущности. Нет такого политического заговора, который не был бы связан с религией, нет такой эротики, которая не воплощала бы в себе древний архетип – иерогамию, великий брак Земли и Неба. Все, что приближается к сущности, раздваивается.

Особое внимание Ж. Парвулеско уделяет женщинам, которые в его творчестве и в жизни играют роль доктрины. Фактически соитие им приравнивалось прочтению оккультной книги. И наоборот – осмысленный философский текст тождественен половому акту. Все между собой связано. Нет серьезного и профанического, высокого и низкого. Нити заговора, нити смысла, нити онтологии и антионтологии пропитывают все. Заговор – одно из самых часто употребляемых слов в литературе и публицистике Жана Парвулеско. «Вначале был Заговор». Точнее, сразу два заговора – Заговор сил Бытия против Заговора сил Небытия. Потом, раздваиваясь и переливаясь в промежуточном мире, подвергаясь дифракции и распадаясь на тысячи лучей, нити заговоров пронизали Вселенную, разделив на два войска ангелов и духов, религии и народы, элиты и массы. Агенты Света и агенты Тьмы наполнили собой невидимые миры и человеческие общества. К ним восходят тайные истоки всех событий материального и нематериального уровней, даже явления природы управляются заговором – заговором духов стихий. Кстати, именно так и понимали мир все полноценные традиции, принадлежащие к сакральной цивилизации. Но для визионера Парвулеско все остается по-прежнему. Если мистический компонент перестал быть очевиден массам, – знаем мы эту очевидность масс, ничего более иллюзорного просто не существует – он остается основным критерием в принятии важнейших решений на уровне скрытой элиты, которая, в действительности, и правит современным миром, руководствуясь именно этим полноценным магическим мировоззрением. Парвулеско говорит: «Пора намекнуть, не то чтобы прямо указать, нет, это не соответствует нашему методу и характеру нашего знания, именно намекнуть, что быть может раньше и быть может даже теперь существовала и существует абиссальная, онтологическая ФранкМасонерия, не имеющая ничего общего с мрачными евнухами Великого Востока, под надзором и сверху и снизу и представляющими собой дурацкую пародию – ведь кто кроме идиота и вырожденца может верить в демократию и либерализм.» Масонерия бездн, голо-

вокружительных парадоксов, тайных ритуалов, пересекающихся троп того, что по обычной логике никак не должно пересекаться.

Невидимая Вселенная Парвулеско бурлит. Она насыщена энергиями, токами высокого напряжения, озарениями, тенями, грозными разрядами и молниеносными материализациями. В ней личность постоянно меняет свои имена и маски, растворяясь в потоке световых догматов, погруженных в невидимую конкретность психики. Это спиралевидная оккультная страна, чья столица находится в бездне метафизики, религиозных формул и мистических доктрин, но чья провинция граничит с нашим обычным миром, его политикой, культурой, рекламой. Связь же между столицей Империи Парвулеско и обыденной реальностью осуществляют особые «агенты», человеческие и нечеловеческие, часто сбивающиеся на сложном пути исполнения миссии на побочные ответвления Великой Пророческой Спирали и попадающие в оккультные ловушки Антимира, в реальность Темной Мантии, которая ведет непрерывную извечную борьбу с мирами Света.

Там, в промежуточном пространстве, между Небом Духа и землей людей завязываются нити страшных заговоров, дублирующихся иными контрзаговорами, переплетающихся друг с другом, обменивающихся агентурой и информацией, пока не достигают человеческой цивилизации, где воплощаются в политические, религиозные и экономические интриги, путчи, диверсии и идеологические конфликты.

Секс и геополитика, мистицизм и кровь, политический заговор и магическая эвокация. Этот безумный маскарад там вовне, эта пошлая и плоская видимость бытия, эта темная сутолока истеричных теней перед лицом воздвигающейся Бездны Конца – это Наша Бездна, она расставит все по своим местам – никто и не принимает всерьез. Пусть «внутренний голос» дискредитирован наивными анекдотами, а «внутренний мир» приравнен психиатрией к форме помешательства. Внутри есть много чего. Ждите гостя оттуда, гостя изнутри. Так говорит вам тот, кто носит титул: «Тайный протектор нашей полярной звезды», «Protectorus secretus de nostra stella polaris», Местоблюститель трона Евразийской Империи Конца, Невидимой Империи Жана Парвулеско.

Политика, поэзия, расшифровка сновидений, тайная история, визионерство, кинематограф, оперативная магия, каббала, тревожное пространство между мифом и жизнью, промежуточный пласт, когда вы уже начали просыпаться, но странно застряли между сном и бодрствованием, оказались в лабиринте загадочного мира, где все ровно наполовину знакомо, а наполовину невероятно – вот что такое Жан Парвулеско, Superior Inconnu, Высший Неизвестный.

В частности, в работе Ж. Парвулеско «Тайна виллы Атлантис» (1990) показана скрытая деятельность Франсуа Миттерана, принадлежащего к масонской «ветви Мемфиса», о чем повествует Роже Жильбер Даньели, посвященный «братство по Гелиополису». Жан Парвулеско показывает проекцию треугольника Мемфис-Гелиополис-Фивы. Автор предполагает, что в тот момент когда бы «Мемфис» встретился бы с «Гелиополисом» и с еще более таинственным «Третьим Элементом», принадлежащий к «ветви Фив» – загадочный «третий элемент», который в тот момент скрывался по серьезным политическим и неполитическим причинам «где-то в Египте», под охраной ветеранов СД, работавших отныне на Насера – в этот день «древнее пророчество», хранившееся в письме – это письмо некоторыми считается вымышленным и зря – в письме Сен-Жермена главе Кордельеров – это пророчество было бы близко к своему исполнению.

Такая публикация способствовала возникновению политического скандала во Франции вокруг Франсуа Миттерана незадолго до его смерти, связанного с фактом его коллаборационистского прошлого, связью с оккультными ложами, старинной принадлежности к германским секретным организациям. Об этом всем заранее прекрасно знал Жан Парвулеско. Более того, факт совместного посещения Миттераном и канцлером Колем великого немецкого писателя и виднейшего теоретика Консервативной Революции Эрнста Юнгера был для Парвулеско понятным и логичным. В то же время как большинство было в недоумении.

Эротика – альфа и омега всякой духовной реализации. Все, имеющее отношение к миру более тонкому, нежели телесная оболочка – этот эфемерный гравитационный карцер – с необходимостью проходит через врата секса. Здесь есть два пути – путь тотальной аскезы или путь тантрической маго-эротической реализации. Они не взаимоисключают друг друга, напротив, между ними есть тайная близость, как между всеми противоположностями, заключен тайный союз. Лишь вялый обывательский, профанический секс, вырожденческий компромисс между яростным эротокоматозом тантрических посвященных и аскетическим переводом секса в сферу духа у аскетов и отшельников, лишь такой мерзский полуфабрикат является подлинным, и настоящим грехом, и свинством – как, впрочем, и все остальные проявления так называемых «обычных людей».

Тема Тантры, магической эротики является центральнрй в творчестве Жана. В тайной истории и параллельной литературе Жана Парвулеско нет строго деления на эротические сцены, герметические дискурсы или политологические обобщения. Одно переходит

в другое, персоны становятся идеями, страсти – партиями, оргии – революциями, умершие – живыми, бодрствование – сном, автор – персонажем. Нет такого политического заговора, который не был бы связан с религией, нет такой эротики, которая не воплощала бы в себе древний архетип – иерогамию, то есть великий брак Земли и Неба. Все, что приближается к сущности раздваивается…

Но для визионера Парвулеско все остается по-прежнему. Если мистический компонент перестал быть очевиден массам, ничего более иллюзорного простоте существует – он остается основным критерием в принятии важнейших решений на уровне скрытой элиты, которая, в действительности, и правит современным миром, руководствуясь именно этим полноценным магическим мировоззрением. Масонерия бездн, головокружительных парадоксов, тайных ритуалов, пересекающихся троп того, что по обычной логике никак не должно пересекаться**.**

В книге «Тайна виллы Атлантис» автор пишет, что «Итак Андреа вспомнила все, и сомнамбулически вызвала на себя, в себя, вокруг себя наиболее тайные вещи океанических глубин, из которых она сама вышла, и самым агрессивным, страстным, но в тоже время замаскированным агентом влияний которых она была среди нас. Экзальтация Нептуна, новая судьба СССР, сама принадлежа к природе Нептуна Андре конвульсивно, бесстыдно и покаянно всегда испытывала невероятное притяжение к Великой России, к континентальному Хартленду от Карпат до Синьцзяна, сталинистка до конца, более чем это – сталинистка выше и по ту сторону всякого сталинизма – прошлого и грядущего. – Поскольку есть еще один сталинизм – сталинизм будущего, сталинизм Финального Рейха, планетарный сталинизм 3-го монголо-германского Рима, о котором грезил Унгерн-Штернберг: но этот Рим и по состоянию фактов и геополитически в настоящее время есть лишь потенциальный и абсолютно новый виток мировой истории, виток предполагаемый и предуготовляемый тайно особой осью – тайно сегодня, но завтра, скорее всего, больше не тайной – виток интеграции тотальности Великого Евроазиатского Континента от Токио до Азорских островов».

Эта великолепная мадам Андреа говорит о «фундаментальном океанском проекте адмирала Горшкова» и подчеркивает, что русские в глубине своей могут быть мобилизованы только посредством сновидений, но единственным великим русским национальным сном является с незапамятных времен – сон Океана. «Россия должна стать хозяйкой Европы и Азии. Она должна колонизировать и покорить Китай и Индию. Европа тогда будет Грецией под контролем Рима», – так говорил Фридрих Ницше. А цитирует великого Ницше

Жан Парвулеско в своей лучшей книге «Португальская служанка». «Португальская служанка» это проходящий персонаж, случайно замеченная – во сне или полусне или в бодрствовании – главным героем в ванной, в прозрачных струях разбавленного слегка кровавого душа. Кто она, полутелесная и полуинтеллигентная прислуга, тень в резиденции богатой и умной любовницы, женское никто – без платья и характера… Но в ней – уж совсем никчемной – отблески смещения звездных извержений. Ее неразличимый и невыделенный жест повествует об авантюрах самой Бетельгейзе, великой звезды, стоящей в центре нашего заговора. Того самого заговора, который начинал еще крупнейший русский мартинист, евразиец и синархист – будущий маршал Тухачевский. Парвулеско утверждает, что во время первой мировой войны он был в немецком плену в Ингольштадте вместе с генералом де Голлем. Все, что приближается к сущности, раздваивается… Говоря о больших геополитических проектах, Ж. Парвулеско особое внимание уделяет таким проектам, как ось Париж-Берлин-Москва, которая, по его глубокому убеждению, требует шаманического, сакрального присутствия всех наших предков».

Люди «фиолетовой крови», люди «фиолетовой расы», пришельцы со звезды, которая вращается в противоположную сторону… Все это мерцает в «Португальской служанке» как в таинственной воде – воде сновидений, великонтинентальных, геополитических сновидений. «Есть на небе Черная Звезда, которую кое-кто называет Звездой Гниения, поскольку она захвачена подобно куску тухлятины, куску зеленого, разлагающегося мяса, между Клещами Севера и Клещами Юга. Между Цубенешамали, клещами Севера и Цубенельгенуби, Клещами Юга. Цубенешамали, Цубенельгенуби: Клещи Скорпиона, привязанные в невидимом мире к красному Антаресу, который зовется звездой Убийств. Цубенашамали, Звезда Полынь древних инфернальных культов, предшествующих нынешнему циклу. Цубенельгенуби Зеленая Звезда «новой веры», которая восходит сегодня и которая тайно утверждается на пенящемся разломе решающего столкновения, фатального столкновения между Атлантикой и Тихим Океаном, между Евразией и Америкой. Там все происходит. Там Endkampf (Финальная (последняя) битва)».

В статті розглядаються конспірологічні та геополітичні погляди французького метафізика Жана Парвулеско.

This article is dedicated to the covert and geopolitical points of view of French metaphysicist Jan Parvulesco.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2014

УДК 340.142

Горяга О. В., НУ «ОЮА»

МІСЦЕ РЕЛІГІЇ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ

В даній статті пропонується погляд на життя та побут донських козаків, з точки зору сучасних досліджень козацтва. Зокрема, мова йде про місце та вплив релігії на формування специфічної культури донських козаків. Релігія розглядається як елемент традиційної культури козаків, як форма самосвідомості та національної ідентичності.

Майбутнє країни, народу цілком залежить від того, які його нащадки. А щоб вони виросли гідними громадянами, любили Вітчизну не на словах, а на ділі, вони повинні знати свою історію, національну культуру, берегти і розвивати народні традиції. Українська історія – складна, важка, але героїчна, наша культура насичена та багата традиціями, звичаями, духовним наповненням та духом.

У глобальному світі, де стираються всі межі, національна культура перестає співвідноситься з певною територією, фізичним простором. Саме слово «Батьківщина» стає все більш духовним поняттям. Саме відрив від Батьківщини, її звичаїв, побуту, традицій призводить до кризи національного, морального та духовного виховання. Постають завдання збереження і розвитку національного, духовного, мовного та ментального середовища, традицій вітчизняної культури і науки.

Етнокультурний вигляд України характеризується величезною різноманітністю, обумовленим просторістю території, природними відмінностями. Збереження та відродження національних культурних традицій може бути здійснено лише на основі взаємозбагачення і звернення до витоків традиційних народних культур. Сьогодні, як ніколи, необхідно сприяти взаєморозумінню і співпраці між людьми, між різними расовими, етнічними, релігійними та соціальними групами, етносами та субетносами. Вчені підкреслюють, що головним завданням забезпечення безпеки нації є виховання в суспільній свідомості установок соціальної відповідальності, толерантності та патріотизму через формування цінностей багатокультурного суспільства, виховання установок відродження національних культур. Сьогодні в Україні зареєстровано понад сорок всеукраїнських козацтв і близько шестисот козацьких організацій із місцевим статусом – обласних, районних і міських. Кілька тисяч громадян України мають посвідчення «генерала козацтва».

Безумовно, сьогодні, уваги потребують питання щодо збереження і розвитку традиційної народної культури, які не тільки мають значення в соціокультурній, художньо-творчої, організаційно-педагогічної діяльності, але і з точки зору можливостей прояву особистістю, громадянських, патріотичних ініціатив, зростання її естетичної, моральної, політичної культури. Національні цінності та ідеали, безумовно, сприятимуть духовно-морального виховання молоді, зміцнення єдності нашої країни. І вданому випадку, аналіз культури сусідніх країн, з якими ми маємо більш-менш тривалі зв'язки – є не тільки цікавим, але й дає можливість визначити особливості своєї національної культури та самосвідомості. Це все говорить про актуальність тематики даної статті.

Традиційна народна культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених народом. З покоління до поколінь передаються традиції свят, обрядів, сімейного устрою, звичаї, традиції. У всьому цьому, втілений національний менталітет, духовно-моральні цінності, ідеали, норми поведінки, етикет, стереотипи поведінки, які представляють собою специфічні риси національної самосвідомості. Найважливішою функцією традиційної народної культури є аксіологічна, яка виступає поряд з регулятивною, комунікативною та пізнавальною. У традиційній національній культурі втілена етнокультурна діяльність, а також необхідність її трансляції в сучасний соціокультурний простір.

Наприкінці XX століття в суспільстві почався процес відродження козацтва. Духовне, культурне відродження козацтва являє собою одне з яскравих і складних явищ вітчизняної та світової історії. Воно протікає в умовах нестачі достовірної інформації про історичне коріння і культурних традиціях козацтва, його ролі в історії тих або інших народів світу. На цей процес накладає відбиток не тільки багаторічне замовчування деяких сторінок трагічної історії козацтва, а й нинішня кризова ситуація в світі, загострення політичних і міжнаціональних відносин.

Активні процеси відродження козацтва зробили проблеми його походження, історії, культури одними з найактуальніших у вітчизняній науці. Накопичено значний матеріал, що відображає різні сторони життя козацтва, однак комплексних досліджень з вивчення фольклору, народної культури та культурної спадщини донських козаків на сьогоднішній день недостатньо.

Культура Донського краю за своєю природою унікальна і багатогранна. З покоління в покоління народ дбайливо передавав культурні традиції, накопичені протягом століть. Велике місце в донський

культурі належить фольклору, обрядам та звичаям. Серед них особливою любов'ю користується старовинна козацька пісня, в якій, так чи інакше, знайшла відображення вся історія козаків. Зберігаючи в цілому риси, характерні для загальноруського стилю, вона має і ряд відмінних, самобутніх особливостей.

У дослідженнях у галузі теорії, методики і організації соціокультурної діяльності розроблено поняття «соціокультурне середовище» як сукупність різноманітних природних, культурних і цивілізаційних умов, в яких протікає життєдіяльність людини, спільнот, етносів, і визначають багато в чому їх існування, якість природного і соціокультурного оточення. Проблеми соціального проектування в контексті державної культурної політики розглядаються у філософських, соціологічних і культурологічних дослідженнях О. І. Генісаретського, В. Л. Глазичева, В. Ю. Дукельского, Н. І. Лапіна, А. В. Лісіцкого та ін.

Своєрідні ракурси аналізу етнокультурних проблем регіонів представлені у філософських трактуваннях таких дефініцій, як «культурне гніздо», «культурна спадщина», «культурне середовище», «провінційна культура» і т.п.

Необхідність спеціального вивчення даної проблеми обґрунтовується соціальними факторами. До їх числа можна віднести зростання національної самосвідомості, посилюється увага до збереження та розвитку національних культур і мов, до оновлення національної освіти, до відродження народних традицій, релігійних вірувань, що, в свою чергу, часто призводить до міжетнічних і міжнаціональних конфліктів. Прискорити розвиток позитивних тенденцій і знизити, по можливості, зростання негативних факторів у процесі відродження націй, етносів, регіонів – нова соціальна функція освіти і всієї системи виховання молоді.

Етнічна приналежність задається разом з народженням, вмінням говорити на рідній мові, культурним оточенням, в яке людина потрапляє і яке, в свою чергу, визначає стандарти поведінки і моралізації особистості. В науковій літературі зустрічаються два терміни, які характеризують цей процес, це «етнічна самоідентифікація» і «етнічна самосвідомість. Ототожнюючи себе з певним етносом, індивід сприймає і включає у свій внутрішній світ ті цінності, ідеї, переконання, зразки, які вироблені і характерні для більшості спільноти і є унікальними та специфічними.

Об'єктом даної статті є феномен традиційної народної культури донського козацтва. Предметом виступають особливості духовної культури донських козаків у контексті збереження і розвитку культурних традицій.

Метою дослідження є історико-культурологічний аналіз релігійних звичаїв, традицій та головних засад духовної культури донського козацтва як основи виявлення характерних особливостей традиційної козацької культури.

Традиційна народна культура донських козаків визначала всі сторони їхнього життя : обряди, звичаї, форми господарювання, тип житла, специфіку сімейного життя, виховання і освіту дітей, форми дозвілля ; костюм ; але перш за все – мова, вірування, фольклор у всьому його жанрово-видовому розмаїтті.

Становлення духовної культури донського козацтва, складання звичаїв, обрядів, поява тих чи інших свят, розвиток фольклору значною мірою визначалися двома обставинами : досить пізнім твердженням православ'я і військовим способом життя козачої спільноти. До того ж, протягом тривалого періоду формування козацтва на Дону сюди стікалися люди різних віросповідань, що відкидали виконання релігійних обрядів тільки звичаями церкви. Для них, набагато важливішим, ставало почуття особистої віри, віри, яка не заважає жити за законами общинного братерства.

Православ'я, протягом чотирьох століть, боролося з донською вольницею. Тому і храмів православних до XVII в. не існувало, адже у козаків була відсутня потреба в них. Ймовірно, діяли в православних козачих громадах лише каплиці або молитовні будинки, в яких богослужінням займалися люди похилого віку, козаки, які вже не здатні нести тяготи військового життя. Відомо, що тільки в кінці XVI – початку XVII столітті з'явилася перша каплиця, невелика християнська культова споруда без приміщення для вівтаря, але мала ікони та лампади ; в них відбувалися нетривалі, вартові служби ; каплиці ставляться у вигляді пам'ятника, або на роздоріжжях, розвилках доріг, у джерела, або над престолом колишньої церкви, або як основа майбутнього храму. У 1614 році історичні джерела зафіксували наявність каплиць в Черкаському і Монастирському містечках. Богослужіння в донських каплицях відправляли зазвичай вдови священиків і ієромонахи. У каплиці Монастирського містечка, наприклад, служили ієромонахи із Запорізької Січі. Слід зазначити, що донське духовенство формувалося спочатку у Києві чи Москві [1, с. 129].

На землі донських козаків існували і монастирі, де були каплиці та храми [4, с. 112]. Крім осереддя православної обрядовості донські монастирі, так само як і церкви, стали центрами поширення грамотності, бо на Дону перші світські школи з'явилися тільки наприкінці XVIII століття. Православні обителі (монастирі) і храми, крім цього зберігали культурні цінності козацтва. Тим самим, вони виступали

носіями морально культурних норм, органічно доповнювали донську субкультуру. У козацькому ставленні до віри, в положенні " бог в душі " проявлявся народний характер, самобутність козацтва, який відстоював право вільного вибору – у що вірити і як вірити.

Прищеплення дітям релігійних обрядових норм довгий час було суто родинною справою. Це пояснюється тим, що на Дону протягом століть жодне з віровчень не мало панівного становища. Релігійна віротерпимість була відмінною рисою козачої громади.

За переписом 1897 року, в області Війська Донського проживало 2575176 осіб, у тому числі військового стану – 1054779 чоловік. Із загального числа: православних – 2330161, розкольників – 122617, вірмено-грігоріан – 27551, ламаїстів – 31943, одновірців – 5636, інших сповідань – 56 268 осіб. До останніх відносяться католики, лютерани, сектанти, мусульмани, іудеї [3, с. 245].

Представники неправославних віросповідань з'явилися на Дону досить давно. У процесі формування козацтва в нього цілими групами входили пасіонарії багатьох народів, що жили по сусідству або волею долі потрапили в донський краю [2, с. 412].

З незапам'ятних часів у столиці Війська Донського – Черкаську – жили окремою станицею козаки-татари, які сповідували іслам. Вони мали мечеть, обирали станичну владу. Перше поселення калмиків були носіями традиційної релігії – буддизм (тибетська-монгольська форма буддизму – ламаїзм).

У цілому, для козацтва релігія виступала своєрідним засобом духовного життя. Визнаючи переважно « Бога в душі « донці спокійно відносилися до багатьох релігій і не бажали зміцнення позицій офіційної православної церкви на Дону, залишаючись при цьому, в більшості своїй, християнами.

Вивчення проблеми місця релігії в духовному житті козаків показує, що довгий час ідея козацтва подавалася як «боротьба за віру, царя і Батьківщину». Тим часом тільки віра може вважатися початковим елементом. Все інше, привнесено на Дон політичним режимом, з метою зміцнення свого впливу. В основі віри донців лежала висока ідея любові до ближнього, бо козак був готовий «покласти душу свою за други своя», вмів цінувати свободу вище за все, вмів її захистити. « Бог може бути у нас і різний, цього точно не знаємо, але точно знаємо – кров в бою у нас одного кольору «, – саме на цій заповіді і ґрунтувалася віротерпимість козацтва. Якраз нерозуміння його ідеології, реального місця в ній релігії та захисту самодержавства послужило одним з приводів для розправи з козацтвом в роки Радянської влади.

Навпаки, побутова культура донців сприяла об'єднанню людей різних віросповідань навколо інших цінностей.

Церковні свята козаки відзначали спільно. Майже в кожному будинку виспівували псалми і богатирські пісні. На Дону дуже довго зберігалися і багато язичницьких обрядів.

В цілому, козачий субетнос мав свою особливу, що складалася століттями, матеріальну і духовну культуру. Її специфіка полягає в унікальному змішуванні різних компонентів: великороси, запорожці – черкаси, українці, татари, ногайці та ін., калмики, греки, вірмени та ін. У XIX – початку XX століть посилюється процес трансформації старих компонентів духовної культури, що породжують нові стереотипи і деформування колишні патріархальних традицій.

В XIX столітті духовна культура козацтва – це вже православна культура, структура якої визначається елементами традиційної землеробської культури східних слов'ян, обмеженими, в основному, сімейно-побутовою обрядовістю, елементами дружинної військово-демократичної культури, східною військово-демократичною культурою та східною культурою кочового характеру.

Бібліографічний список

1. Зеньковский С. А. Русское старообрядчество: Духовные движения XVII века. – Munch., 1970. – 654 с.
2. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // Киевская Старина.-1899.-N 3.-С. 397-423.
3. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви.-М.: Наука, 1991.-Т. II. – 571 с.
4. Качалов Н. Архив исторических и практических сведений, относящихся до России.-Спб., 1861.-Кн. 6.-315 с.

В данной статье предлагается взгляд на жизнь и быт донских казаков, с точки зрения, современных исследований казачества. В частности, речь идет о месте и влияние религии на формирование специфической культуры донских казаков. Религия рассматривается как элемент традиционной культуры казаков, как форма самосознания и национальной идентичности.

In this article a look is offered to life and way of life of the Don cossacks, from the point of view of modern researches of the cossacks. In particular, the question is about a place and influence of religion on forming of specific culture of the Don cossacks. Religion is examined as an element of traditional culture of cossacks, as form of consciousness and national identity.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2014

УДК: 316.334

Осипова С. А., Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко (г. Тирасполь).

БУХАРЕСТСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР 1812 ГОДА: ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЮГО-ЗАПАДНОЙ ГРАНИЦЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ИХ ОЦЕНКА В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье, оценивая историческое наследие 1812 г., автор высказывает предположение, что политико-правовой опыт российской дипломатии начала XIX в. может в той или иной степени открыть путь к цивилизованному разрешению молдово – приднестровского противоречия, имеющего место на современном этапе истории.

Подписание Бухарестского мира 1812 г. стало самостоятельным этапом формирования новой конфигурации государственной границы на юго-западе Российской империи. С одной стороны, он явился закономерным событием в рамках развития «восточного вопроса», с другой – в событиях 1806-1812 гг. присутствует случай, проявившийся не только в персоналиях участников, но и в хитросплетении имевших место политических фактов, предшествующих и сопутствующих обозначенному событию.

Одним из базовых противоречий в подходах к оценке политико-правовых обоснований приднестровской государственности, сложившихся в политической науке, является вопрос об исторических условиях вхождения территорий Молдовы и Приднестровья в единое государство: представители кишиневской школы считают левобережные районы Днестра неотъемлемой частью Республики Молдова, приднестровские же политологи настаивают на том, что до 1940 г. Приднестровье и Молдова никогда не составляли единого молдавского государства, а образование Молдавской ССР являлось искусственным политическим шагом, вызванным конъюнктурой политического процесса рубежа 1930-1940-х годов. Объективная оценка Бухарестского мира 1812 г. и его последствий во многом может способствовать разрешению обозначенного противоречия.

Что привлекает внимание современного исследователя политических процессов в событиях, имевших место в пруто-днестровском

междуречье начала XIX в.? Прежде всего сама русско-турецкая война 1806-1812 гг., которую, на наш взгляд, необходимо рассматривать не столько как историческое событие, сколько как историко-политический процесс, результатом которого стал новый политический дизайн Северного Причерноморья. Во-вторых, подготовка, ход и процедура подписания Бухарестского мирного договора, которую можно расценивать как особый переговорный процесс. И, наконец, политико-правовая техника исполнения договора как нормативно-правового акта, которой могут позавидовать и современные дипломаты.

Итак, как свидетельствует история, очередная русско-турецкая война, начавшаяся в 1806 г., объяснялась не столько обострением российско-турецких противоречий, сколько напряженными отношениями России с Францией, которая в то время доминировала в Европе и, как следствие, определяла развитие международных отношений. Это означает, что война была развязана не в результате обострения противостояния стран, вступивших в нее, а явилась логическим продолжением политических процессов начала XIX в.

Имперские амбиции Наполеона в числе прочего были направлены и в сторону Османской империи: примером может служить Египетская экспедиция 1798-1801 гг. Однако, несмотря на неудачу, политическая активность Франции относительно Османской империи в начале XIX в. продолжала усиливаться, что серьезно беспокоило российское руководство. Опасения российской дипломатии были вполне оправданы: осенью 1802 г. в Петербург из разных источников стали поступать сведения о подготовке французских войск к высадке на Адриатическое побережье и связях французов с мятежными турецкими пашами Пазванд-оглу и Али-пашой Янинским, и активизации французских эмиссаров на Нижнем Дунае [2, с. 123].

В подготовленной в августе 1801 г. В.П. Кочубеем – приближенным к императору российским государственным деятелем – записке о взаимоотношениях с иностранными державами, предусматривавшей мирную внешнюю политику России, в частности, говорилось, что «турки и шведы были нашими природными неприятелями, но по своей слабости не могли нам быть опасны, и потому надлежало, оставляя их в нынешнем положении, наблюдать только, чтобы, в случае раздела Турции, Молдавия и Валахия не достались Австрии, а составили отдельное государство» [Цит. по: 3, с. 27]. Зимой 1802 г. в очередной записке Кочубея по вопросам внешней политики в отношении к «турецкому вопросу» он «предлагал оставаться в бездействии». Правда, с оговоркой, что «если бы Франция или Австрия задумали усилиться на счет Турции, то и нам не следовало бы оставаться сложа

руки, и мы могли бы сделать приобретения, которые поставили бы нас в выгодное положение» [Цит. по: 3, с. 28].

Очевидно, что в начале XIX в. Турция не представляла для России ни реальной, ни потенциальной угрозы. Однако Османская империя несла разрушительный потенциал для своих провинций, а российское вмешательство позволило стабилизировать ситуацию в Дунайских княжествах. Примером может служить набег на Валахию видинского мятежного паши Пазванд-оглу, который так сильно напугал жителей княжества, что они в июне 1802 г. обратились к российскому генеральному консулу В.Ф. Малиновскому с просьбой «или предаться в подданство России, или под непосредственною ее защитою самим управлять своею землею на прежних ее правах» [1, т. 1, с. 237]. В этих условиях Александр I предписал российской дипломатической службе в Стамбуле довести до сведения султана, что русские войска могли бы быть посланы за Дунай и изгнать из Валахии войска мятежников.

Нельзя не согласиться с мнением профессора В. Я. Гросула о том, что в русско-турецких отношениях на стыке двух веков прослеживаются две основные тенденции. Одна из них заключалась в сотрудничестве двух государств, она прослеживается по русско-турецкому союзу 1799 г., соглашению о статусе Молдавии и Валахии 1802 г., договору 1805 г. Другая стала отражением все усиливавшихся противоречий, во многом в связи с тем, что Порта, понимая все возрастающую силу наполеоновской Франции и желая оградить империю от ее ударов, пыталась найти общий язык с представителями французской дипломатии и, вообще, с руководящими кругами Франции [3, с. 29].

Обострению ситуации способствовал Пресбургский мир 1805 г., подписанный после поражения союзных войск под Аустерлицем и приведший к распаду третьей антинаполеоновской коалиции и усилению позиций наполеоновской Франции на Западных Балканах. Документ явствовал, что Наполеон не ограничится закрепленными в нем положениями, а будет добиваться дальнейшего проникновения в другие регионы Юго-Восточной Европы. Для реализации этих планов в 1804 г. Франция заявила о необходимости сближения с Турцией, которая на это предложение ответила согласием. И это при том, что существующий с 1799 г. российско-турецкий союзный договор сама Турция пролонгировала в 1804 г. В августе 1806 г. в Стамбул прибыл французский генерал Г.Ф.-Б. Себастиани, который, в соответствии с полученными от французского руководства предписаниями, повел политику, направленную на обострение русско-турецких отношений.. В сложившихся условиях, стремясь не допустить Турцию к захвату выгодных для нее стратегических позиций, 16 (28) октября 1806 г.

Александр I приказал занять Молдавию и Валахию. Новая русско-турецкая война началась практически без официального объявления, а уже к началу 1807 г. на левом берегу Дуная в руках турок осталось лишь три крепости – Измаильская, Джурджевская и Браиловская. И при всем этом русское командование всячески стремилось показать, что его войска прибыли сюда не для завоеваний. И хотя, действительно, первоначально российское правительство открыто не ставило перед собой цели присоединения каких-либо новых территорий на юго-западе страны, имелись довольно авторитетные в российской внешней политике силы, настаивавшие на этом.

Урегулирование русско-турецких отношений предусматривал и Тильзитский мир, заключенный между Россией и Францией 25 июня 1807 г. Заключение договора рассматривалось Парижем как средство укрепления новой европейской политической архитектуры, что влекло признание легитимности уже произошедших и возможных территориальных изменений на континенте. По замыслу Наполеона, положения договора должны были отвернуть Россию от прежних союзников и направить ее внешнюю политику в сторону сближения с Францией. Ст. 22 и 23 Тильзитского мира предписывали вывод русских войск из княжеств, но таким образом, чтобы турки не могли в них вступить до подтверждения мира, и предусматривали посредничество Франции для заключения мира: «Франция обязывается действовать заодно с Россией против Оттоманской Порты и обе договаривающиеся стороны условятся, чтобы изъять из-под турецкого ига и притеснения все провинции европейской Турции за исключением Румелии и Константинополя» [1, т. 3, с. 631-642]. Эта часть договора была секретной и по существу означала план раздела Османской империи между Россией и Францией, именно она наложила сильнейший отпечаток на отношения России с Турцией на заключительном этапе войны.

Летом 1807 г. до сведения турецкого правительства было доведено, что вывод русских войск из Молдавии и Валахии будет осуществлен лишь при посредничестве Франции в русско-турецких переговорах и в том случае, если турки выведут на время этих переговоров свои войска из Валахии и не займут Молдавию. Именно на указанных условиях Россия была готова подписать мирный договор. Мир, однако, так и не был подписан, а в августе 1807 г. вступило в силу Слободзейское перемирие, в соответствии со ст. 3 которого Россия должна была вывести свои войска из княжеств. В условиях перемирия турки, нарушая договор, на территориях, оставленных русскими войсками, стали вводить свое управление, сопровождаемое грабежами и убийствами. В связи с этим уже в сентябре 1807 г. новому командующему Молдавской

армией А.А. Прозоровскому предписывалось под любыми предлогами медлить с выводом русских войск из Валахии и Молдавии. Турция готовилась к дальнейшей борьбе, а царь добивался согласия Наполеона на захват Молдавии и Валахии. Заручившись таким согласием во время Эрфуртского свидания 1808 г., Александр I предъявил Порте требование уступить России Дунайские княжества и провозгласить независимость Сербии. Так как Турция отказалась, война в 1809 г. возобновилась.

Это означало, что после Тильзита судьба Молдавии и Валахии решалась не на переговорах между Россией и Турцией, а в процессе дипломатических отношений России и Франции. В течение нескольких лет между французскими и русскими представителями шел настоящий торг, в процессе которого должна была решиться судьба Дунайских княжеств, а также ряда других европейских земель. Наверное, в связи с изложенным можно провести аналогии с современными политическими процессами: в терминологии XXI в. события 200-летней давности можно назвать «переговорным процессом по урегулированию конфликта». Наполеон увязывал решение молдавско-валашских дел с уступками России в Пруссии, затем предъявил претензии на Дарданеллы, на что Россия никак не могла согласиться. Далее Наполеон выдвинул требования территориального удовлетворения Австрии, и начался торг в новом направлении. Каждый раз появлялись новые комбинации, а в Петербург шли депеши одна тревожнее другой. Со временем стала очевидна бесперспективность союза с Наполеоном, обещания которого никогда бы не были выполнены, что поставило в повестку дня вопрос о скорейшем заключении мира с Турцией. Этому способствовали донесения из Парижа, удостоверявшие согласие императора Наполеона на присоединение к России Молдавского и Валашского княжеств.

Относительно других европейских государств, с уверенностью можно утверждать, что они были скорее согласны с изменением юго-западных границ России, чем нет. К примеру, о позиции Австрии свидетельствует письмо министра иностранных дел графа Н. П. Румянцева послу России в Вене А. Б. Куракину в июне 1808 г., в котором дается ссылка на венский двор, который «близок даже к мысли помочь нам получить Молдавию и Валахию, если мы согласимся владеть этими провинциями на условиях некоторой модальности» [1, т. 4, с. 390]. Скорее всего, и Англия согласилась бы на подобное приобретение России при условии ее разрыва с Францией. Условия европейскими государствами, конечно, выставлялись, но ни одно из европейских правительств не высказалось категорически против

перенесения русской границы в районах Нижнего Дуная. Значит, оставалась задача, склонить к заключению мира Порту, которую те же правительства тайно противопоставляли России.

Первоначально граница по Дунаю называлась непременным условием переговоров с Портой. В феврале 1809 г. Александр I, отмечая затяжку мирных переговоров турецкой стороной, предписывал А.А. Прозоровскому начать военные действия, несмотря на трудности, которые может породить зимняя кампания.

Новый этап переговорного процесса начался весной 1811 г., когда командующим Молдавской армией был назначен М.И. Кутузов. Этот этап по праву можно назвать «кутузовским»: выдающемуся российскому полководцу и дипломату было суждено завершить затянувшийся русско-турецкий конфликт и добиться долгожданного мира.

Принудить турок к мирным переговорам удалось в начале октября 1811 г. в результате одержанных М.И. Кутузовым летом и осенью этого года блестящих побед под Рущуком и Слободзеей. В начале октября этого года руководство Турции предложило русскому командованию пойти на переговоры. Первоначально Турция пыталась уступить России только Хотин с округою или возмещение определенных издержек России на войну, но М.И. Кутузов категорически отказался пойти на подобные условия, сославшись на предписание Александра I, положить границею Российской империи Дунай. Через несколько дней турецкие представители дополнили список территорий, на которые могла бы претендовать Россия, в него вошли не только Хотин, но и Бендеры, Аккерман, Каушаны, т. е. Бессарабия до Прута. Это было существенной уступкой со стороны турок.

Россия хотела мира, так как весьма реальной была перспектива начала войны с наполеоновской Францией. Пытаясь оказать давление на султана, М.И. Кутузов 25 ноября 1811 г. пленил 12 тыс. турок, окруженных на левом берегу Дуная, разоружил их и оставил на зимовку в Валахии. Сам же он перебрался в Бухарест, где продолжились пока еще безуспешные переговоры. Имеются подтверждения, что в это же самое время Наполеон, подстрекавший турок к несогласию с русскими предложениями, обещал австрийцам Молдавию, Валахию и устье Дуная, пытаясь тем самым перед походом на Россию привязать к себе Австрию. Вместе с тем, Наполеон стремился вовлечь в свой поход на Россию и Турцию [3, с. 45].

Таким образом, политическая ситуация, сложившаяся к началу 1812 г. была для России весьма и весьма непростой: Пришлось возобновить военные действия, имея в своем распоряжении значительно уменьшенную армию даже по сравнению с началом 1811 г. Чтобы как-то воздейство-

вать на турок русское командование поручило генерал-губернатору Новороссии Э. И. Ришелье начать подготовку к десанту русских войск в Стамбул. Но в апреле 1812 г. подготовка к экспедиции прекратилась в связи с начавшейся в Стамбуле чумой, и вновь была предпринята попытка к возобновлению дипломатических переговоров.

По мнению В. Я. Гросула, причин возобновления переговоров было несколько. Они объяснялись, по-видимому, и тем, что турецкие представители почувствовали согласие русских пойти на некоторые уступки, и тяжелым положением Османской империи, и слухами о франко-австрийском сближении, и боязнью Наполеона, и деятельностью английской дипломатии, в частности, английского посла С. Каннинга – впоследствии активно боровшегося против российских интересов на Балканах, а в 1812 г. все делавшего ради заключения мира Турции с Россией и освобождения последней для борьбы с грозным противником Англии – Наполеоном. В литературе отмечается и роль шведских дипломатов, которые сообщили турецкой стороне, что Наполеон после заключения мира с Россией намеревается захватить Константинополь и затем направить свои войска в Иран [3, с. 46-47].

Трактат о мире между Россией и Турцией, заключенный в Бухаресте 16 (28) мая 1812 г., состоял из 16 статей, часть которых была посвящена вопросам, связанным с установлением новой границы Российской империи по р. Прут и положением Дунайских княжеств: «границу между двумя империями будет составлять река Прут, начиная от его истоков в Молдавии до впадения в него реки Прут до Килийского устья и до моря…» [1, т. 4, с. 412-416].

Подписание мирного договора в Бухаресте еще не означало, что трудностям в русско-турецких отношениях был положен конец. Важно было обеспечить своевременную ратификацию договора, поскольку султан чинил этому процессу всяческие препятствия. Александр I ратифицировал договор 11 июня, за день до вторжения Наполеона в Россию, султан же продолжал проводить выжидательную политику и ратифицировал договор лишь в июле 1812 г. Мир был весьма желанным и заметно поднял дух русских войск, выступивших против наполеоновской армии, кроме того, была освобождена от войны с Турцией и направлена для борьбы с Наполеоном Молдавская армия.

В период Венского конгресса 1814-1815 гг. турецкая сторона пыталась склонить европейские державы к пересмотру Бухарестского мира и возвратить присоединенные по этому миру к России земли. Но европейские державы не поддержали эти требования Порты и тем самым признали правомерность присоединения к России прутоднестровского междуречья.

На землях между Днестром и Прутом, вошедших в состав Российской империи в соответствии с бухарестскими договоренностями, в 1813 г. была учреждена Бессарабская область в составе России, обладающая определенной автономией, жизнедеятельность которой определялась сначала «Правилами временного правления Бессарабии» 1813 г., а затем «Уставом образования Бессарабской области» 1818 г., которые можно квалифицировать как своеобразные конституционные уложения этого края. Бессарабия оказалась в системе более развитого цивилизационного пространства России, что не замедлило сказаться на ускорении темпов социально-экономического, политического и культурного развития на ее территории, в сравнительно короткий период времени Бессарабии удалось преодолеть последствия, связанные не только с разрушительной русско-турецкой войной, но и с многовековым турецким игом.

К сожалению, не все современные трактовки исследуемых событий характеризуются научной и исторической объективностью. Однако, основываясь на изложенном, можно предположить, что политико-правовой опыт российской дипломатии начала XIX в. может в той или иной степени открыть путь к цивилизованному разрешению молдо-приднестровского противоречия, имеющего место на современном этапе истории.

Библиографический список

1. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. В 8 т. Т.Т. 1, 3, 4. – М. : Политиздат, 1957-1977.
2. Грачёв В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII-XIX вв. / В. П. Грачев. – М. : Наука, 1990.
3. Гросул В. Бухарестский мир 1812 г. и формирование новой юго-западной границы России / В. Гросул // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 27-61.

У статті, оцінюючи історичну спадщину 1812 р., автор висловлює припущення, що політико-правовий досвід російської дипломатії початку XIX ст. може тією чи іншою мірою відкрити шлях до цивілізованого розв'язання молдово-придністровського протиріччя, що має місце на сучасному етапі історії.

The article contains political analysis of signing Treaty of Bucharest (1812) for the purpose of expose successful Russian diplomatic experience. This enabled author to try to apply this experience in XXI-st century political conditions. In this research of Russo-Turkish War (1806-1812) and Treaty of Bucharest (1812) author uses modern political science terms.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2014

УДК 340.15:35-054.62(470=112.2)«17/18»

Каненберг-Сандул О. К., НУ «ОЮА»

СИСТЕМА ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ НЕМЕЦКИМИ КОЛОНИСТАМИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье рассмотрены историко-правовые аспекты создания и функционирования органов управления немецкими колонистами, их полномочия. Анализируется система выборных местных органов, образованные в виде сельских и окружных приказов.

Многонациональность демократического, правового государства обуславливает создание эффективной системы государственных органов управления, которые бы обеспечивали и гарантировали предоставление и защиту законных прав и интересов представителей всех национальностей Исследование вопроса исторически сложившихся межнациональных отношений в государстве, на сегодняшний день, актуально и содержит новые цели всестороннего изучения этого процесса. Национальная политика Российской империи в конце XVIII – начале XIX в. имела переселенческую практику, способствовала расширению этнического состава, возникновению немецких колоний. Многолетний опыт переселения и обустройство иностранцев, а также создание органов для их организации и управления актуален для современного украинского государства.

Вопросы относительно немецкой колонизации в Российской империи были исследованы Э. Плесской-Зебольд, Г. Писаревским, М. Исмаиловым. Историко-правовое исследование создания и функционирования системы государственных органов и органов местного самоуправления нашло свое отображение в работах А. Клауса, И. Задерейчука, О. Коноваловой, Н. Васильчук.

С началом колонизационного процесса в Российской империи в конце XVIII в. создание органов государственного управления немецкими переселенцами регламентировалось многими правовыми актами. Уже с принятием Именного указа императрицы Екатерины II Правительствующему Сенату о разрешении иностранцам селиться на пустых землях в России от 4 октября 1762 года, а также Манифеста императрицы Екатерины II о дозволении всем иностранцам, въезжающим в Россию, селиться в разных губерниях по их выбору, их правах и льготах от 22 июля 1763 г. стал очевиден факт потребности

в органе, контролирующий процесс колонизации в империи, который впоследствии был создан Указом императрицы Екатерины II Правительствующему Сенату об учреждении Канцелярии опекунства иностранных от 22 июля 1763 г. Канцелярия должна была «заботиться» и обеспечить «опекунство всеми прибывшими в Россию на поселение иностранцами и чтобы они изнурительным тягостям не подлежали» [1, с. 54]. Попечение не распространялось на переселенцев, планировавших временное поселение, а только на иностранцев прибывших по Манифесту, которые поселялись на предназначенных землях. Канцелярия фиксировала при переселении имущество для собственного пользования, которое переселенцы ввозили беспошлинно, а также товары на продажу не более 300 рублей на каждую фамилию [2, с. 915-916]. Канцелярия была подотчетна непосредственно императрице, а в отношении финансирования – Ревизион-коллегии. Президент Канцелярии по всем вопросам и предложениям мог обращаться за дополнительными инструкциями в Сенат, а также непосредственно к императрице, «копию повелений и указов для ведома и надлежащего исполнения» должен отправлять в Сенат. Штат Канцелярии состоял из Президента, статского советника, колежского советника, секретаря, бухгалтера, канцеляриста, а также переводчика и канцеляриста, подканцеляриста и копеиста, владеющие немецким языком [3, с. 328].

По указу императрицы Екатерины II президентом Канцелярии опекунства иностранных был назначен граф Г.Г.Орлов.По характеру своих прав Канцелярия приравнивалась к «государственной коллегии и имела характер отдельного министерства» [1, стр. 53-60].

С появлением канцелярии опекунства иностранных колонистами возникла потребность в создании специальных органов, которые занимались бы набором и отправкой колонистов в Россию. Изначально эта функция была свойственна русским дипломатическим службам при дворах европейских государств под руководством Коллегии иностранных дел, которым было разослано несколько циркуляров, устанавливающих полномочия дипломатических агентов при переселении колонистов, а именно не делать лишних затрат, переселять в первую очередь полезных людей т.е. квалифицированных работников и земледельцев. Документы немецких колонистов направлялись в Опекунскую контору. После отправки партий колонистов комиссары составляли отчет по всем затратам, прилагая расписки переселенцев. В дальнейшем с принятием 20 апреля 1782 года «Уложения о губерниях» Канцелярия была упразднена и непосредственным управлением колоний занимались губернские места [9, с. 508].

С 1797 года все существующие в России колонии были подчинены Экспедиции государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводства под ведомством генерал-прокурора [10, с. 508]. Экспедиция подготовила проект учреждения Конторы опекунства иностранных поселенцев, а также Инструкцию определяющую функции Конторы [11, с. 635-649]. 7 июля 1803 года к «Инструкции» были утверждены дополнения [6, с. 726-731].

Согласно инструкции главной обязанностью всех поселян – повиноваться закону своей церкви, приходить в праздничные и воскресные дни в храм молиться и «приобщаться Святых Таин»,в противном случае будет назначена пеня,а в дальнейшем и общественные работы в виде починки мостов и дорог, в копании рвов, в насаждении, очищении и хранении лесов и тутовых деревьев.

Система органов управления на местном уровне, представляла собой систему так называемых выборных Приказов, возглавляемых выборным «Головой с двумя бейзицерами и одним писарем». Все колонии разделялись конторой на округи. Окружной приказ учреждался в каждом округе и был представлен обер-шульцем (окружной голова) и двумя бейзицерами, которые по результатам выборов от обществ утверждались Конторой. Обер-шульц избирался на 3 года, окружные бейзицеры на 2 года от всех колоний округа и находились в подчинении смотрителя колоний. Сельский приказ состоял из шульца (старосты), двух сельских бейзицеров избираемых на 2 года и от каждых десяти дворов десятских, меняющихся каждый месяц. Колонисты каждой колонии составляли общество, в котором созывался мирской сход (собрание),состоящий из представителей – по одному хозяину от каждого двора.

Головы с бейзицерами хранят приходные и расходные книги, собирают деньги на общественные потребности, исполняют все наставления Конторы, подают до 1 января ежегодно в Контору перечневые ведомости о количестве родившихся, «сочетавшихся браком» и умерших колонистах, а также перечневые ведомости о количестве и разновидности скота у каждого хозяина.

Инструкцией определены суммы жалований для должностных лиц: окружной голова – 20 рублей, приказные бейзицеры и писарь по 15 рублей, шульц по 10 рублей в год от селения, освобождаются от всех парадов и работ,но не казенных платежей, сельские бейзицеры и десятские исполняют должностные обязанности и не освобождаются от всех податей и повинностей. Все сельские шульцы подчинены Голове приказа, который в свою очередь контролирует тщательное исполнение возложенных обязанностей. Голова на мирском сходе или

в церкви обязан информировать колонистов о издаваемых правовых документах и наставлениях Конторы, толковать и поучать поселенцев правилам поведения в семье, в церкви, в селении. В колониях шульцы вместе с бейзицерами осуществляют «расправы» между поселянами в случае ссор, если не удается стороны примирить они обращаются к Голове или в дальнейшем в Контору. При этом о кражах, воровстве, жестоких побоях Голова и шульц предоставляет рапорт Конторе, а преступников доставляют в Нижний Земский суд.

Голова и шульц ведет учет всех приказов, распоряжений в виде протоколов и рапортов, разбирательств между поселениями, ведут записную книгу с информацией о том когда и откуда были получены конверты от Конторы, куда и с кем отправлены конверты, шнуровую книгу с печатью Конторы в которой фиксируются штрафы, (налагаемые на колонистов, их размеры и лицо которое штрафуется), другие денежные сборы с уточнением их расхода (куда или на что, сколько).Голова осуществляет опеку над вдовами и сиротами, назначает опекунов,которые отчитываются 2 раза в год Голове; смотрят чтобы бедные и неимущие колонисты не нищенствовали, а работали или были на попечении у родственников, или находились на общественном иждивении; выдают билеты колонистам если те хотят выехать из колонии в ближайшие селения или уезд. Головы должны в положенный срок вносить долговые деньги поземельные подати, все установленные налоги подведомственной колоний в Контору опекунства иностранных.

Дополнения к «Инструкции» определяли разъяснения относительно понятия наказания, расширяли полномочия сельской полиции, а также пояснения относительно ведения дел и составления бумаг, отправляемых в Контору.

При учреждении министерств и ведомств по манифесту 8 сентября 1802 г. Экспедиция перешла в ведомство Министерства внутренних дел [16, с. 243-248] и в 1811 году была переименована в Департамент государственного хозяйства и публичных зданий.

С 1803 года можно утверждать об образовании Одесского водворения иностранных поселенцев, поскольку по высочайшему указу колонистам было разрешено селиться в окрестностях г.Одессы. Все переселенцы подлежали разделению: те, кто желал поселиться в Одессе, поступали в ведомство Ришелье, остальные – в ведение Конторы опекунства, которая содействовала градоначальнику во всех вопросах. 23 февраля 1804 года герцог Ришелье был назначен Главноуправляющим новороссийскими колониями, а Контора опекунства иностранными поступила в его компетенцию. Прием и расселение колонистов проис-

ходили уже по Новым правилам, принятых Александром I. [16, с. 243-248].Условия переселения иностранцев значительно изменились: уже принимались только «полезные люди» – хорошие земледельцы, вин оградари,шелководы,портные,сапожники,кузнецы,горшечники,тка чи и каменщики; объем иностранцев не должен был превышать 200 семей в год; должны принимать только семейных людей, одиноких не принимать; права водворяющихся в Новороссийский край состояли в следующем – свобода вероисповедания, освобождение от налогов и повинностей на 10 лет, по истечению которых будут платить позе-мельную подать, освобождение от воинской и гражданской службы, предоставление земли в размере 60 десятин на каждое семейство, пре-доставление ссуды на строительство домов и обзаведение хозяйством в размере до 300 рублей, выезд из империи возможен при условии выплаты ссуды и трехгодичной подати одновременно, разрешение торговать, вступать в гильдии и цеха, продавать свои изделия.

Главным судьей Конторы опекунства был назначен С. Х. Контениус. Выводы инспекции Контениуса, легли в основу Доклада Правительствующему Сенату «О предполагаемых средствах к по-правлению состояния новороссийских иностранных поселенцев и об учреждении под ведомством Экспедиции государственного хозяйства Конторы опекунства новороссийских иностранных поселенцев» [4, с. 115-128]. В 1800 году штат Конторы состоял из Главного судьи, его товарища (с 1804 года еще один товарищ), секретаря, бухгалтера и двух канцеляристов. Для надзора за водворением и управлением колони-стами в окрестностях г.Одессы была учреждена особая Канцелярия Одесского водворения, состоявшая из одного члена Конторы опе-кунства, под начальством Э. О.Ришелье. Изначально она назвалась «Канцелярия члена Конторы опекунства Бригоницы в Одессе, позднее «Одесское отделение по водворению иностранных колонистов» (1809 г.), [13, с. 10]. «Канцелярия Одесского отделения опекунской Конторы» (1815 г.) [13, с. 16]. К 1809 году в штат Канцелярии входило 11 человек: правитель канцелярии, его помощник, бухгалтер и его помощник, архивариус, переводчик, а также смотрители колоний. Смотрители колоний также состояли под ведомством Конторы опекунства. Они жили в колониях и являлись посредниками между Конторой и коло-нистами, их обязанности определялись главным судьей.

К 1817 году в ведении Новороссийской Конторы находилось: 84 колонии, в ведении Канцелярии Одесского водворения-44 колонии. Следует сделать вывод, что увеличение числа колонистов и колоний, расредоточеннось и отдаленность многих колоний от Конторы при-вели к созданию центра управления всеми водворенными колони-

стами – Попечительного Комитета Южного края России. Возглавлял новый попечительный орган-Главный попечитель колонистов генерал И. И. Инзов. С принятием положения от 22 марта 1818 года Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев переименовалась в Екатеринославскую Контору иностранных поселенцев, в свою очередь Канцелярия Одесского водворения переименована в Одесскую Контору иностранных поселенцев [5, с. 154-158].

Штат Попечительного комитета состоял из Главного попечителя и председателя Комитета, двух членов комитета, правителя канцелярии, двух секретарей, двух помощников секретарей, журналиста, бухгалтера, двух помощников бухгалтера, двух переводчиков, казначея, трех чиновников для принятия колонистов и отвода земель, землемера, двух помощников землемера и писцов [13, с. 11].Согласно Положения 1818 года: «Конторы опекунства иностранных подчиняются Попечительному комитету, все земли трех Новороссийских губерний и в Бессарабии отведенные для поселения колонистов поступают в распоряжение Попечительного комитета». Попечительный комитет был в непосредственном подчинении Министра Внутренних дел, соответственно отчитывается перед Министерством в виде еженедельных кратких «меморий», ежемесячно предоставляет ведомости «о решенных и нерешенных делах, и о суммах, в его распоряжении состоящих», а также составляет ежегодный отчет «о суммах», который предоставляет Государственной Экспедиции о ревизии и счетов, а копию подает в Министерство внутренних дел.

Главный попечитель по результатам осмотра колоний, принятых жалоб и просьб колонистов, разрешает их требования и дает предписания таким образом, «чтобы это непротивно было общим у колонистов постановлениям». В отчетах Комитету четко оговаривался гражданский статус колонистов. При вступлении в звание колониста, иностранец давал расписку о соблюдении внутреннего распорядка, приносил присягу на подданство перед пастором.

Одесская контора иностранных поселенцев состояла из одного старшего члена и двух младших, один из которых должен знать немецкий язык, а также два депутата избирающиеся от колоний для «разбирательства судных и тяжебных дел», канцелярских чиновников (секретарь, два помощника секретаря, бухгалтер, переводчик, казначей, лекарь для колонистов, ветеринарный врач) и писцов. Старшие Члены Конторы назначались Министром внутренних дел с утверждения Комитета Министров, а младшие определялись Министром по представлению Попечительного Комитета. Канцелярские чиновники определялись Попечительным комитетом за представлением

Конторы, а писцы определялись Конторой. Контора осуществляет свою деятельность согласно предписаниям Инструкций принятых ранее, до тех пор пока Главный попечитель не представит новых. Подготовительная работа и формирование Попечительного Комитета шли на протяжении полутора лет.

Попечительный Комитет был создан в Херсоне, уже через год его перевели в Екатеринослав [8, с. 14], а к 1821 году согласно Указа «О переводе Попечительного Комитета о колонистах Южного края России …» переведен в Кишинев [18, с. 556-557], а в 1834 году – в Одессу.

Попечительный комитет занимался прежде всего расселением колонистов, решением вопроса о земле, охраной всех льгот и прав, наблюдение за соблюдением ими взятых обязательств (выплата ссуды), обозрение колоний и рассмотрение жалоб и просьб. Конторы в свою очередь были призваны осуществлять сбор податей, налагали штрафы, контролировали строительство домов, поощряли усовершенствования земледелия, садов, скотоводств, создание фабрик, выдавали колонистам паспорта, а также обеспечивали суд между колонистами.

Подводя итоги исследуемого вопроса следует отметить, что колонизационная политика империи предполагала не только заселение пустых земель и их хозяйственное освоение, но и экономическое развитие за счет грамотных новоприбывших специалистов, ремесленников, хороших хозяев. Правительство империи постаралось обеспечить правовую основу для попечительства над колонистами – защиту их прав и обеспечение выполнения установленных для них правил, которое было возложено на специально созданные для этого центральные органы и выборные местные органы. Вертикаль органов управления к 1803 году выглядела следующим образом: сельский приказ (староста (шульц) и 2 заседателя (бейзицера), которые избирались колонистами этого селения) – окружной приказ (выборный голова и 2 окружных заседателя (бейзицера), которые избирались колонистами селений данного округа) – смотрители колоний – Контора опекунства иностранных поселенцев – Попечительный комитет Южного края России.

Следует подчеркнуть роль Попечительного комитета, функции которого позволили обеспечить реализацию нормативно закрепленных прав и обязанностей немецких колонистов. Одной из основных целей создания этого органа являлась принятие поселенцев, их водворение, на основании определенных правил, сохранение и надлежащее исполнение прав, привилегий колонистов, а также наблюдение за исполнением принятых ими обязательств.

Библиографический список

1. Васильчук В. Н. Причины расселения немецких поселенцев на Украине в период царизма / Васильчук В. Н. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.2. – 2006. – Вып 4. – С.53-60.
2. Высочайше утвержденный доклад президента Канцелярии опекунства иностранных графа Г.Г.Орлова об освобождении от пошлин товаров, привозимых иностранными колонистами на сумму не свыше 300 руб.// ПСЗРИ.-СПб.,1790.-Собр I. – Т. XVI. – № 12248 от 28 сентября 1764 года. – С. 915-916.
3. Высочайше утвержденный доклад Правительствующего Сената о назначении жалованья членам и служителям Канцелярии опекунства иностранных. // ПСЗРИ.-СПб.,1790.-Собр I. – Т. XVI. – № 11890 от 7 августа 1763 года. – С.328.
4. Высочайше утвержденный доклад Сената.-О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного хозяйства, Конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев./ ПСЗРИ.-СПб.,1810.-Собр. I.-Т. XXVI.-№ 19372 от 6 апреля 1800 года. – С.115-128.
5. Высочайше утвержденное положение. -О главном управлении Южного края России.// ПСЗРИ.-СПб.,1820.-Собр I. – Т.XXXV. – № 27312 от 22 марта 1818 года. – С.154-158.
6. Дополнение к Инструкции внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний ПСЗРИ.-СПб.,1830.-Собр. I.-Т. XXVII. – № 20841 от 7 июля 1803 года. – С.726-731.
7. Задерейчук І. П. Формування органів управління німецькими колоніями Півдня України наприкінці XVIII ст. – 1818 р. [Электронный ресурс] / І. П. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Том 21 (60), № 1. – С. 1723. – Режим доступа : http://www .nbuv.gov.ua
8. Именной указ, данный Министру внутренних дел.-О перемещении Комитета о колонистах Южного края России в город Екатеринослав // ПСЗРИ. – СПб., 1820. – Собр I. – Т. XXXVI. – № 27627 от 5 января 1819 года. – С. 14.
9. Именной указ, данный Сенату. – О упразднении Канцелярии опекунства иностранных и Конторы и о распоряжениях относительно дел бывших в ведомстве сих мест и казенных взысканий 20 апреля 1782 года // ПСЗРИ.-СПб.,1830.-Собр. I.-Т.XXI.-№ 15383 от 20 апреля 1782 года. – С.491-492.
10. Именной указ,данный Сенату.-О учреждении при Сенате особой Экспедиции Государственного хозяйства,Опекунства иностранных и Сельского домоводства // ПСЗРИ.-СПб.,1810.-Собр I. – Т. XVI. –

№ 17865 от 4 марта 1797 года. – с.508
11. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний// ПСЗРИ.-СПб.,1810.-Собр I. – Т XXVI.-№ 19873 от 16 мая 1801 года. – с. 635-649.
12. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – Вып. 1. – 455 с.
13. Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876.-Одесса: Изд-во ТЭС,1998.-Т 1.: Аннотированная опись дел 1799-1818 гг./ сост.: О. В. Коновалова, О. М. Набока, Э. Г. Плесская ; под. ред. О. В. Коновалова. – С. 16.
14. Комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876. – Одесса : Изд-во ТЭС,1999. – Т. 2 : Аннотированная опись дел 1819-1826гг. – 242 с.
15. Из прошлого немецких колоний на Юге Украины / Красюк А. И., Казымова Г. Ф., Серов И. П, Плесская Э. Г. – Одесса, 1994. – Ч. 1. – С. 3-49.
16. Манифест Об учреждении Министерств // ПСЗРИ.-СПб.,1810.-Собр. I.-Т. XXVII. – № 20406 от 8 сентября 1802 года. – С.243-248
17. Немцы-колонисты в Век Екатерины / сост. Е. Е. Лыкова, М. И. Осекина ; Общественная академия наук российских немцев // Сборник документов Российского государственного архива древних актов по истории организации немецких колоний в Поволжье. – М. : Древнехранилище, 2004. – 355 с.
18. Сенатский указ с изъяснением положения Комитета Министров от 20 ноября 1820 года О переводе Попечительного Комитета о колонистах южного края России из Екатеринославля в Кишинев // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр I. – Т. XXXVII. – № 28519 от 14января 1821 года. – С. 556-557.

У статті розглянуті історико-правові аспекти створення та функціонування органів управління німецькими колоністами, їх повноваження. Аналізується система виборчих місцевих органів, створенні у вигляді сільських та волосних управ.

In article historical and legal aspects of creation and functioning of governing bodies by the German colonists, their powers are considered. The system of the electoral local bodies, formed in the form of rural and district orders is analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2014

НАШІ АВТОРИ

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного і фінансового права, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Андронова Вікторія Артурівна – асистент кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного Університету «Одеська юридична академія».

Асланов Стелас Антипович – кандидат політичних наук, доцент Ужгородського національного університету.

Атрашкевич Євгенія Валеріївна – аспірант кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Бедрак Наталія Миколаївна – магістр права, співробітник лабораторії політичних та соціологічних досліджень Національного університету «Одеська юридична академія».

Бєлова Ольга Вікторівна – аспірант кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Білоусов Олександр Сергійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Гайдей Катерина Миколаївна – аспірант кафедри міжнародного права і міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Глушков Валерій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Головченко Альона Вікторівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Горяга Оксана Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Грабович Тетяна Анатоліївна – здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Дарморіс Оксана Маркіянівна – кандидат юридичних наук, начальник юридичного відділу Управління Пенсійного фонду України в Бережанському районі Тернопільської області.

Дишлевий Ілля Олександрович – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Єфтєні Наталя Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Завальнюк Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права, ректор Національного університету «Одеська юридична академія».

Завальнюк Сергій Володимирович – аспірант кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Задорожній Олександр Вікторович – професор, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Задоя Іванна Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Зубченко Надія Ігорівна – здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Іванійчук Таісія Юріївна – кандидат біологічних наук, заступник директора наукової бібліотеки Національного університету «Одеська юридична академія».

Іванченко Ольга Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ізбаш Олеся Олегівна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Калиніна Анастасія Олександрівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Каненберг-Сандул Оксана Костянтинівна – аспірант кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Каравайцева Олена Валеріївна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Карагіоз Руслан Степанович – кандидат політичних наук, викладач кафедри соціальних теорій Інституту післядипломної освіти та інноваційних технологій ОНУ імені І. І. Мечникова.

Колесник Юлія Михайлівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, академік УАПН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Лагутіна Ірина Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри трудового права і права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Лазор Катерина Петрівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Леоненко Тетяна Євгенівна – кандидат юридичних наук, доцент Класичного приватного університету.

Мазур Тетяна Іванівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Матієнко Анастасія Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Осипова Світлана Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри основ політики та політичного управління Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченко (м. Тирасполь).

Павлова Віана Олександрівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Пехник Алевтина Валентинівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій «Національного університету «Одеська юридична академія».

Підручна Олена Олександрівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Подзолков Юрій Анатолійович – здобувач кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова.

Сандуленко Олександра Сергіївна – здобувач кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Санченко Сергій Петрович – здобувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Соколюк Анна Миколаївна – аспірант кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Сушко Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Терещенко Ганна Олександрівна – кандидат політичних наук, викладач кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова.

Толстенко Володимир Леонідович – кандидат юридичних наук, докторант Національного університету «Острозька академія».

Третьякова Тетяна Миколаївна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Чанишев Рашид Ібрагімович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правової інформатики Національного університету «Одеська юридична академія».

Чанишева Галія Інсафівна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Шерман Олена Михайлівна – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Юрескул Вікторія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ярош Оксана Богданівна – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

ЗМІСТ

Кормич Л. І.
Сергій Васильович Ківалов – знаний політик та громадський діяч сучасної України.....3

Біла-Тіунова Л. Р.
Ювілей Сергія Васильовича Ківалова – визначного вітчизняного правника.....8

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В.
Основні теоретичні засади багатофакторного моделювання процесу розвитку вищої освіти.....10

Кормич Л. І.
Гендерний аспект феномену політичного лідерства: теоретичні засади.....19

Толстенко В. Л.
Загальні ознаки правової організації демократичної форми держави.....27

Атрашкевич Є. В.
Тенденції нормативної юриспруденції в сучасній англо-американській правовій традиції.....38

Бєлова О. В.
Реалізм, неореалізм та посткласичний реалізм: еволюція основних категорій.....47

Кормич А. І.
Місцеве самоврядування в структурі міської правової системи: генезис концептуального визначення.....56

Іванченко О.М.
Процес імплементації в національне законодавство модельних норм права: теорія та практика.....64

Подзолков Ю. А.
Сучасні підходи до визначення публічної політики.....74

Сандуленко О. С.
Компетенція та призначення церковного суду в українському суспільстві.....81

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Завальнюк В. В.
Концептуальні засади юридичної антропології: міжнародно-правовий вимір 92

Грабович Т. А.
Інституційно-правовий механізм енергетичної безпеки Європейського союзу в історичному ракурсі....101

Дарморіс О. М.
Правове забезпечення висококваліфікованої зайнятості в Європейському Союзі....108

Гайдей К. М.
Аль-Адсані проти Великобританії: універсальна цивільна юрисдикція проти імунітету держави....115

Іванійчук Т. Ю.
Проблеми співвідношення антропологічних та біоетичних засад у правовому регулюванні проведення доклінічних досліджень лікарських засобів....124

Зубченко Н. І.
Про співвідношення понять «благополуччя тварин» і «захист тварин від жорстокого поводження» в міжнародному праві 135

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Ярош О. Б.
Університетський центр народної освіти у системі реалізації освітньої політики: зарубіжний досвід для України 146

Вітман К. М.
Кримські татари у новій етнополітичній системі координат....153

Асланов С. А.
Дестабілізація етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим....163

Білоусов О. С.
Національні проекти як інструмент подальшого розвитку в Україні інформаційного суспільства: можливі позитивні й негативні наслідки..172

Матієнко А. В.
Європейський досвід регулювання міжнаціональних відносин *179*
Карагіоз Р. С.
Політична згода та національна єдність як попередні умови демократизації у перехідних суспільствах *187*
Павлова В. О.
Ксенофобія як фактор віктимності мігрантів *193*
Пехник А. В.
Технології створення та збереження ресурсів в сучасному політичному процесі України *205*
Терещенко Г. О.
Сучасні різновиди політичної відповідальності уряду *214*
Мазур Т. І.
Державний суверенітет як політико-правове явище *222*
Колесник Ю. М.
Деякі чинники функціонування та еволюції політичних режимів *230*
Головченко А. В.
Трансформації політичних партій і рухів в країнах Центрально-Східної Європи *235*
Дишлевий І. О.
Конфігурації свободи та соціальна політика *244*
Санченко С. П.
Проблеми трансформації моделей соціальної політики в умовах суспільних трансформацій сучасних суспільств *253*
Підручна О. О.
Формування інституту президентства в політичному просторі України *260*
Каравайцева О. В.
Становлення та удосконалення виборчої системи Сербії в посткомуністичному періоді *269*
Бедрак Н. М.
Партії як інститут політичного представництва *274*
Калиніна А. О.
Від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії *281*
Сушко А. І.
Здійснення культурної політики в умовах сучасної демократичної держави *289*
Єфтєні Н. М.
Вплив політичної освіти на соціалізацію особистості *294*

Третьякова Т. М.
Засади впровадження гуманістичного напрямку в освіті.....301
Лазор К. П.
Релігійно-церковні чинники впливу на процес демократизації в Україні.....309

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Чанишева Г. І., Чанишев Р. І.
Реалізація права на інформацію під час ведення колективних переговорів.....317
Андронова В. А.
Юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення колективних трудових правовідносин.....327
Лагутіна І. В.
Визначення розміру компенсації моральної шкоди працівнику 335
Ізбаш О. О.
Правове регулювання співавторства.....343
Задоя І. І.
Вимоги до осіб, які мають намір брати участь у здійсненні правосуддя в якості народних засідателів 353
Юрескул В. О.
Щодо вдосконалення правового регулювання енергозбереження в будівлях.....362
Завальнюк С. В.
Аналогія права як спосіб подолання прогалин в цивільному праві.....372
Соколюк А. М.
Представництво та захист інтересів громадян у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку.....378
Леоненко Т. Є.
Релігійний фанатизм в світових релігіях та його суспільна небезпека в кримінальному праві.....384

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Шерман О. М.
Участь церкви як політичного інституту в політичній боротьбі доби Середньовіччя.....393

Задорожній О. В.а
Місце та роль Української Соціалістичної Радянської Республіки у процесі утворення Радянського Союзу 401

Глушков В. О.
Конспірологічні версії Жана Парвулеско 413

Горяга О. В.
Місце релігії в духовному житті донських козаків.....426

Осипова С. А.
Бухарестський мирний договір 1812 року: політичні наслідки формування південно-західної межі Російської імперії та їх оцінка в контексті політичних процесів початку XXI століття 432

Каненберг-Сандул О. К.
Система органів державного управління німецькими колоністами в Російській імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 440

НАШІ АВТОРИ..... 449

Запрошуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,

– формулювання цілей статті (постановка завдання),

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,

– висновки з даного дослідження,

– перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому

процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07
Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к. 404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 52

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Видавці збірника:

Національний університет «Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23
Тел.: (048) 719-87-60
Факс: (048) 719-87-60
E-mail: aul513@ukr.net

Південноукраїнський центр гендерних проблем
65026, м. Одеса, вул. Грецька, 20
Тел.: (048)722-40-57
Факс: (048)733-40-57
E-mail: odgender@ukr.net

Коректор *Г. М. Кондратьєва*

Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 28.04.2014. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. __,_. Зам. № CG-52

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424

УДК 32(082)